

М. Астаева, Н. Адымгулова, Н. Басирова,

Ф. Бараталиев, А. Исмаев

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА СОЦИАЛДЫК ГЕОГРАФИЯСЫ

9

А. Актанова, Н. Алымкулова, Н. Бакиров,

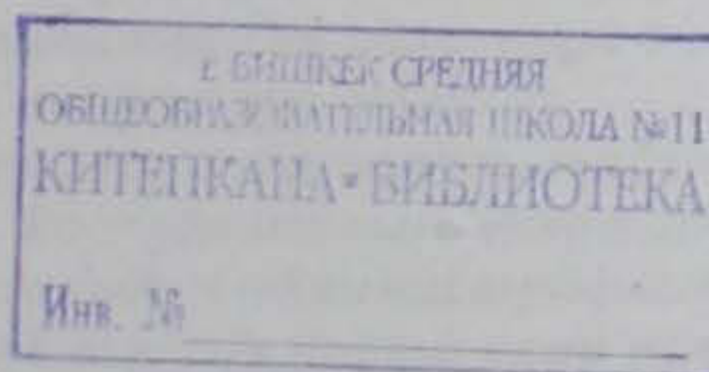
Ө. Бараталиев, А. Исаев

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА СОЦИАЛДЫК ГЕОГРАФИЯСЫ

Жалпы билим берүүчү мектептердин
9-классы үчүн окуу китеби

Экинчи басылышы

*Кыргыз Республикасынын Билим берүү, илим
жана жаштар саясаты министрлиги бекиткен*

Бишкек – 2006
«Билим куту»

УДК 373. 167.1
ББК 65.9 (2 Ки) 04
К 97

Рецензенттери:

Кыргызстан УИАнын академиги,
география илимдеринин доктору,
профессор *К. Оторбаев*,
69-гимназиянын география мугалими
А.Касымова

Карталарын чийген:

И. Егембердиев

А. Актанова, Н. Алымкулова, *Н. Бакиров*, ж.б.

К - 97 Кыргыз Республикасынын экономикалык жана социалдык географиясы: Орто мектептин 9-кл. үчүн окуу китеби. - Б.: «Билим куту», 2006 - 248 б.

ISBN 9967-23-379-6

К 1805060000-06
ISBN 9967-23-379-6

УДК 373. 167.1
ББК 65.9 (2 Ки) 04

© Автордук коллектив, 2006
© КР Билим берүү, илим жана жаштар саясаты министрлиги, 2006
© «Билим куту» басмасы, 2006

КИРИШ СӨЗ

«Кыргызстандын экономикалык жана социалдык географиясы» орто мектептин окуучуларына, ошондой эле мугалимдерине арналган окуу китеп. 1998-жылы чыккан «Кыргыз Республикасынын географиясы» окуу китебинин экинчи жолку басылышы. Окуу китеп мектептин программасына ылайык түзүлүп, мурдагы чыккан китептин структурасы негизинен сакталды.

Анда Кыргыз Республикасынын социалдык географиясы, администрациялык-аймактык бөлүнүшү, Кыргызстандын чарбасынын тармактар боюнча жалпы мүнөздөмөсү, тышкы экономикалык жана социалдык байланыштары, облустары бүт камтылды.

Бирок, мурдагы чыккан китепке салыштырмалуу мында структуралык жактан олуттуу өзгөрүүлөр да болду. Биринчиден, китептин негизин түзгөн республиканын, ошондой эле облустардын экономикасы, калкы ж. б. статистикалык жаңы маалыматтар менен толукталды. Экинчиден мурдагы китептеги материалдардын теңине жакыны, башкача айтканда Кыргызстандын жаратылышынын физикалык-географиялык компоненттеринин (рельефи, геологиялык түзүлүшү, климаты, мөңгү-суулары, топурак-өсүмдүктөрү, жаныбарлар дүйнөсү, ландшафты, физикалык-географиялык райондоштуруусу ж. б.) мүнөздөмөлөрү бүт алынып салынды. Анын ордуна республиканын жаратылыш компоненттеринин ресурстар маанилери кыскача мүнөздөлдү.

Өлкөдө рыноктук экономикалык мамиленин структуралык өзгөрүшүнө байланыштуу «экономикалык комплекстер» камтылган жок. Кыргызстандын чарбасы тармактар боюнча жалпы мүнөздөлүп, айыл чарба тармагын улай, айыл чарба продукцияларын жана сырьёлорун кайра иштетүүчү өнөржай тармактары өзүнчө берилди. Экономиканын жаңы маанилүү тармагы болгон республиканын рекреациялык ресурстары менен туризми кеңири мүнөздөлдү.

Кыргызстандын экономикалык райондоштуруусунун ордуна ар бир облуска комплекстүү географиялык мүнөздөмө берилди. Анда ар бир облустун табияты, калкы, тарыхы, чарбасы, маданий турмушу, билим берүүсү, саламаттыкты сактоосу кеңири баяндалып, облустарга тиешелүү шаарлар өз алдынча макала болуп камтылды.

Мурда китепке кирбей калган администрациялык-аймактык бирдиктер, мисалы, Бишкек шаары, кийин түзүлгөн Баткен, Жалалабат облустары бул китепке жаңыдан киргизилди. Ош облусунан Баткен облусу бөлүнүп кеткендигине байланыштуу Ош облусунун экономикалык-географиялык мүнөздөмөсү дээрлик өзгөртүлүп түзүлдү.

Китептин дагы бир өзгөчөлүгү анда карта, таблица ж. б. иллюстрациялар арбын берилишинде. Республиканын өнөржай жана айыл чарба тармактарын, калкын, облустардын администрациялык бөлүнүшүн жана экономикасын чагылдырган 14 түстүү карта окуу китептин сапаттык деңгээлин, маалыматтуулугун кыйла арттырат.

Китептин аягында берилген «Кыргызстан жөнүндөгү маанилүү маалыматтардан» республика боюнча кошумча кызыктуу материалдарды табууга болот.

Кыргызстандын географиялык аттары (топонимдери) кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин жаңы редакциясына ылайык жазылды.

I. КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА СОЦИАЛДЫК ГЕОГРАФИЯСЫ

I. 1. КЫРГЫЗСТАНДЫН ГЕОГРАФИЯЛЫК АБАЛЫ

Кыргызстан – эгемендүү, укуктук, унитардык демократиялуу өлкө. Кыргыз Республикасынын азыркы чегиндеги аймагы кол тийгис, ыйык жана бөлүнгүс экендиги 1993-ж. 5-майда Жогорку Кеңеште кабыл алынган Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциясында баса белгиленген. Республиканын аймагы географиялык жактан өтө ыңгайлуу жерден орун алган. Ал Европа менен Азияны байланыштырган тогуз жолдун тоомунда, байыркы Улуу Жибек жолунун, ошондой эле дүйнөлүк диндердин жана маданияттын кесилишинде, ар кандай чоң-чоң мамлекеттердин геосаясаттык кызыкчылыктарынын чордонунда жайгашкан.

Дүйнөнүн географиялык карталарында Кыргыз Республикасы Евразия материгинин орто ченинен орун алып, Тынч океандан 3830 км, Атлантикадан 6530 км, Түндүк Муз океандан 3380 км, Инди океанынан 1670 км алыс жайгашкан. Республиканын аймагы 43°16' жана 39°11' түндүк кеңдиктердин, 69°15' жана 80°18' чыгыш узундуктардын аралыгында жатып, батыштан чыгышка 925 кмге, түндүктөн түштүккө 454 кмге созулат.

Кыргызстан – Борбордук Азиянын түндүк-батышын, Теңиртоонун батыш, Памир-Алай тоо системасынын түндүк бөлүктөрүн ээлейт. Жеринин бети кеңдик багытта бири-бирине жарыш созулуп жаткан бийик кыркатоолордон жана аларды бөлүп турган тоо аралык ойдуң, өрөөндөрдөн турат. Түндүгүнөн жана түндүк-чыгышынан Казакстан, батышынан Өзбекстан, түштүк-батышынан жана түштүгүнөн Тажикстан, түштүктөн жана түштүк-чыгыштан Кытай Эл Республикасы менен чектешет. Республиканын чегарасы Казакстан менен 1113 кмге, Өзбекстан менен 1374 кмге, Тажикстан менен 972 кмге, Кытай менен 1049 кмге созулат. Чегарасынын жалпы узундугу 4508 км.

Өлкөнүн аймагынын жалпы аянты 199,9 миң км². Калкы – 5,1 млн адам (2003).

Кыргыздар өз мамлекетинин эркиндигине карай кылымдар бою татаал жол арткан эң байыркы элдерден. Кыргыз эли көп кыйынчылык менен ушу таптагы эркиндикке, эгемендүүлүккө жетишти. Өткөн тарыхты эске салып, акын, жазуучу Ашым Жакыпбеков мындай деп жазган:

Кайын барбы кыргыз балта чаппаган,
Кыр-жон барбы кыргыз кыргын таппаган,
Кылымдарга аты калбай өчөөрдө,
Кыргыз элин кыраан Манас сактаган.

Ушул төрт сап ыр элдин кандай кыйынчылык менен эркиндикке жеткенин далилдеп турат.

Кыргыз мамлекети эгемендүүлүккө жеткенден бери республикада көп өзгөрүүлөр болду: тоталитардык системанын эң жогорку катары бийликтен ажырады; мамлекет көз каранды эмес деп жарыяланып, демократиялык нуктагы Президент шайланды; жаңы Конституция, мамлекеттик Туу, Гимн, Герб, улуттук валюта кабыл алынды; коомдо жаңы аң сезимдин жышааны сезилип, өлкө демократиялык өнүгүүнүн жолуна багыт алды. Кыргызстан индустриялуу өлкөлөрдүн катарына жаңыдан кошулуп, калктын турмуш деңгээлин жакшыртуу үчүн экономикалык реформалар жүргүзүлүп, рынок экономикасына негиз салды. Атап айтканда жеке менчик, жеке ишкердүүлүк, айыл-кыштак менен шаар жерлеринде эркин ишкердүүлүк институттары түзүлдү.

Кыргыз Республикасы эгемендүү мамлекет болоору менен Бириккен Улуттар Уюмуна, Эл аралык валюта фондусуна, Бүткүл дүйнөлүк банкка ж. б. эл аралык уюмдарга, соода уюмуна, комиссияларга мүчө болуп кирди. Бул уюмдар республиканын экономикасынын өнүгүшүнө, социалдык жактан тейлөөнүн жакшырышына, кадрларды даярдоого омоктуу жардам берүүдө.

Кыргызстан эгемендүүлүктү алгандан бери дүйнөнүн 130дан ашуун өлкөсү тааныды. Республика 108 мамлекет менен дипломатиялык байланыш түздү. Кыргызстанда азыр Түркия, Орусия, Кытай, АКШ, Испания, Бельгия, Израиль, Германия, Иран, Швеция, Дания, Монголия, Чехия, Норвегия, Австрия, Япония, Түштүк Корея, Индия, Пакистан, Финляндия, Улуу Британия, Швейцария, Канада, Франция ж. б. 32 өлкөнүн атайын укуктуу элчиликтери иштеп жатат.

1.2. КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАБИЯТЫ ЖАНА ТАБИГЫЙ РЕСУРСТАРЫ

Кыргызстан бийик тоолуу өлкө. Аймагынын деңиз деңгээлинен орточо бийиктиги 2750 м, эң бийик жери – 7439 м, Жениш чокусу (Какшаал тоо тизмегиндеги Чон Актоодо), эң жапызы 401 м (Лейлек районунун аймагындагы Кулунду өрөөнү). Республиканын 94% тен ашуун аймагы деңиз деңгээлинен 1000 мден, 40,8% и 3000 мден жогору жайгашкан.

Кыргызстандын аймагынын негизин ландшафты жана чарбалык пайдаланышы боюнча кескин айырмаланган ири кыркатоолор жана тоо аралык кенен өрөөндөр түзөт.

Республиканын эң бийик бөлүгү анын чыгыш жагында жайгашкан. Кытай менен чектешкен бул аймактагы Кантенир тоо тоомунан бүт Тениртоонун (Тяншандын) эң бийик жери Жениш (7439 м) жана Кантоо (6995 м) чокулары орун алган. Ушул аймактан кыркатоолор батышты жана түштүк-батышты карай желпүүр сымал кеңдик багытта бири-бирине жарыш 300 – 400 кмге чейин тармактанып кетет. Ушул эле багытта тоолор 7000 мден 2000 – 1000 мге чейин жапыздай баштайт. Бийиктиги 4500 – 7000 мге жеткен ири кыркатоолор Тениртоонун четжакаларында жайгашкан. Аларга Кыргызстандын түштүк-чыгышындагы Какшаал тоо тизмеги, түш-

түк-батышындагы Алай, Түркстан кыркатоолору, түндүк-батышы менен түндүгүндөгү Талас, Кыргыз Алатоолору, түндүк-чыгышындагы Күнгөй Алатоо кирет. Республиканын түштүк чегинде Памирдин курамына кирген бийик (орточо бийиктиги 6000 м) Чон Алай кырка тоосу созулуп жатат. Мында (Тажикстандын чегарасында) Кыргызстандагы 2-чоку – Ленин атындагы чоку (7134 м) орун алган.

Тениртоонун рельефинде түрдүү бийиктикте (5000 мден 3800 мге чейин) жаткан тоо аралык кенен ойдуңдар жана өрөөндөр – Талас, Чүй, Ысыккөл, Ортоңку Нарын, Алай өрөөндөрү ж. б. түзөт. Бул депрессиялар чарбалык таасирден өтө өзгөргөн күдүрлүү жантайынкы же тегиз аллювий-пролювий түздүктөрүн түзгөн мегасинклиналдар (тоо аралык ийилиштер).

Ысыккөл – Кыргызстандын бермети

Тоо рельефинин чарба тармактарынын адистешүүсүнө таасири зор. Тоо этегиндеги түздүктөр, жапыз жана орто бийик тоолордун аралыгындагы ойдуңдар чарбада кенири пайдаланылат. Табияты катаал бийик тоолуу (3000 мден жогорку) сырттар – Кызылсуу, Аксай, Сарыжаз, Кичи Нарын, Арпа сууларынын алаптары ж. б. аймактар кыйынчылык менен өздөштүрүлүүдө.

Кыргызстандын жери бүт бойдон Урал-Монгол геосинклиналдык бүктөлүү аймагынын чегиндеги Тениртоо системасына кирет. Геологиялык түзүлүшү, өнүгүүсү ж. б. өзгөчөлүктөрү боюнча Түндүк Тениртоо, Ортоңку Тениртоо, Түштүк Тениртоо жана Түндүк Памир болуп төрткө бөлүнөт. Алар бири-биринен жер кыртышынын тектоникалык терең жаракалары (Тескей – Каратоо, Түштүк Фергана, Талас – Фергана тектоникалык жаракалары) менен бөлүнгөн.

Түндүк Тениртоого Иле, Күнгөй, Кыргыз, Тескей Алатоолору, Жумгал, Суусамыр, Соңкөл кыркатоолору жана Талас Алатоосунун жарым-жартылайы кирет. Бул аймактын геологиялык структурасы негизинен каледон тектоникалык циклинде түзүлүп, ал палеозой

заманынын башталышын камтыган. Ортоңку жана Түштүк Тениртоонун геологиялык структурасы палеозойдогу герцин тектоникалык циклинде пайда болгон. Ортоңку Тениртоону Сарыжаз, Көөлү, Жетим, Молдотоо, Акшыйрак (батыш), Чаткал ж.б. кыркатоолор, Түштүк Тениртоону Эңилчек, Борколдой, Атбашы, Какшаал, Фергана, Алай, Түркстан кыркатоолору ээлеп жатат. Чоң Алай кыркатоосунда Түндүк Памирдин соңку герцин бүктөлүү аймагынын бир бөлүгү жайгашкан. Кыргызстандын жеринин басымдуу бөлүгү жогорку сейсмдүүлүк (7 – 9 балл) зонасына кирет. Мында бат-баттан жертитирөөлөр болуп турат. Бул болсо азыр да тоо жаралуу процесси жүрүп жаткандыгын айгинелейт.

Кыргызстандын аймагы кен байлыктарга бай. Алар негизинен күйүүчү заттар, металлдар, металл эместер жана жер астындагы суулар менен дарыбаткактардын кендери болуп бөлүнөт. Күйүүчү заттардан көмүр, күйүүчү сланец, чымкөң, газ жана нефть кендери табылган. Көмүрдүн геологиялык запасы боюнча Кыргызстан Орто Азиядагы алдынкы орунду ээлейт. Көмүр кендери негизинен мезозой заманынын башталышында пайда болуп, бардыгы 30дан ашуун кен табылган. Алардын көбү Өзгөн көмүр бассейни менен Кабак көмүр бассейнинде жана Ысыккөл көмүрлүү районунда топтолгон. Мындагы көмүр ташкөмүр жана күрөңкөмүр болуп эки түргө бөлүнөт. Ташкөмүрдүн запасы көбүрөөк. Азыркы учурда Түштүк Кыргызстанда Сүлүктү, Кызылкыя, Абшыр, Алмалык, Көкжангак, Ташкөмүр (Нарын) жана башка, Түндүк Кыргызстанда Каракече, Жыргалан, Сөгөттү, Минкуш кендеринде көмүр казып алынып, республиканы көмүр менен камсыз кылып турган. Кыргызстандагы көмүрдүн геологиялык жалпы запасы 28317 млн т.

Нефть жана газ кендери республиканын түштүгүндө жайгашып, Фергана нефть-газ аймагына кирет. Алар мезозой-кайнозойдун чөкмө тектеринде топтолгон. Мындагы Майлысай, Чыгыш Избаскен, Чангырташ, Каражыгач нефть кендери, Кызылалма, Сузак, Саргамыш, Сарыташ газ кендери пайдаланууга берилген. Ошондой эле Избаскен, Майлысуу III, Майлысуу IV, Түндүк Риштан нефть-газ кендери бар. Күйүүчү сланецтердин запасы бир гана Өзгөн ташкөмүр бассейниндеги Каргаша кенинде белгилүү. Анын жалпы запасы 65 млн т, бирок азырынча казылбайт. Чымкөң жаткан жерлер Кыргызстандын аймагынын 0,02% ин ээлейт. Алар негизинен Нарын, Чүй, Талас, Жыргалан суулары жана алардын куймаларынын жайылмаларындагы саздарга туура келет.

Металлдардан Кыргызстандын аймагында негизинен темир, жез, коргошун, цинк, молибден, боксит, висмут, сымап, сурьма, алтын жана калайдын кендери бар. Алардын ичинен полиметалл, сейрек металлдардын, ошондой эле сымап, сурьма, калай жана баалуу металлдардын кендери өнөржайлык мааниге ээ.

Темир рудалары негизинен Нарын дарыясынын баш жагындагы Жетим кыркатоолорунун түштүк капталында (Жетим темир руда бассейни) жайгашкан. Жез рудалары республиканын дээрлик бардык жеринде учурайт. Айрыкча Ортоңку Тениртоонун Чаткал-Кура-

ма бүктөлүү аймагында (Боземчек ж.б.) жана Чаткал зонасына (Курутегерек, Суулуутегерек ж.б.) топтолгон. Коргошун-цинк рудалары Кыргызстандын дээрлик бардык жеринде кезигет, өзгөчө Түндүк Кыргызстанда кеңири таралган (Коргон, Борду, Чолоктерек, Темирторбулак, Аккөл, Арсы ж.б.). Молибден-ванадий рудалары Теңиртоонун ортоңку жана түштүк зоналарында таралган (Бүркүт, Коргон, Боземчек ж. б.). Бокситтин майда кенчелери Түштүк Ферганадан (Акшагыл, Айдаркен, Чабай ж. б.) Майлысуу, Кызылкыя жана Ташкөмүр кендеринин аймагынан табылган. Висмут рудалары Кас-тек тоосунда, Талас Алатоосунда жез-висмуттуу формациялар түрүндө кездешет (Миронов, Чырганак ж. б.)

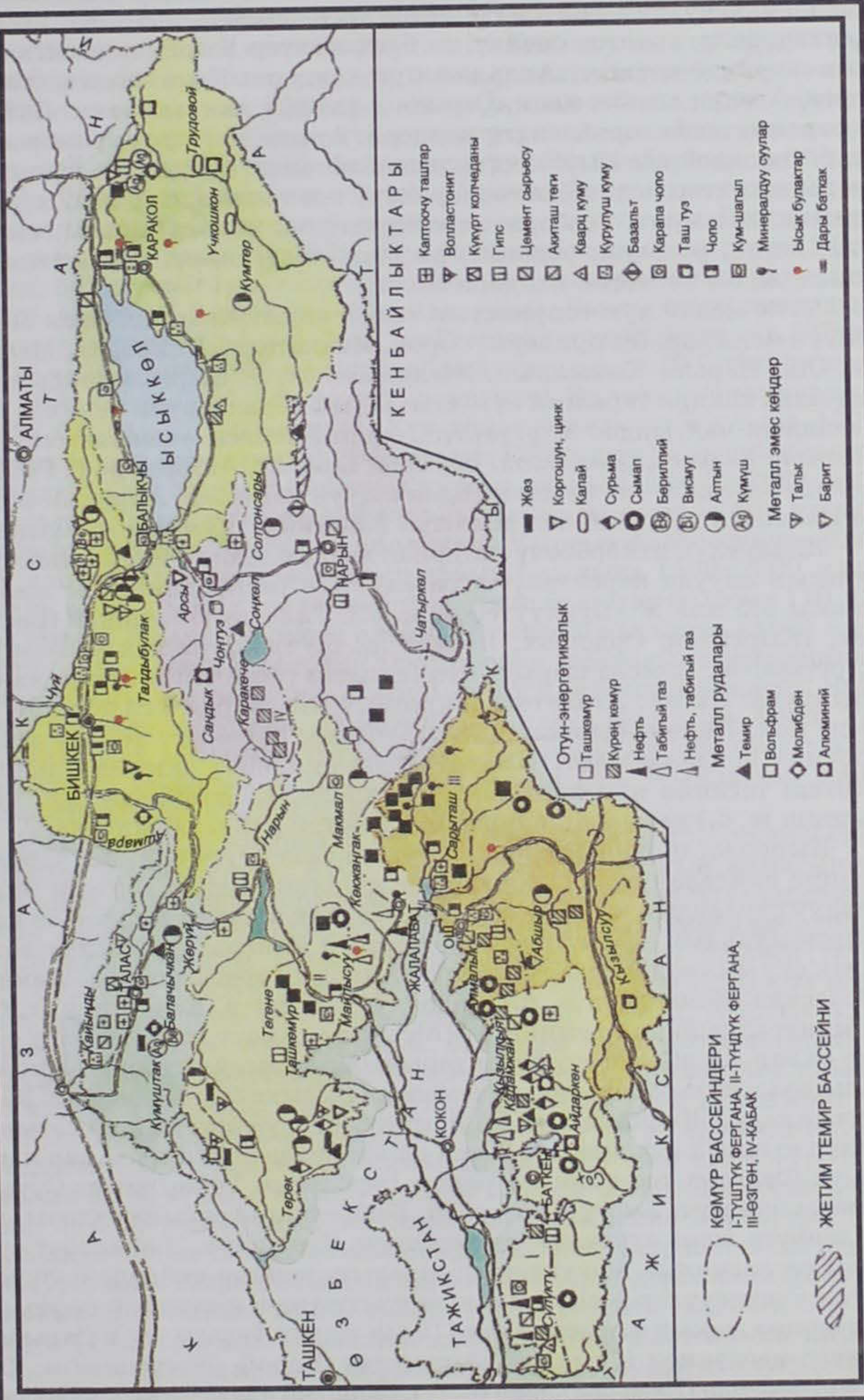
Өнөр жайлык маанидеги сымап (Айдаркен, Чонкой, Чабай ж.б.) жана сурьма (Кадамжай, Терексай ж.б.) рудалары негизинен Түштүк Кыргызстанда. Кыргызстандын сурьмасы сапаты боюнча дүйнөлүк эталон катары эсептелет.

Кыргызстандын аймагында алтын кендери байыркы мезгилден белгилүү; казуу иштеринин издери Боземчек, Кичи Сандык, Курутегерек, Акташ, Курунжайлоо сыяктуу чулу кендерден жана Касан, Чаткал, Чандалаш, Кумбел, Нарын дарыяларынын жээктериндеги чачынды кендерден байкалат. Кийинки иликтөөлөрдүн негизинде Кыргызстандын кенбайлыктарынын ичинен алтын алдыңкы орунда экени айкын болду. Алтындын ири кендери: Кумтөр (Жетөгүз районунда), Макмал (Тогузторо), Жерүй (Талас), Солтонсары (Нарын), Талдыбулак (Талас, Кемин), Куранжайлоо (Кемин), Терек-Кан, Терек, Курутегерек (Чаткал) ж.б.

Калай кендери Кыргыз Алатоосунун батыш, Күнгөй Алатоонун ортоңку бөлүктөрүндө, Чаткал, Курама тоолорунда кездешет. Өнөр-жайлык маанидеги кендер негизинен Сарыжаз жана Акшыйрак кыркатоолорунда бар (Ташкороо, Атжайлоо, Үчкошкон, Сарыбулак ж.б.). Республиканын аймагында, ошондой эле марганец, хром, титан, ванадий, вольфрам, мышьяк, кобальт, тантал, ниобий, күмүш, стронций, германий ж. б. майда кенчелери да белгилүү. Кыргызстандын аймагы металл эмес кендерге да өтө бай. Аларга кооздук таштар – акиташ теги, мрамор, гранит, сиенит, гипс жана табигый курулуш материалдар – чопо, кум, шагыл, ошондой эле туз, барит, тальк, күкүрттүү колчедан ж. б. кирет.

Кыргызстанда таш туздун Кочкор (Чонтуз), Желдисуу, Шамшыкал, Тунуктуз сыяктуу бир нече кени бар. Слюданын (мусковиттин) 2 кенине Карасуу – Каравшин жана Кыркбулак кендерине геологиялык чалгындоо жүргүзүлгөн. Бариттин 43 кени жана кенчеси белгилүү. Запасы боюнча ирилери: Молдотоодогу Табылгыты кени Алай кыркатоолорунун түндүк этегиндеги Белөрүк кени. Күкүрттүү колчедан Талас Алатоосундагы Ачыкташта, ошондой эле Фергана өрөөнүнүн түштүк четиндеги палеогендин чөкмө тектеринен табылган. Чангырташ кенинин өнөржайлык мааниси бар. Ал нукура күкүрттөн турат. Кыргызстандын аймагынан, ошондой эле асбестин (Үкүк, Алабаш ж. б.), тальктын (Шамалталказы, Тукту-Кырбулак ж. б.), графиттин (Кызылбулак, Топон, Тепши ж. б.) көптөгөн майда кенчелери табылган.

КЕНБАЙЛИКТАРЫ

Имараттарды ж. б. курулуштарды кооздоп каптоо үчүн кенири колдонулуучу кооз таштар – акиташ теги, мрамор, доломит, үлүлдүү акиташ теги, гранит, сиенит ж. б. тоотектер Кыргызстандын бардык жеринде кезигет. Алардын ири кендери: Кыртабылгы гранит кени, Агөлөн сиенит кени, Сарыташ үлүлдүү акиташ кени, Кайыңды гранит жана горнблендит кендери, Арым (Чычкан) мрамор кени ж. б. Ошондой эле Кыргызстандын аймагында майда кооз буюмдарды, эстеликтерди даярдоого жарактуу өтө кооз таштардын (мрамор оникси, озокерит, флюорит, тоо хрусталы, исланд шпаты, амазонит, яшма, роговик, родонит, нефрит, лиственнит, агальматолит, глиеж ж. б.) көптөгөн кендери белгилүү.

Чопо менен кум топурактын геологиялык чалгындалган 30дан ашуун кени бар. Эң ирилери – Орок, Ленинполь, Покровка, Мырзаке, Ош, Нарын, Кызылкыя, Жалалабат ж. б. Кыргызстандын аймагында кенири таралган кум-шагылдын 20дан ашуун кенинде геологиялык чалгындоо жүргүзүлүп, жалпы запасы аныкталган. Ири кендери: Балыкчы, Ысыката, Бешташ, Кожояр, Актерек ж. б. Республикада ошондой эле кумдун 10дон ашуун кени бар. Алардын ичинде Ивановка кум кенинен жылына 209 млн m^3 кум казып алынат.

Жылуулук өткөрбөөчү материал катары жана минералдык таш буласын алууда керектелүүчү базальттын республикадагы жалпы запасы 5,5 млн m^3 (Суулуутерек ж. б.). Гипстин 6 кенинде (Бактерек, Жыргалан, Ордошах, Ноокат ж. б.) геологиялык чалгындоо жүргүзүлгөн. Цемент сырьёсунун (акиташ теги, чопо) 4 кени казып алынууда. Аксай, Агалаташ, Күрмөнтү, Исфайрам кендеринин запасы мол. Цемент сырьёсу Кант, Кубасай, Күрмөнтү цемент заводдорунда пайдаланылат. Имараттарды акилөөчү акиташ алынган акиташ тегинин ири кендери (Ленинполь, Карагайлыбулак, Чангырташ ж. б.) казылып, өнөржайда кенири пайдаланылууда.

Кыргызстан жер астындагы тузсуз таза сууга бай. Ал чарбада кенири пайдаланууда. Ошондой эле дээрлик бардык типтеги минералдуу суулардын түрлөрү бар, дарыбаткак чыккан жерлер да көп. Кыргызстандын аймагында 50дөн ашуун минералдуу жылуу жана ысык суу чыккан жерлер белгилүү. Алардын арасында йод-бромдуу (Избаскен, Кочкората ж. б.), радондуу (Жетөгүз, Керегеташ ж. б.), аз минералдашкан кремнийлүү (Ысыката, Аксуу ж. б.) жылуу суулар да бар. 10 жылуу суу булактарынын базасында курорттор менен бальнеологиялык дарылоо мекемелери (Ысыката, Жалалабат, Жетөгүз, Аксуу, Жыргалан ж. б.) иштейт. Республиканын аймагында көмүр кычкыл суу чыккан 25тен ашык булак белгилүү. Алар негизинен Фергана тоо тизмеги менен Борбордук Тениртоодо. Суусун катары ичилүүчү Аксуу, Чатыркөл, Бешбелчир-Арашан суулары, дарыланууга жана суусунга керектелүүчү Карашоро, Жалалабат суулары геологиялык жактан чалгындалып, кенири пайдаланылууда. Сульфиддүү суулар республиканын түштүгүндө, негизинен нефть-газ кендерине жакын жерден чыгат (10дон ашуун булагы бар). Дарыбаткактар негизинен Ысыккөл аймагында (Карой, Жыргалан ж. б.), Чүй өрөөнүндө (Камышановка ж. б.), ошондой эле Фергана өрөөнүндө (Жалалабат ж. б.) бар.

Кыргызстандын климатына континенттүүлүк, күн тийүү мезгилинин узактыгы, ариддүүлүк, бийиктик алкактуулук жана анын аймак боюнча кескин өзгөрүүсү мүнөздүү. Климатынын ар түрдүүлүгү, айрыкча анын континенттүүлүгү жана ариддүүлүгү республиканын түштүктө жайгашкан абалына, океандан алыс, чөлдөргө чектеш жатышына, рельефинин контрасттуулугуна жана аймагынын көп бөлүгүнүн туюк болушуна байланыштуу. Жайы бардык жеринде (2000 – 2500 м бийиктикке чейин), айрыкча Фергана өндүрүнүн түздүктөрүндө, Чүй, Талас өрөөндөрүндө ысык, кургакчыл. Июлдун орточо температурасы 20–27°С, орто бийиктиктеги өрөөндөрдө 5°Сге чейин, бийик тоолордо андан да төмөн; эң жогорку температурасы 43°Сге чейин (Чүй, Фергана өрөөндөрүндө). Кышы суук; январдын орточо температурасы жапыз жайгашкан өрөөндөрдө –1,5°Сден –8°Сге чейин, орто бийик тоолуу аймактарда –8... –20°С, бийик тоолуу аймактарда –27,7°С (Аксай өрөөнүндө). Эң төмөнкү температура –53,6°С (Аксай өрөөнүндө). Күн тийүү узактыгы жылына 1700 сааттан (кууш өрөөндөрдө) 2965 саатка (Жогорку Нарындын сырттарында) чейин созулат; Ысыккөл курорт зонасында 2670–2880 саатты түзөт. Жаан-чачын республиканын аймагы боюнча бир кылка жаабайт. Фергана тоо тизмегинин жана Кыргыз Алатоосунун айдарым капталдарында жаан-чачын арбын (жылына 1500–2000 ммге чейин), ал эми Ысыккөл өрөөнүнүн батыш бөлүгүнө болгону 110 мм гана түшөт. Жаан-чачындын өлчөмү батыштан чыгышка карай азая баштап, Ички жана Борбордук Тениртоонун тооаралык өрөөндөрүндө 200–400 ммге чейин жетет. Жаанчыл мезгили Фергана өндүрү, Чүй, Талас өрөөндөрүндө жаз, ал эми Ысыккөлдүн жээгинде, Ички Тениртоодо жай айларына туура келет. Ысыккөл курорт зонасынын климатына тоңбогон Ысыккөлдүн таасири зор. Мында тоо жана деңиз климатынын белгилери мүнөздүү.

Кыргызстанда азыркы мөңгүлөрдүн ири борборлору бар. Алардын жалпы аянты 8100 км² же республиканын аймагынын 4,2% ин ээлейт. Мөңгүлөрдүн жалпы аянтынын ³/₄ бөлүгү Сырдарыя менен Таримдин алабында. Мөңгү чордондору негизинен республиканын чыгыш четинде, Сарыжаздын алабында Түштүк Эңилчек (узундугу 60,5 км), Түндүк Эңилчек (32,2 км), Кайынды (29,0 км) мөңгүлөрү сыяктуу ж. б. зор мөңгүлөр бар, алар Тескей, Кыргыз Алатоолору, Какшаал, Акшыйрак ж. б. кырка тоолордо жайгашкан. Кыргызстандын мөңгүлөрүндөгү эрибей жаткан суулардын запасы 650 млрд м³; ал азыркы агын суулардын ресурсунан 12 эсе көп.

Кыргызстандын аймагында агын суулар арбын. Республикадагы 7 ири дарыянын алабында гана 28 миң агын суу бар; алардын 90% тен ашыгынын узундугу 10 кмге чейин. Жаанчыл Фергана, Чаткал тоолорунда, ошондой эле Ички жана Борбордук Тениртоонун бийик тоолуу аймактарында агын суулар көп жана алардын суусу мол. Кыргызстандын дарыялары Арал деңизинин (республиканын аймагынын 76,5% тиешелүү), Таримдин (12,4%), Ысыккөлдүн (10,8%) жана Балкаш көлүнүн (0,3%) алаптарына кирет. Эң маанилүүсү жана ириси – Нарын дарыясы. Суусунун молдугу (жылдык орточо чыгымы чатына жакын 429 м³/сек) жана энергиялык потенциалы боюнча Нарындын эл чарбасында мааниси өтө зор. Ага

жана анын куймаларына 20дан ашык ири суу электр станциялары курулмакчы, алардын алтоо ишке киргизилген; анын ичинде кубаттуулугу 1,2 млн кВт болгон Токтогул ГЭСи бар.

Кыргызстанда 2100ден ашуун көл жана көлмөлөр бар; алар республиканын аймагынын 3,4% ин ээлейт. Алардын 90% тен ашыгы суу өрөөндөрүн көчкү жүрүп бөгөп калышынан пайда болгон чакан көлдөр. Чаткал кыркатоосунун түштүк-чыгыш капталында деңиз деңгээлинен 1858,5 м бийиктикте жайгашкан кооз Сарычелек көлү бөгөт көлдөрүнө кирет. Эң ириси – Ысыккөл (тектоникалык кыймылдан пайда болгон). Ал Кыргызстандагы ири (аянты 6236 км², көлөмү 1738 км³) жана терең (668 м) көл. Ысыккөл деңиз деңгээлинен 1606 м бийиктикте жайгашкан.

Кыргызстан суу ресурстарына бай. Дайыма толукталып туруучу суу ресурстарынын көп жылдык орточо өлчөмү 47,4 км³. Алар чарбада, айрыкча сугат жана энергия алууда кенири пайдаланылат. Ирригациялык тармактарга суулардын жылдык агымынын 20% ке жакыны алынат; анын 80% ке жакынын чектеш республикалар керектейт. Шаар, кыштактарды жана айыл чарба муктаждыктарын суу менен камсыз кылууда жерастындагы суулардын мааниси зор. Кыргызстан суу энергиясынын потенциалдык запасы боюнча шериктеш өлкөлөрүнүн ичинен Орусия, Тажикстан, Казакстандан кийинки 4-орунду ээлейт.

Тоолуу рельефинин татаал түзүлүшүнө жана экологиялык шартынын өтө ар түрдүүлүгүнө байланыштуу Кыргызстандын топурак-өсүмдүктөрү жана жаныбарлар дүйнөсү да өтө аркыл. Кыргызстандын аймагында өсүмдүктөрдүн чөл, талаа, шалбаа, бадал, саз, тоо тундрасы ж. б. типтери кездешет. Өсүмдүктөрдүн таралышы зоналуулук жана бийиктик алкактуулук мыйзамченемдеринен сырткары, ошол жердин аймактык өзгөчөлүктөрүнө – кырка тоонун абалына, тоо капталдарынын экспозициясына, топурак кыртыштардын курамына ж. б. га да байланыштуу. Тоолорунда гипсометриялык абалына жана рельефинин өзгөчөлүгүнө жараша ландшафты өтө ар түрдүү келип, бийиктик алкактуулук даана байкалат. Ал эми тоо аралык өрөөндөр менен тайпактоолуу сырттардын рельефи жалпы жонунан түзөн, орографиялык жактан туюк, климаты континенттүү болгондуктан топурак-өсүмдүктөрү салыштырмалуу бир кылка келип, бийиктик алкактуулук тоолорго караганда кескин айырмаланбайт.

Тоо этегиндеги өрөөндөрдү (400–1300 м бийиктикте) кургак чөл ээлейт. Чүй жана Талас өрөөндөрүнүн карбонатка жарды боз топурактуу аймагында шыбак-эфемер өсүмдүктөрү, Фергана өндүрүнүн ачык жана күнүрт боз топурактуу жерлеринде шыбак, баялыш жана чекенде өсөт. Кургакчыл тоо этектери жана андагы өрөөндөр бүт өздөштүрүлүп, оазистерге айланган. Андагы көптөгөн шаар, кыштактын айланасын техникалык, дан өсүмдүктөрү, огород, бак-дарак ж. б. ээлейт. Чөл түрдүү кемирүүчүлөрдүн (сарычычкан, кошаяк ж. б.) жана сойлоп жүрүүчүлөрдүн (ташбака, жылан, кескелдирик ж. б.), куштардын (булдурук, чөл жут чымчыгы ж. б.) жашоо чөйрөсү.

Континенттик кургакчыл климаттуу орто бийик тоолордогу (1300–2700 м) өрөөндөргө (Кочкор, Жумгал, Нарын, Атбашы – Каракоюн, Ысыккөл, Алай, Алайкуу ж. б.) чөл (шыбак, баялыш, чекенде ж. б.) жана талаа (аккылкан, бетеге, тоо сулуусу ж. б.) өсүмдүктөрү өсөт. Тоо-өрөөн тибиндеги коңур топурактуу Чүй, Талас, Кемин өрөөндөрүнүн салыштырмалуу бийигирээк жайгашкан бөлүктөрүнө да жогоруда айтылган топурак-өсүмдүктөр мүнөздүү. Орто бийик тоолуу өрөөндөрдө дыйканчылык өнүккөн (Ички Тениртоо менен Алайдын сугат жана кайрак жерлери); мында дан, тоют, айдалма өсүмдүктөрү, бак-дарак өстүрүлөт. Бул аймактын жаныбарлары тоо капталдарындагы тоо-талаа зонасыныкына окшошураак келет. Тоо-талаа зонасындай мында да кемирүүчүлөр (сокур чычкан, майда аламан, момолой ж. б.), сойлоп жүрүүчүлөр (карачаар жылан, суу жылан, сойлок ж. б.), куштар (торгой, тоодак, безбелдек ж. б.), ал эми жырткычтардан карышкыр, түлкү, кашкулак ж. б. мекендейт. Бирок тоо-талаа зонасы чарбалык таасирге азыраак дуушарлангандыктан мында жаныбарлардын түрү көп.

Бийик тоо өрөөндөрү – Ички жана Борбордук Тениртоонун сырттары (3100–3600 м) коңур сымал талаа жана күрөң чөл-талаа топурактуу келип, анда дан өсүмдүктүү талаа жана дан өсүмдүк-шыбактуу чөл өсүмдүктөрү басымдуу. Сырттар климаты катаал болгондуктан дыйканчылыкка жараксыз, жайыт катары гана пайдаланылат.

Тоо капталдарынын ландшафты тоо аралык өрөөндөрдүкүнө караганда бийиктик боюнча кескин айырмалангандыгы жана түрдүү топурак-өсүмдүктөрү менен өзгөчөлөнөт. Этек жана жапыз тоолуу капталдарды 1000–1600 м бийиктиктен баштап коңур жана кара топурактуу тоо-талаа өсүмдүктөрү ээлейт. Орто бийик жана бийик тоолордо, алардын түштүк экспозицияларында тоо-талаа өсүмдүктөрү шалбаа менен аралаш өсөт. Түндүк тибиндеги талаага (Түндүк жана Ички Тениртоо Алай ж. б.) түрдүү дан өсүмдүктөрү (майда дүңгөлүү, бетеге ж. б.), Фергана өрөөнүнө саванна сымал өскүлөн чөп өсүмдүктөрү (буудайык, кызылот, аюучач ж. б.) мүнөздүү. Алардын 1-дыйканчылыкта, 2-чабынды иретинде пайдаланылат.

Кыркатоолордун салыштырмалуу нымдуураак түндүк, түндүк-батыш капталдарында (1000–3000 м бийиктикте) шалбаа, токой, бадалдар өсөт. Тениртоонун токоюнун көбүн карагай ээлейт. Талас Алатоосунда, Чаткал кыркатоосунда ага ак карагай кошулат; Түркстан, Алай тоолорун арча токою ээлеп жатат. Фергана, Бабашата, Атойнок жана Чаткал кыркатоолорунун Фергана өрөөнү жак капталдарын жангак, алма, алча ж. б. турган жангак-мөмө-жемиш токою (жангак-жемиш токоюна кара-күрөң, арча токоюна күнүрт түстүү тоо-токой, карагай токоюна тоо-токой-кара топурактары мүнөздүү) каптап жатат. Токойлордо аюу, сүлөөсүн, карышкыр, арыс, каман, элик, түрдүү кемирүүчүлөр, куштардан чааркарга, кайчы-тумшук, тонкулдак, бактек ж. б. кездешет. Бийик тоолуу аймактын (2800–4200 м) айрым жерлеринде арча токою кездешкен субальп жана альп шалбаасы ээлейт. Көп жылдык тондо (3000 мден өйдө бүт аймакта жолугат) өөрчүгөн тоо-шалбаа жана шалбаалуу талаа то-

пурактары басымдуу. Тоо капталдарынын кыр бөлүгүн жайкы жайыт катары пайдаланылган жапыз өскөн альп өсүмдүктөрү ээлейт. Топурак-өсүмдүктүн эң жогорку чегине, айрыкча Ички жана Борбордук Тениртоонун бийик тоолуу аймактарына тоо тундрасы мүнөздүү. Бул аймакты аркар, тоо эчки, илбирс, суур, бүркүт, кажыр, улар ж. б. мекендейт.

Республиканын флорасында татаал түзүлүштөгү өсүмдүктөрдүн 4000ге жакын түрү бар. Анын 1600 пайдалуу (тоют, дарылык, эфир майы, ашаткыч өсүмдүктөр ж. б.) өсүмдүк. Топурак жана сууну сактоодо токойдун мааниси зор; анын Кыргызстандагы аянты 737,1 миң га (республиканын аймагынын 3,7%). Токойдон жаңгак, алма, алча, мисте ж. б. мөмөлөр жыйналып, жыгачы курулушта, эмерек өнөржайында пайдаланылат. Чөл, талаа жана шалбаалуу жерлери жайыт жана чабынды (тоюттун 70% ин түзөт).

Кыргызстандын фаунасы да өтө ар түрдүү. Мында омурткалуу жаныбарлардын 536 түрү бар, алардын 30% ке жакыны промыселдик мааниге ээ. Дарыяларда, табигый жана жасалма көлмөлөрдө балыктын 60 түрү кездешет. Ысыккөлдөн майчабак, алабуга, жылтыр, көкчаар, канылтыр, жилингир, судак балыктары кармалат. Тоо көлдөрүндө учуп өтүүчү куштар – Ысыккөлдө аккуу, каз, өрдөк, Сонкөл менен Чатыркөлдө манка каз кыштайт.

Т а б и я т т ы к о р г о о. Табият жана анын ресурстары республиканын эл чарбасынын өнүгүшүнүн табигый негизи жана элдин материалдык, маданий өсүшүнүн булагы. Бирок, табият шартын жана ландшафтты пайдаланууда табигый чөйрөнү жана экосистеманын абалы көбүнчө эске алынбайт. Табигый ресурстарды кеңири пайдалануунун, табият системасына антропогендик таасирдин күчөшүнүн натыйжасында ландшафт өзгөрүп, топурак эрозияга учурайт, айлана-чөйрө булганат. Республикада табиятты коргоо, аны калыбына келтирүү жана табигый ресурстарды үнөмдүү пайдалануу боюнча бир катар чаралар ишке ашырылууда. Мамлекетке маданий жана илимий зор мааниси бар 81 табигый аймактык комплекс коргоого алынган. Кыргызстандын аймагында Аларча, Каракол, Чон Кемин улуттук табият парктары, Бешташ, Карашоро, Кыргызата табият парктары, Ысыккөл биосфералык резерваты, 6 корук (Бешарал, Сарычелек, Каратал-Жапырак, Сарычат-Ээрташ, Ысыккөл), 68 заказник (анын ичинде 22 ботаникалык, 18 геологиялык, 16 аңчылык, 10 токойчулук, 1 комплекстүү заказник) бар. Сейрек жана жок болуп бараткан жаныбарлар менен өсүмдүк түрлөрү (бардыгы 146) Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине катталган.

Суруолор жана тапшырмалар

1. Кыргызстандын аймагынын эң бийик чокусу жана анын деңиз деңгээлинен бийиктиги? Деңиз деңгээлинен эң жапыз (чуңкур) жайгашкан жери жана анын бийиктиги?
2. Кыргызстанда алтындын ири кендери кайсы жерлерден чыгат?
3. Кыргызстандын эң жаанчыл жана эң кургакчыл жерлерин жана аларда жааган жаан-чачындын өлчөмдөрүн аныктагыла.
4. Дүйнөдө чанда өскөн, торгой флорасынын калдыгы – уникалдуу жаңгак-мөмө-жемиш токоюнун ири массивдери Кыргызстандын кайсы жерлерин ээлейт?

II. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН СОЦИАЛДЫК ГЕОГРАФИЯСЫ

Кыргызстандын калкы жана алардын отурукташуусу, эмгек ресурстары

II. 1. КАЛКТЫН ДИНАМИКАЛЫК ӨСҮҮСҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Кыргыз Республикасында 2003-ж. 5,1 млн калк жашаган. Ал эми 1897-жылкы эл каттоонун маалыматы боюнча анда жашаган калктын саны болгону 663 миң гана болгон. Бул жылдардын аралыгында калктын саны 7 эседей өскөн. Биринчи дүйнөлүк жана граждандык согуш жылдарында калктын саны тескерисинче төмөндөп кеткен: мисалы, 1913–1920-ж. калктын саны 0,5%ке кыскарган. Калктын саны 1920–1940-жылдардын аралыгында 77%ке чейин өскөн. Калктын бул жылдардагы өсүшүнүн негизги себеби табигый өсүш, ошондой эле Европадан көчүрүлүп келинген өнөржайларынын адис жумушчулары жана элге билим берүү кызматкерлери болгон. Согуш жылдарында калктын өсүү темпи төмөндөгөнү менен согуш жүрүп жаткан европалык бөлүктөн, өзгөчө оккупацияда калган райондордон көчүрүлүп келгендердин жана өз жеринен куугунтукталып, күчкө салып көчүрүлгөн чечен, ингуш, карачай, балкар, крым татарларынын эсебинен калктын жалпы саны анчалык кыскарган эмес.

1-таблица

Калктын саны

Жылы	Калктын саны (миң киши)	Анын ичинен	
		Шаар калкы	Айыл калкы
1897	663,0	63,0	600,0
1926	1001,7	122,3	879,4
1959	2066,1	696,2	1369,9
1970	2933,2	1097,5	1835,7
1979	3529,0	1366,5	2162,7
1989	4296,5	1640,9	2649,6
1999	4811,1	1674,7	3131,4
2000	4867,1	1689,0	3178,4
2001	4907,6	1706,7	3200,9
2002	4946,5	1726,5	3220,0
2003	5120,7	1729,9	3254,5

Калк санындагы эн жогорку өсүш 1950-жылдардан кийин болду: мисалы, 1950–1960-жылдардагы өсүүсү – 24%, 1960–1970-ж. 38%, 1970–1980-ж. – 21,6%, 1980–1990-жылдары – 21,7% түзгөн.

1950–1990-жылдар аралыгында ар бир он жылдагы калктын өсүшү – 26,3% ке барабар болгон. Мындай өсүштүн эң негизги себеби – калктын табигый өсүшү; ал эми тыштан көчүп келгендердин үлүшү анча жогору болгон эмес. Бирок, калктын табигый өсүүсү 1990-жылдан акырындап төмөндөй баштаган; мисалы, ал 1990-ж. – 22,2, 1996-ж. – 5,8, 1998-ж. – 14,8, 2000-ж. – 12,8, 2002-ж. – 13,1% ти түзгөн. Башкача айтканда, кийинки 10 жыл ичиндеги (1990–2000-ж.) калктын табигый өсүүсү 15,2% гана түзгөн. Бул процесс төрөлгөндөрдүн санына гана эмес, ошондой эле негизинен калктын миграциясына байланыштуу. Калктын өсүү темпинде республика ичиндеги аймактар боюнча бир топ айырмачылыктар бар экендиги байкалат.

Акыркы 1950–2000-жылдар ичинде республика боюнча калктын өсүүсү 2,37 эсе болсо, ал Ош, Жалалабат облустарында 3 эсеге жакын, ал эми Чүй, Ысыккөл, Талас облустарында 3 эсеге көбөйгөн. 1990 – 2000-ж. республикадан көчүп кеткендердин саны да көбөйүүдө. Мисалы, 2001-ж. республикадан 34,6 миң адам көчүп кеткен.

II. 2. КАЛКТЫН ТАБИГЫЙ ӨСҮҮСҮ

Төрөлгөндөр менен өлгөндөрдүн айырмасы табигый өсүшү деп аталып, эң жөнөкөй формула менен туюнтулат:

$$K_{тө} = K_{т} - K_{ө}$$

(мында: K – коэффициент, $тө$ – табигый өсүш, $т$ – төрөлгөндөрдүн саны, $ө$ – өлгөндөрдүн саны). Төрөлгөндөрдүн саны 1000 кишиге алынат, мисалы, 2002-ж. төрөлгөндөрдүн коэффициенти 20,2 дегени жылына 1000 кишиге 20,2 бала төрөлдү дегенди түшүндүрөт. [1000 кишиге – 20,2 ‰ (промилле)].

Республика ичиндеги аймактар боюнча да төрөлгөндөрдүн саны ар түрдүү: 2002-жылдагы Ош облусундагы көрсөткүч 21,7, Жалалабат облусунда 23,5, Талас облусунда – 24,4, Нарын облусунда – 24,2, Чүй облусунда – 14,0, Баткен облусунда – 24,3, Бишкек шаарында 13,1ди түзгөн. Айыл-кыштак жерлеринде шаарларга караганда бала көп төрөлөт.

Төрөлүү деңгээли көптөгөн социалдык-экономикалык факторлорго жараша болот. Буларга үйбүлөнүн материалдык, маданияттын жана саламаттыкты сактоонун деңгээли, эненин өндүрүштө иштөөсү, шаарда же айыл жеринде эмгектенүүсү, динге ишенүүлөр ж.б. таасир кылуучу факторлор кирет. Бул тарыхый сакталып келе жаткан ар бир элдин улуттук өзгөчөлүгү. Кыргыз элинин улуттук салты боюнча көп балалуу үйбүлө кадыр-баркка ээ. Мындай үйбүлөдө балдар эмгекчил, боорукер, бири-бирине жардам берип, өзүмчүл болбой чоңоёт.

2-таблица

Калктын табигый өсүшү (калктын 1000 кишисине эсептегенде)

Жылдары	Төрөлгөндөрдүн саны	Өлгөндөрдүн саны	Табигый өсүшү
1940	33,0	16,3	16,7
1950	32,4	8,5	23,9
1960	36,9	6,1	30,8
1970	30,5	7,4	23,1
1979	30,1	8,3	21,8
1989	30,4	7,2	23,2
1990	29,1	6,9	22,2
1996	23,2	7,4	15,8
1998	21,7	7,2	14,8
1999	21,4	6,8	14,6
2000	19,7	6,9	12,8
2001	19,8	6,6	13,2
2002	20,2	7,1	13,1

Калктын динамикасына таасир этүүчү дагы бир фактор – өлүм-житим. Өлүм-житимдин денгээли материалдык жактан жашооо денгээлине, гигиеналык шарттарга, медициналык жетишкендиктерге жараша болот. Өлүм-житим көрсөткүчү адамдын жашоо узактыгына байланыштуу. Өлүм көбүнчө наристелерде жана улгайган курактагыларда жогору. Азыркы кезде дүйнө жүзүндөгү өлүм-житим 1000 кишиге 9,9 деп эсептелсе, Кыргызстандагы өлүм-житим – 6,9ду түзөт. Акыркы 40 жыл ичиндеги республикадагы өлүм-житимдин орточо көрсөткүчү 6,1–8,4төн ашкан эмес; 2002-ж. ал 7,1, республикадагы эң төмөнкү көрсөткүч Ош облусунда –5,2, Баткен облусунда 7,5, Жалалабат облусунда –5,3, ал эми Чүй облусунда –0,2, Бишкек шаарында –7,5.

Өлгөндөрдүн саны шаарларга салыштырганда айыл-кыштактарда бир аз төмөн. Аялдарга караганда эркектердин арасында өлүм-житим көбүрөөк кездешет. Жалпысынан республикада өлүм-житимдин аз болушу калктын курамынын жаш экендигине байланыштуу.

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматына караганда республикада өлгөндөрдүн негизги себеби төмөнкүлөр: 1-орунда – кан айлануу системасы оорулуулардын өлүмү – 38,4%; 2-орунда – дем алуу органдары оорулуулардын – 16,6%; 3-орунда – ар кандай кырсык, өлтүрүп кетүү, өзүн-өзү өлтүрүү, жол кырсыгы ж. б. –11,6%; 4-орунда – рак оорулуулардын – 11,2%; 5-орунда – тамак-аш сиңирүү органдары оорулуулардын – 4,2 %; 6-орунда – жугуштуу жана мите оорулууларынын 3,8% ж. б. турат.

Республикалык орточо табигый өсүшкө жакын коэффициент Талас, Нарын жана Ысыккөл облустарында. Чүй облусу менен Бишкек шаарында республикадагы эң төмөнкү табигый өсүш байкалат (8,0 жана 5,4). Анткени бул региондордо шаар калкы басымдуу

келип, өзгөчө Бишкек, Токмок, Карабалта шаарларында төрөлүүнүн саны өтө аз, анткени бул региондордо славян калкы басымдуулук кылат, алардагы улуттук, диний көз караштын таасири төрөлүүнүн санынан аз болушуна алып келген.

Кыргызстандын калкынын орточо жашы жылдан-жылга өсүп келген (1991-жылга чейин). 20-кылымдын башында орточо жаш 30 жаштын айланасында болсо, экинчи дүйнөлүк согуштун алдында ал 40–45 жашка жеткен, ал эми 2002-жылкы маалыматка караганда орточо жаш 68,1ге жеткен. Бул көрсөткүч эң өнүккөн өлкөлөрдөгү калктын орточо жашынан 2–3 эле жашка төмөн болгону менен дүйнөнүн басымдуу мамлекеттериндегидей жашты түзөт. Башка бардык өнүккөн өлкөлөрдөгүдөй эле республикада аялдарга (72,1 жаш) караганда эркектердин өмүрү (64,4) кыска, себеби өлүм-житим эркектердин арасында көбүрөөк.

Төрөлгөндөрдүн санынын өсүшү никелешүүгө байланыштуу. Өнүккөн көпчүлүк мамлекеттерде бойго жеткен кыз-уландар кеч үйлөнөт, алардын никелешүүгө өтө турган жашы ар кайсы мамлекеттерде ар түрдүүчө, көбү 18–20 жаштан башталат. Мурда 13–15 жашка чыккан кыздарга 16–18 жаштагы уландар менен никелешүүгө уруксат берилген. Республикада никелешүү 18 жаштан башталат. Ошондуктан калктын табигый өсүшүн негизинен никеде турган 20 жаштан 29 жашка чейинки аялдар камсыз кылат. Акыркы 20–25 жыл ичинде республикада никелешүүлөрдүн (ар 1000 кишиге) коэффициентти 9,9 – 10,6 кишини түзгөн. Ал эми (1000 кишиге) никени бузуп, ажырашкандардын саны 1,8–2 болгон, кийин азайып, 2002-ж никелешкендер 6,9, ажырашкандар 1,2ге төмөндөгөн. Республиканын региондору боюнча бул көрсөткүч өтө ар түрдүү. Ажырашкандар басымдуулук кылып, алар Бишкек шаарында –2,4, Чүй облусунда 2,3, ал эми Нарын облусунда болгону – 0,6, Баткен, Жалалабат жана Ош облустарында – 0,6–0,7ни түзөт. Ажырашкандардын саны айыл-кыштактарда өтө төмөн, шаарларда ал көрсөткүч айыл жерлердегиден 2–3 эсе көптүк кылат.

Республикада 5–6 кишиден турган орточо үйбүлөлөр басымдуулук кылат. Бирок, бул көрсөткүч айыл-кыштак жана шаар жерлеринде, улуттар арасында, дини боюнча, иштеген кесибине жараша кескин айырмаланып турат. Кыргыз элине тийиштүү, кылымдар бою урпактардан урпактарга өтүп келе жаткан касиеттүү салты – бир үйбүлөдө аял, эркек өз балдары менен гана эмес, ата-энеси, чоң ата, чоң энелери менен да чогуу жашаган. Азыркы күндө да, өзгөчө айыл-кыштак жерлеринде бир үйбүлөдө 3–4 муун бирге чогуу жашаган учурлар кездешет. Кээ бир учурда бир үйбүлөдө 2–3 бир тууган өз балдары менен бирге чогуу жашап, чогуу чарба жүргүзүп, ата-энелери менен бирге жашайт. Татаал үйбүлөлөргө кыргыздардан тышкары өзбектер, казактар, дунгандар, тажиктер, түрктөр ж. б. кирет.

II.3. КАЛКТЫН КУРАКТЫК ЖАНА ЖЫНЫСТЫК СТРУКТУРАЛАРЫ

Калктын курактык жана жыныстык структураларын билүүнүн эң чоң мааниси бар. Калктын табигый өсүшү, эмгекке жарамдуу курактагыларды эсептеп чыгуу, аларга баа берүү, мектепке чейинки жана мектеп жашындагы өспүрүмдөрдү, пенсияга чыккандарды билүү жана аларга ылайык кийим-кече менен элге керектелүүчү башка товарлардын ассортименттерин пландоо калктын курактык өзгөчөлүгүнө жана эркек менен аялдын санына жараша болот.

Ар бир кишинин өмүрүндө үч мезгили болот: а) Эмгек курагына чейинкилер (0 – 15 жаш); б) Эмгек курагындагылар (аялдар 16 – 57, эркектер 16 – 65); в) Эмгек курагынан өткөндөр (60 жаштан өйдө).

1991-ж. Кыргыз Республикасындагы калктын 39,7% эмгек жашына чейинкилер, ал эми 50,2% эмгек курагындагылар, 10,1% ти эмгек курагынан өткөндөр түзгөн. Бул көрсөткүч мамлекеттер боюнча ар түрдүү болот. Өнүккөн мамлекеттерде эмгек курагына чейинкилердин саны өтө аз – 19–20%, эмгекке жарамдуулар – 50–65%, ал эми улгайгандардын көрсөткүчү да өтө жогору – 17–20% ти түзөт. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө тескерисинче, эмгек курагына чейинкилер – 40–42%; эмгек курагындагылар – 57%, эмгек жашынан өткөндөр – 6–7% ти түзөт. Кыргызстанда төрөлгөндөрдүн саны жогору болгондуктан өспүрүмдөрдүн саны арбын.

Бүткүл дүйнө жүзүндөгү калктын теңи эркектер да, теңи аялдар. Европа, Түндүк Америкада эркектерге караганда аялдар көптүк кылат. Ал эми Азия өлкөлөрүндө эркектердин саны басымдуу.

Кыргыз Республикасында 1939-жылкы эл каттоо боюнча 1000 эркекке 965 аял туура келген. Согуш жылдарында эркектердин саны кескин кыскарган, бүгүнкү күнгө чейин алардын саны аялдардан аз. Кийинки жылдарда эркектердин саны аялдардын санына жакындап келе жатат. 1959-ж. эркектер – 47,2%, аялдар – 52,8% болсо, 2003-ж. 1-январда эркектер 49,4% жана аялдар 50,6% ке жеткен.

Азыркы мезгилде жаштардын ичинде эркектердин саны басымдуулук кылат да, эс алуу курагына келгенде гана аялдардын саны көбөйө баштайт. Жалпысынан республика боюнча аялдардын саны эркектерге караганда 61,0 миңге көптүк кылат.

Республиканын региондору боюнча да айырмачылыктар бар: Нарын облусунда азыр эркектер басымдуулук кылат – 51,1%, Ысыккөлдө – 50,0%, Талас облусунда – 49,9%, Бишкек шаарында – 46,7%, Чүй облусунда – 49,2% түзөт.

II. 4. КАЛКТЫН МИГРАЦИЯСЫ

Миграция деген сөз, конуш жаңыртуу, көчүү же чыгуу дегенди билдирет. «Калктын миграциясы» боюнча бирдиктүү аныктама жок, бирок анын негизги маңызы – адамдардын бир жерден экинчи бир

жерге көчүүсү; жашаган жерин мезгилдүү, узак мөөнөткө же биротоло өзгөртүүсү; «маятниктик» деп аталган бир пункттан экинчи пунктка барып, кайра келүүсү да миграцияга кирет.

Калктын миграциясынын негизги түрлөрү: кайрылбас же биротоло (туруктуу жашаган жерин которуу), убактылуу (келишим боюнча иштөөгө, окууга, аскерге кетүү), сезондуу (айыл чарба, курулушка) иштеп кетүү. Миграциялык агымдын багытына карата тышкы жана ички миграция болуп, экиге бөлүнөт. Мамлекеттик чегарадан чыгып кеткендер же башка мамлекеттен келгендер «тышкы миграция» – деп аталат. Эгер өз өлкөсүнөн чет өлкөгө кетсе «эмиграция», тескерисинче чет өлкөдөн келсе «иммиграция» – деп аталат. Бир өлкөнүн ичиндеги көчүүлөр «ички миграцияга» кирет, анын: облус аралык, район ичиндеги, багыты боюнча «кыштак – шаар», «шаар – кыштак», «шаар – шаар», «кыштак – кыштак» деген түрлөрү бар. Миграциянын эки формасы болот: а) пландуу (айыл чарбасына иштөөгө жиберүү, дипломдуу адистерди бөлүштүрүү, аскерге чакыруу ж.б.); б) өз күчү менен орун которуштуруу. Миграциянын экономикалык (бош жер, кызмат издеп, көп айлыкты көздөп), социалдык (турмуш шартын өзгөртүү, статусун өзгөртүү үчүн ж.б.), саясий (департация, элди согуш болуп жаткан жерден көчүрүү) себептери болушу мүмкүн.

Миграция демографиялык процесстерге, өзгөчө ар кандай аймактын калкынын динамикасына таасирин тийгизет.

Миграциялык процесс калктын этностук курамына көз каранды. Ар кандай улуттар үрп-адаттарына, башка тилди билгендигине жараша миграция процессине катышат. Белгилүү бир убакыт (ай, жыл) ичинде келгендердин (К) жана чыгып кеткендердин суммасы «миграциялык масштаб» – деп аталып, адабияттарда «брутто-миграция» деп да жазылат. Белгилүү бир убакыт ичинде келгендер менен чыгып кеткендердин калдыгы (К – Ч) «таза миграция» же «сальдо-миграция» деп аталат.

Келгендер көп болсо оң (+), чыгып кеткендер көп болсо тескери (–) «сальдо-миграция» болушу мүмкүн.

Миграцияга анализ бергенде калктын кыймылынын деңгээлин билүү зарыл. Калктын миграциялык кыймылынын коэффициентин (КМКК) профессор С. А. Ковалев¹ – төмөнкү формула менен туюндурат:

$$\text{КМКК} = \frac{M_{к+} + M_{ч}; 100 (1000)}{С}$$

Мында: $M_{к+}$ – келген мигранттар, $M_{ч}$ – чыгып жаткан мигранттар, 100 же 1000 киши, С – аймактагы калктын жалпы саны.

Ар кандай улуттардын миграциялык кыймылы ар түрдүү. Мисалы, жылына орустардыкы – 6,5% болсо, өзбек, кыргыз, түркмөн-

¹ Ковалев С. А., Ковальская Н. Я. География населения СССР, М.: 1980: 278-б.

дөрдүкү $-1,9-1,5\%$; регион, калктын курагы, шаар-кыштак боюнча да кыймыл ар түрдүү болгон.

Кыргыз Республикасында 100 жылдар бою тышкы миграция басымдуулук кылып келген. Орус, украиндер бир кылка болуп жашаган Чүй, Талас, Ысыккөл, Фергана өрөөндөрүндөгү калктуу пункттарды Орусиянын европалык бөлүгүнөн көчүп келгендер негиздеген. Ошол эле учурда 19-кылымдын экинчи жарымынан тартып Талас менен Чүйдө немис кыштактары пайда боло баштаган. Аларды Украинадан, Орусиядан ж. б. жерлерден куугунтукталып көчүп келген немис мигранттары негиздеген. 19-кылымдын 2-жарымындагы көтөрүлүштөрдөн кийин кытайлык бийликтен жапа чеккен дунгандар, кийинчээрек уйгурлар көчүп келип, негизинен Чүй өрөөнүнө ж.б. региондорго отурукташып калган. 20–30-жылдары Түндүк Кавказдан даргин, түрк ж.б. улуттардын дыйкандары да көчүрүлүп келинген.

Экинчи дүйнөлүк согуш учурунда зордук менен көчүрүлүп келинген чечен, ингуш, карачай, балкар, крым татарлары менен катар немистик баскында калган европалык бөлүктөн орустар, украиндер, белорустар, согуш майыптары, аялдар, кары-картандар ж.б. миңдеген мигранттар республиканын бардык облустарына көчүп келип, отурукташкан.

Кыргыз Республикасына көчүрүлүп келинген өнөржай ишканалары менен кошо жогорку квалификациялуу адистер да келишкен. Кийинки 20 – 30-жылдар ичинде Сибирден, Ыраакы Чыгыштан, Орусиянын түндүгүнөн өз ыктыяры менен «жакшы жер» издеп келгендердин саны да арбын болгон.

1988–1990-ж. тыштан көчүп келүүлөр кыскарып, миграциялык-сальдо нейтралдуу орунду ээлесе, 1991–1993-жылдардан баштап тескерисинче, республикадан көчүп кетүүлөрдүн саны көбөйгөн. 1993-ж. Кыргызстанга келгендердин саны – 23 015 киши, республикадан чыгып кеткендердин саны 143 619 кишини түзгөн, башкача айтканда анын эң күч алышы 1993-жылга туура келген, сальдо-миграция тескери (минус – 120 604 киши) болгон.

Көчүп келгендердин 99% жакынкы чет өлкөлөрдөн, өзгөчө Орусия, Казакстан жана Өзбекстандан келгендер; алыскы чет өлкөдөн болгону 188 киши көчүп келген. Ошол эле жылы кеткен 143,6 миң кишинин 132,2 миңи жакынкы, 11,4 миңи алыскы чет өлкөлөргө көчүп кеткен, негизинен сальдо-миграция 1992-ж. – 77,4 миң, ал эми 1993-жылкы маалымат боюнча Кыргызстандан көчүп кеткендердин саны – 144 миң, сальдо-миграция – 121 миң киши болгон. Сальдо-миграция улуттар боюнча алынса – 120 604 кишинин – 80 896сы орустар, 10 585и немистер, 10 607си украиндер, 5977си өзбектер, 8759у – татарлар ж.б. түзгөн. Алыскы чет өлкөлөргө – 9828 немис, 2144 орус, 422 еврей, 238 украиналыктар ж.б. бардыгы болуп сальдо-миграция – 12975 кишини түзгөн. Көчүп кеткендер негизинен жакынкы чет өлкөлөргө – Орусия, Өзбекстан, Казакстан, Украина, Белоруссияга ошкон. Ал эми алыскы чет өлкөлөргө кет-

кендер анча деле көп эмес. Алар негизинен Германия, Израиль, АКШ өлкөлөрүнө кеткендер.

Массалык түрдө мындай кетүүлөрдүн себеби – республикадагы оор экономикалык кризис, өнөржай ишканаларынын көбүнүн жабылып калышы, Кыргыз Республикасынын өз алдынча эгемендүү мамлекет болушу, коомдук менчиктен рыноктук экономикага өтүү мезгилиндеги кубулуштар ж.б. болгон. Көчүп кеткендердин 50% тен ашыгы жумушка жарамдуу курактагылар – жогорку квалификациялуу жумушчулар, интеллигенция, инженерлер болгон.

Азыркы учурда миграциялык процесстин мүнөздүү белгиси – тышкы миграцияда көчүп кеткендердин басымдуулугу (71,4%). Айыл жеринен көбүнчө өнөржайлуу, жогорку жана орто окуу жайлары арбын ири шаарларга келип отурукташат. Экономикалык потенциалдары төмөн чакан жана орто шаарларда жумуш табылбайт, өз эмгек ресурстары да толук пайдаланылбайт. Мындай шаарларга мигранттар аз келет. Айыл жеринен миграция Бишкек шаарына, облустук борборлорго, Токмок, Карабалта сыяктуу өнөржай борборлоруна ургалдуу миграция жүргүзүүдө. Ички миграцияга облус, район аралык кыймылдар да кирет. Акыркы жылдары материалдык жана социалдык шарттары төмөнүрөөк район, облустардан ири өнөржайлуу облус, шаарларга көчүү өсүп бара жатат. Мисалы Нарын, Баткен, Ысыккөл, Талас облустарынан Бишкек, Токмок, Карабалта шаарларына, алыскы мал чарбалуу райондордон Ош, Жалалабат ж. б. өнөржайлуу борборлорго чаржайыт түрдө, көбүнчө жаштар көчүп кетип жатат. Көптөгөн жаштар билимин улантуу максатында Бишкек, Ош, Каракол, Жалалабат шаарларына отурукташууда. Ошондуктан ички миграциянын басымдуу бөлүгү – 80% тейи эмгек курагындагылар.

II. 5. КАЛКТЫН ЖЫШТЫГЫ

Калктын аймак боюнча жайгашуусун көрсөткөн бирдик – калктын жыштыгы. Калктын орточо жыштыгы калктын санын алар жашап турган райондун, өлкөнүн аянтына бөлүп, андан 1 км^2 жерге канча киши туура келе тургандыгы аныкталат. Калктын жыштыгы аркылуу мамлекеттерди, райондорду салыштырып, калктын аймактар боюнча жайгашуу мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктайт.

Кыргызстандын аймагы тоолуу болгондуктан анда калк текши отурукташкан эмес. Азыркы учурда республикадагы калктын орточо жыштыгы ар бир км^2 жерге 25,1 киши (2003) туура келет.

Республиканын калкынын саны өскөн сайын, анын орточо жыштыгы да жогорулады: 1926-жылы – 1 км^2 жердеги калктын жыштыгы – 5 киши болсо, 1959-жылы – 10, 1981-жылы – 18, 2003-ж. – 25,1 киши болгон.

Республиканын аймагы боюнча калк текши жайгашпагандыктан алардын жыштыгы ар кандай. 2003-жылга карата облустар

боюнча калктын орточо жыштыгы 1 км^2 жерге Баткен облусунда 23,3, Жалалабат облусунда – 24,4 киши, Ысыккөл облусунда – 9,7, Нарын облусунда – 5,8, Ош облусунда – 42,7, Талас облусунда – 18,2, Чүй облусунда – 37,0 киши туура келет.

Дениз деңгээлинен 1500 м бийиктикке чейинки четки өрөөндөрдө калктын 80% жайгашкан; ал республиканын 15% ке жетпеген аянтын ээлейт. Буларга Чүй, Талас өрөөндөрү, Фергана өрөөнүнүн чет-жакалары кирет. Айрым жерлердеги орточо жыштык – 100 – 150 кишиге жетет. Кыргызстандын аймагынын 10% ин түзгөн Чүй өрөөнүндө өнөржай өндүрүшү өнүккөн шаарлар (Бишкек, Токмок, Карабалта ж. б.) жайгашкандыктан республиканын калкынын дээрлик 30% и жашайт. Ошондой эле, республиканын калк жыш жайгашкан аймактарынын бири – Ош облусу болуп эсептелет. Мында калк негизинен айыл чарбасы өнүккөн райондорунда жышыраак, бийик тоолуу Нарын, Жумгал, Алай, Кочкор, Чаткал, Суусамыр, Атбашы сыяктуу өрөөндөрдө калк өтө сейрек отурукташкан. Кыргызстандын өтө бийик тоолуу өрөөндөрүндө, сырттарда, тоо капталдарында туруктуу калк жашаган айылдар жокко эсе.

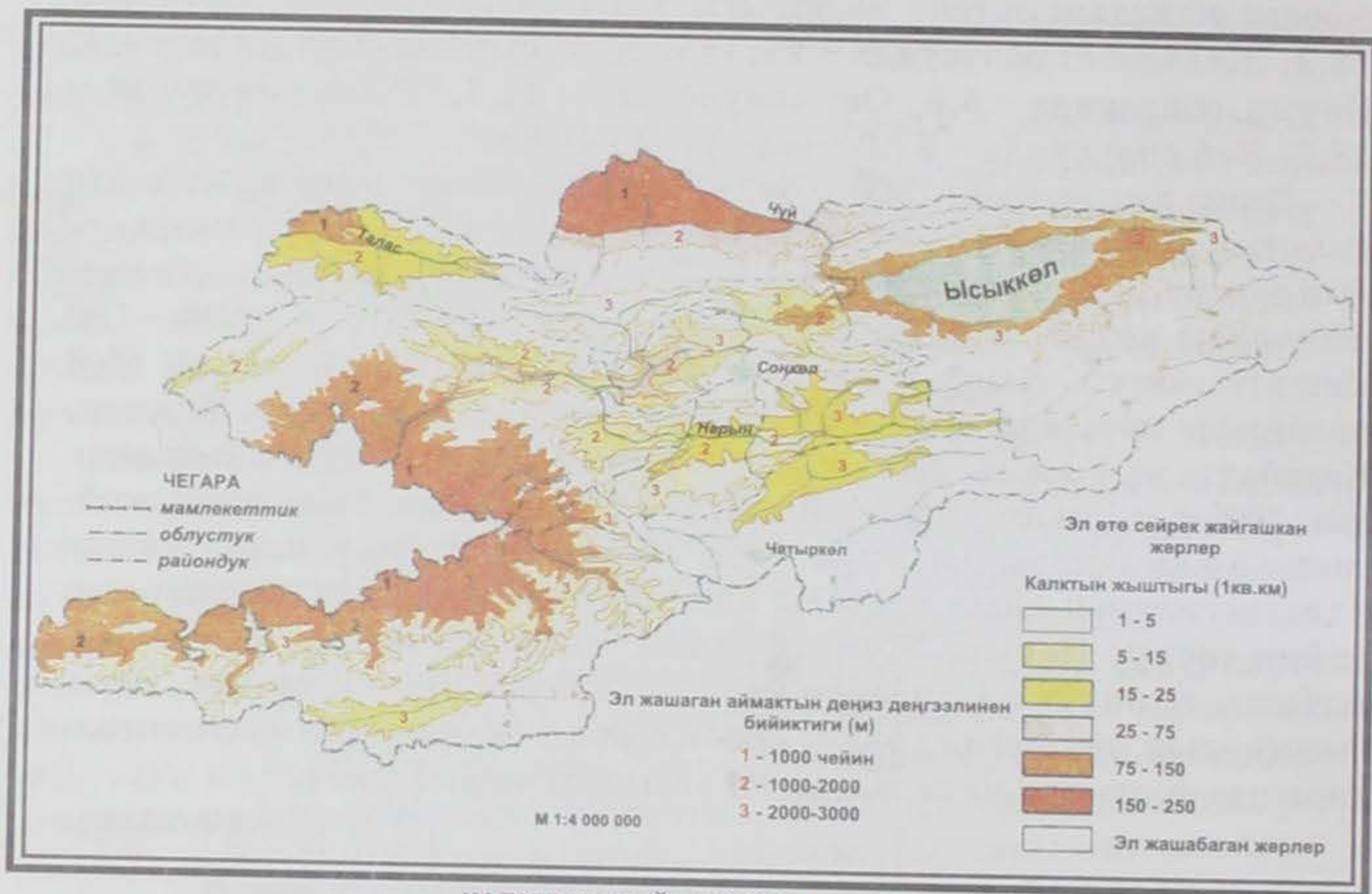
3-таблица

Калктын бийиктик алкак боюнча отурукташы, % менен

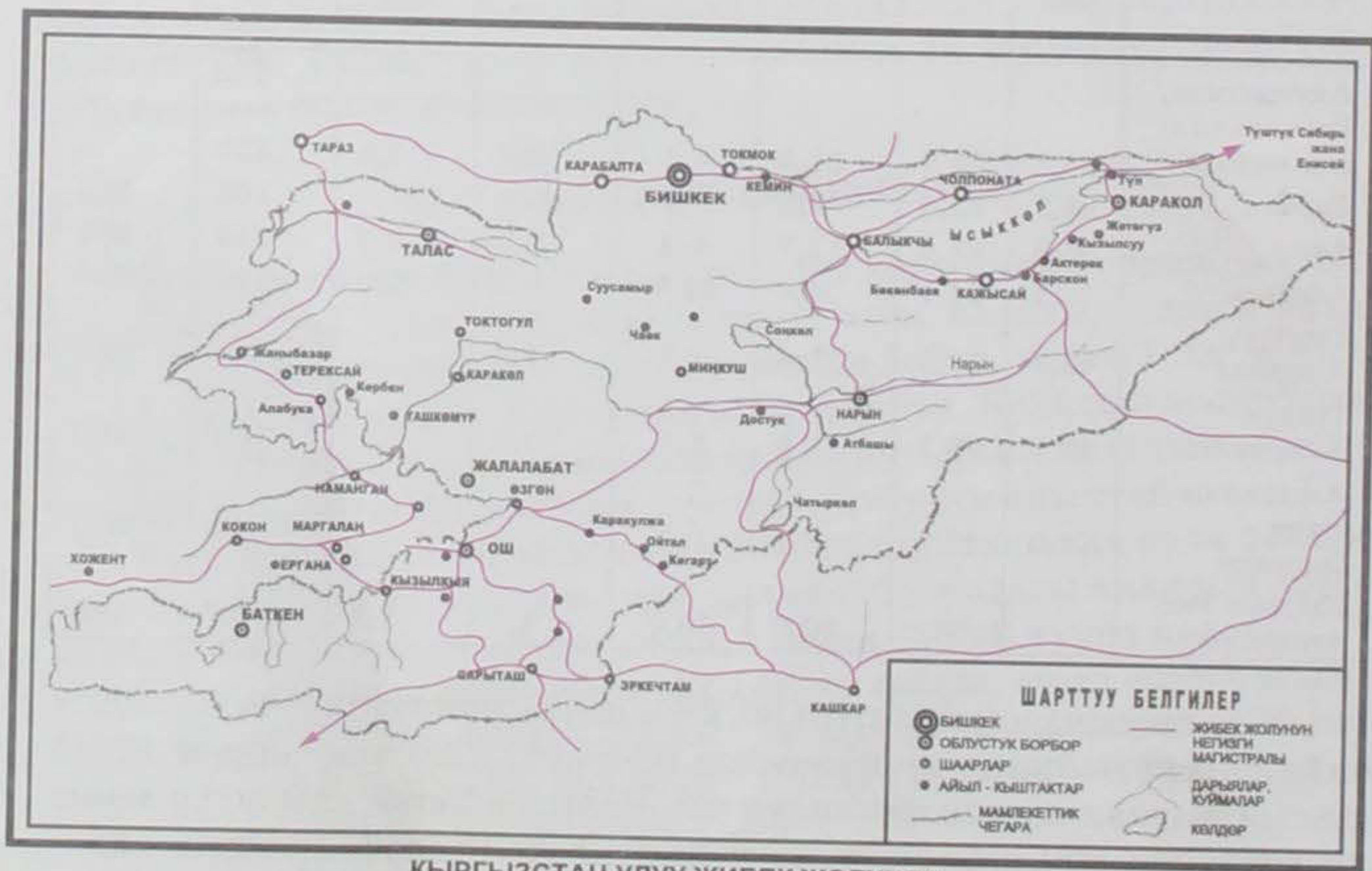
	Дениз деңгээлинен бийиктиги, м менен						Орточо бийиктиги	
	200 дөн төмөн	200-500	500-1000	1000-1500	1500-2000	2000 ден бийик	калк отурукташканы	аймактар
Антарктида, Гренландиядан башка	56,2	24,0	11,6	4,4	2,3	1,5	320	-
Европа	68,8	23,5	7,2	0,5	-	-	168	300
Азия	56,5	23,5	11,7	4,9	2,5	0,9	319	950
Африка	32,5	24,1	20,8	13,8	6,9	2,0	590	750
Түштүк Америка	42,3	15,0	22,8	4,7	4,2	11,0	644	580
Түндүк Америка	46,9	33,3	7,9	4,1	4,0	3,8	430	700
Австралия жана Океания	72,9	17,8	8,4	0,9	-	-	95	350
Кыргыз Республикасы	-	-	80,0	10,0	8,2	1,8	700	1000

Жер шарындагы калктын 80,2% и дениз деңгээлинен 200 – 500 м бийиктикке чейинки кургактыкта жашайт. Кыргызстанда мындай жапыз жаткан жер болбогондуктан, калк жашаган аймактар дениз деңгээлинен 500 м бийиктиктен башталат. Республикадагы калктын негизги бөлүгү 500 – 1500 м бийиктикте отурукташкан.

КАЛКТЫН ЖАЙГАШУУ КАРТАСЫ

КЫРГЫЗСТАН УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУНДА

II.6. КАЛКТЫН УЛУТТУК-ЭТНОСТУК КУРАМЫ

Кыргызстандын калкы көп улуттуу. Анда 150дөн ашык улуттардын жана элдердин өкүлдөрү жашайт. Алар бири-биринен саны, тили, дини, маданияты, антропологиялык курамы, үрп-адаты ж.б. боюнча айырмаланат. Антропологиялык жактан республикада жашаган калк монголоид жана европоид болуп эки расадан туруп, түрк жана славян тилдеринде сүйлөгөндөр басымдуулук кылат.

Калктын саны боюнча миллиондон тартып миң, жүз, он жана 1–2 эле кишиден турган улут өкүлдөрү да бар. 1989-жылдагы эл каттоонун жыйынтыгы боюнча саны 10 (он) жана андан аз калктардын өкүлдөрү – 35ке жеткен. Республикада жакынкы өлкөлөрдүн гана эмес, эң алыскы өлкөлөрдүн, дүйнө бөлүктөрүнүн өкүлдөрү да жашайт, мисалы, гректер, кытайлар, болгарлар, чехтер, персилер, күрддөр, финндер, словактар, америкалыктар, арабдар, кубалыктар, венгерлер, голланддар, ассириялыктар, вьетнамдар, албандар, француздар, австралиялыктар, хорваттар ж. б.

2003-жылдын башында республиканын калкынын басымдуу бөлүгүн кыргыздар – 66,9% түзгөн. Калктын саны боюнча экинчи орунда өзбектер – 14,1%, үчүнчү орунда орустар – 10,6%; украиндар, немистердин үлүшү – 1,1% ти түзөт. Он миндеген калкы бар – татарлар (0,8%), казактар, дунгандар жана уйгурлар (2,7%), тажиктер (0,9), түрктөр – (0,7%), азербайжандар, корейлер (0,7%) жана бир нече миң кишиден турган белорусстар, еврейлер, калмактар, армяндар, башкырлар, мордва, чуваш, гректер, молдовалар, поляктар, грузиндер, цыгандар жашайт. Республикадагы 30 улуттун ар биринин минден ашык өкүлдөрү бар.

Акыркы эл каттоодо (1999) калктын улуттук курамында төмөндөгүдөй өзгөрүүлөр болгон: табигый өсүшү жогору болгон кыргыздардын саны 5,5% ке өскөн, ошондой эле азиялык калктар – өзбектердин, тажиктердин, уйгурлардын, казактардын, корейлердин санынын өсүүсү менен бирге, орустардын, немистердин, украиндердин, татарлардын, еврейлердин саны азайган. Бул улуттардын санынын азайышы эмиграцияга байланыштуу.

Жашаган элдердин бардыгы биригип келип, жалпы Кыргыз Республикасынын калкын түзөт. Алардын негизги максаты бир: экономиканы көтөрүү, улуттук идеологияны түзүү, рынок мамилесине өтүү, ар бир адамга камкордук, элдер арасындагы достукту чыңдоо, эгемендүү көзкаранды эмес, демократиялык, тең укуктуу мамлекетти түзүү жана аны өнүктүрүү.

Республикада жашаган башка элдерден айырмаланып, кыргыздар өзүнүн санынын көптүгү жана маданий менталитети боюнча бардык улуттардын алдында жоопкерчилиги өтө чоң. Алардын тили – Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили болуп саналат. Муну менен катар башка тилдерди да өнүктүрүү маселелери алдыда турат:

Калктын улуттук курамы (% менен)

	1926	1959	1979	1989	1999	2000	2001	2003
Бардык калк, а.п.	100	100	100	100	100	100	100	100
кыргыздар	66,9	40,5	47,9	52,4	64,9	65,2	65,7	66,9
орустар	11,7	30,2	25,9	21,5	12,5	12,2	11,7	10,7
өзбектер	10,6	10,6	12,1	12,9	13,8	13,8	13,9	14,1
украиндер	6,4	6,6	3,1	2,5	1,0	1,0	0,9	0,8
татарлар	0,5	2,7	2,0	1,6	0,9	0,9	0,9	0,8
дунгандар	0,6	0,5	0,8	0,9	1,1	1,1	1,1	1,1
уйгурлар	0,8	0,7	0,8	0,9	1,0	1,0	1,0	1,0
казактар	0,2	1,0	0,8	0,9	0,9	0,9	0,9	0,8
тажиктер	0,7	0,7	0,7	0,8	0,9	0,9	0,9	0,9
түрктөр	0,0	0,0	0,1	0,5	0,7	0,7	0,7	0,7
азербайжандар	0,0	0,0	0,5	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3
корейлер	0,0	0,0	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4
немистер	0,4	2,0	2,9	2,4	0,4	0,4	0,4	0,3
башка улуттар	1,4	4,0	2,0	1,9	1,2	1,2	1,2	1,2

кош тил билүү, ал гана эмес 3–4 тилди өздөштүрүү, мисалы, орус, англис ж. б. тилдерди билүү чыныгы маданияттуулуктун, дүйнөлүк коомго аралашуунун, прогресске умтулуунун жолу. Улуттук өзүмчүлүк, башка эл менен байланышты кыскартуу регресске (чегинүүгө) алып келээри белгилүү.

Азыр Кыргыз Республикасындагы кыргыздардын саны 3337,0 миңди 66,9% түзөт (2003). Алар бардык региондордо жашайт, бирок бир келки болуп, кыргыздар көп жашаган облустарга – Нарын облусу, Ысыккөлдүн батышы, Таластын чыгышы, Чүй облусунун чыгышы, Фергана өрөөнүнүн тоо этектери кирет. Чүй өрөөнүнүн, Талас, Ысыккөл облустарынын басымдуу бөлүгүндө кыргыздар башка улуттар менен аралаш отурукташкан.

Кыргыздар алыскы жана жакынкы чет өлкөлөрдө – Өзбекстанда, Казакстанда, Тажикстанда, Ооганстанда, Түркияда, Кытайда ж.б. өлкөлөрдө да жашайт.

II.7. КАЛКТЫН СОЦИАЛДЫК КУРАМЫ, ЭМГЕК РЕСУРСТАРЫ ЖАНА АЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУУ

Калктын социалдык курамы (структурасы) – класстык (таптык), демографиялык, этностук, професиялык (адистик) структураларды ичине камтыйт. Булардын ичинен эң маанилүүсү таптык структура, анткени ар бир коомдун өзүнүн табы болот. Азыркы учурда Кыргыз Республикасы коомдук менчиктен рыноктук мамилеге өтүп жатканда (өткөөл мезгил деп атаса да болот) мурдагы жумушчу, кызматчылар жана дыйкандардан башка жаны болочок таптардын негизи түзүлө баштады, алар: шаардык буржуазия – завод, фабрика ээле-

ри, айыл чарбада – дыйкан чарбалар, фермерлер, банкирлер, кооперативдик менчик, жеке менчик, ар кандай экономикалык уюмдар, бирикмелер, концерндер, тресттер, корпорациялар, биргелешкен ишканалар, көптөгөн соода, өнөржай, айыл чарба, тейлөө системаларынын майда ишканалары.

1990-жылга чейин Кыргызстанда калктын социалдык курамына жумушчу, кызматкерлер менен колхоздук дыйкандар эле кирген, себеби менчиктин эки гана түрү болгон – коомдук жана кооперативдик-колхоздук.

Азыр Кыргыз Республикасы өз алдынча демократиялык мамлекет болуп, рыноктук мамиле жана көп укладдуу (менчиктүү) экономиканын негизи түзүлүп жаткан учурда менчиктин жаңы түрлөрү пайда болду. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматына ылайык 1993-жылы 723 кооперативдик ишкана, 5176 майда ишкана, 18269 жеке чарба катталган. 2000-жылы Кыргызстанда 166 миң орто, чакан бизнес жана субъектилер иштеген, анын ичинен 8,1 миң кичи ишкана, 61 миң дыйкан (фермердик) чарба, миң орто ишкана болгон. Ушуга байланыштуу экономиканын секторлорунда да өз ара жумуш күчтөрүн бөлүштүрүү процесстери пайда боло баштады. Чарбанын башка альтернативалуу формалары пайда болгонуна байланыштуу коомдук сектордо иштегендердин саны кыскарууда. Калктын социалдык-коомдук курамына интеллигенция кирет. Илимий-техникалык жетишкендиктер күч эмгеги менен акыл эмгегинин ортосунда өзгөрүүлөргө алып келди. Бардык өнүккөн мамлекеттерде акыл эмгеги бааланып, алардын саны, түрлөрү (операторлор, программисттер, көзөмөлдөө ж. б.) өсүүдө. Тейлөө системасындагы интеллигенциялар көбөйүүдө. 1993-ж. республикадагы өндүрүштө иштегендердин – 21,4% өнөржай менен курулушта, 39,0% айыл чарбасында иштесе, 19,9% гана саламаттык сактоо, дене тарбия, социалдык камсыздоо, маданият жана агартуу, искусство, илимди тейлөөдө кызмат өтөгөн.

Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын региондорунда географиялык жактан калктын социалдык курамында чоң айырмачылыктар бар. Өнөржайлуу, ири шаарлары бар Чүй, Ош, Жалалабат облустарынын көп райондорунда калктын социалдык курамы ар түрдүү, басымдуу бөлүгү жумушчу кызматкерлер, ал эми бийик тоолуу райондордо, Нарын облусунда, Алай, Суусамыр, Тоң, Чаткал ж.б. райондордо калктын социалдык курамы бир түрдүү – айыл интеллигенциясы менен дыйкандар гана.

Ар кандай кесиптеги кадрларды даярдоо, ал калктын билим деңгээлине жараша болот. Калктын өзү материалдык гана эмес рухий байлыкты да пайдалануучулар. Калктын билимдүүлгүнүн негизги көрсөткүчү – сабаттуулук жана орто, атайын орто билимдүүлөрдүн үлүшү. Азыр республикада сабаттуулардын саны эң жогору, 9 жаштан жогору өспүрүмдөрдүн арасында сабатсыздык жокко эсе. 2000–2001-ж. жалпы билим берүүчү мектептердин саны 2005,

аларда окуган окуучулардын саны – 1 111,4 миңге жеткен, 113 кесиптик-техникалык окуу жайында 26,5 миң, 45 жогорку окуу жайында 188,8 миң, 53 атайын орто окуу жайында 26,4 миң студент окуган. Республикада жыл сайын жогорку окуу жайын 10,0 миң, атайын орто окуу жайын 12,0 миң студент бүтүрөт. Алардын ичинен басымдуулук кылуучу адистиктер: эл агартуу системасынын кызматкерлери – биринчи, өнөржай жана курулуш кызматкерлери – экинчи, саламаттыкты сактоо, дене тарбия жана спорт кызматкерлери – үчүнчү орунда, андан кийин экономика жана укук, айыл чарба, искусство кызматкерлери турат. Жалпы адистердин теңине жакыны, ал эми кайсы бир адистиктер боюнча (агартуу, денсоолукту чыңдоо ж.б.) теңинен көбү аялдар болгон.

2002-ж. Кыргыз Республикасынын эмгек ресурсунун саны 2226 миң кишиге, же болбосо республикада жашаган калктын 50% ин түзгөн. Кыргыз Республикасында эмгекке жарамдуу калкка эмгек курагындагы 16 жаштан 63 жашка чейинки эркектер, 16 жаштан 57 жашка чейинки аялдар, эмгектенип жаткан пенсионерлер жана 14–16 жаштагы өспүрүмдөр кирет. Эмгек курагындагылардын майыптары, ишке жараксыздары эмгек ресурсуна кирбейт.

Эмгек ресурстарынын саны жана сапаты калктын экономикалык активдүүлүгүнө, курагына, жыныстык курамына, билимине, проффессиялык адистигинин деңгээлине, географиялык жактан аймактык бөлүнүшүнө жараша болот.

2000-ж. эл чарбасында иштеген калктын жалпы саны 1767,1 миң адам болгон, анын 11,4 % и өнөржай менен курулушта, 53,1% и айыл чарбасы менен токой чарбасында, 5,5% и транспорт менен байланышта, 10,2% и соода жана коомдук тамак-аш, жабдуу даярдоодо, 14,3% и агартуу, дене тарбия, социалдык камсыздоо, саламаттыкты сактоо, маданият, искусство, илим тармактарында иштеген.

2004-ж. 1-октябрга Кыргызстандын эмгек ресурстары 2842,4 миң адамды, республиканын жалпы калкынын (5092,1 миң адам) 38,9% ин түзгөн. Анын ичинен экономикалык активдүү калк 1981,1 миң. Эмгек менен камсыз болгон калктын 877 миңи – дыйкан чарбасында, 626,2 миңи ишканаларда жана уюмдарда, 224,1 миңи жекече эмгекте иштегендер. Официалдуу катталган жумушсуздар 2,3% түзөт.

Кыргыз Республикасында эмгек курактагылардын 13% ке жакыны көмөкчү жана үй чарбаларында иштейт, алардын басымдуу бөлүгү көп балалуу аялдар.

Эмгекке жарамдуу калкты курактык өзгөчөлүгү боюнча карала турган болсо, республикада эмгекке жарамдуулардын теңинен көбүн жаштар (16–29 жаш) түзөт. Демек, республикада эмгек ресурсунун потенциалы жогору. Эмгек өндүрүмдүүлүгүнө жараша эмгек курагындагы адамдарды белгилүү илимпоз демограф Б. Ц. Урланис төмөнкү топторго бөлөт:

1. 30–39 жаштагылар жогорку квалификациялуу жана жетиштүү иш тажрыйбасы бар эмгек ресурстарынын эң активдүү жана туруктуу тобу.

2. 20–29 жаштагылар жалпы билими жакшы, атайын даярдалган, бирок иш тажрыйбалары азыраак. Эркектер миграцияга активдүү катышкандыктан кызматтан бошонуулар арбын. Аялдар ушул куракта фертилдик (тукум берүү жөндөмдүүлүгү) жактан активдүү болот. Коомдук иштерге катышуу балдардын санына жана балабакчанын жетиштүүлүгүнө жараша болот.

3. 40–49 (орто) жаштагылар көп жылдык иш тажрыйбасы бар, жогорку эмгек квалификациялуу, иштеген жери туруктуу, жумуштан бошонуулар аз болот.

4. 50–59 жаштагы улгайгандар, иш тажрыйбалары чоң, эмгек активдүүлүгү жана өндүрүмдүүлүгү төмөн. Жалпы билим берүү даярдыгы анча жогору эмес, кызматкерлердин үлүшү кыйла жогору.

5. 16–19 жаштан кичүүлөр орто жана атайын кесиптик-техникалык окуу жайларынын бүтүрүүчүлөрү. Жалпы билим деңгээли жогору, иш тажрыйбасы жок. Иштин шартына жана адистигине, аброюна алар жогорку талап коюшат. Миграциялык кыймыл жогору.

1999-ж. республикадагы бардык эмгекке жарамдуу калкты жогорудагы топтор боюнча бөлгөндө: биринчи топко – 699,9 миң, экинчи топко – 818,5 миң, үчүнчү топко – 474,2 миң, төртүнчү топко – 221,9 миң, бешинчи топко – 1076,3 миң киши туура келген. Жалпысынан республиканын калкынын 50% эмгекке жарамдуу курагындагылар.

Эмгек ресурсунун сапатына орчундуу таасир кылуучу факторлордун бири – аларды кесиптик жактан окутуп-даярдоо. Республика кадрларды окутуп-даярдоо боюнча коңшу мамлекеттердин катарында турат. Өндүрүштүн бардык тармактары боюнча жогорку жана атайын орто билим берүүчү окуу жайлардан даярдалган кадрлар бар. Эмгекке жарамдуулардын 48,7% аялдар, башкача айтканда азыр 1,090 миң аял эмгекке жарамдуу деп эсептелинет. Бирок, алардын бир тобу кызмат өтөбөйт, себеби айыл жерлериндеги аялдардын көпчүлүгү көп балалуу, балабакча жетишпейт жана тейлөө чөйрөсү анча жакшы жолго коюлган эмес. 2000-ж. эл чарбасында иштеген аял-жумушчу кызматкерлердин саны 793,4 миңге жеткен.

Кыргызстанда ички региондору боюнча эмгек ресурстарын пайдалануу деңгээли бирдей эмес. Ал көбүнчө ошол региондун чарбасынын структурасына жараша болот. Мисалы, Нарын облусу мал чарбасына адистешкен, калктын негизги кесиби – мал багуу. Малчылардын үлүшү жалпы эмгек ресурсунда жогору болбогондуктан иш менен камсыз кылуу өтө татаал. Ири шаарларда да жумушчулардын жетишсиздиги байкалат. Бирок, азыркы экономикалык кризис учурунда, көпчүлүк ишканалар жабылып, жумушсуз калган калктын саны көбөйүүдө.

II.8. КАЛКТЫН ОТУРУКТАШУУСУ, ШААР ЖАНА АЙЫЛ-КЫШТАК КАЛКЫ

Кыргызстанда жалпы калкка караганда шаардык калк тез өсүүдө. 2000-жылы республикадагы 4984,4 миң калктын 1729,9 миңи шаардык калк болгон, ал эми 1926-жылкы эл каттоо боюнча бүткүл республикадагы 1001,7 миң калктын 122,3 миңин шаардык калк түзгөн, башкача айтканда бул жылдардын ичинде жалпы калктын саны 14,0 эсе өскөн. Шаар калкынын өсүү динамикасы: 1926-ж. бардык калктын 12,2% шаарда жашаса, 1939-ж. – 18,5%, 1959-ж. – 33,7%, 1988-ж. – 38,2%, 2004-ж. 34,7% шаарда жашаган.

Шаар калкы республиканын бардык региондорунда өскөн, бирок шаар калкы басымдуураак региондорго – Чүй, Ош, Жалалабат, Ысыккөл облустары кирет. Шаар калкынын үлүшү Нарын, Талас облустарында эң төмөн.

Айылдык калктын шаарга келип отурукташышынан улам шаардык калк тез темп менен көбөйө баштаган, себеби республиканын индустриясы өнүгө баштап, көптөгөн жаңы өнөржай тармактары, ишканалары пайда болгон. Эски шаарлардын калкынын өсүүсү менен көптөгөн жаңы шаарлар, шаарчалар өсүп чыкты.

Революцияга чейинки Кыргызстандын аймагында 6 гана шаар болгон – Бишкек, Токмок, Каракол, Жалалабат, Ош, Өзгөн. Азыркы учурда республикадагы шаарлардын саны 24, шаарчалардын саны 29га жетти. Жаңы шаарларга көмүр казылып алынуучу шахталардын базасында курулган – Сүлүктү, Кызылкыя, Ташкөмүр, Көкжаңгак, администрациялык борборлор – Нарын, Талас, Баткен, Исфана, Ноокат, нефть базасында курулган – Майлысай, ГЭСтин курулушуна байланыштуу – Каракөл, курорттук шаар – Чолпоната, өнөржай борборлору – Карабалта, Кант ж.б. кирет.

5-таблица

Кыргызстандын облустары боюнча шаар жана айыл калкынын бөлүнүшү (2003-ж.)

Администрация- лык-аймактык бирдиги	Калкы		анын ичинен			
	саны, миң	Республи- кадагы үлү- шү, % менен	шаардык		айылдык	
			саны, миң	% менен	саны, миң	% менен
Кыргыз Республикасы	5120,7	—	1729,9	34,7	3254,5	65,6
анын ичинен:						
Баткен облусу	401,3	8,0	100,2	26,2	282,2	73,8
Жалалабат облусу	869,3	18,0	200,8	23,1	668,5	76,9
Нарын облусу	257,9	5,2	46,8	18,1	211,1	81,9
Ош облусу	1247,3	25,0	288,5	23,1	958,8	76,9
Талас облусу	209,9	4,2	35,3	17,0	172,8	83,0
Чүй облусу	758,1	16,0	160,1	21,1	598,0	78,9
Ысыккөл облусу	419,7	8,4	123,8	29,5	295,9	70,5
Бишкек шаары	797,4	15,9	792,9	99,4	4,5	0,5

Кыргыз Республикасындагы шаарлар бири-биринен чоңдугу боюнча гана эмес, ошондой эле аткарган функциялары, эмгекти аймак боюнча бөлүштүрүүдөгү орду, географиялык абалы жана шаардын өсүп чыгышы боюнча да айырмаланат. Ошондуктан шаарларды ар түрдүү белгилери боюнча типтерге, класстарга бөлүү талап кылынат.

Географияда шаардык элдүү пункттар төмөнкү багыттагы класстарга бөлүнөт: чоңдугу (калкынын саны боюнча), функциясы, эмгекти аймак боюнча бөлүштүрүүдөгү орду, пайда болуусу, экономикалык-географиялык абалы боюнча.

Бардык өлкөлөрдө географтар менен статистер шаарларды чоңдугу боюнча калкы 100 миңге чейинки, 100 миңден көбүрөөк деп, акыркынын ичинен – миллионер шаарлар деп бөлөт.

Географтар башкача классификацияны пайдаланат: чакан шаарлар (20 миңге чейинки калкы бар); орто шаарлар (20 миңден 100 миңге чейин), [алар өз ичинен 2 топчого – төмөнкү (20 – 50 миң) жана жогорку (50 – 100 миң) шаарларга бөлүнөт]; чоң шаарлар (100 миңден 500 миңге чейин), эң ири шаарлар (500 миңден ашык).

Кыргыз Республикасынын шаарларын калктын саны боюнча бөлгөндө Бишкек – эң ири шаарга, Ош – чоң шаарга, Жалалабат, Токмок, Каракол, Карабалта, Кызылкыя, Балыкчы, Нарын, Ташкөмүр, Өзгөн, Майлысуу, Талас, Кант, Каракөл, Исфана, Карасуу – орто шаар-

6-таблица

Кыргыз Республикасынын шаарларынын калкынын саны

Шаарлар		Калктын саны, миң	
		1999-жылкы эл каттоодо	2002-ж.
1	Бишкек	762,3	797,4
2	Ош	208,5	216,8
3	Жалалабат	70,4	81,8
4	Каракол	64,3	68,0
5	Токмок	59,4	58,6
6	Карабалта	47,2	43,6
7	Өзгөн	41,5	43,5
8	Кызылкыя	31,9	32,0
9	Балыкчы	41,4	41,7
10	Нарын	40,1	40,9
11	Ташкөмүр	23,3	40,7
12	Талас	32,6	34,4
13	Исфана	17,0	26,3
14	Майлысуу	20,7	23,0
15	Каракөл	18,0	24,0
16	Кант	22,1	21,4
17	Карасуу	19,1	20,8
18	Көкжаңгак	10,7	10,4
19	Кочкората	16,1	16,1
20	Сүлүктү	13,5	13,6
21	Ноокат	16,1	13,3
22	Баткен	11,0	12,8
23	Чолпоната	8,9	8,9
24	Шопоков	9,1	8,9

ларга, ал эми калган шаарлар – Көкжангак, Сүлүктү, Кочкората, Чолпоната, Ноокат, Баткен, Шопоков – чакан шаарларга кирет.

Бир шаарды экинчисинен ажыратууда эң маанилүү белги алардын аткарган функциялары; ар бир шаар бир же бир нече милдетти аткарышы мүмкүн. Аткарган милдеттери боюнча шаарлар экономикалык жана экономикалык эмес болуп бөлүнөт.

Экономикалык шаарларга өнөржай, транспорт, соода-сатык; экономикалык эмес шаарларга администрациялык, маданий, рекреациялык шаарлар кирет. Бир гана функцияны аткарган шаарларды – монофункциялуу (мындайлар аз кездешет), бир нече функция аткарган шаарларды – полифункциялуу шаарлар деп аталат. Республиканын шаарлары жана шаарчалары аткарган функциялары боюнча төмөндөгүдөй классификацияланат:

1. Ири полифункциялуу шаарлар, аларга Бишкек жана Ош шаарлары кирет. Республиканын шаар калкынын 40% жана өнөржай потенциалынын 50% Бишкекте топтолгон. Бул шаарлар ири өнөржай, саясий, маданий борборлор, калк отурукташуучу негизги таяныч, илимий-техникалык прогресстин, кадрларды даярдоонун борборлору.

2. Полифункциялуу структурасы жана өнөржайынын өнүгүү келечеги боюнча орто шаарларга – Токмок, Жалалабат, Карабалта, Каракол кирет.

3. Өнөржай өнүгүү деңгээли төмөн, обочолонгон аймактардагы отурукташуунун таяныч борборлору болгон орто шаарлар – Нарын, Талас.

4. Жергиликтүү өнөржай борборлору таасир кылуучу администрациялык райондун чегинен чыкпаган – Шопоков, Баткен, Ноокат, Исфана шаарлары.

5. Тоокен казуу өнөржайынын борборлору болгон шаар жана шаарчалар – Ташкөмүр, Кызылкыя, Көкжангак, Сүлүктү, Жыргалан; экономикалык багыты бир тармактуу.

6. Тоокен өнөржайынын жана түстүү металлургиянын борбору болгон шаарчалар – Борду, Актүз, Сумсар, Терексай, Айдаркен, Чабай ж.б.

7. Гидроэнергетика жана суу чарба курулуштарынын алдындагы шаарчалар жана шаарлар – Токтогул, Каракөл, Ортотокой, Достук, Найман, Шамалдысай.

8. Транспортту тейлөөгө байланыштуу пайда болгон шаарлар жана шаарчалар – Балыкчы, Каракол пристаны, Карасуу, Маймак, Сарыташ.

9. Курорттук борбор – Чолпоната. Функциялык структурасына жараша калктын өсүү темпи, курагы, жыныстык курамы, эмгек ресурстарын пайдалануу деңгээли, калктын миграциясы өзгөрөт.

Эмгекти аймактык жактан бөлүштүрүүдөгү ордун боюнча Кыргыз Республикасынын шаарларын жана шаарчаларын төмөндөгүдөй бөлүүгө болот: а) Жергиликтүү байланыштарга катышкан шаарлар (райондук деңгээлдеги – экономикалык, адми-

нистрациялык жана маданий борборлору – Шопоков, Чолпоната, Жыргалан ж.б.); б) Облус ичиндеги эмгекти бөлүштүрүүгө катышкан (экономикалык райончо) шаарлар жана шаарчалар (Сүлүктү, Ташкөмүр, Көкжангак); в) Облус аралык (экономикалык райончо) эмгекти бөлүштүрүүгө катышкан шаарлар жана шаарчалар (Жалалабат, Каракөл, Нарын, Балыкчы, Талас ж. б); г) Эл аралык эмгекти бөлүштүрүүгө катышуучу шаарлар жана шаарчалар – Бишкек, Ош, Токмок, Карабалта, Айдаркен, Актүз, Кант ж.б.

Экономикалык - географиялык абалы боюнча республиканын шаарларын типтерге бөлүү да маанилүү, бирок, бул татаал, аз изилденген тармак. Экономикалык географиялык мүнөздүү белгилери боюнча төмөнкү топторду бөлүүгө болот: а) сырьё же отун кендеринде жайгашкан шаарлар жана шаарчалар: Кызылкыя, Ташкөмүр, Сүлүктү, Көкжангак, Кант, Майлысай, Кочкората, Айдаркен, Орловка, Актүз, Жыргалан, Борду ж.б.; б); порт шаарлар: Балыкчы, Каракол пристаны; в) темир жол боюнда жайгашып, өнөржай, транспорттук борборлоруна айланган шаарлар: Бишкек, Ош, Жалалабат, Карасуу ж.б.

Шаарларды генезистик жактан классификациялоодо ал шаарлар качан, эмне үчүн ошол жерде пайда болгондугу, шаарлардын архитектуралык пландаштыруусу кирет. Мындай классификацияны «шаардын ички географиясын» окууда пайдаланса болот. Шаарларды окууда, аларды чоңдугу боюнча ажыратып, өзгөчө ири шаарлардын үлүшүн тактоо талап кылынат. Республикадагы 24 шаар, 29 шаарча жалпы шаар тармагын түзөт. Бул тармактын басымдуу ($\frac{3}{4}$) бөлүгү чакан, орто шаарлар жана шаарчалар, бирок бүткүл шаар калкынын $\frac{1}{2}$ бөлүгү эки гана шаарда – Бишкек менен Ошто топтолгон. Бири-бири менен байланыштагы шаарлар, бир максаттагы иштерди аткарып, шаар системасын түзөт. Шаар системасы экономикалык, өндүрүштүк, маданий, тиричилик ж.б. байланыштарды анализдөөнүн негизинде окулат.

Шаардык отурукташуу системасынын бири – агломерация. Шаардын тарыхый өнүгүшүндө анын калкы көбөйүп, аянты кеңейе баштап, жакын жайгашкан шаарлар менен кошулуп кетиши – агломерация деп аталат. Агломерациялар өнүгүү темпи, байланыштын ургалдуулугу, түзүлүү даражасы, аймактын жана тармактын структуралары боюнча айырмаланат.

Кыргыз Республикасынын ири шаарларынын айланасында шаар агломерациясы түзүлө баштагандыгы байкалат. Чүй өрөөнүнүн борборунда Бишкек агломерациясы түзүлүү стадиясында, бул агломерация батышта Карабалтага, чыгышта Кант шаарына, түштүгүндө Кыргыз Алатоосунун этегине (Байтик өрөөнүн камтыйт), түндүктө Казакстан менен болгон чегарага чейинки аймакты камтыйт. Түштүктө Ош – Карасуу багытында – Ош шаары агломерациясы түзүлүп жатат.

II. 9. АЙЫЛ-КЫШТАК КАЛКЫНЫН ГЕОГРАФИЯСЫ

Кыргыз Республикасынын айыл-кыштактарында 2003-ж. 3254,5 миң калк жашаган, бул бардык калктын 65,3 % ин түзгөн. Айыл-кыштак калкынын үлүшү 1926-ж. – 87,0 %, 1939-ж. – 81,5 %, 1959-ж. – 66,3 %, 1970-ж. – 62,6 % 2003-ж. 65,3 % ин түзгөн; башкача айтканда алардын жалпы саны өскөнү менен үлүшү бир аздан төмөндөөдө. Акыркы 20 жыл ичинде айыл-кыштак калкынын динамикасында эч кандай өзгөрүү болгон жок. Анткени, айыл-кыштак калкынын табигый өсүшү чоң болгону менен, алардын көбү шаарларга миграцияланып кетүүдө. 1970–1992-жылдар ичинде айыл-кыштак калкынын үлүшү бир калыпта (62%) болгону менен анын абсолюттук өсүшү өтө жогору, 1970-ж. 1835,7 миңден 2003-ж. 3254,5 миңге өскөн.

Айыл-кыштак калкы жашаган жерге комплекстүү экономикалык-географиялык мүнөздөмө берүүнүн схемасын С. А. Ковалев иштеп чыккан. Айыл калкы жашаган жерлерди класстарга, типтерге бөлүүнүн чоң мааниси бар, себеби айылдык калктуу жерлер өтө көп. Кыштактар чоңдугу, аткарган функциялары, рельефке байланыштуу жайгашуусу, пайда болуу мезгили ж.б. белгилери менен айырмаланат.

Кыштактарды топторго бөлүүдөгү эң кеңири пайдаланылган түрү аларды чоңдугу боюнча классификациялоо (калктын көптүгү боюнча). Кыргыз Республикасындагы кыштактардын калкынын саны 5–10дон 10 миңге чейин өзгөрөт.

Чоңдугу боюнча Кыргыз Республикасынын кыштактарын жалпысынан 3кө бөлүүгө болот: ири, орто жана чакан кыштактарга.

1. Ири кыштактар – райондун айыл өкмөтүнүн, ири чарбалардын борборлору. Булар айыл жеринин өзөгүн түзөт. Ири кыштактар негизинен тоо этектеринде же тоо арасындагы өрөөндөрдө, транспорттук магистралдын боюнда жайгашкан.

2. Орто кыштактар тоо этегиндеги түздүктөрдөн, тоо арасындагы ойдуңдардан орун алган. Бул типтеги кыштактардын көбү чарбалардын бригадалык участкторунун бөлүмдөрүнүн борбору.

3. Чакан кыштактар жайлоо, кыштоо, күзгү-жазгы жайыттардагы малды багуу үчүн салынган туруктуу же сезондуу айылдар. Сезондуу айылдар убактысынча боз үй, чатырлардан турат. Бийик тоолуу өрөөндөрдөгү маданий борборлор да ушул 3-типке кирет.

Аткаруучу функциялары боюнча айыл чарба, агрардык-индустриялык, айыл чарбалуу эмес, көп функциялуу, жергиликтүү борбор болгон кыштактарга бөлүнөт.

Айыл чарба кыштактарына чарбалардын борборлору, дыйканчылык жана комплекстүү бригадалардын жашаган жери, бригадалык кыштакчанын филиалдары, бөлүмдөрүнүн кыштакчалары, талаастандары, алыскы жайыттардагы мал чарба пункттары, айыл чарба продукциясын алуучу, өткөрүүчү пункттар, бийик тоолордогу маданий борборлор ж.б. кирет.

Айыл чарбасына адистешпеген айылдык жердеги эл жашаган пункттарга (посёлокторго) өнөржай ишканаларынын, жол күзөтчүлөрдүн, токойчулардын, балыкчылардын жашаган пункттары, дачалар, жумушчу кызматкерлердин шаар четиндеги жашоочу пункттары кирет.

Айыл жериндеги калктуу пункттарда өндүрүштүк функцияга жергиликтүү борборлордун функциялары кошулуп кетет. Ал функциялар чарбалык, уюштуруу, билим берүү, саламаттык сактоо, соода, тейлөө багыттары боюнча түзүлөт. Райондук борборлордун мааниси жогору, анткени аларда администрациялык, маданий-тиричиликти тейлөөчү жайлары жана ири базалык ишканалар топтолгон.

Кыргызстанда айыл жериндеги калктуу пункттардын көп типте болушуна анын тоолуу рельефи, климаты, агын суулары ж.б. жаратылыш шарттары таасир тийгизет. Республикада көбүрөөк таралган тип – тоо этегиндеги делювий шилендилеринде жайгашкан кыштактардын тиби; ал жерлерге сугат иштерин жүргүзүү ыңгайлуу. Айыл-кыштактар тоо сууларынын капчыгайлардан чыга беришинде жайгашкан кыштактардын типтери, тоо арасындагы өрөөндөрдөн орун алган кыштактардын типтери, Ысыккөлдүн айланасындагы көл тибиндеги калктуу пункттар типтери болуп бөлүнөт.

Республиканын түндүк бөлүгүндөгү жолдордун боюнда көп катарлуу, сызыктуу формада жайгашкан кыштактар 2–5 кмге чейин созулат. Мындай ири кыштактарга Чүй өрөөнүндөгү – Панфилов, Беловодский, Сокулук, Новопавловка, Ысыккөл өрөөнүндөгү – Ананьев, Түп, Кызылсуу ж.б. кирет.

Республиканын түштүгүндө ири, компактуу, татаал пландагы, эски кыштактардын негизинде өсүп чыккан, өзүнчө типтеги айылдар – Сузак, Араван, Базаркоргон ж.б. бар.

Азыркы кыштактар пайда болуу мезгили боюнча генезистик типтеги кыштактарга бөлүнөт. Республикадагы кыштактарды пайда болуу мезгили боюнча үч негизги топко бөлөт: а) бир нече жүз жыл мурда пайда болгон түштүктөгү эски кыштактар; б) Чүй, Талас, Ысыккөл өрөөндөрүндөгү өткөн кылымдын аягында көчүп келген элдер негиздеген ири кыштактар; в) мурдагы көчмөн жергиликтүү элдер негиздеген, 1920–1930-жылдары пайда болгон көптөгөн чакан жана орто чоңдуктагы кыштактар.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кыргызстандын калкынын динамикалык өсүүсүнүн өзгөчөлүгү эмнеде?
2. Республиканын калкынын жыш жана сейрек отурукташкан жерлерин аныктагыла. Эмне себептен калк текши отурукташкан эмес?
3. Республиканын калкынын улуттук курамы кандай? Силер жашаган райондо кандай улуттар жашайт, алар кайсы өлкөлөрдөн келген?
4. Эмгек ресурстарына түшүнүк бергиле.
5. Республиканын, шаардын жана айылдын калкы. Шаарлардын жана айыл-кыштактардын кандай типтерин билесиңер?

III. КАЛКТЫ СОЦИАЛДЫК ЖАКТАН ТЕЙЛӨӨ ЧӨЙРӨСҮ

III.1. КАЛКТЫН СОЦИАЛДЫК АБАЛЫ ЖАНА АНЫН ӨНҮГҮҮ КЕЛЕЧЕГИ

Социалдык чөйрөнүн өнүгүүсү жана коомдук өндүрүштүн натыйжалуу өнүгүшүнүн жогорулашы бири-бири менен диалектикалык байланышта жана өз ара көзкарандылыкта болот. Социалдык өнүгүүнүн негизин материалдык өндүрүш түзөт. Ушул чөйрө гана адамдардын тамак-ашка, кийимге, билимге, үй-жайга, денсоолукту сактоого болгон керектөөсүн канааттандырат.

Эмгектин өндүрүмдүүлүгү, экономиканын натыйжалуулугу жана сапаттуулугу көбүнчө ошол өндүрүштө иштеген адамдын денсоолугуна, адистигинин жогорулашына, интеллектуалдык өсүшүнө байланыштуу. Элдин жашоо деңгээлин, билимин жана маданиятын жогорулатуу, адамдын кадыр-баркын урматтап, укуктары менен эркиндиктерин камсыз кылуу бүгүнкү күндө турмушка милдетүү түрдө ашырыла турган жалпы адамзаттын дөөлөттөрү болуп эсептелет. Экономиканы өнүктүрүүнүн чечүүчү фактору – адам фактору.

Калктын жашоо-тиричилиги ошол коомдун экономикалык өнүгүшүнүн деңгээли менен аныкталат. Коомдо канчалык жетиштүү өлчөмдө материалдык жана руханий байлыктар өндүрүлсө, ошончолук деңгээлде калктын жашоо тиричилиги өнүгөт.

Кыргызстанда калктын байыраак жашаган 20 % нин колунда бардык акча кирешелердин 48,3 % и топтолсо, ал эми кедей жашаган калктын 20 % нин колунда акча кирешелеринин 3,9 % и гана топтологон. Мындан бай калк менен жакыр калктын ортосундагы айырмачылык чоңоюп бараткандыгы байкалат.

Кийинки мезгилде калкты турмуш-тиричилик жактан тейлөө ишканалары талаптагыдай иштебей жатат. Өзгөчө айылдык жерлерде кызмат көрсөтүүлөрдү жүргүзүү калктын керектөөлөрүнөн алдаганча артта калууда. Республикада калктын басымдуу бөлүгү айылдык калктуу пункттарда жашап, турмуш-тиричилик жактан тейлөөдө чечиле элек көп маселелер топтолгон.

Калктын турмуш-тиричилигинин деңгээли айыл жерлеринде гана эмес, шаар жерлеринде да азыркы шартта жалпы белгиленген стандарттык нормадан төмөн. Ошондуктан республикадагы жүрүп жаткан экономикалык реформалардын негизги максаты калктын жыргалчылыгын, жашоо-тиричилик деңгээлин бийик көтөрүү болуп эсептелет.

Кыргызстандагы турмуш-тиричилик жактан тейлөө ишканалары бүт бойдон менчиктештирилип, акционердик коомдор, кооперативдер түзүлүүдө. Азыркы кезде турмуш-тиричилик жактан тейлөө кызматы чыныгы социалдык багытты көздөп, эң оболу калктын

турмуш абалын жакшыртууга багытталган. Ушул максатта бардык мүмкүн болгон күчтөрдү, убакытты жана ар бир адамдын жөндөмдүүлүгүн пайдалануу максатка ылайык.

III. 2. БИЛИМ БЕРҮҮ ТАРМАГЫ

Билим берүү системасынын өнүгүүсүнө олуттуу салым кошкондордун ичинен К. Тыныстановду, И. Арабаевди, Т. Жолдошевди, Б. Юнусалиевди, С. Токтогоновду ж.б. атасак болот. Азыркы учурда билим берүү системасынын окуу процессинде тереңдетилген кайра куруу иштери жүрүп, мурунку системасы өзүнүн натыйжалуулугун жоготуп, бүгүнкү күндүн маданиятынын, экономикасынын, техникасынын, рыноктук экономикасынын талабына туура келбей калды.

Азыркы кезде билим берүүнүн борборунда – адам, анын билим алууга болгон умтулуусуна көмөк көрсөтүү. Ушул татаал маселелерди чечүү билим берүүнү демократташтыруунун, гумандаштыруунун, дифференциалаштыруунун принциптерине негизделген.

Кыргыз Республикасында билим берүү мамлекеттик жана жеке менчик окуу жайлары аркылуу жүргүзүлөт. Республикада 48 жогорку окуу жайы, 58 атайын орто окуу жайы, 2048 жалпы билим берүүчү орто мектеп, ошондой эле 14 менчик жогорку окуу жайы, 7 шериктеш өлкөлөрүнүн окуу жайларынын Кыргызстандагы филиалдары иштейт (2002).

Жогорку окуу жайларда окуган студенттердин жалпы саны 207,4 миң, анын ичинен келишим боюнча окугандардын саны 21,8 миңден ашык. Республикада 10 миң адамга 150дөй студент туура келет (2002).

- Студенттер окуу жайлардын күндүзгү, кечки жана сырттан окуу бөлүмдөрүндө окуйт. Күндүзгү бөлүмдө окуган студенттердин саны 73%, сырттан окуу бөлүмүндө 21%, кечки бөлүмүндө 5% ти түзөт. Студенттердин арасында кыздардын саны 54% тен ашык.

- Кыргызстанда жаштардын билим деңгээли кыйла жогору. Мында 16 жаштан 30 жашка чейинки курактагы миң адамга жогорку билимдүү 50 адам, толук эмес жогорку билимдүү жана атайын орто билимдүү 155 адам, жалпы орто билимдүү 536 адам жана толук эмес орто билимдүү 220 адам туура келет.

Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамынын негизинде «Билим» жана «XXI кылымдын кадрлары» деген улуттук программалар иштелип чыгып, аларды иш жүзүнө ашыруу максатында өлкөдө билим реформасы жүргүзүлүүдө.

Республиканын жогорку окуу жайлары негизинен Бишкек шаарында жайгашкан. Кыргыз Мамлекеттик университетине «Улуттук» университет деген статус берилди. Кыргыз айыл чарба институтунун базасында Кыргыз агрардык академиясы, Кыргыз медицина институтунун базасында Кыргыз мамлекеттик медицина академиясы түзүлдү. Бишкекте Кыргыз-Орусия (Славян), Кыргыз-Түрк, Борбор-

дук Азия Америка, Чүй, Эл аралык, Гуманитардык, Педагогикалык, Техникалык университеттери, Тоокен жана металлургия, Архитектура жана курулуш институттары уюштурулду. Ош шаарында Ош мамлекеттик университети, Кыргыз-Түрк техникалык университети, Өзбек жогорку колледжи, Караколдо Ысыккөл университети, Башкаруу институту, Балыкчыда Менеджмент жана укук институту, Нарында Нарын университети, Жалалабатта Жогорку коммерциялык, Мамлекеттик техникалык институттары жана мамлекеттик университети бар.

Азыркы мезгилдин шартында республикада айрым окуу предметтерин тереңдетип окутуучу мектептердин, гимназиялардын, лицейлердин саны көбөйүүдө. Түрк мамлекетинин «Себат» фирмасынын Кыргызстандагы 12 лицейинде окутуу кыргыз, англис, түрк тилдеринде жүргүзүлөт. Мындай окуу жайлар Нарын, Ош, Жалалабат, Ысыккөл, Талас облустарында да ачылган. Алардын негизги максаты мектеп окуучуларын түрк, англис, немис, француз тилдерине үйрөтүү жана кээ бир окуу предметтерин тереңдетип окутуп, рыноктук экономика шартында жогорку билимдүү адистерди даярдоо.

Жүргүзүлүп жаткан мектеп реформасынын ишин алдыга жылдыруунун негизги бир шарты – мектептердин материалдык-техникалык базасын бекемдөө, бардык мектептерде окутууну бир сменада жүргүзүү.

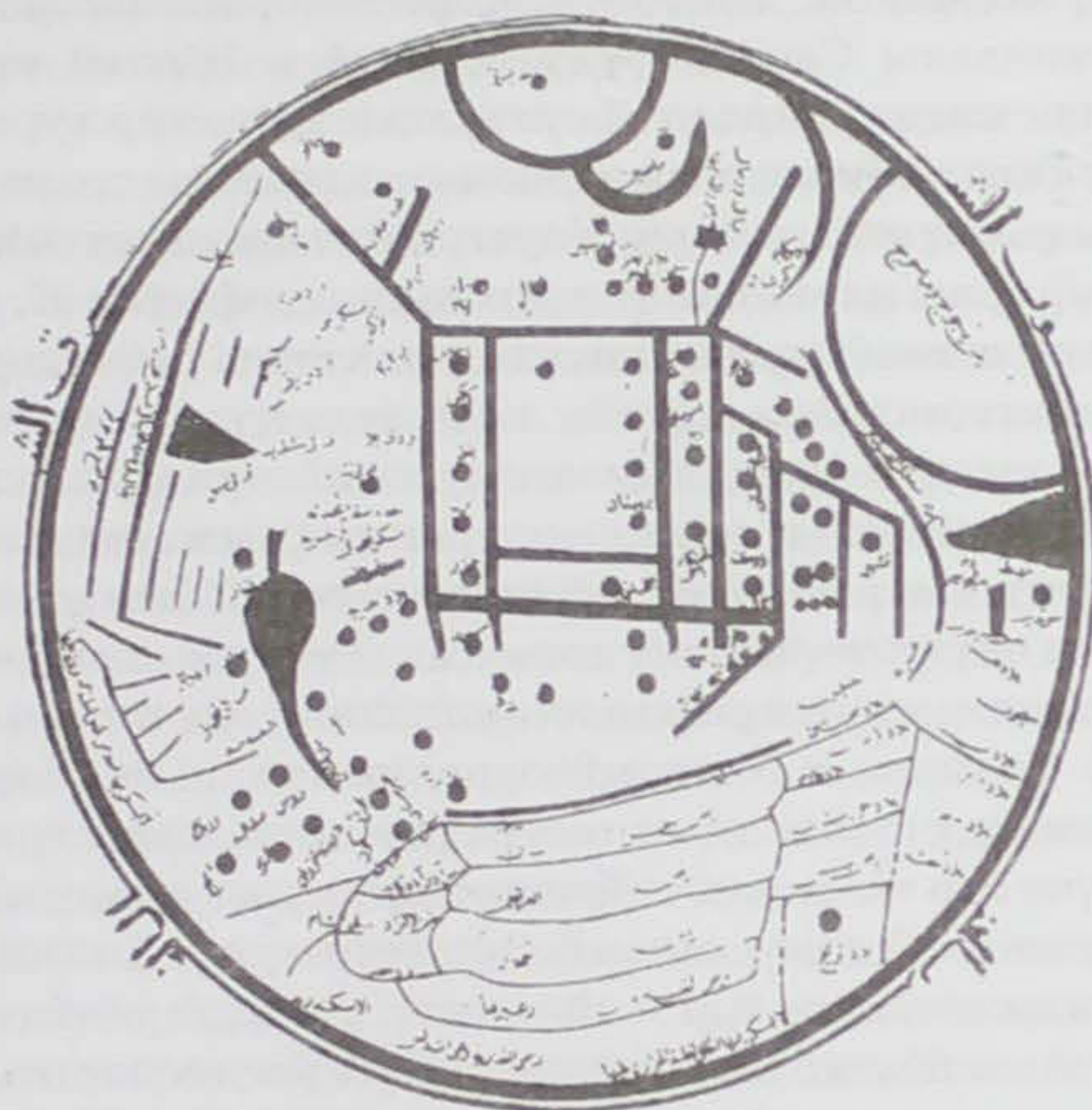
Кыргызстандын жаңы мууну алыскы чет өлкөлөрдөн окууга гранттарды ишке ашырууга мүмкүнчүлүгү бар. Миңден ашык студенттер, аспиранттар жана мектеп окуучулары Түркия, АКШ, Кытай, Чехия, Швейцария, Венгрия, Германия, Франция, Англия, Испания, Голландия, Польша ж.б. өлкөлөрдө окуп жатат (2004).

Республикадагы 115 кесиптик-техникалык окуу жайында 26,5 миң окуучу окуйт (2002). Алар негизинен квалификациялуу жумушчуларды даярдайт.

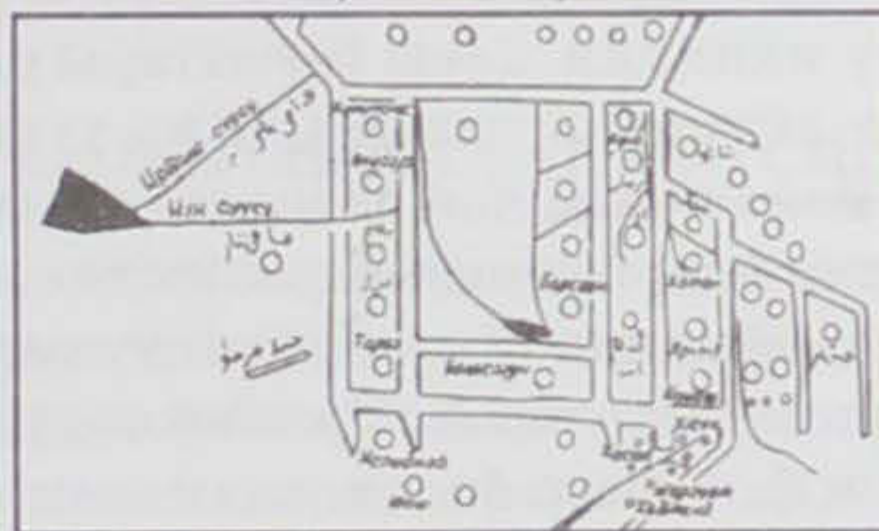
III. 3. ИЛИМ ЖАНА МАДАНИЯТЫ

Кыргызстанда ар түрдүү профилдеги 62 илимий жана маданий борборлор, институттар, долбоорлоочу мекемелер иштейт. Илимий мекемелерде 7500дөй адам иштейт, анын ичинен 45и академик, 200дөйү илимдин доктору, 1200дөн ашыгы илимдин кандидаттары (2004). Ар түрдүү илим-изилдөө, долбоорлоочу конструктордук жана технологиялык иштерде 4600дөй адис иштейт.

Кыргыз улуттук илимдер академиясы жетекчи илимий борбор болуп эсептелет. Мында табигый ресурстарды өздөштүрүү, өндүргүч күчтөрдү жайгаштырууну комплекстүү чечүү, маанилүү фундаменталдык жана колдонмо изилдөөлөр ишке ашырылып жатат. Көптөгөн изилдөөлөрдүн натыйжалары жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдө белгилүү. Окумуштуулардын киргизген сунуштары менен изилдөөлөрү боюнча тоокен өнөр жайында, айыл чарбасында жана өнөржай өндүрүш процесстеринде илимий изилдөөлөрдүн жетишкендиктери-

Махмуд Кашгаринин жер шарын түшүргөн картасы
(1074-жыл)

Махмуд Кашгаринин дүйнөлүк картасында Баласагын,
Барскандын орун алышы

нин негизинде механизациялаштыруу, автоматташтыруу олуттуу экономикалык натыйжаларды берди.

Илимдин көп тармактарынын өнүгүшүнө элибиздин рухий мурас казынасынын ролу чоң. Улуттук илимдер академиясынын фондусунда «Манас» эпосунун кырктан ашык варианты жана ар кайсы акылмандардан, улукмандардан, даанышмандардан чогултулган элдик дастандар, санжыралар, жомоктор, макал-ылакаптар ж.б. сакталып турат. Алардын арасында «Манас», «Семетей», «Сейтек» ж.б. бөлүмдөрдү кучагына алып, жарым миллион саптан ашык ыр менен жазылган өтө чоң көлөмдөгү трилогия «XX кылымдын Гомери», улуу манасчы С. Каралаевдин ыр менен жазылган 200 миң саптан турган «Манас» эпосунун биринчи бөлүмү, улуу манасчы С. Орозбаковдун варианттары бар. Мындан башка Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Молдо Нияз, Эсенаман Жапак уулу, Ни-

шан Молдо, Женижок, Токтогул, Коргоол, Тоголок Молдо, Барпы, Калык, Осмонаалы Сыдык уулу, Тыныбек Жапай уулу, Мамбет Чокмор уулу сыяктуулардан чогултулган мурастар турат.

Кыргыз Республикасынын экономикалык жана социалдык географиясын негиздөөчүлөрдүн бири, Улуттук илимдер академиясынын академиги, география илимдеринин доктору, профессор К. Оторбаевдин эмгектери негизинен Кыргызстандын жана анын райондорун экономикалык жана социалдык жактан комплекстүү изилдөөгө, өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшүнө жана рационалдуу жайгаштырылышына, коомдук өндүрүштүн аймактык комплекстерин түзүү маселелерин изилдөөгө, республикадагы калктын географиясына, география жана экономика илимдеринин өнүгүү тарыхына арналган. Республиканын экономикалык жана социалдык география илимдеринин өнүгүшүнө ошондой эле А. Исаев, Н. Бакиров ж.б. илимпоздордун да салымы бар.

Республикада физикалык география жана картография илиминин өнүгүшүнө зор таасирин тийгизген окумуштуу мамлекеттик сыйлыктын лауреаты С. Өмүрзаков болуп эсептелет. Кийинки мезгилде экономика илимдери да бир кыйла өстү. Аларды өнүктүрүүгө академиктер Ж. Алышбаев, Ж. Лайлиев, Т. Койчуев зор салым кошту. Акыркы жылдарда республикада эсептөө техникалары жана кванттык радиофизика, оптикалык эсептөө техника тармагы, кибернетика жана автоматика сыяктуу илимдин жаңы багыттары өнүгүп жатат.

Жыйынтыктап айтканда, илимдин ар түрдүү тармактарынын өнүгүшүнө профессионал-адис чоң илимпоздор салым кошсо, ал эми жалпы эле экономиканын, билимдин, илимдин, маданияттын өнүгүшүнө залкар кыргыз инсандардын орчундуу салымы бар. Алардын ичинен мамлекеттик ишмерлер А. Орозбековду, Ж. Абдырахмановду, И. Раззаковду ж.б. атоого болот.

Айыл чарбасында малдын асыл тукумдуулугун жакшыртуу, тоют базасын чыңдоо боюнча окумуштуулардын иштеп чыккан илимий негиздери пайдаланылып келген. Чарбалык келишимдердин жана ишканалар менен биргелешип комплекстүү илимий иштерди иштеп чыгуунун негизинде илимдин өндүрүш менен байланышы күчөтүлүүдө.

Азыркы мезгилде республиканын жогорку окуу жайларында да олуттуу илимий изилдөөлөр түрдүү багыттар боюнча жүргүзүлүп, өндүрүш мамилелерди өркүндөтүүгө жана калктын маданий өнүгүшүнө зор салым кошуп, көптөгөн ишканаларга жана мекемелерге илимий-техникалык жардам берилүүдө.

Кыргыз окумуштууларынын Орусиянын илимий борборлорунун жана көптөгөн чет өлкөлөрдүн илимпоздору менен тыгыз байланыштары күчөп, азыркы учурдагы илимдин проблемаларын чечүүгө шарт түзүп, жогорку квалификациялуу илимий кадрларды даярдап чыгарууда зор жардамдарды көрсөтүүдө.

М а д а н и я т иштеринин өнүгүүсүнө да көп көңүл бурулуп, калктын руханий байлыгын жогорулатууда маданий агартуу мекемеле-

ри – театрдын жана көркөм ишканалардын, телекөрсөтүү, радио уктуруу жана киностудиялар зор салым кошту.

Кыргыз Республикасынын маданиятын жана искусствосун өнүктүрүүдө өз салымын кошкон айрым таланттуу адамдар өсүп чыкты. Эгерде, XX кылымдын башында кыргыз элинде улуттук профессионал театрлар, филармония, цирк жок болсо, азыр Бишкек шаарында Кыргыз мамлекеттик академиялык драма театры, Н. Крупская атындагы орус драма театры, Шаршен Термечиков атындагы драма театры, «Тунгуч» театры, А. Малдыбаев атындагы Кыргыз мамлекеттик академиялык опера жана балет театры, Токтогул Сатылганов атындагы Кыргыз мамлекеттик филармониясы, цирк иштеп жатат, ал эми Каракол, Нарын, Ош, Жалалабат шаарларында да драма театрлары бар. 2002-ж. мамлекеттик менчикте 14 театр, 3 филармония, 1024 китепкана, 32 музей, 3 жогорку окуу жайы, 8 орто адистештирилген маданият окуу мекемелери, 515 клуб, 8 парк, 84 балдар музыкалык мектеби болгон.

Азыркы мезгилде республикада жашаган көптөгөн улуттардын чакан маданий борборлору түзүлгөн. Алар калктын арасында маданий-агартуу иштерин жүргүзүп, эмгекчилерди тейлөөнүн натыйжалуулугун жана таасирдүүлүгүн жогорулатууга зор мүмкүнчүлүктөрдү түзүп, түрдүү улуттардын биримдигин чыңдоодо.

III. 4. САЛАМАТТЫКТЫ САКТОО СИСТЕМАСЫ

Саламаттыкты сактоо системасына калкты социалдык жактан коргоодо негизги орун таандык. Ага көп профилдүү жана атайын профилдүү ооруканалар, фельдшер-акушердик пункттар, амбулаториялык-бейтапкана мекемелери, дарыканалар кирет. Республикада саламаттык сактоо системасына улуттук дүн продукциянын 2,6 % бөлүнсө, өнүккөн АКШда тиешелүү чыгымдар 10 % тен ашык улуттук дүн продукцияны түзгөн.

Республиканын аймагында дарылоочу жана амбулатория - бейтапкана тарабынан жардам берүүчү мекемелердин жалпы саны 2000-ж. 982ни түзгөн. Калктын саламаттыгын сактоо системасын тейлөөдө 59,6 миң адам эмгектенген, анын ичинен атайын адистиги бар врачтардын саны 14,3 миң, медициналык атайын орто билимдүү кызматкерлер 37,0 миң адамды түзгөн (2000).

Саламаттык сактоо ишин калыптандыруу үчүн ооруканалардын, бейтапканалардын, калкты жалпы диспансерлештирүүнүн тармактарын кеңейтип, аларды жана эне-баланы сактоо боюнча мекемелерди азыркы мезгилдин аппараттары менен жабдуу, дарылоо жана ага керектүү каражаттар менен толук камсыз кылуу маселесин чечүү зарыл.

Азыркы мезгилдеги рыноктук шартта медицинанын айрым түрлөрү акы төлөө жолу менен тейленүүдө. Республикада саламаттыкты сактоо боюнча реформа жүргүзүлүп жатат.

1998-ж. милдеттүү түрдө медициналык жактан камсыздандыруу киргизилип, «Кыргыз Республикасынын жарандарын медициналык жактан камсыздандыруу» жөнүндө мыйзам кабыл алынган. 2001-жылдын 1-январына 1890 миң адам милдеттүү түрдө медициналык жактан камсыздандырылган, анын ичинде 900 миңден ашууну иштегендер. Азыркы мезгилде милдеттүү түрдө медициналык камсыздандырылган системада 82 стационар жана 413 үйбүлөлүк дарыгерлер тобу иштейт (2004). Акыркы жылдарда 2000 орундуу ооруканалар 2,5 миңдей бейтапты кабыл алуучу амбулатория-бейтапканалар курулган.

«Манас» улуттук программасына ылайык саламаттык сактоо органдары менен мекемелеринде структуралык өзгөрүүлөр болду: Улуттук кардиология жана терапия, Улуттук хирургия, Кыргыз гематология илимий, Республикалык диагностика борборлору, Республикалык балдар ооруканасы, Республикалык наркология жана адамдын репродуктордук денсоолугун сактоо борбору түзүлдү. Кыргыз мамлекеттик медицина институту Кыргыз мамлекеттик медицина академиясы болду. Республикада амбулаториялык-бейтапкана кызматы өркүндөтүлгөн. Азыркы убакта республика боюнча 800 үйбүлөлүк дарыгерлер тобу түзүлгөн. Жүргүзүлгөн реформанын натыйжасында 1991–2000-ж. стационардык орун 1880гө кыскарып, 10 000 кишиге 70,0 орун туура келген (2000). 2000-ж. республикада 863 фельдшер-акушердик пункт иштеген. Республиканын дарылоо, ооруну алдын алуу жана медициналык илим изилдөө мекемелеринде жогорку квалификациялуу дарыгерлер иштейт. Дарыгерлер 44–48 адистик боюнча медициналык жардам көрсөтөт. Бардык адистиктеги дарыгерлердин саны 2000-ж. 13 608 болгон же болбосо 1992-жылдагыдан 18,2 % ке азайган.

Кыргызстандын медицина тармагында 8 академик жана Улуттук илимдер академиясынын корреспондент мүчөлөрү, 102 илимдин доктору жана 356 медицина илимдеринин кандидаттары иштейт.

Саламаттыкты сактоо иштерин дене тарбия жана маданий иштери менен камсыз кылуу, өнүктүрүү да азыркы шартка ылайык. Ошондуктан бул системанын иштерин да түп-тамырынан бери жакшыртуу зарыл.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Социалдык жактан тейлөө деген түшүнүккө аныктама бергиле.
2. Кыргызстандын азыркы мезгилдеги социалдык абалына мүнөздөмө бергиле.
3. Турмуш-тиричилик жактан тейлөө тармагына кайсылар кирет? Силер жашаган аймакта турмуш-тиричиликти тейлеген кандай мекемелер бар?
4. Республикадагы туракжай жана коммуналдык чарбанын абалы кандай?
5. Кыргызстанда кандай илимий мекемелер бар?
6. Окуу жайлардын кандай түрлөрүн билесиңер?
7. Саламаттыкты сактоо мекемелеринин кандай түрлөрү бар?

IV.1. АДМИНИСТРАЦИЯЛЫК-АЙМАКТЫК БӨЛҮНҮШҮ

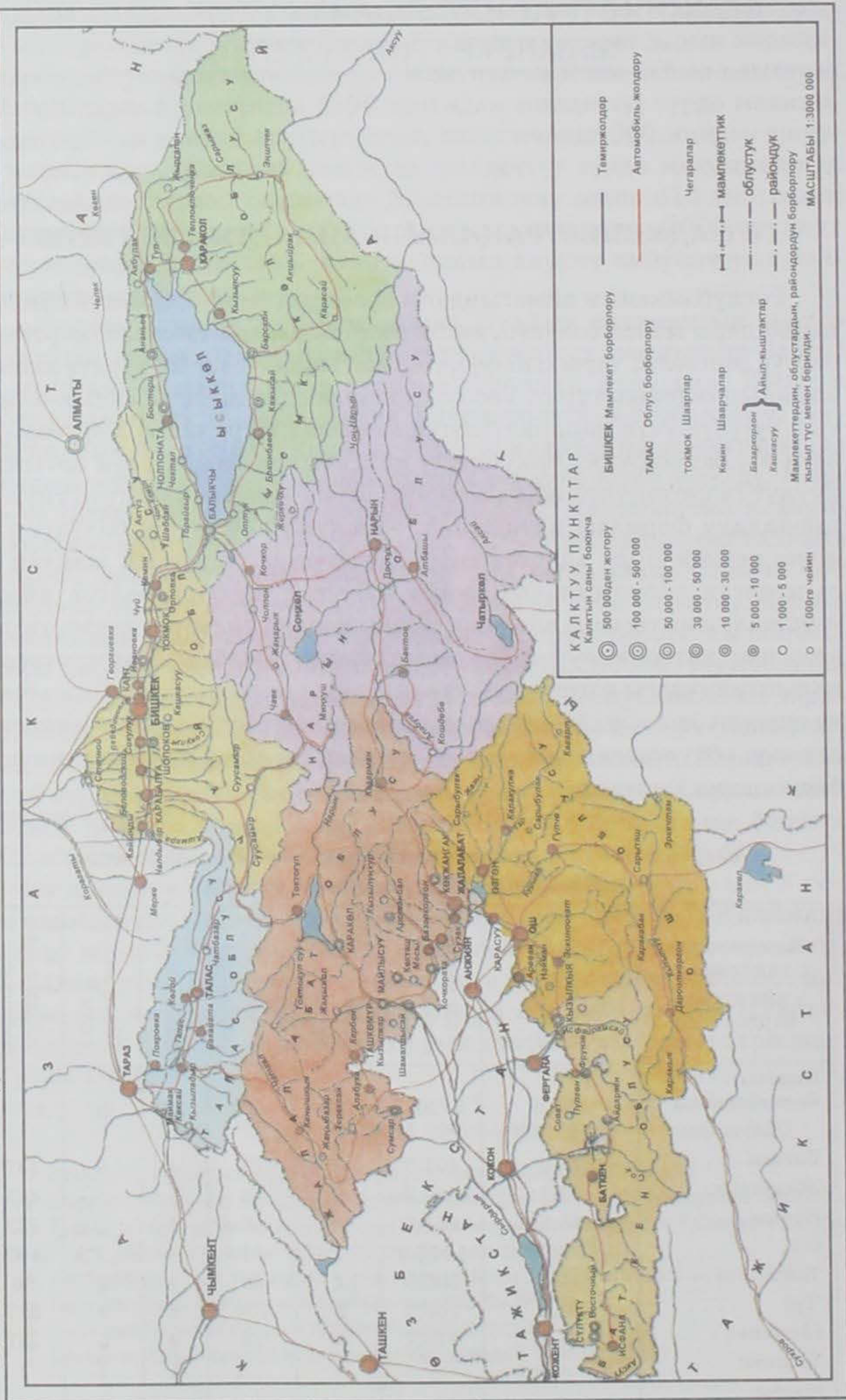
Республиканын аймагындагы өрөөндөр бири-биринен бийик тоо кыркалары менен бөлүнүп, экономикалык жана табигый шарттары, өнүгүү деңгээли, тарыхый өнүгүшү жагынан эң эле ар түрдүү жана өз ара айырмаланып турат. Республиканын администрациялык-аймактык түзүлүшүнүн бирдиктүүлүгүн камсыз кылуу жана жергиликтүү өзүн-өзү башкарууну өркүндөтүү максатында өндүрүштүн натыйжалуулугун көтөрүүнүн жана аны аймактык жактан уюштуруунун рационалдуу формасы катарында, эмгектин аймактык бөлүнүшүнүн жана региондорду адистештирүү багытында, тарыхый жактан калыптанган экономикалык жана маданий борбору болгон аймактык жалпылыгы эске алынып, региондордун өндүргүч күчтөрүнүн өз алдынча натыйжалуу жана комплекстүү өнүгүшү, тармактардын калыптануудагы өзгөчөлүгү, жалпы айыл чарбасынын аймак боюнча өнүгүшү жана жайгаштырылышы боюнча республика администрациялык облустарга, райондорго, шаарларга, айыл өкмөттөрүнө жана башкаларга бөлүнөт.

7-таблица

Кыргызстандын администрациялык-аймактык бөлүнүшү
 (2003-жылдын 1-январына карата)

Администрациялык-аймактык бирдиктери	Аянты, миң км ²	Калкынын жалпы саны	Админ. райондору	Айыл өкмөтү (кеңеши)	Шаарлары	Шаарчалары	Айыл-кыштактары
Кыргыз Республикасы	198,5	5120,7	40	429	24	29	1801
Облустары:							
Баткен	17,0	401,3	3	28	4	5	187
Жалалабат.	33,7	869,3	8	79	5	8	415
Нарын	45,2	257,9	5	56	1	2	133
Ош.	29,2	1247,3	7	80	4	2	467
Талас	11,4	209,9	4	35	1	1	90
Чүй	20,2	758,1	8	104	4	5	327
Ысыккөл	43,1	419,7	5	58	3	5	181
Бишкек шаары.	15,7 миң га	797,4	4	1	1	1	1

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ. АДМИНИСТРАЦИЯЛЫК-АЙМАКТЫК БӨЛҮНҮШҮ

Азыркы мезгилде Кыргыз Республикасы 7 облуска (Баткен, Жалалабат, Нарын, Ош, Талас, Чүй, Ысыккөл), 40 администрациялык районго (шаар райондорунан башка) бөлүнөт жана мында 24 шаар, 29 шаарча, 1801 кыштак, 429 айыл өкмөтү бар (2004).

Баткен облусунда 3 район, 4 шаар (Баткен, Исфана, Кызылкыя, Сүлүктү) бар. Борбору – Баткен шаары. Жалалабат облусунда 8 район жана 5 шаар (Каракөл, Кочкората, Көкжангак, Майлуусуу, Ташкөмүр) жайгашкан. Борбору – Жалалабат шаары. Нарын облусу 5 районду, 1 шаарды (Нарын) камтыйт. Борбору – Нарын шаары. Ош облусуна 7 район жана 4 шаар (Ош, Карасуу, Өзгөн, Ноокат) кирет. Борбору – Ош шаары. Талас облусунда 4 район бар. Борбору – Талас шаары. Чүй облусуна 8 район, 4 шаар (Карабалта, Кант, Токмок, Шопоков), кирет. Борбору – Токмок шаары. Ысыккөл облусунда 5 район, 2 шаар (Балыкчы, Чолпоната) бар. Борбору – Каракол шаары.

IV. 2. МАМЛЕКЕТТИК ТҮЗҮЛҮШҮ

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши 1991-жылдын 31-августунда Кыргызстанды эгемендүү, көзкаранды эмес эркин демократиялык мамлекет деп салтанаттуу жарыялады. Бул күн жалпы элдик майрам болуп эсептелет. 1993-ж. 5-майда Кыргыз Республикасынын Конституциясы кабыл алынган. Ага ылайык, Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) – укуктук, динден тышкары, эгемендүү унитардык, демократиялык республика. Анын эгемендүүлүгү чектелбейт, эли – эрктүүлүктүн ээси, Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик бийликтин бирден бир туткасы. Эл өз бийлигин түздөн түз, ошондой эле мамлекеттик органдар системасы аркылуу Конституциянын жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын негизинде жүргүзөт. Эл шайлаган Жогорку Кеңеш жана Президент гана Кыргызстандын элинин атынан сүйлөөгө укуктуу.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик ыйык белгилери – Туусу, Герби, Гимни бар. Кыргыз Республикасынын борбору – Бишкек шаары. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын мамлекеттик сыйлыктары катары өлкөнүн эң жогорку артыкчылык даражасы «Кыргыз Республикасынын Баатыры», андан кийин «Манас», «Данакер», «Баатыр эне» ордендери, «Эрдик», «Данк», «Эне данкы» медалдары, ардактуу наамдар, Ардак грамотасы болуп эсептелет.

Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийликти – Кыргыз Республикасынын Президенти, Жогорку Кеңеш, Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жана жергиликтүү мамлекеттик администрациялар, Конституциялык сот, Жогорку сот, Жогорку Арбитраждык сот, соттор жана сот адилеттиги системасынын судьялары Конституцияда белгиленген бийлик укуктарынын чектеринде иш жүргүзөт. Мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийликтеринин органдары өз алдынча жана бири-бири менен эриш-аркак иштейт. Алар Кыргыз Респуб-

ликасынын Конституциясында бекитилген бийлик укуктарынын чектеринен чыгууга укуксуз.

Кыргыз Республикасынын Президенти – мамлекет башчысы, эң жогорку кызмат адамы, өлкө ичинде жана эл аралык мамилелерде ал Кыргыз Республикасынын атынан иш жүргүзөт.

Президент мамлекеттин биримдигин, конституциялык түзүлүштүн бузулгустугун камсыз кылат. Конституция жана мыйзамдар Кыргыз Республикасынын граждандарынын укугу менен эркиндигинин кепили болуп саналат, мамлекет органдарынын макулдашып иштешин жана биргелешип аракеттенүүсүн камсыз кылат.

Кыргыз Республикасынын Президенти беш жылдык мөөнөткө шайланат. Бир эле адам, катары менен эки мөөнөттөн ашык Республиканын Президенти боло албайт. Мамлекеттин Президенти болуп жашы 35 менен 65тин ортосундагы, мамлекеттик тилди билген, Президенттикке талапкер катары көрсөтүлгөнгө чейин республикада 15 жылдан кем эмес жашаган Кыргызстандын гражданы шайлана алат. Президент Жогорку Кеңештин депутаты болбойт, башка кызматты ээлебейт, жеке ишкерчилик жүргүзө албайт.

Республиканын Президенти Өкмөттүн структурасын аныктайт. Эл өкүлдөр жыйынынын макулдугу менен Республиканын Премьер-министрин дайындайт, ал эми Премьер-министрдин сунушу боюнча өкмөттүн мүчөлөрүн, Жогорку Кеңештин макулдугу менен Кыргызстандын Башкы Прокурорун, Республиканын Улуттук Банкынын Башкармалыгынын төрагасын дайындайт ж.б.

Жогорку Кеңештин депутаттары 5 жылга шайланат. Алар шайлоого көрсөтүүлөр алдында 25 жашка чыккан жана республикада 5 жылдан кем эмес жашаган тургундар болушу керек.

Жогорку Кеңеш Кыргыз Республикасынын Конституциясында белгиленген тартипте Республиканын Конституциясына өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизет, өлкөнүн эл аралык келишимдерин ратификациялайт, демонстрациялайт, аскер наамдарын, дипломатиялык даражаларды ж. б. атайын наамдарды белгилейт, шайлоо жана референдумдарды өткөрүү боюнча Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасы менен мүчөлөрүнүн үчтөн бирин шайлайт, Контролдук эсептөө палатасынын төрагасынын орун басарын дайындайт жана кызматтан бошотот ж.б.

Жогорку Кеңеш Республиканын Конституциясында белгиленген тартипте Кыргызстандын Конституциясына өзөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизет. Жогорку Кеңеш кабыл алган мыйзамдарды Конституцияда белгиленген учурларга ылайык бекитет, республикалык бюджетти жана анын аткарылышы боюнча отчетту бекитет, өлкөнүн чегарасын өзгөртө алат, администрациялык-аймактык жайгашуу маселелерин чечет, Президенттин шайлоо мөөнөтүн белгилейт, дайындайт, Өкмөттүн Премьер-министрин, Республиканын Башкы Прокурорун, Улуттук банк башкармалыгынын төрагасын дайындоого макулдук берет, өзгөчө абалды киргизүү, согуш абалын

жарыялоо сыяктуу Президенттин указын бекитет же алып салат, бюджеттин аткарылышы боюнча Өкмөттүн отчетун угат ж.б.

Өкмөт Кыргыз Республикасынын мамлекеттик аткаруу бийлигинин жогорку органы. Өкмөттүн ишин Кыргыз Республикасынын Премьер-министри башкарат. Өкмөт Республиканын Премьер-министринен, вице-премьер-министрлеринен, министрлеринен жана мамлекеттик комитеттердин төрагаларынан турат. Өкмөттүн курамын Премьер-министрдин сунушу боюнча Кыргыз Республикасынын Президенти аныктайт да, аны Жогорку Кеңештин жыйыны бекитет.

Республиканын Өкмөтү аткаруучу бийлик катары өлкөдөгү бардык социалдык-экономикалык, финансылык ж. б. маселелердин аткарылышын уюштурат, текшерет жана камсыз кылат.

Кыргызстандын сот органдары Республиканын Конституциясынын талаптарына ылайык иш жүргүзөт.

Республикада жергиликтүү өз алдынча башкарууну уюштуруу улам барган сайын өзгөчө орунду ээлеп жатат. Анткени ар бир облустун, райондун, ал түгүл айрым айылдардын жаратылыш шарттары, экономикалык, финансылык, демографиялык өзгөчөлүктөрү жана айырмачылыктары ар түрдүү. Ушундан улам жергиликтүү өзүн-өзү башкарууну уюштурууда жергиликтүү журтчулуктун мүдөө-кызыкчылыктарын эске алуу азыркы учурдун талабы.

Облустарда, райондордо, шаарларда жана айылдарда жергиликтүү кеңештер иштеп жатат. Мындан сырткары ар бир облуста губернатор, райондо жана шаарларда жергиликтүү мамлекеттик акимчилик, айыл-кыштактарда айыл өкмөтү түзүлгөн. Алар биргелешип иш жүргүзөт.

Айыл өкмөтү аткаруу-тескөө органы катарында төмөнкү функцияларды ишке ашырат: аймактарды социалдык-экономикалык жактан өнүктүрүү программаларынын долбоорун жана айылдык, шаарча кеңештерин бекитүүсүнө берүү үчүн жергиликтүү бюджетти түзүү жана аларды аткарууну уюштуруу; айылдык чарбанын бардык тармактарын башкаруу жана аларды өнүктүрүү, айлана-чөйрөнү коргоону уюштуруу, калкты социалдык жактан тейлөөнү жакшыртуу ж.б.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кыргыз Республикасы канча облуска жана районго бөлүнөт? Кандай шаарлар жана шаарчалар бар? Аларды картага түшүргүлө.

2. Кыргыз Республикасынын Конституциясы качан кабыл алынган? Республиканын Президенти, эки палаталуу Жогорку Кеңеш, аткаруучу бийлик – Өкмөт, Сот бийлигин кандай түшүнөсүңөр?

V. КЫРГЫЗСТАНДЫН ЧАРБАСЫНЫН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Кыргыз Республикасынын өндүргүч күчтөрүн жайгаштыруунун жана өнүктүрүүнүн өз алдынча басып өткөн жолу, өзгөчөлүктөрү бар. 1917-жылдан кийинки алгачкы жылдары республиканын эл чарба тармактарынын структурасында айыл чарбасынын үлүшү негизги орунду ээлеген. Эл чарба дүң продукциясында өнөржайдын салыштырмалуу салмагы 1926-ж. 2,3 % ти түзгөн. Калктын басымдуу бөлүгү айыл чарба тармактарында иштеген. Ал эми республиканын өнөржай өндүрүшү 1913 – 1940-жылдар аралыгында 10 эсеге, 1940 – 1970-ж. 19 эсеге өскөн.

Өнөржай өндүрүшүнүн өнүгүшүнөн улам Кыргыз Республикасынын эл чарба тармактарынын структурасында ири өзгөрүүлөр болгон. Согуштан кийинки жылдары өнөржайдын ээлеген орду кыйла бекемделген. Ал эми өнөржайы 1960-ж. республиканын коомдук дүң продуктусунун 51,2 % ин өндүргөн. Ырас, өнөржайдагы ушундай көрсөткүч 32 жылдан кийин да ошол эле калыбында болуп, 1992-жылкы маалымат боюнча 51,3 % ти түзгөн. Айыл чарба продукциясы 1917-жылга чейинки мезгилге салыштырганда бир нече эсеге өсүп, мурдагы Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы эл чарба продукциясынын 90 % тен ашык үлүшүнөн 1992-жылы 31,7% ке чейин төмөндөгөн. Азыр өнөржай, курулуш, транспорт жана байланыш тармактарына коомдук дүң продуктунун 60,6 % туура келет.

Айыл чарбасынын улуттук кирешени өндүрүүдөгү үлүшү коомдук дүң продукциясындагыга салыштырганда 1992-ж 11,3% ке арбындык кылган. Ал эми өнөржайынын улуттук кирешедегги үлүшү ушул эле мезгилде 38,3 %, индустриялык тармактардын жалпы көлөмү 46,2 % ти түзгөн.

Кыргыз Республикасынын чарба тармактарынын структурасында өнөржай өндүрүшүнүн башкы орунга чыгышы 60-жылдарга туура келет. Ушул мезгилде өнөржайы техникалык, экономикалык жана социалдык жактан жеткиликтүү негизделип, оор өнөржайынын карамагында түстүү металлургия жана курулуш материалдар өнөржайлары калыптанган. Өзгөчө, энергетика, машина куруу жана металл иштетүү өнөржайлары кыйла тез өнүгө баштаган. Республиканын аймагында 130дан ашуун адистештирилген өндүрүш тармактары калыптанган. Алар өндүргүч күчтөрдү жайгаштырууга жана өнүктүрүүгө зарыл жабдууларды, материалдарды, калк кеңири керектеген өнөржай продукцияларын чыгарган.

Республиканын өнөржай тармактары чыгарган продукциянын түрлөрүнүн көбүнүн көлөмү акыркы жылдары кайра төмөндөп кеткен; 1975–1992-жылдардын ичинде тангактоочу машина 2,0 эсеге, кумшекер 1,8 эсеге, эт 1,7 эсеге, консерва 2,0 эсеге, минералдык суулар 2,6 эсеге, буткийим 2,0 эсеге төмөндөгөн. Ырас, өнөржай продукцияларынын айрым түрлөрүн (электр энергиясын, байпак, торкийимдерди) чыгаруу ушул мезгилдин ичинде бир топ көбөйгөн.

Ушундай эле көрүнүш айыл чарба тармактарында кенири таралган. Алсак, 1990–1992-жылдар ичинде республикада эгиндин дүң жыйымы 23,0 миң тоннага, жүгөрүнүкү – 22,0 миң тоннага, картошканыкы – 57,0 миң тоннага төмөндөп, бодо малдын саны 143,0 миң башка, кой 1400,0 миң башка, чочко 224,0 миң башка, канаттуулар 7000,0 миң башка кыскарып кеткен.

Республиканын экономикасынын начар өнүгүүсүнүн башкы себеби администрациялык-командалык, борборлоштурулган пландоого негизделген башкаруунун үстөмдүк кылып келиши болуп саналат. Өндүргүч күчтөрдү жайгаштырууда жана өнүктүрүүдө ыксыз борборлоштуруу күч алып, жаратылыш ресурстарын пайдаланууда олуттуу кемчиликтер кетирилген. Ишканаларды жайгаштырууда региондун экономикалык, экологиялык шарты, жергиликтүү жаратылыш байлыктарынын мүмкүнчүлүгү жеткиликтүү эске алынган эмес. Жыйынтыгында коомдук өндүрүш структурасы, ресурстар менен даярдалган продукциялардын ортосунда шайкеш келбей калуучулук күчөгөн.

1992-жылдан баштап көпчүлүк товарга баалар эркин коё берилди. 1993-жылдын май айынан тартып Кыргызстан улуттук жаны акчаны – сомду киргизди. Республикада тез арада менчиктештирүү иштери жүргүзүлдү.

Айыл чарбасында менчиктештирүү негизинен аяктап, жерге болгон менчик жана аны сатуу укуктары да толугу менен ишке киргизилди.

2000-жылдан баштап энергетика, телекоммуникация сыяктуу стратегиялык тармактарды менчиктештирүү боюнча иш чаралар жүргүзүлүүдө. Натыйжада чарбалык ишканалардын көбү мамлекеттик эмес секторго кирип, алардын иш-аракеттери базар мамилесине ылайык жөнгө салынып, жаңы экономикалык системанын негизин жеке менчик, эркин баа түзүлүшү, эркин атаандаштык жана мамлекеттик тейлөө түзүүдө. Базар мамилеси менен мамлекеттик тейлөөнүн мындай өз ара айкалышы азыркы учурунда Кыргызстанда аралаш (же конвергенция) экономика системасын калыптандырууда.

Жаңы экономикалык системага өтүү, мурунку өндүрүштүк байланыштын үзүлүшү алгачкы жылдарда башка шериктеш өлкөлөрдөгүдөй эле Кыргызстандын экономикасын да терең кризиске учуратты. 1990-жылдан өндүрүштүн жалпы көлөмү улам төмөндөп, 1995-жылы эң төмөнкү чегине жеткен. Алсак, 1995-ж. республиканын ички дүң

продукциясы (ИДП) 1990-жылдагыга (100%) караганда 50,3 % ти, өнөржай дүн продукциясы 35 % ти гана түзгөн.

Акчалай сунуштун көлөмү жетишсиз болгондуктан ишкер адамдар кредит (карыз) алуу менен өндүрүштү өркүндөтүү мүмкүнчүлүгүнөн чектелүүдө. Азырынча республикадагы банктардын көбү кыска мөөнөттүү кридеттерди соода жана алып сатарлыкка гана берүүдө. Узак мөөнөттүү кредиттер аз. 1995-ж. 1 доллар 10,8 сом болсо, 2001-ж. 48,4 сомго чейин көтөрүлүп, 2004-ж. кайрадан 41,1 сомго төмөндөгөн. Баалуу кагаздардын рыногу республикада жаныдан гана калыптанууда.

Кыргызстандын өнөржайынын өнүгүүсү негизинен электр энергиясы, түстүү металл, тамак-аш жана жеңил өнөржайларынын эсебинен гана камсыз болууда.

Айыл чарбасынын жетишкендиктери негизинен дыйканчылыктын эсебинен болууда. 2000–2003-жылдары эгиндин дүн жыйымы көтөрүлүп, мал чарбасы кайрадан өнүгө баштады.

Жүк жана жүргүнчү ташуучу транспорттун иш көлөмү кеңейгени менен тармактагы техникалык жабдуулардын эскилиги анын өнүгүүсүнө тоскоол болууда.

8-таблица

Ички дүн продуктунун 1997–2001-жылдардагы тармактык структурасы (%)

	1997	1998	1999	2000	2001
Ички дүн продукту	100	100	100	100	100
Өнөржайы	16,5	16,3	21,7	23,3	22,5
Айыл чарбасы	41,1	35,9	34,8	34,2	34,5
Токой чарбасы	0,1	0,1	0,1	0,1	0,05
Курулуш	4,5	4,5	3,1	3,8	3,8
Транспорт ж-а байланыш	4,2	4,5	4,9	3,9	4,3
Соода ж-а коомдук тамактануу	10,5	12,6	12,9	12,0	12,3
Турак жай ж-а коммуналдык чарба	4,9	5,2	2,9	2,3	2,5
Калкты турмуш-тиричилик жактан тейлөө	0,3	0,4	0,4	0,4	0,5
Саламаттык сактоо, илим, билим ж-а маданият	6,0	6,8	6,4	5,3	5,2
Финансы, кредит, камсыздандыруу ж-а пенсиялык камсыздоо	1,0	1,1	0,3	0,4	1,1
Башкаруу	2,3	3,0	4,5	6,2	5,0
Башка тармактар	8,4	9,6	8,2	8,5	8,2

Экономиканы турукташтыруу акча кредит жана финансы системасын чындоо жана инфляциянын деңгээлин олуттуу төмөндөтүү иш-аракеттерине таянат. Азыркы учурда республика экономиканы көтөрүүдө биринчи кезекте айыл чарбасын, анын продукциясын кайра иштетип чыгуучу тармактарды, тамак-аш жана жеңил өнөржайын, туризмди өнүктүрүүгө, республиканын экспорттук мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө багыт алды.

Жыйынтыктап айтканда, экономикалык реформаларды жүргүзүүдө товар – базар мамилелерин өнүктүрүү үчүн шарт түзүү милдети

чечилип, жеке менчик жана ишмердик эркиндиги киргизилип, мамлекеттик жана колхоздук ишканалар жоюлуп, өзүнчө жеке менчик, акционердик биргелешкен жана чет өлкөлүк ишканалар, дыйкан жана фермер чарбалары, айыл чарба кооперативдери, дыйкан ассоциациялары ж. б. чарбалык формалар түрүндө кенири атаандаштык чөйрөсүн түзүү боюнча зор иштер жасалууда.

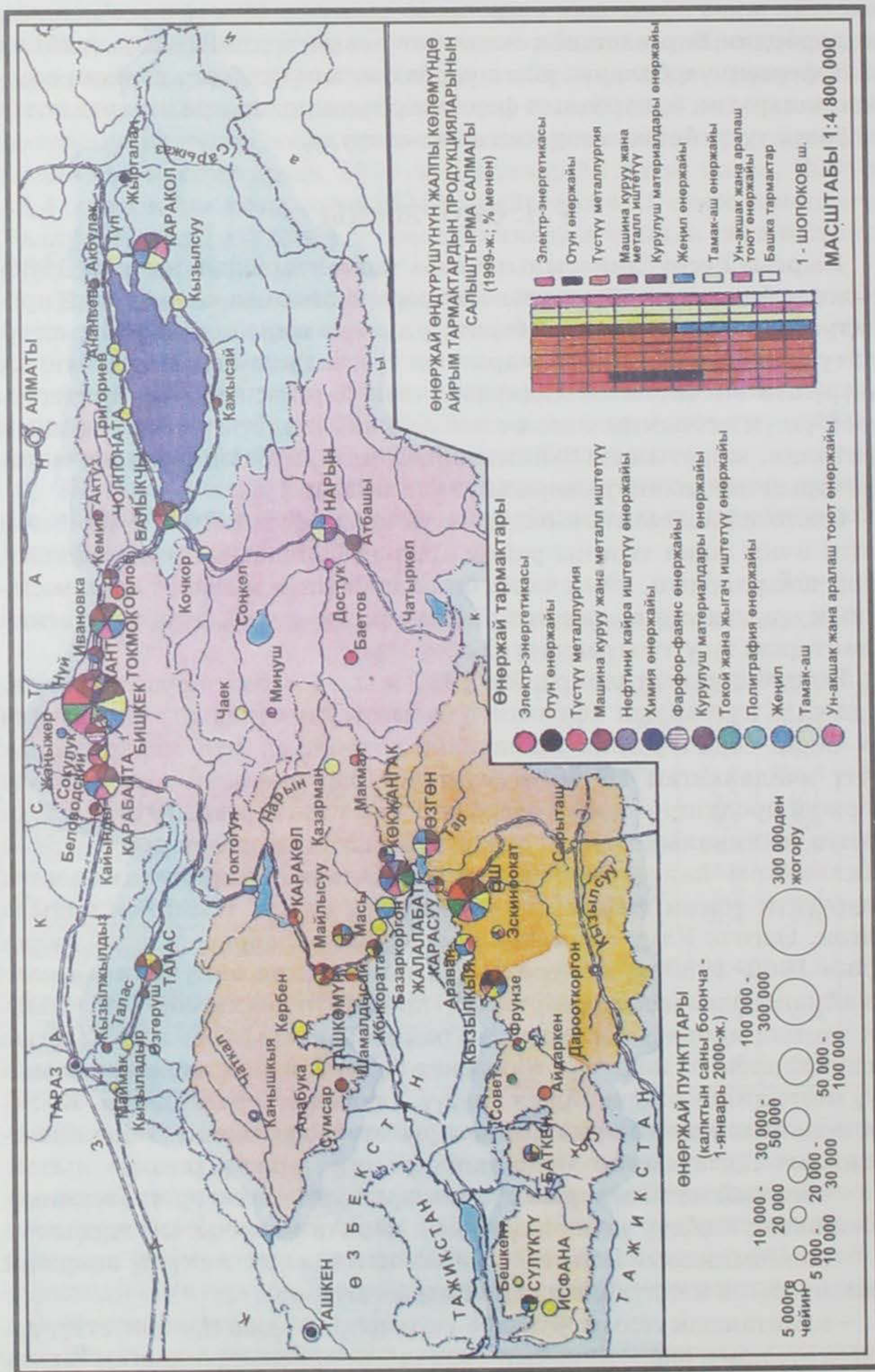
V. 1. ӨНӨРЖАЙЫ

Кыргыз Республикасынын чарба тармактарынын негизин 1985-жылга чейин өнөржайы түзгөн. Ал республиканын коомдук дүн продуктусунун теңинен көбүн берип, улуттук кирешенин жана өндүрүштүк негизги фондунун жарымын түзгөн; коомдук жана менчик өндүрүштө эмгектенген калктын үчтөн бири өнөржайда иштеген. Өлкөбүздүн экономикалык потенциалын, өндүрүштүн техникалык деңгээлин, жаратылыш байлыктарын, материалдык жана эмгек ресурстарын пайдалануу өнөржайга байланыштуу.

Өнөржайы аймактык-өндүрүштүк комплекстердин (АӨК) өзөгүн түзүп, ички жана тышкы район аралык байланыштарды тейлейт, жаңы шаарлардын, айыл чарба базаларынын, транспорт системаларынын түзүлүшүнө таасирин тийгизет, жаңы сырьё, отун энергетика булактарын түзүүгө мүмкүндүк берет.

Республиканын өнөржайы 1917-жылга чейин начар өнүккөн. Анда чала кустардык кол эмгеги басымдуулук кылып, чакан жана өтө чакан саналуу гана ишканалар болгон; ал эми механикалык күчтү пайдаланган 16–30 жумушчусу бар өнөржай ишканалары өнөржай продукциясынын болгону 5% ин гана берген. 1917-жылдан тартып техникалык жактан дурус жабдылган жүздөгөн ири өнөржай ишканалары пайда боло баштаган. Өнөржай продукцияларын өндүрүүнүн темпи шериктеш өлкөлөрдүн өнүгүү темпинен алдыда болгон. Өзгөчө Улуу Атамекендик согуш жылдарында жана андан кийин 1960–1980-ж. тез өсө баштаган (көбүнчө оккупацияда калган аймактардан завод, фабрикалар көчүрүлүп келинген). 1990-жылдан тартып өнөржай өндүрүштүк байланыштары бузулуп, Кыргыз Республикасы өз алдынча мамлекет болуп, рынок экономикасына өтүү мезгилинде өнөржайдын өнүгүү ылдамдыгы басандаган. Коомдук менчиктен рыноктук мамилелерге өтүү мезгилинде жаңы инвестициялык саясаттын төмөндөгүдөй принциптери түзүлгөн:

- өнөржай ишканаларын түп-тамырынан бери өзгөртүп, техникалык жактан жабдуу үчүн өндүрүштүк капиталдык чыгым жумшоо;
- экономикалык жактан тезинен пайда алып келүүчү өнөржай тармактарына капиталдык салымды багыттоо;
- капиталдык салым жумшоо үчүн өнөржайдын приоритеттүү делинген, тезинен экономиканын социалдык ориентацияланган тармагын тандап, өнөржай тармагын пропорциялуу, тең салмакта сактоо;

ӨНӨРЖАЙЫ

– мамлекеттик менчикти көп формадагы менчикке айландыруу, башкача айтканда акционердик коомдорду, бирикмелерди, ассоциация, концерн ж. б. коллективдүү жана жеке менчик ишканаларын түзүүгө багыттап, администрациялык чек коюуну жоюп, атаандаштыкты күчөтүү, антимонополиялык саясат колдонуу;

– өнөржай өндүрүшүнүн приоритеттүү тармактарын прогноздоо, калкты социалдык жактан коргоо саясатын жүргүзүү;

– илимий-техникалык революциянын жетишкендиктерин өнөржайда кеңири пайдалануу, электирлештирүү, өндүрүштү механикалаштыруу жана автоматташтыруу, химиялаштыруу, электрондоштуруу, адамдын бардык турмуш-тиричилигинде информацияны кеңири киргизүү ж. б.

Кийинки жылдарда өндүрүштү рыноктук экономиканын талаптарына ылайыкташтыруунун натыйжасында өнөржай өндүрүшүндө тармактык чоң өзгөрүүлөр болду. Мисалы, 1991-ж. республикада базар чөйрөсүн түзүүгө багытталган иш-чаралар, ири ишканаларды структуралык жактан кайрадан уюштуруу жана менчиктештирүү программасы аткарылды. 1992–1995-жылдарда өнөржай тармагында ири масштабдагы менчиктештирүү жүргүзүлүп, 1991-ж.–9, 1992-ж. – 108, 1993-ж.–146, 1995-ж.–138, 1997-ж.–45, 1998-ж.–3, 1999-ж. – 4 өнөржай ишканасы менчиктештирилген. Менчиктештирүү базар шартында даярдыксыз жүргүзүлгөндүктөн жогорку адистешкен өнөржай ишканалары токтоп, айрымдары күнүмдүк турмушка керектелүүчү жөнөкөй буюмдарды чыгарып, кээси банкротко дуушар болгон.

Азыркы учурда республикада өнүккөн өнөржай тармагынын структурасын электр-энергетика, отун, түстүү металлургия, машина куруу жана металл иштетүү, машина ремонттоо, курулуш материалдар, жеңил жана тамак-аш өнөржайлары ж. б. түзөт. Өнүккөн тармактарга – түстүү металлургия, көмүр казуу, электр энергиясын өндүрүү жана жеңил, тамак-аш өнөржайлары кирет.

Ар бир өнөржай тармагынын ичинде ондогон тармакчалар бар; мисалы, жеңил өнөржайына – жүндөн, пахтадан, жибектен кездеме токуу, тор кийимдери, буткийим; тамак-аш өнөржайына – ун таруу, эт, сүт, консерва, кант, арак-шарап, пиво, спирт ж.б. өндүрүү кирет.

Республиканын өнөржайы жалпысынан өндүрүүчү жана кайра иштетип чыгаруучу өнөржай тармактарына бөлүнөт. Өндүрүүчү тармакка – көмүр казуу, нефть, газ, алтын, цинк, коргошун, сурьма, сымап өндүрүү ж. б., кайра иштетип чыгаруучу тармакка – кездеме токуу, бут кийим тигүү, машина куруу, жыгач иштетүү кирет. Бул эки тармактын маанилүүсү – кайра иштетип чыгаруу өнөржайы. Ал эң баалуу, даяр, кымбат, жогорку квалификациядагы жумушчу күчүн көп талап кылат, өзгөчө алардын акыркы стадиясында чыгаруучу продукциялар. Тамеки, пахта, түстүү металлдын концентраты жана башкалардын арзан сатылышы, ошол жактан даяр продукциянын иште-тилип чыгышы республиканын өнөржайындагы башкы кемчилик.

Өнөржай тармактарынын продукция өндүрүү боюнча структурасы
(% менен)

Өнөржай тармактары	1997	1998	1999	2000	2001
Өнөржайы, бардыгы; анын ичинен:	100	100	100	100	100
Электр энергетика	13,1	9,7	13,0	15,8	14,7
Отун өнөржайы	5,7	2,8	3,6	3,9	3,6
Түстүү металлургия	33,2	40,5	41,9	41,5	43,6
Машина куруу жана металл иштетүү	6,1	6,1	5,0	4,4	5,2
Жыгаччылык жана целлюлоза-кагаздан буюм жасоо өнөржайы	0,5	0,7	0,5	0,7	0,7
Курулуш материалдар өнөржайы	3,8	4,3	3,2	2,8	3,0
Жеңил өнөржайы	11,0	8,4	5,7	5,9	5,8
Тамак-аш өнөржайы	16,1	18,1	14,8	14,4	13,1
Ун тартуу-акшак жана аралаш тоют өнөржайы	6,8	5,8	9,1	8,3	8,0
Полиграфия өнөржайы	0,5	0,6	0,5	0,5	0,5
Өнөржайдын башка тармактары	3,2	2,0	2,7	1,8	1,8

Республиканын өнөржайын, сырьёлук ресурстарды пайдалануу боюнча үч чоң топко бөлүүгө болот: 1) айыл чарба сырьёсун иштетүү өнөржайы; 2) жергиликтүү жаратылыш байлыгын иштетүү; 3) сырттан ташылып келинүүчү сырьёлорду иштетүү.

Кыргыз Республикасында айыл чарба сырьёлорун иштетүү кыйла өнүгүүдө. Бул тармактагы өнөржайдын структурасы ар түрдүү, алардын башкылары: мал чарба сырьёлорун – эт, сүт, май, консерва жасоо, жүндү, терини иштетүү; өсүмдүк сырьёлорун иштетүүчү – кант, май, пахта, тамеки, ун тартуу, кондитердик, пиво кайнатуу, арак-шарап жасоо, пахтадан кездеме токуу ж.б. тармактардан турат.

Жергиликтүү жаратылыш байлыктарын иштетүүгө негизинен түстүү металлдарды өндүрүү (алтын, сурьма, сымап ж. б.), көмүр казуу, газ жана нефть өндүрүү, курулуш материалдарынан – мрамор, гранит, кум-шагыл, чопо ж. б. иштетүү кирет. Отун-энергетикалык комплекстин негизин гидро-электростанцияларды куруу, электр, жылуулук алуу жана көмүр өнөржайлары түзөт.

Сырттан ташылып келинүүчү сырьёлорду иштетүүчү өнөржай тармагына машина куруу, жыгач иштетүү, жеңил өнөржайдын айрым тармактары, химия өнөржайы ж. б. кирет. Булардын ичинен республикадагы эң маанилүү тармак – машина куруу. Кыргызстанда кара металлургия өндүрүшү болбогондон кийин – чоюн, болот, прокат, машиналардын жабдуулары жана тетиктери жакынкы чет өлкөлөрдөн ташылып келинет. Союз тарап, ар бир республика өз алдынча мамлекет болгондон тартып, өндүрүштүк байланыштар бузулду, көпчүлүк ишканалардын продукция өндүрүүсү кескин төмөндөдү, бирок бул процесс убактылуу, өткөөл мезгилге таандык.

Машина куруусуз бир да өлкө өнүкпөйт, ал техникалык прогресстин жарчысы. Республикада бул тармактын өнүгүүсү үчүн толук мүмкүнчүлүк бар: илимий-техникалык потенциал жогору; темир кендерин иштетүү маселелери каралууда.

Жогоруда көрсөтүлгөн эки өнөржай тобунун тармактары жергиликтүү сырьёлорду – минералдык, гидроэнергетикалык, айыл чарба сырьёлорун иштетүүнүн көлөмүнө жана денгээлине жараша болот, келечектүү. Чет элдик инвесторлордун, адистердин жардамы менен түстүү металлургия, машина куруу, жеңил, тамак-аш өнөржайлары өнүкмөкчү.

Азыркы учурда жергиликтүү айыл чарба продуктуларын иштетип чыгаруу – республикадагы жалпы өнөржайдын дүн продукциясынын теңин берет. Өзүбүздө кара металл убактылуу өндүрүлбөгөндүктөн – прокат, болотту коңшу мамлекеттерден алууга туура келет. Ошондуктан республикада машина курууну металлды көп талап кылбаган, квалификациялуу жумуш күчүн кеңири пайдаланып, радио-электрондук, электр-энергетикалык, транспорттук, прибор куруу сыяктуу тармактарды өнүктүрүү талапка ылайык.

Республиканын аймагында өнөржай ишканалары бир кылка жайгашкан эмес. Өнүгүү денгээли боюнча жалпысынан Чүй өрөөнү, айрыкча Бишкек, Токмок, Карабалта шаарлары өзгөчөлөнүп турат. Бул региондогу өнөржайдын негизин машина куруу, жеңил, тамак-аш, курулуш материалдар өнөржайлары ээлейт. Тоокен, тамак-аш, гидроэнергетика боюнча Ош, Жалалабат, Баткен алдынкы орунда. Өнөржайы начар өнүккөн аймактарга Ысыккөл, Нарын жана Талас облустары кирет, бирок ал облустарда түстүү металл, өзгөчө алтын өндүрүүнүн келечеги чоң.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Республикада эл чарбасынын структурасы кандайча өзгөрүп жатат?
2. Коомдук мүлктү менчиктештирүүнүн мааниси.
3. Өнөржайдын структуралык өзгөрүшү кандай болгон?
4. Өнөржайды менчиктештирүүнүн принциптери жана формалары жөнүндө айтып бергиле.

V.1.1.Отун-энергетика өнөржайы

Кыргызстандын аймагында түрдүү отун-энергетикалык ресурстар бар. Отун-энергетика өнөржайы отун жана энергияны өндүрүүчү тааал тармак аралык система, буга кен казып алуу, иштетүү, ташуу, бөлүштүрүү, пайдалануу кирет. Өнөржай эки чоң тармактан – отун өндүрүү (көмүр, нефть, газ) жана электр-энергетикадан турат. Бул эки тармак республикадагы өнөржайдын бардык тармактары менен тыгыз байланышта болуп, коммуналдык чарбаларды, айыл чарбасын, транспортту энергия менен камсыз кылып турат.

Республикадагы отун-энергетикалык ресурстарга көмүр, «ак көмүр» деп аталуучу агын суунун күчү, нефть, газ, күндүн энергиясы, шамал, жер алдындагы терм суулары, ошондой эле «коммерциялык эмес» отун (жыгач, тезек, куурай, камыш, саман, топон) кирет.

Көмүрдүн запасы боюнча республика Борбордук Азияда Казакстандан, гидроэнергетика ресурсу боюнча Тажикстандан кийинки экинчи орунда турат.

Оор өнөржайынын ичинен отун-энергетика өнөржайы экинчи орунду ээлейт. Бул тармакка жалпы өнөржайдын дүн продукциясынын 19,9% и туура келет (2000). Өнөржайдын ички тармактык структурасында электр энергетикасынын үлүшү 67,0 % болсо, отун өнөржайыныкы – 33,0% ти түзөт.

Кыргыз Республикасында отун өнөржайы башка өнөржай тармактарына караганда мурдараак калыптанган. Көмүр казып алуу ишканалары 19-кылымдын 2-жарымында Кыргызстандын түштүгүндө – Сүлүктү менен Кызылкыяда пайда болгон. Көкжаңгак көмүр кени 1910-ж., Маркай кени 1914-ж., Ташкөмүр көмүр кени 1916-ж. казыла баштаган. 1913-ж. Кыргызстанда 27 көмүр шахтасы болгон. Алар Орто Азиядагы казылган көмүрдүн 70 % ин берип турган. Ошол кездеги эң ири шахта жылына 100 миң т көмүр казып алган. Революциядан кийин өлкөнүн отун өнөржай тармагында эски ишканаларын кеңейтип, жаңыларын салуу башталып, Алмалык, Жыргалан шахталары ишке киргизилген. 1940-ж. көмүр казып алуу 1913-жылдагыдан 17 эсеге көбөйгөн. Согуштан кийин отун өнөржайы тез өнүккөн. 1970-жылдарда 4,5 млн т көмүр казып алган 10 шахта жана 2 разрез иштеген, ачык ыкма менен казып алынган көмүр 55 % ти түзгөн. Республиканын аймагында азыр 100гө жакын көмүр кени белгилүү. Көмүрдүн геологиялык запасы 31,4 млрд т, балансалык запасы 2,4 млрд т ны түзөт.

Көмүр ресурстары республиканын аймагы боюнча текши таралган эмес, анын 65 % и Түштүк Кыргызстандын облустарында, 33 % и Нарын, 2 % и Ысыккөл облустарында жайгашкан. Көмүр кендеринин 70% тен ашыгы тоолуу аймактарда. Азыр Көкжаңгак, Ташкөмүр, Тегене кендеринен ташкөмүр, Жыргалан, Сүлүктү, Кызылкыя, Минкуш, Алмалык кендеринен күрөң көмүр казылып алынат. Казылып алынган көмүрдүн көбү энергетикалык, 32% и коммуналдык чарбалар, 13% и курулуш материалдарын чыгарууда пайдаланылат.

10-таблица

Отун өнөржайынын негизги көрсөткүчтөрү

	жылдар				
	1997	1998	1999	2000	2001
Көмүр, миң т	521,5	432,4	17,0	424,9	475,0
Нефть (газ конденсатын кошкондо), миң т	84,8	77,1	77,0	77,1	75,5
Жаратылыш газы, млн м ³	23,7	17,9	25,1	32,2	32,8
Бензин, миң т	164,6	53,1	72,5	61,9	47,4
Дизель майы, миң т	28,1	35,6	53,7	34,0	43,4
Мазут, миң т	37,6	41,1	46,4	44,9	39,8

Республиканын базар экономикасына өтүшүнө байланыштуу экономиканын башкы тармактарындай эле отун өнөржай тармагы да убактылуу кризиске учурады. Көмүр шахталарында бекемдөөчү карагай, тирөөч материалдардын, шахта жабдууларынын, запастык бөлүктөрдүн ж. б. жоктугунан же жетишсиздигинен, казып алуучу техниканын, технологиянын эскириши (негизги жабдуулардын 90–98% и жарабай калгандыгына байланыштуу), ошондой эле финансы каражаттарынын тартыштыгынан жылдан жылга көмүр аз казып алынууда. 2001-ж. көмүр өндүрүү 1990-жылдагыдан 7,9 эсеге азайып, 475,0 миң т казылган (1990-ж. 3,7 млн т). Азыркы убакта (2003-ж.) көмүр казып алуу өнөржайынын кубаттуулугу 45,3% ке гана пайдаланууда. Көмүр кендеринин республикада арбын экендигине карабастан, көмүрдүн көбү Казакстандан (Карагандыдан) ташылып келинет.

Көмүрдүн 70 % Түндүк Кыргызстанда керектелет, ал эми анын 90% түштүктөн казылып алынат. Көмүрдү алыска ташуу үчүн миллиондогон сомдук каражаттар сарпталат, натыйжада отундун өздүк наркы жогорулайт. Сырттан ташылып келинген көмүрдүн баалары мамлекеттик баадан 3–5 эсе жогору. Ошондуктан мамлекеттик-энергетикалык программада көрсөтүлгөндөй, өзүбүздөгү отун-энергетикалык байлыктарды өздөштүрүүнү күчөтүү менен сырттан ташылып келинген отундун үлүшүн кескин кыскартуу зарыл.

Республикада көмүр өнөржайынын келечеги чоң, өздөштүрүлө элек перспективалуу кендер арбын. Алардын ичинен бүткүл Түндүк Кыргызстан үчүн экономикалык жактан зор маанилүүсү Кабак күрөң көмүр бассейни (геологиялык запасы 800 млн. т). Бул бассейндин эң перспективалуусу жана жакшы изилденгени – Каракече кени. Кен тоо арасында деңиз деңгээлинен өтө бийик (2800–3300 м бийиктикте) жайгашкандыгына жана темир жолдун жоктугуна байланыштуу азырынча жылына 200 миң тга чейин гана казылып алынат. Көмүрлүү кабаттын калыңдыгы айрым жерлеринде 200 мге жетет. Кендеги көмүрдүн жалпы запасы 312,0 млн т, анын жер үстүндөгүсүнүкү (ачык жол менен казып алынаары) 191,6 млн т, жер астынан шахта менен казып алууга жарамдуусу 118 млн т.

Республиканын түштүгүндөгү Өзгөн ташкөмүр бассейнинде 30дан ашык кени бар. Көмүрдүн жалпы запасы 2,2 млрд т, анын теңинен көбү коксталуучу көмүр. Ташкөмүрдүн сапаты өтө жогору, 7000 – 8000 ккал жылуулук берет, күйгөндө күл аз чыгат, көмүрдүн курамында фосфордун, күкүрттүн үлүшү өтө төмөн. Ачык казып алууга толук мүмкүнчүлүк бар. Өзгөндүн ташкөмүрүн кокс-химия өнөржайы үчүн сырьё, коммуналык чарбада энергетикалык отун катары республиканын түштүгүндө гана эмес түндүгүндө да кенири пайдаланууга болот. Бул бассейнди өздөштүрүүдөгү кыйынчылык – бийик тоолуу татаал рельеф жана темиржолдун жоктугу. Бассейндеги ири кендерге Ташкөмүр, Көкжангак, Кумбел (запасы 5 млн т), Зындан, Карадөбө, Туюк, Каргаша ж. б. кирет. Кумбелден келечекте жылына 1 млн т көмүрдү ачык казып алууга болот.

Азыркы учурда Кыргызстандын өзүндө өндүрүлгөн жана сырттан ташылып келинген көмүрдүн 44% жылуулук станцияларында, 23% коммуналдык чарбаларда, 25% өнөржайлык, райондук котельныйларда жагылат. Көмүрдү көп талап кылган ишканаларга Бишкектеги ЖЭБ (жылуулук электр борбору), Ош ЖЭБи, курулуш материалдарды өндүрүүчү өнөржайы, коммуналдык чарбалар, өнөржайлык, райондук котельныйлар кирет. Көмүрдү пайдаланууда көп проблемалар чечилбей келүүдө. Мисалы, республика ташкөмүрдү коңшу Казакстандан ташып келет. Мурда республика өзү ошончо көмүрдү коңшу Орто Азия өлкөлөрүнө, Түштүк Казакстанга жөнөтүп турган. Дүйнөлүк практика көрсөткөндөй, көмүрдү отун катары пайдаланбай, аны электр энергиясына айландырып, экологиялык таза булак катары колдонуу пайдалуу.

Өндүрүш ишканаларын, турмуш-тиричилик мекемелерин электрлештирүүнү кеңейтүү, тармакка чет мамлекеттик каражатты тартууну күчөтүү ж. б. проблемалар турат.

Республиканын отун өнөржай тармагына нефть менен газды пайдалануу да кирет. Республикада нефтинин 12 кени бар. 2001-ж. 75,5 миң т нефть (газ конденсатын кошкондо) өндүрүлгөн. Нефть кендери Баткен жана Жалалабат облустарында жайгашкан. Нефть өндүрүү республикада 2001-ж. 1980-жылга салыштырганда 2,9 эсе, 1990-жылдагыдан 2 эседен ашыгыраак кыскарып, 75,5 миң т ны түзгөн.

Республиканын аймагы боюнча нефть менен газ ресурстары текши жайгашкан эмес. Алардын негизги запасы Түштүк Кыргызстанда, Фергана өндүрүндө, Жалалбат, Баткен облустарынын аймактарынан табылган. Нефтини изилдөө республикада 19-кылымдын аягынан бери эле жүргүзүлө баштаган, бирок өнөржайлык запасы бар кен табылган эмес. Өнөржайлык нефть өндүрүү республикада 1937-ж. башталган, бирок анын көлөмү анчалык чоң болгон эмес. Азыркы кездеги нефть өндүрүүнүн 90% и Түштүк Кыргызстандагы Избаскен, Чаңгырташ жана Майлысуу, Чыгыш Избаскен кендерине туура келет. 1940-ж. 24 миң т, 1960-ж. 464,0 миң т, 1970-ж. 298,1 миң т, 1990-ж. 155 миң т, 2000-ж. 77,0 миң т нефть өндүрүлгөн,

Республиканын өзүндө мурда нефть иштетилбей келген, анткени сырьё жетишкен эмес. Кыргызстандагы өндүрүлгөн нефть бүтүндөй Фергана шаарындагы нефтини иштетүүчү заводго ташылып, ал жактан нефть продукциясы алынчу. Азыр, Жалалабат шаарына жакын жерде америкалыктар менен биргелешкен кубаттуулугу 0,5 млн т нефтини иштетүүчү завод курулуп, ал 1996-ж. ишке киргизилген. Нефтинин жаны запастарын табуу иштери жүргүзүлүп жатат. Азыр анын өнөржайлык запасы анчалык көп эмес, 14,6 млн т ны түзөт. Нефть өндүрүүнүн азайгандыгынын негизги себептери нефть ажыратуучу заводдордун жоктугу, иштеп жаткан ишканалардын жабдууларынын эскиргендиги ж. б. «Кыргыз Петролеум Компани» биргелешкен ишканасы 2001-ж. 47,8 миң т бензин, 43,4 миң т дизелдик отун, 39,8 миң т мазут чыгарган.

Газдын өнөржайлык запасы да аз – 5 млрд m^3 ге жетет. Газ чыгуучу жер да түштүктөгү – Избаскен, Кызылалма. Газ чыгуучу перспективалуу райондорго – Фергана, Чүй, Талас, Аксай ж.б. өрөөндөр кирет. Газ өндүрүү 1999-ж. 25,1 млн m^3 , 2001-ж. 32,8 млн m^3 ди түзгөн. 1980-жылга салыштырганда 2001-ж. 4 эсеге, 1990-жылга караганда 2,9 эсеге газ өндүрүү кыскарган. Республиканын түштүгүндө Майлысуу – Жалалабат – Ош газ куурлары (түтүктөрү) курулган, ал эми Бухара – Ташкен – Чимкент – Тараз – Алматы газ кууруна Бишкек – Токмок да туташтырылган. Бирок, жакынкы чет өлкөлөрдөн газды жогорку баада сатып алуу республика үчүн экономикалык оор проблемаларды жаратууда. Нефть жана газ өндүрүү тармагы республиканын нефть, газга болгон керектөөсүн камсыз кыла албайт. Ошондуктан аларды Орусия, Казакстан, Өзбекстандан алууга муктаж болууда.

Э л е к т р - э н е р г е т и к а с ы отун-энергетика өнөржайынын негизин түзөт. Ал республиканын эл чарбасынын өсүшүнө, жайгашуусуна, райондук өнөржайлардын түзүлүшүнө зор таасирин тийгизет.

1917-жылга чейин Кыргызстанда электрэнергетикасы өзүнчө өнөржай тармагы катары өнүккөн эмес. 1913–1914-ж. чакан 5 электр станциясы (жалпы кубаттуулугу 265 kVt) иштеген. Алар Кызыл-кыя көмүр кениндеги жылуулук станциясы (121 kVt), Ош шаарындагы эки ГЭС (120 kVt), Бишкек дизельэлектр станциясы (16,5 kVt), Каракол электрстанция түйүнү (7,5 kVt). 1929-ж. Кичи Аламүдүн ГЭСи (410 kVt) курулган. 1923-жылдан баштап электр энергиясы көчөлөрдү жарыктандырууга, 1930-жылдан айыл чарбасында пайдаланыла баштаган. 1940-ж. Кыргызстандын бардык электрстанцияларынын жалпы кубаттуулугу 19,6 миң kVt ка жетип, 51,6 миң $kVt \cdot c$ электр энергия иштеп чыгарылган.

Кыргызстандын энергетика балансында гидроэнергетиканын ролу чоң. Республиканын жалпы гидроэнергетикалык потенциалы 142 млрд, техникалык потенциалы 73 млрд, экономикалык потенциалы 48 млрд $kVt \cdot c$. Акыркы эки көрсөткүчү боюнча Кыргызстан КМШ өлкөлөрүндө 3-орунду (Орусия менен Тажикстандан кийин) ээлейт. Гидроэнергия ресурстарынын мындай зор запасы республиканын энергетика тармагынын андан ары өнүгүшүнө зор өбөлгө түзөт. Кыргызстан 80-жылдардын башынан баштап Орто Азия регионунда электр энергияны өндүрүүчү ири өлкө болуп эсептелген. Орто Азия бириккен энергия системасына өндүрүлгөн электр энергиянын 50 % тен көбүн берип келген.

Электр энергетикасы республиканын экономикасынын, айрыкча отун энергетика өнөржайынын өнүгүүсүнүн өзөгү болуп эсептелет. 2001-ж. Кыргыз Республикасынын энергетика тармагы (көмөкчү ишканаларды кошпогондо) 20 электр станциясынан (жалпы кубаттуулугу 3,6 млн kVt) турган: анын 18и гидроэлектрстанция, 2 жылуулук борбору. Ири ГЭСтер Нарын дарыясынын төмөнкү агымын-

Ири гидроэнергия курулмалары

ГЭСтер	Кубаттуулугу (<i>мВт</i>)	Иштеп чыгарган энергиясы (млрд <i>кВт · с</i>)	Иштей баштаган жылы
Үчкоргон	180	0,75	1962
Токтогул	1200	4,1	1975
Атбашы	40	0,12	1982
Күрпсай	800	2,6	1982
Ташкөмүр	450	1,5	1987
Шамалдысай	240	0,91	1995

да курулуп, 5 ГЭСтен турган гидроэлектр станциялардын каскадын түзөт. Уникалдуу гидроэнергетикалык жана ирригациялык курулма болуп Токтогул ГЭСи (белгиленген кубаттуулугу 1200 миң *кВт*) эсептелет. Ал 1976-ж. иштей баштаган. Энергосистема менен эки жогорку вольттуу линия (500 *кВт*) аркылуу байланышат. Нарын каскадынын дагы башка уникалдуу энергетикалык курулмалары – Күрпсай (800 миң *кВт*) жана Үчкоргон (180 миң *кВт*) ГЭСтери. Күрпсай ГЭСи 1982-ж., ал эми Үчкоргон ГЭСи 1962-ж. курулуп бүткөн. Күрпсай ГЭСи энергосистемага чыңалуусу 110 жана 220 *кВ* линиялары, Үчкоргон ГЭСи чыңалуусу 110 *кВ* линиясы аркылуу туташат. Ошондой эле ири ГЭСтерден 1971-ж. курулган Атбашы ГЭСи (40 миң *кВт*), 1987-ж. Ташкөмүр (450 миң *кВт*), 1995-ж. Шамалдысай (240 миң *кВт*) ГЭСтери да иштей баштаган. Азыркы кезде Нарын дарыясында (Токтогул районунун чегинде) Камбарата I жана II ГЭСтери курулууда.

Азыркы кезде (2000-ж.) 13 кичи ГЭС (жалпы кубатуулугу 42 *мВт*) жылына 125 млн *кВт · с* электр энергиясын иштеп чыгарат.

Кыргызстанда ГЭСтерден башка Бишкек жана Ош жылуулук электр борборлору (ЖЭБ) да иштейт. Бишкек ЖЭБинин кубатуулугу 609 миң *кВт*, жылуулук берүү кубаттуулугу 1157,4 *Гкал · с*; Ош ЖЭБинин кубаттуулугу 22 *мВт*, жылуулук берүү кубаттуулугу 375 *Гкал/с*. Булар Бишкек жана Ош шаарларын электр жана жылуулук энергиясы менен камсыз кылат.

Республикадагы гидроэлектр станциялар жылына 13,7 млрд *кВт* электр энергиясын өндүрөт (2001). Энергия системасынын Борбордук Азия өлкөлөрү менен 500 жана 220 *кВ* магистралдык тармактары аркылуу туруктуу байланышы бар. Казакстандын магистралдык тармагы менен бүгүнкү күндө Орусиянын энергия системасына кошулган. Электр энергиясы Казакстан, Өзбекстан, Орусия мамлекеттерине да экспорттолот.

Кыргызстандын өнөржайында электр энергетикасы маанилүү орунду ээлеп, анын өзөгүн «Кыргызэнергия» акционердик коому түзөт. Бул коом чарбалык эсеп менен иштеп, анын курамындагы ар кандай 16 ишкана республикадагы электр энергиясы менен жылуу-

лук энергиясын өлкө боюнча таратуу жана бөлүштүрүү иштерин аткарат.

Базар экономикасынын шартында 2002-жылдан республиканын энергия системасы реструктуризацияланууда. Ал «Кыргызэнергия-холдинг» компаниясын менчиктештирүү жана мамлекеттен ажыратуу программасына ылайык жүргүзүлүүдө. Ошону менен катар Кыргызстанда электр энергетиканы өнүктүрүү, гидроэнергетикалык ресурстарды жакынкы убакта жана келечекте пайдалануу жөнүндө программа иштелип чыккан; анын негизги максаты: кубаттуулугу 142 млрд кВт·ска жеткен гидроэнергетикалык ресурстарын өздөштүрүү.

Ошондуктан келечекте республикада отундун, өзгөчө нефть менен газдын аздыгын эске алып, эң арзан энергиянын булагы болгон ГЭСтерди куруу приоритеттүү деп эсептелинет. Республиканын экономикасын өнүктүрүүнүн туруктуу башкы булагы – келечектеги гидроэлектрстанциялары. Республикада ГЭСтерди курууга жарактуу дарыялар көп, алар бардык облустарда бар: Нарын, Сарыжаз, Чүй, Чаткал, Исфайрам, Талас ж.б., бардыгы 27 дарыяга республиканын гидроресурсунун 75 % и туура келет. Алардын ичинен энергиянын эң ири запасы Нарын дарыясына таандык (6,97 млн кВт). Нарын дарыясында 30 млрд кВт·с электр энергиясын иштеп чыгара турган дагы 22 гидроэлектрстанцияны курууга болот.

12-таблица

Чакан гидроэлектрстанциялардын техникалык-экономикалык көрсөткүчтөрү

ГЭСтер	Жайгашкан орду	Кубаттуулугу, МВт менен	Орточо көп жылдык иштелип чыккан энергия, млн кВт·с
Быстровка	Кемин району	8,7 /1,4	42
Лебединовка	Аламүдүн району, Лебединовка	7,6 /0,8	33,07
Аламүдүн 1	Аламүдүн району, Аламүдүн айылы	2,2/ 0,2	7,2
Аламүдүн 2	Аламүдүн району, Аламүдүн айылы	2,5/ 0,1	5,72
Аламүдүн 3	Аламүдүн району, Аламүдүн айылы	2,1/ 0,1	5,57
Аламүдүн 4	Аламүдүн району, Аламүдүн айылы	2,1/ 0,1	5,57
Аламүдүн 5	Аламүдүн району, Аламүдүн айылы	2,1/ 0,1	5,72
Аламүдүн 6	Аламүдүн району, Кайырма айылы	6,4/ 0,4	6,23
Сокулук	Сокулук району	1,2	6,2
Жайыл	Жайыл району	3,28	-
Жыланарык ГЭС 1	Кадамжай району	0,5/ 0,1	0,99
Жыланарык ГЭС 2	Кадамжай району	0,51	2,0

Нарын дарыясы кубаттуулугу боюнча Түндүк-Чыгыш Евразия өлкөлөрүндө 7-орунду, ал эми Борбордук Азияда 1-орунду ээлейт. Республикада Нарындан кийинки кубаттуу дарыя – Сарыжаз, анын потенциалдык кубаттуулугу 1 млн кВт. Чүй дарыясынын суммардык потенциалы 0,36 млн кВт, Чаткал дарыясынын кубаттуулугу 0,79 млн кВт.

Гидроэнергетиканы мындан ары өнүктүрүүнүн дагы бир жолу шар аккан чакан агын сууларды пайдалануу. Чакан суулардын суммардык потенциалы өтө жогору – 8,2 млн кВт. Мындай энергияны калкы жана ишканалары аз бийик тоолуу жерлерде жүргүзүлүүсү өзгөчө пайдалуу. Жабылып калган чакан ГЭСтерди калыбына келтирүү максатка ылайыктуу, анткени алар дизелдик станцияларга караганда арзан жана экологиялык жактан таза болот.

Республиканын отун энергетикалык балансында ушул учурга чейин эч бир пайдаланылбай келген табигый-энергетикалык ресурстар да арбын. Аларга күндүн, шамалдын, геотерм суусунун энергиялык ресурстары кирет. Дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй, энергиянын бул арзан булактарын пайдалануу республика үчүн өтө келечектүү. Азырынча энергиянын бул түрлөрүн кеңири пайдалануу үчүн алгачкы кадамдар шилтенүүдө, алар илимий жактан долбоорлоо, жабдууларды чыгарып, сыноо иштерин уюштуруу, чет өлкөлүк адистердин тажрыйбасын, жардамын алуу ж. б.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Республиканын көмүр кендерин жана бассейндерин атагыла. Аларды өздөштүрүүнүн келечеги кандай?
2. Нефть жана газ өндүрүлгөн жерлерди санагыла.
3. Республикадагы ири ГЭСтерди атагыла жана алардын келечеги кандай?

V.1.2. Тоокен өнөржайы

Кыргыз Республикасында кара металлургия, темир кенин иштетүү, чоюн жана болот эритүү, прокат өндүрүү азырынча өнүккөн эмес. Алар негизинен коңшу мамлекеттерден алынат. Республика түстүү, сейрек учуроочу, асыл металлдарга бай болгондуктан, бул тармак жакшы өнүккөн. Анын структуралык курамына сурьма, сымап, сейрек кездешүүчү элементтер, алтын, цинк, коргошун, калай, вольфрам өнөржай тармактарынын ишканалары кирет. Бул металлдарды өндүрүүнүн келечеги чоң, анткени алардын жетиштүү запасы бар, түрлөрү ар кыл, машина куруудагы алардын, өзгөчө илимий техникалык прогресс талап кылган тармактардын, электрондук, электртехникалык аспаптарды чыгаруу ж. б-дын мааниси чоң болгондуктан, аларды керектөөчү өлкөлөр көбөйүүдө. Бул өнөржайды өнүктүрүүнүн негизин жаратылыш-сырьёлук факторлор түзөт. Республикада түстүү, сейрек учуроочу кендердин өзгөчөлүгү алардын комплекстүү жатышында: бир эле кен чыгуучу аймактан ар кандай металлдын түрлөрүн бөлүп алууга болот.

Түстүү металлды өндүрүүнүн эн баштапкы технологиялык процесси – кенди казып алып, аны ылгоо. Ылгоодон өткөн металлдын концентраттарын башка жерге ташып, же ордунда эле металлды эритүү, прокат алуу процесстери башталат. Таза металлдын үлүшү руданын курамында өтө аз болгондуктан, килограммдык металл алуу үчүн тонналаган руда талап кылынат. Түстүү металлды казып алуучу жана ылгоочу региондордо шаарчалар пайда болгон, аларга – Актүз, Борду, Сумсар, Терексай, Фрунзе, Айдаркен, Чабай, Совет, Минкуш, Кажысай кирет.

Кендин айрымдары электр энергияны көп талап кылса (мисалы, калай), кээси отунду (глинозём), көпчүлүгү сууну көп талап кылат. Кенди ылгоо учурунда зыяндуу калдыктар арбын бөлүнүп чыгат, алар айлана-чөйрөгө өтө көп таасир кылуучу коркунучту туудурат. Ошондуктан түстүү металлургия ишканаларын жайгаштыруунун түрдүү (2 – 3) варианттары иштелип чыгат.

Түстүү сейрек кездешүүчү асыл металлдар республиканын бардык облусунда кездешет, мисалы, цинк, коргошун, сейрек элементтер, висмут, алтын – Чүй өрөөнүндө; калай, алтын – Ысыккөл облусунда; алтын – Талас өрөөнүндө; калай, алтын, нефелин, сиенит – Ички Тениртоодо; сурьма, сымап, алтын, сейрек кездешүүчү металлдар – Түштүк Кыргызстанда жайгашкан. Кендердин бардыгы деңиз деңгээлинен 2000–3000 м бийиктиктен жогору жайгашкан. Катаал климаттык шарты, татаал геологиялык түзүлүшү жана рельефи, айрым жерлерде суунун аздыгы, калктуу пункттардын, жолдун жоктугу бул жерге өндүрүштүк жана социалдык инфраструктуранын курулушуна кеткен чыгымды арттырат.

Сурьма жана сымап өндүрүү боюнча Кыргызстан дүйнөдөгү алдынкы өлкөлөрдүн катарына кирет. Сурьма өнөржай тармагы – Кадамжай комбинатын, Кадамжай жана Терексай сурьма кендериндеги рудниктерди, кен ылгоочу эки фабриканы жана Кадамжай металлургиялык заводун камтыйт. Ишкана 1934-ж. курулган, мурдагы СССРде тармак боюнча биринчи ишканалардан болгон. Кыргыз сурьмасы өтө сапаттуулугу менен айырмаланып, 1958-ж. Брюсселдеги Бүткүл дүйнөлүк көргөзмөдө ага чоң алтын медалы ыйгарылып, металлдын тазалыгы боюнча дүйнөлүк «эталон» деп белгиленген.

Азыр сурьма кени 300 м терендиктен, татаал геологиялык шартта казылып алынат. Дүйнөлүк рынокто бул металлга болгон керектөө да өсүүдө. Бул тармакты мындан ары өнүктүрүүнүн негизги жолдору жаңы кендерди иликтеп таап, аларды өздөштүрүү. Перспективалуу сурьма кендерине – Терексай жана Касансай кендери кирет. Алардан тышкары мурда иштетилген калдыктарды, сурьмага жарды деп таштап кеткен кыртыштарды, кендин жаңы бөлүктөрүн комплекстүү иштетүү талапка ылайык. Жаңы кендерди өздөштүрүү үчүн комбинатты технологиялык жактан реконструкциялап, анын кубаттуулугун арттыруу зарыл.

Республика сымаптын запасы боюнча Борбордук Азияда алдынкы орундарды ээлейт. Бул тармактын негизин Айдаркен комбинаты түзөт; анын курамына Айдаркен, Чонкой, Чабай кендери кирет. Жер астынан казылып алынган сырьё аны тазалоочу фабрикага жөнөтүлөт. Комбинат Кадамжай районунун аймагында, Айдаркен шаарчасына жакын жайгашкан. Сымап кенин өздөштүрүүдө да сурьма сыяктуу эле аймактын татаал рельефи жана геологиялык түзүлүшү кыйла кыйынчылыктарды пайда кылды. Азыр сымап кени 400 м терендиктен алынат, келечекте 700 м терендиктен алынышы божомолдонот. Сымап кени сурьма менен кошулуп да өздөштүрүлөт, бирок кендин басымдуу бөлүгүн сымап түзөт. Сымап уулуу болгону менен физикалык приборлорду курууда, радиотехникада, электртехникада, медицинада, айыл чарбасында, рудадан алтын, күмүштү бөлүп алууда, космостук техникада, коргонуу тармактарында кеңири пайдаланылат.

Республикада иттрий тобундагы сейрек кездешүүчү элементтердин ири кендери бар. Бул тармакка Кыргыз металлургиялык комбинаты менен Карабалта тоокен комбинаты кирет. Алгач Чүй өрөөнүнүн чыгышында жайгашкан Актүз полиметалл рудасын казып, ылгап алынган коргошун концентратын Чымкен коргошун заводуна жөнөтүлчү. Кийинчерээк бул жерден сейрек кездешүүчү элементтер казылып алына баштаган. Бул тармактын негизги ишканасы – Кыргыз металлургиялык комбинаты Актүз, Борду тоокен ишканаларынан куралган. Сейрек кездешүүчү 32 элементтин 20 түрү ушул комбинаттан бөлүнүп алынат. Кен комплекстүү иштетилип, андан коргошун, жез, молибден, калай, цинк, висмут, күмүш, алтын, сейрек элементтер ылганып алынат.

Кендин запасы, керектөөчүлөрдүн продукцияга болгон муктаждыгы, продукциянын көп түрдүүлүгү бул тармактын келечектүү экендигин айгинелейт. Карабалта тоокен комбинаты азыр «Кыргызалтын» концернине карайт. Комбинат атом тармагындагы кен казып алып иштетүүчү комплекс катары 1950-ж. түзүлгөн. Комбинат Казакстандын уран кендеринин базасында иштеген. Азыр комбинатта уран, молибден, барий кошулмаларын, вольфрам менен молибден түзүп, алтын сыяктуу баалуу продукцияларды чыгарат.

Кыргыз Республикасынын түстүү металлургия комплексинин эң кирешелүү, ошондой эле келечектүү тармагы – алтын өнөржайы. Алтындын республикада мол запасы бар, анын кени бардык облустардын аймактарынан табылган. Алтындын республикадагы ири кендери: Кумтөр, Жерүй, Талдыбулак, Куранжайлоо, Тереккан, Иштамберди, Солтонсары, Макмал ж.б. Бул кендерди иштетүүгө чет өлкөлүк ири компаниялар жана фирмалар да катышууда.

1986-жылы Жалалабат облусунун аймагында (Тогузторо өрөөнүндө) Кыргызстандагы алгачкы Макмал алтын комбинаты иштей баштаган. Ал 2001-жылы 2,1 т алтын өндүргөн.

Республикадагы эң ири алтын кени – Кумтөр (Ысыккөлдүн сыртында), деңиз деңгээлинен 3500–4000 м бийиктиктеги катаал жерге жайгашкан. Дүйнө жүзү боюнча алтын чыккан кендердин ичинен 7-орунда, анын чалгындалган запасы – 316 т, башкача айтканда акчага айландырганда 11 млрд долларды түзөт. Дүйнөлүк практикада 1 тонна тоотектен 4 грамм алтын алынса, ал перспективалуу деп эсептелинет, ал эми Кумтөрдөгү 1 тонна рудадан 12 грамм алтын алынган. Кумтөр Канаданын мамлекеттик менчиги болгон «Камеко» корпорациясы менен биргелешип иштетилүүдө. Алынган алтындын $\frac{2}{3}$ син Кыргызстан, ал эми $\frac{1}{3}$ ин «Камеко» корпорациясы алат. Алтын комбинаты 1996-ж. ишке кирип, жылына орто эсеп менен 16 т алтын өндүрөт. Келечекте алтын өндүрүүнүн жылдык өлчөмүн 30 т га жеткирүү көзөмөлдөнүүдө.

Талас облусунун бийик тоолуу бөлүгүндө Жерүй алтын кенинин негизинде чет өлкөлүк компаниялар менен биргелешкен Талас алтын комбинаты ишке кирген. Андагы алтындын запасы 74,7 миң т. Ички Теңиртоодогу бийик тоолуу өрөөндөгү Солтонсары алтын кени да Швейцариялык фирма менен биргелешип иштетиле баштады. Чүйдө географиялык жактан ыңгайлуу жайгашкан Талдыбулак, Куранжайлоо алтын кендери бар. Кумбел (Нарында) жана Чаткал алтын кендерин америкалык фирмалардын жардамы аркылуу өздөштүрүү белгиленүүдө. Ошондой эле республиканын аймагынан 1000ге жакын алтындын чакан кендери табылган, алардын көбүнүн өнөржайлык запасы аныктала элек. Республиканын бардык булуң-бурчунан өндүрүлгөн алтын Карабалта тоокен комбинатында тазартылып (афинаждалып), калыптарга куюлат. Келечекте комбинаттын алдында зергерлик цех ачылып, алтындан, асыл таштардан кымбат баалуу зергер буюмдары чыгарылмакчы.

Республикада калай өнөржайынын өнүгүүсү үчүн толук шарт бар, анткени калайдын өнөржайлык, прогноздук запасы боюнча Кыргызстан Борбордук Азияда алдыңкы орундарды ээлейт. Анын өнөржайлык запасы Сарыжаз дарыясынын алабында жайгашкан. Калай өнөржайына кен ылгоочу фабрика, калайды казып алуучу «Трудовой» жана «Үчкошкон» кендери кирет. Калай кенинде вольфрам, молибден болгондуктан аны комплекстүү иштетүү каралган; калайдан башка вольфрам да алынат.

Түстүү металлургия өнөржайына висмут өндүрүү да кирет, анткени анын өнөржайлык запасы географиялык жактан ыңгайлуу болгон Чүй өрөөнүнүн чыгышынан табылган. Висмут кенинин курамында висмуттан башка күмүш, жез, коргошун, вольфрам кездешет.

Кыргыз Республикасында түстүү металлургия өнөржайынын мындан аркы өнүгүү келечеги зор. Келечекте геологиялык жактан изилдөөлөр жүргүзүлүп, жаңы кендер, жаңы металлдын түрлөрү ачылмакчы.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Түстүү металлдарды өндүрүүнүн технологиялык процесстери кандай?
2. Кыргыз Республикасы кайсы түстүү кендерди өндүрөт? Чет өлкөлүк компаниялар менен биргелешкен ишканаларды атагыла.

V. 1.3. Машина куруу жана металл иштетүү өнөржайлары

Кыргыз Республикасынын оор өнөржайынын жаңы гана тез темп менен өнүгүп келе жаткан тармагы – машина куруу жана металл иштетүү болгон. Машина куруу оор индустриянын, ошондой эле илимий-техникалык прогресстин, ар бир мамлекеттин, райондун экономикасынын өнүгүүсүнүн негизин машина куруу өнөржайы түзөт. Республиканын машина куруу өнөржайынын өндүрүштүк потенциалы өтө жогору.

Республиканын жалпы өнөржай продукциясынын 26 %, өнөржай өндүрүштүк негизги фондунун 44 %, өнөржайда иштеген жумушчулардын 40 % машина куруу тармагына туура келген. 1940–1991-ж. жалпы өнөржай продукциясынын көлөмү 50 эсеге өссө, машина куруу 616 эсеге өскөн. Мында саны менен гана өспөстөн, ошондой эле, сапаты боюнча да толукталган; өндүрүштүн жаңы тармактары түзүлүп, аймактык жайгашуусу өзгөргөн. 1940-ж. машина куруу жана металл иштетүү өнөржай тармагына жалпы өнөржай продукциясынын 0,8 % туура келген. Бул тармактын өнүгүүсү, айрыкча Атамекендик согуш жылдарына жана андан кийинки мезгилге туура келет. Согуш учурунда республикага Украинадан бир нече завод эвакуацияланган (көчүрүлүп келинген). Ал жылдары Фрунзе атындагы айыл чарба машиналарын куруучу, Ново-Троицкидеги машина куруучу «Красный металлист» заводдору ишке киргизилген. Согуштан кийин Бишкекте физикалык приборлор (аспаптар) заводу курулган. Эмгектин Эл аралык бөлүштүрүлүшүнө республика машина куруунун көптөгөн продукцияларын – чөп тангактагычтарды, чыналуунун индукциялык регуляторун, монеталык механизмдин айрым түрлөрүн, электр кыймылдаткычтарын, ири электр машиналарын, приборлорду жана автоматташтыруу каражаттарын, жүк ташуучу автомобилдерди, трактор чиркегичтерин, сандык-программалык башкаруусу бар металл кесүүчү станокторду, автоматтык, жартылай автоматтык линияларды, пресстөөчү-темир уста каражаттарын, металл кесүүчү аспаптарды, кабель продукцияларын, электр-техникалык буюмдарды, электр насосторун, көптөгөн соода жабдууларын жасап, экспортко чыгарган.

1941–1960-жылдары Кыргызстанда машина куруу жана металл иштетүү тармактарынын дүң продукциясы 27,2 эсе көбөйгөн. 1961–1970-ж. электртехника өнөржай продукциясынын көлөмү 30,9 эсе өсүп, адистештирилген заводдор – Кайыңды кабель-заводу, Кыргызстан электр кыймылдаткыч, оор электр машина куруу заводдору, Ысыккөл электртехникалык заводдор бирикмеси, Майлысай электр лампа заводу пайдаланууга берилген.

Автомобиль куруу тармагында «Кыргызавтомаш» жана Фрунзе автомобиль кураштыруу заводдору курулган. Адистештирилген Ош насос, «Кыргызкабель» ишканалары иштей баштаган.

Машина куруу жана металл иштетүү өнөржайы мурун союздук мааниде болуп, анын продукциясынын көбү жалпы СССРдин айма-

гына таралып турган. Өнөржайы башка республикалардан жана райондордон келген комплектөөчү тетиктерди жана кара металлургия өнөржайынын продукцияларынын базасында иштеп келген.

1990-жылдарга чейин республиканын машина куруу өндүрүштөрүнүн техникалык базалары өсүп келген. 1991-ж. минден ашык комплектстүү-механикалаштырган потоктук жана автоматтык линиялар, 100дөн ашык комплектстүү-механикалаштырган участкалар жана цехтер иштеген. Кийинки учурда республикалык-программалык башкаруусу бар өнөр жайлык роботтор, иштеп чыгаруучу борборлор, автоматташтырылган ротордук жана жартылай ротордук-конвейердик линиялар, ийкемдүү өнүрүштүк модулдар, металл кесүүчү станоктор, башкаруучу станциялар ж.б. татаал техникалар өздөштүрүлгөн. Бирок, мындай ийгиликтер менен бирге экономиканын бардык башка түрүндөй эле акыркы 4–5 жыл ичинде (1990–1996-ж.) тармактын өнүгүү темпи кескин басаңдап, продукция өндүрүү кыскарып, башка өлкөлөр менен кооперациялык байланыштар үзүлдү же кыскартылды.

Машина куруу технологиялык процесстин мүнөзүнө жараша жогорку квалификациялуу жумушчулары, жогорку техникалык маданияты бар райондорго жайгашат. Ошол эле райондор машина куруу өнөржай продукциясынын 90 % тен ашыгын берип турган. Кийинки учурда гана анын жаңы борборлору – Ош, Токмок, Шопоков, Кайыңды, Жалалабат, Майлысай, Кажысай ж. б. өсүп чыккан.

Кыргыз Республикасында оор машиналарды куруу өнүккөн эмес, анткени оор машина куруу металлды көп талап кылган өндүрүш. Жалпы машина куруу өнөржайынын өндүрүшү көбүнчө даяр продукцияны керектөөчү райондордо жайгашат. Бул тармакка кирүүчү республикадагы эң ири ишкана – Бишкек шаарындагы Фрунзе атындагы айыл чарба машиналарын куруучу завод болгон. Завод 1927-жылдан «Интергельпо» кооперативинин механикалык заводу катарында иштеп келген, майда металл буюмдарын жасап, автомобиль-тракторлорду ремонттогон. 1941-ж. Брянск шаарындагы заводдун жабдуулары көчүрүлүп келгенден тартып, Фрунзе заводу айыл чарба машиналарын чыгаруучу ири ишканага айланган. Бул завод негизинен чөп таңгактагычтарды чыгарган Орто Азиядагы гана эмес, шериктеш өлкөлөрдөгү эң ири завод болгон. Мурда заводдун өндүрүштүк байланыштары өтө кенен болуп, ал жабдуу, сырьё, металл, резина жана башкаларды Орусиядан, Казакстандан, Украинадан, Өзбекстандан алып, аларга жана да көптөгөн алыскы чет өлкөлөргө (Индия, Ирак, Болгария, Польша, Монголия ж.б.) чөп таңгактагычтарды экспорттогон.

Мал чарбасын мындан ары өнүктүрүү – анын тоют базасын түзүүгө байланыштуу. Тоютту коромжусуз жыйып алууда жана даярдоодо чөп таңгактагычтардын ролу чоң болгон. Ошондуктан бул ишкана келечекте биздин республиканын гана эмес, бүткүл Борбордук Азия өлкөлөрүнүн талабын камсыз кылмакчы. Бирок завод 1996-жылдан продукция чыгаруусун токтоткон.

Орто машина курууга – автомобиль, станок куруу өнөржайы, айыл чарба, курулуш жана транспорт үчүн орто габариттеги машиналар менен жабдууларды чыгаруучу тармактар таандык.

Адистешкен жана кооперациясы кеңири өнүккөн тармакка автомобиль куруу кирет. Республикадагы «Кыргызавтомаш» өндүрүштүк бирикмеси Орто Азия жана Казакстан боюнча жалгыз тармак болуп эсептелет. Бишкектеги «Кыргызавтомаш» заводу 1947-ж. негизделген. Алгачкы жылдары бул чакан ишкана чоюн эритилүүчү завод болгон. 1949-жылдан эритүүчү-механикалык завод болуп, 1954-ж. ал велосипед чыгаруучу заводу менен бириктирилип, алардын базасында мамлекеттик маанидеги ири – «Кыргызавтомаш» заводу пайда болгон. Бишкектин чыгыш өнөржайлуу зонасында жайгашкан бул ишкана өндүрүштүк бирикмеге айланган. Завод алгачкы жылдары бак, металл кассаларын, темир мештерди, темир торлорду чыгарган. 1960-жылдан велосипед, автомобиль, радиатор, киоск витриналарын, галантериялык буюмдар сатылуучу арабачаларды чыгара баштаган. Кийинки жылдары завод адистигин өзгөртүп, мамлекеттик маанидеги орто-чакан тоннаждык жүк ташууга адистешкен машиналарды кураштыруучу Борбордук Азия боюнча жалгыз чоң ишканага айланган. Техникалык жактан кайра жабдылган бул заводдун негизги продукциясы – жүк ташуучу ГАЗ, САЗ автомобилдери. Жылына 22–24 миң автомобиль өндүрүлүп, келечекте 60 миңге жакын автомобиль чыгаруу каралган, бирок 1991-жылдан завод продукция чыгарууну 2 эсеге кыскартты. Кеңири кооперациялашкан бул ишкана Орусиянын, Украинанын, Беларуссиянын, Өзбекстандын ондогон ишканалары менен байланыш түзүп, керектүү жабдууларды, машиналарды алып, чыгарган продукцияларынын көбүн сыртка жөнөтүп турган.

«Кыргызавтомаш» автомобилдерден башка – трактор чиркегичтерин, мотоциклдердин коштомосун, жеңил машиналардын чиркегичтерин даярдап, акыркы жылдары чарба, маданий-тиричилик товарларын [нефть продуктуларына идиштерди (бак), гараждык жабдууларды ж. б.] да чыгара баштады.

Станок куруу жана инструменттик өнөржайы, негизинен машина куруу тармагы жакшы өнүккөн, илимий-изилдөө, тажрыйба конструктордук базасы бар шаарларда жайгашат. Бул тармакка Бишкектеги өндүрүштүк бирикме «В. И. Ленин атындагы станок куруучу заводу» кирген. Тармак ар түрдүү продукцияларды – негизинен металл кесүүчү станокторду чыгарган. 1940-ж. – 110 даана, 1960-ж. – 3320, 1990-ж. – 1342, ал эми 1991-ж. – 1146 даана чыгарылган станоктор азыркы талапка, стандартка жооп берген. Мындан башка пресстөөчү машиналар (1980-ж. – 550 даана, 1994-ж. – 324 даана), 1985-жылдан бери өнөржай роботтору (жылына 140 – 150 даана) чыгарылган.

Инструменттик өндүрүшкө – Бишкектеги бургулап тешүүчү завод, Бишкек айыл-чарбаремонт бирикмесинин эксперименттик ремонт

заводу кирген. Жогорку сапаттагы катуу кошунду эритме, пластинкалуу бургулап тешүүчү аспаптар, атайын жыгач үчүн бургу, шлифтелген профилдүү бургулар ж. б. өндүрүлгөн.

Республикада жеңил, тамак-аш өнөржайлары, тиричилик приборлорун, мал чарбасы жана тоют өндүрүү боюнча машиналарды жана жабдууларды чыгаруу өнүккөн. Шопоков шаарындагы машина куруу заводу ири ишканалардын бири. 1941-ж. Великие Лукиден көчүрүлүп келинген жабдуулардын негизинде машина куруучу «Торгмаш» заводу негизделген. Завод тамак-аш өнөржай ишканалары үчүн жабдууларды чыгарат. Анын куюлуучу, механикалык автоцистерна, котельный, инструменттик, механика-энергетикалык иштетүүчү негизги цехтери бар. Негизги продукциялары: автобензин цистерналары, температуралык машиналар, аралыштыруучу, жуугуч, тазалоочу машиналар, тамак бышыруучу универсалдуу агрегаттар, ошондой эле шкафтар, автоцистерналар, эмалдуу идиш-аяктар ж. б.

Бишкектеги контролдоп-ченөөчү завод жылуулук электр жана салмак өлчөөчү приборлорду, эсептөө машиналарын ж. б. ремонттойт, тамак-аш даярдоо каражаттарын механизациялоочу агрегаттар, балдардын жыйналуучу коляскалары, сувенирлер ж. б. чыгарат. Контролдоп-ченөөчү заводдун филиалдары Аксуу, Ош, Жалалабат, Каракол, Токмок шаарларында бар.

Азыр Кыргызстандын машина куруу жана металл иштетүү өнөржайы республиканын жалпы өнөржайынын дүң продукциясынын чектелүү гана үлүшүн түзөт. Чыгарган продукцияларынын түрү жана көлөмү аз. Машина куруу өнөржай ишканалары анча татаал эмес продукцияларды жана эл керектөөчү товарларды чыгарат.

Машина куруу жана металл иштетүү өнөржайы электртехникалык химия жана нефть машина куруу, станок жана аспап жасоо, аспап куруу жана айыл чарба машиналарын куруу, металл иштетүү сыяктуу тармактарды камтыйт.

2001-жылы машина куруунун өнөржайдагы үлүшү 5,2 % түзгөн. 1940-жылга салыштырганда машина куруу жана металл иштетүү өнөржайынын үлүшү 24,5% тен 5,2% ке кыскарган. Тармактардын чыгарган продукциялары ички жана тышкы рынокто конкуренцияга жарамсыз. Акыркы мезгилде тиричилик товарларына – кызытма лампага, аз кубаттуулуктагы электр кыймылдаткычтарына суроо талап болууда.

Республикада насосторду чыгаруу да өнүккөн. Орто Азия, Казакстандын насосторго болгон талабы өтө чоң, себеби кургакчыл аймактардын жер алдындагы суусун насос менен сордуруп, айыл чарбасына пайдалануунун мааниси зор. Келечекте химия жана нефть, машина өнөржай тармактарын куруу да Ош шаарындагы насос заводун реконструкциялоого, кеңейтүүгө жана техникалык жактан жабдууга байланыштуу.

Так машиналарды, механизмдерди, приборлорду жана аспаптарды чыгаруу тармактарынын негизги технологиялык процесси –

так механикалык иштетүү жана чогултуу болгондуктан, жогорку квалификациялуу эмгекти талап кылат, техникалык маданияты жогору болгон райондордо жайгашат. Бул тармак металлды аз, эмгекти көп талап кылуучу машина куруунун эң прогрессивдүү тармактарынан. Бишкектеги бир нече ишкана уникалдуу физикалык приборлорду (аспаптар), электртехникалык, электрондук, радиотехникалык буюмдарды чыгарат.

Бишкектеги заводдор эсептөө техникасынын каражаттарын, медицина жана биология үчүн приборлорду, технологиялык процесстерди жөнгө салуучу, электрди өлчөөчү приборлорду жана башка процесстерди башкаруу үчүн керектүү продукция өндүрөт. Приборлордун автоматташтыруу каражаттарынын мындан аркы өнүгүүсү республиканын жана коңшу мамлекеттердин суроо-талабына жараша болот.

Республиканын машина куруу өнөржайынын адистешкен жана эң ири тармагы электртехникалык өнөржайы. Азыркы учурда бул тармактын 9 ишканасында жалпы машина куруу системасына кесиптенген адамдардын төрттөн бири иштеген. Тармакта 3 ишкана биригип, Ысыккөл электртехникалык заводдорунун өндүрүштүк бирикмесин түзгөн. Мамлекеттик мааниси бар ири ишканаларга Бишкектеги «Оорэлектромаш», «Кыргызэлектркиймылдаткыч» заводдору, Кайыңдыдагы «Кыргызкабель», Майлысайдагы «Кыргызэлектрлампа», Кажысайдагы электртехника заводу ж. б. кирген. Тармактын ишканалары ар түрдүү ассортименттеги продукцияларды чыгарган. 1994-жылы 1272 даана ири электрмашиналар, 222 миң даана өзгөрмө токтун кыймылдаткычы, 260,0 млн даана электр лампасы, төмөнкү вольттуу электраппаратуралар, шамал энергетикасы үчүн генератордук комплекстер, жарым өткөргүчтүү приборлор, башкаруунун пульту жана станциясы, кабель буюмдары жана өткөргүчтөр, электр өткөрбөөчү материалдар, атайын технологиялык жабдуулар ж.б. чыгарылган. Мындан тышкары элге кеңири керектелүүчү электр аспаптары, насостор, кир жуугуч машиналар, электр шамдары, лампалар, телевизор кабелдери, электр плиткалары, жылыткычтар, чыңалуунун стабилизаторлору ж.б. өндүрүлгөн.

Бул тармак машина куруунун башка тармактарына караганда эң келечектүү, анткени металлды аз пайдаланат, жогорку квалификациялуу кызматкерлер, жумушчулар иштейт. Техникалык жактан өнөржайлык роботтор, робот-техникалык комплекстер, сан-программалык башкаруусу бар станоктор, автоматтык жана жарым-жартылай автоматтык линиялар, механикалаштырылган цехтер, участкалар ж.б. прогрессивдүү жабдуулар, технология пайдаланылат. Келечекте тармактын жаңы ишканаларын ар бир облуста, өзгөчө, орто жана чакан шаарларда куруу менен андагы эмгек күчүн рационалдуу пайдаланууга болот; мындай шаарларга – Талас, Кант, Каракол, Жалалабат, Көк-жаңгак, Өзгөн ж.б. кирет.

Машина куруу жана металл иштетүү өнөржайы өндүргөн продукциялардын негизги түрлөрү

Продукциянын түрлөрү	1997-ж.	1998-ж.	1999-ж.	2000-ж.	2001-ж.
Ири электр машиналары, даана	18	16	20	26	9
Өзгөрүлмө токтун кыймылдаткычтары, миң даана	26,8	14,1	1,2	0,8	0,8
Жарык кылуучу лампалар, млн даана	179,8	199,9	212,1	234,4	252,8
Борбордон четтөөчү насостор, миң даана	4,5	2,1	0,7	0,7	0,8
Электр эт туурагычтары, миң даана	23,3	17,7	16,7	11,4	4,9
Электр плиталары, миң даана	37,9	39,7	34,2	24,1	12,5
Телевизорлор, миң даана		4,0	1,3	2,8	6,1
Автомобилдин радиаторлору, миң даана	48,1	42,6	33,5	40,3	132,1
Оролгон электр зымдары, т	181,0	255,0	126,0	147,0	218,0
Тамак бышыруучу казандар, даана	200	235	127	202	753

Радиоэлектрондук жана электрондук өнөржайы өтө тез темп менен өнүкмөкчү.

Кыргызстандын радио өнөржай тармагына Бишкектеги ЭЭМ (электрондук эсептөө машинасы) заводу жана анын филиалдары, Токмоктогу радио заводу кирет.

ЭЭМ заводу эсептөөчү техникаларды чыгаруучу республикадагы жалгыз завод. Бул завод технологиялык өндүрүштө эсептөө машинасын пайдаланган жогорку өндүрүмдүү жабдуулар менен камсыз кылынган азыркы замандын ишканасы. Ишкананын өзгөчөлүгү – инженердик-техникалык персоналдарга эн жогорку талап коюлат, себеби анын чыгарган эсептөөчү техникасы – электр-механикалык, анын тетиктерин даярдоочу тактык 2–3 микрондон ашпоосу керек.

Келечекте Кыргызстандын машина куруу өнөржайынын адистешкен приоритеттүү – радиоэлектрондук, электрондук жана электр-техникалык тармактары өнүкмөкчү. Республиканын машина куруу өнөржай ишканаларынын көбүндө өз муктаждыктары үчүн металл буюмдарын өндүрөт. Мындай металл буюмдарды көпчүлүк учурда ремонттоочу ишканалар өндүрүп, өзүлөрү пайдаланат.

Машиналарды жана жабдууларды ондоочу ишканалар жаны продукция өндүрбөгөнү менен эл чарбасында мааниси өтө зор. Республикада бул тармактагы ишканалардын ичинен ондоочу ишканалардын саны арбын.

Ар бир шаарда, ар бир облуста, райондо, ал гана эмес ири кыштакта айыл чарба жана турмуш-тиричилик машиналарын (телеви-

зор, приёмник, муздаткыч, жеңил автомобиль ж. б.), транспорттук каражаттарды оңдоочу мастерскойлор бар.

Республикада атайын мамлекет уюштурган ремонттоочу механикалык ири заводдор: автомобиль оңдоочу, транспорт жана жол куруучу машиналарын, турмуш-тиричилик жана медициналык техникаларды, приборлорду оңдоочу заводдор ж. б. Бул тармактын ири ишканалары Бишкек, Токмок, Ош, Жалалабат, Каракол, Балыкчы, Талас, Нарын, Карабалта, Кызылкыя, Кант ж. б. шаарларда жайгашкан. Оңдоочу ишканалардын көбү Бишкек, Ош шаарларында жана алардын четжакаларындагы элдүү пунктарда топтолгон.

Республикадагы кара металлургиянын жоктугу, түстүү металлдын жетишсиздиги машина куруу өнөржайынын металлды аз талап кылуучу тармагын өнүктүрүүгө түрткү берет. Республикадагы жогорку квалификациялуу инженердик жана жумушчу кадрлар машина куруунун мындан ары да приоритеттүү тармактары болгон металлды аз сарптоочу, илимий-техникалык кадрларды көп талап кылуучу – радиоэлектрондук, электрондук жана электр-техникалык тармактары боюнча адистиктерди кеңейтүүгө шарт түзөт.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Машина куруу өнөржайынын өсүшүнө таасир кылуучу негизги факторлорду атагыла?
2. Кыргыз Республикасында машина куруунун кандай тармактары өнүккөн, анын себебин түшүндүргүлө?
3. Республиканын келечектеги приоритеттүү машина куруу тармактары кайсылар?

V. 1.4. Химия өнөржайы

Химия өнөржайы да машина куруу сыяктуу эле техникалык прогресстин негизги факторлорунун бири болуп, мамлекет, райондордун экономикасын өнүктүрүүдө ролу өтө зор. Бул тармактын жалпы өнөржайдын жана транспорттун өсүшүндө, элге кеңири керектелүүчү товарларды өндүрүүдө, дыйканчылыкта түшүмдү көбөйтүүдө, мал чарбасынын продукттуулугун арттырууда мааниси чоң. Химиялык жол менен алынган продукция натуралай продуктуларга караганда бышык жана өтө арзан экендиги менен айырмаланат. Азыркы учурда Кыргызстанда химия өнөржайы анча өнүгө элек, бул республиканын жалпы экономикасынын өнүгүшүндөгү орчундуу кемчилик болуп саналат. Бүткүл өнөржай өндүрүшүндө бул тармактын үлүшү – 0,5 % дүн продукцияны түзөт. Ошондуктан республикага керектүү химиялык продуктулар жакынкы чет өлкөлөрдөн ташылып келинет; аларга химия өнөржайынын негизги тармактары – синтетикалык чайырлар жана пластмасса, автопокрышка, химиялык була жана жип, жерсемирткичтер жана гербициддер, күкүрт кислотасы жана сода кирет. Ошол эле учурда республиканын өзүндө химия өнөржайын өнүктүрүүгө керектүү минералдык жана органикалык сырьёлордун ири запастары бар.

Республикада химия өнөржайын өнүктүрүү үчүн болгон мүмкүнчүлүктөрдүн бардыгы – арзан электр энергиясы, жетиштүү сандагы эмгек ресурстары, химия продуктуларын талап кылуучу тез өнүгүп жаткан өнөржай, айыл чарба, курулуш ж. б. бар.

Азыркы учурда республика боюнча Бишкекте химиялык жана пластмасса буюмдарын чыгаруучу эки завод, ошондой эле чакан ишканалар иштейт. Алар сырьёну негизинен тыштан алат. Негизги чыгарган продукцияларга – жасалма тери, пластмассадан жасалган буюмдар, эмалдар, олиф, боёктордун түрлөрү, линолиум, полиэтилен пленкалары, оюнчуктар, клейлөөчү ленталар, калем-карандаштар, дары-дармектер ж. б. кирет.

Республиканын өнөржайынын мындан ары өнүгүүсүндө химия өнөржай тармагы зор роль ойномокчу. Анткени жергиликтүү сырьё-лук ресурстардын негизинде минералдык жерсемирткичтерди, синтетикалык материалдарды, пластмасса буюмдарын, жасалма була-лар, жиптер ж. б. көп нерселерди чыгарууну өздөштүрүүгө толук мүмкүнчүлүктөр түзүлөт.

Азыркы учурда Кыргызстандын шартында химия өнөржайынын эң приоритеттүү тармагы – жерсемирткичтерди өндүрүү болуп сана-лат. Азот жерсемирткичи Орусиянын Кемеров ж. б. облустарынан (2500–4000 км аралыкта), Өзбекстандан, Түштүк Казакстандан алы-нат. Бул болсо транспорттук көп чыгымды талап кылат, себеби 500 миң гектардан ашык сугарылуучу жерге норма боюнча дан өсүмдүк-төрүнө – 4 ц, техникалык өсүмдүктөргө – 6,8 ц, жашылча, картошка үчүн – 9 центнерден түк талап кылынат, бардыгы болуп жылына 520–550 миң т стандарттык түк ташып келүүгө туура келет.

Азыркы бирден бир туура багыт – Түндүк Кыргызстанга (Чүй өрөөнүнө) азот түгүн өндүрүүчү ишкана куруу. Түштүк Кыргызстан убактысынча түктү Өзбекстан менен Түркмөнстандан алып турса болот. Чүй өрөөнүнө мамлекет аралык Жаркак – Бухара – Ташкен – Чымкент – Тараз – Бишкек – Алматы газ кууру (түтүгү) курулган. Ташылып келинген жаратылыш газынын базасында Бишкектин ай-ланасында азот түгүн өндүргөн чакан завод курууга болот, анын арзан продукциясын Чүй, Ысыккөл, Нарын, Талас облустарынын жана Казакстандын коңшу райондорунун чарбалары пайдалана алат.

Алыскы келечекте жерсемирткичтер үчүн сырьё катары Караке-ченин көмүрүн пайдалануу ылайык. Бул маселе 1960-жылдан бери каралууда. Каракеченин көмүрүн иштетүү жолу менен азот жерсе-мирткичин гана эмес, аны тикеден-тике гумин жерсемирткичи ката-ры пайдаланса да болот. Жаратылышта кычкылдануунун (бузулуу-нун) натыйжасында бир топ участкадагы көмүр жагууга жарабайт, курамында 50–80% ке чейин гумин кислота бар, аны семирткич ката-ры пайдаланса болот. Ал натыйжалуулугу жагынан комплекстүү минералдык жерсемирткичтерден калышпайт, ал эми өзүнө турган наркы өтө арзан.

Республиканын шартында ар биринин кубаттуулугу 250–300 мин т келген Каракеченин бузулган көмүрүнүн базасында – Чүй өрөөнүндө, Кызылкыя көмүрүнүн базасында – Түштүк Кыргызстанда гумин жерсемирткичин даярдоочу эки заводду курууга болот. Гумин жерсемирткичи үчүн Сүлүктү жана Алмалык көмүрлөрүн пайдаланса болот.

Фосфор жерсемирткичин алуу үчүн алгачкы күкүрт кислотасын Талас өрөөнүндөгү Ачыкташ күкүрт колчеданынан алууга болот. Бул кен Казакстандагы Каратоо фосфорит кенинен 80 км аралыкта жайгашкан. Ушул эки кенди иштетүүнүн негизинде алынган фосфор жерсемирткичи эн арзанга түшөт.

Борбордук Тениртоодогу темир-марганецке жарды Жетим кенин цемент заводдорунда пайдаланылуучу тектерди талкалап-жанчыган курулмалардын жардамы менен майдалап, порошок түрүнө келтирип, калий жерсемирткичин алып, аны айыл чарбада натуралай жерсемирткич катары пайдаланса болот. Мындай табигый семирткичтер айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүн, мисалы, данды гектарына – 7–7,5 цге, канткызылчанын түшүмүн 25 цге чейин көтөргөн.

Химия өнөржайынын көптөгөн тармагын туз кендерин пайдалануунун базасында түзүүгө болот. Азыркы учурда республикада 30дан ашык туз кени бар, алардын ичинен ирилери жана практикалык жактан маанилүүлөрү – Шамшыкал (кайнатма туз жана натрий сульфаты), Желдисуу (кайнатма туз), Кичикөл (Жумгал районунда, натрий сульфаты), Кочкор (кайнатма туз, тенардит, глауберит) туз кендери. Кыргызстандын туз кендеринин базасында хлор жана анын кычкылтектик кошундуларын, каустикалык сода, натрий сульфатын өндүрүүгө болот.

Химия өнөржайынын көптөгөн тармагын көмүр, газ жана нефтини пайдаланып түзсө болот. Каракеченин, Өзгөндүн (Туюк, Каргаша, Көккыя) көмүрүн энергетикалык гана эмес, химия өнөржайы үчүн да эн баалуу сырьё катары пайдалануу керек. Өзгөн ташкөмүрүн кокстоо жолу менен андан – кокс газы, чайыр, көмүр коксу алынат, алардан пластмасса, синтетикалык каучук, жерсемирткич, кислоталар, дары-дармек, жыттуу, жардыруучу заттар, самын, боёк, кино-пленкаларды алууга болот. Бир катар химиялык өндүрүштө органикалык сырьёлорду пайдалануу менен иштетүүгө болот. Республиканын аймагында айыл чарба өндүрүшүнүн таштандыларын самантопон, жүгөрүнүн паясы, жалбырагы, гозопаяны ж. б. табигый өскөн өсүмдүктөрдү химия өнөржайында иштетип, андан кургак тоют ачыткыларын витаминге бай белоктуу тоют, кагаз, курулуш плиталарын даярдоого болот.

Адистердин эсептөөлөрүнө караганда жыл сайын 400 миң тоннадан ашык өсүмдүк таштандылары талаада калат. Мына ушул өсүмдүктөрдүн таштандылары үчүн республиканын түндүк жана түштүк райондорунда химиялык эки завод курууга болот. Пахта

тазалоочу заводдордун чыгарган таштандыларынан (линта) Шамалдысай шаарчасына пахта-целлюлоза комбинатын куруу каралган, азырынча ал курулуш токтолуп турат. Түштүк Кыргызстанда линта жана делинттен, целлюлозадан башка тамак-аш өнөржайында пайдаланылуучу кристаллдык глюкоза алууга болот. Түндүк Кыргызстандын Чүй жана Талас өрөөндөрүндө көп өсүүчү жапайы цикорий өсүмдүгүнөн инулин, андан фруктоза өндүрсө болот. Фруктоза кант-ка караганда 2 эсе таттуу, аны тамак-аш, кондитердик өнөржайларында кеңири пайдаланууга болот. Калк үчүн дары-дармек чыгаруунун келечеги чоң.

Жалпысынан Кыргызстан химиялык ресурстарга өтө бай, мында органикалык жана органикалык эмес сырьёлор негизги химияны, органикалык синтез химиясын өнүктүрүүгө шарт түзөт. Адис геологдордун маалыматтарына караганда 37ден ашык элементтерди өнөржайда пайдаланса болот. Химия өнөржайын өнүктүрүү боюнча сырьёдон башка кошумча шарттар да бар, аларга арзан гидроэнергия булагы, өнөржайлык суу, отун, эмгек ресурстары, илимий-техникалык база ж. б. кирет.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Республикада кандай химиялык ресурстар бар?
2. Республиканын химия өнөржай ишканаларын атагыла, келечектеги өсүүчү приоритеттүү тармактары кайсылар?

V. 1.5. Токой, жыгач иштетүү жана целлюлоза-кагаз өнөржайы

Кыргызстанда бул тармактын өсүшү жергиликтүү сырьёго эмес, элдин чарбалык керектөө муктаждыктарына байланыштуу. Республикада сырьё жокко эсе болгондуктан бардык ишканалар дээрлик башка райондордон ташылып келинген сырьёлор менен иштейт. Республикадагы токой, жыгач иштетүү жана целлюлоза-кагаз өнөржай ишканаларынын саны 2001-ж. 140га жетти, алардын 16сы гана өзүнчө баланста иштеген, калганы башка ишканалардын курамындагы же жекеменчиктеги цехтер ж. б. майда устаканалар болгон.

Жыгач даярдоо – токой байлыгына көз каранды. Республикада токой ээлеген жерлердин аянты 1049,9 миң га, башкача айтканда жалпы аянттын 3,5%ин түзөт. Токой фондусунун жалпы запасы өтө аз, токой негизинен тоолордо деңиз деңгээлинен 1000–3500 м бийиктиктерде өсөт. Токой негизинен тоолордун тескей беттерин, Фергана тоо тизмегинин түштүк-батыш капталдарын, Кемин өрөөнүн, Тескей Алатоонун түндүк капталын ж. б. жерлерди ээлейт. Аталган аймактарда токой чарбалары уюшулган, алардын негизги максаты – токой байлыгын коргоо, көчөт отургузуп токой аянттарын кеңейтүү, санитардык жактан кыркуу; өнөржайлык максатта жыгач дээрлик кыйылбайт. 1991-ж. болгону 6000 м³ жыгач даярдалган. Ошондуктан республиканын эл чарбасы керектөөчү жыгачтардын

басымдуу бөлүгү Орусиянын токойлуу аймагы – Сибирден даярдалып, ташылып келинет. Орусиянын Иркут облустарында жайгашкан Хребтовск, Нижне-Удинск, Туманшет ж.б. токой өнөржай чарбалары жылына 200 миң м³ден ашык жыгач даярдап, Кыргызстанга жөнөтөт. Республиканын жыгачка болгон талабын толук канааттандыруу үчүн кеминде 300 миң м³ жыгач талап кылынат.

Бул тармактардын ичинен негизги орун жыгаччылыкка, башкача айтканда жыгачтан эмерек жана буюм жасоого таандык. Бул тармак 2000-ж. республикада жалпы өндүрүлгөн продукциянын 84,5% чыгарып, өндүрүштүн негизги фонду 96,1% жана ишканалардын 85% (50 ишкана, анын ичинен 14тү өзүнчө баланста иштейт), анда иштеген адамдардын 72,1% туура келген.

Жыгач иштетүү өнөржайынын ички тармактык структурасында негизги орунду эмерек жасоо ээлейт; дүң продукциянын 55%тен ашыгы – эмерекке туура келет. Кыргызстанда эң чоң жана эски ишкана – Бишкек шаарындагы «Кыргызэмерек» комбинаты. Ал 1926-ж. негизделген. Алгачкы жылдары 90дой жумушчу иштеген чакан ишканалардын катарына кирген, жыгач иштетип, эмерек жасаган. 1933-ж. ал ишкана «Бондарка» аттуу артел болуп, кийин жыгач челек, дөңгөлөк жасап, жыгач иштетүүчү ири ишканага айланган. 1950-ж. артелге Бишкектеги тактай тилгич ишкана менен чакан фабрика кошулуп, эмерек комбинаты уюштурулган. Комбинатка жыгач заводу, эмерек фабрикасы жана жыгачтан идиштер жасоочу заводдор кирген. Алар мурда ящик, бочка, стол, отургуч, жаван жана диван жасап чыгаруучу. Кийинки жылдары комбинаттын өндүрүштүк жайлары кеңейип, иш процесстери механикалаштырылып, автоматташтырылган. Натыйжада комбинат чыгарган продукциянын сапаты бир топ жакшырды жана көп продукция бере баштады. Комбинат чыгарган – стол, отургуч, шкаф, сервант, диван, гарнитура, текчелер, жыгач кроват, жумшак эмеректер ж. б. Продукцияларга болгон суроо-талаптардын жана сатып алуучулардын саны көбөйө баштады.

Комбинат «Кыргызэмерек» бирикмесинде башкы ишкана катары көп жаңылыктарды, жогорку сапаттагы продукцияларды чыгарып, адистешкен жаңы буюмдарды – кабинет эмеректерин, жатакана жана үй гарнитураларын, жумшак эмеректерди, ашканалар үчүн гарнитураларды жана улуттук эмеректерди даярдоодо. Калдыктардан балдардын түрдүү эмеректери менен оюнчуктарын жасап чыгарган.

Бишкектен чыккан эмеректер Кыргызстандын бардык булуң-бурчтарына, коңшу Казакстан менен Өзбекстанга жөнөтүлүп турат.

Калктын учурдагы талабына жооп берген эмеректерди чыгаруу болгон өндүрүштүк кубаттуулукту жакшыртууга, иштеп жаткан ишканаларды техникалык жактан жабдууга, өндүрүштүк процесстерге алдыңкы технология менен механизацияны кийирүүгө жана жаңы адистешкен өндүрүштөрдү курууга байланыштуу.

«Кыргызэмерек» комбинаты 1991-ж. акционердик коомго айланып, ага Бишкектеги «Эмерек», «Аккайың» «Кереге», Жалалабаттагы «Эмерек», Оштогу «Чынар» жана Баткен облусундагы «Кан өнөржай комбинаты» кошулган. Бул аталган 7 ишкана 2000-ж. жыгачтан эмеректерди жана буюм жасоо тармагынын 85,0% продукциясын өндүрүп, аларда 74,5% адам эмгектенген (2001-ж. 195,3 млн сомдук эмерек, 2,3 миң м² терезе, 19,7 миң м² эшик кашектерин ж. б. тиричилигине керектүү жыгач буюмдарын чыгарган).

Токой, жыгаччылык жана целлюлоза-кагаздан буюм жасоо өнөржайынын республикада жыгач сырьёлорун жана отун даярдоодо да ролу чоң. 2000-ж. жалпы тармактын 14,3 % продукциясын өндүрүп, аларда 10,9% адам эмгектенген жана өндүрүштүн негизги фонду 4,8 % болгон. Жыгач сырьёлорун жана отун даярдоодо чарба жүргүзүүнүн ар кандай менчиктериндеги ишкана мекемелеринин балансында турган 7 майда бөлүм, устаканалар менен цехтер иштеп, 50гө жакын токойчулук чарбаларында токой өстүрүлгөн.

Бул өнөржайдын чакан тармагы – картон жана кагаз даярдоочу 3 ишкана. Бул ишканаларда 2000-ж. жалпы тармактын 1,2 % продукциясы өндүрүлгөн, 7,6 % киши иштеп, 2,2 % өндүрүштүн негизги фонду топтоштурулган. Картон жана кагаз даярдоочу тармактын негизги ишканасы Чүй облусунун Токмок шаарындагы «Картон» акционердик коому, анда 2001-ж. 50дөй адам иштеп, тармактын 75% продукциясын чыгарган. Ишкананын негизги чыгарган продукциясы картон жана андан буюм жасоо болуп саналат. Бирок, бул тармакта акыркы жылдарда продукция өндүрүү кескин төмөндөп кеткен. Анын негизги себеби чыгарылган продукциянын сапатынын жана сатууга өтүмдүүлүгүнүн төмөндүгү базар экономикасынын шартына туура келбей калган.

Республикада токой, жыгаччылык жана целлюлоза-кагаз өнөржайынын ишканаларынын ирилери Бишкек шаарында жана Жалалабат, Чүй облустарында жайгашкан.

Бул тармактын келечеги кенен, токой өстүрүү, алардын сырьёлорун пайдалануу, жаратылышта сейрек кездешүүчү баалуу дарактарды жана айлана-чөйрөнү таза сактоо боюнча Швейцариянын адистери менен бирдикте көптөгөн иштер жүргүзүлүп жатат. Ошондой эле дүйнөлүк рынокто өтүмдүү жангак ж.б. баалуу жыгачтардан сапаттуу эмеректерди жасоо жолго коюлууда. Кытай менен түзүлгөн келишим боюнча Чүй облусунун Токмок шаарында кагаз чыгаруучу биргелешкен ишкана курулуп, иштеп жатат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Токой, жыгач иштетүү жана целлюлоза-кагаз өнөржайынын тармактары кайсылар?
2. Бул тармактардын келечеги кандай?

V. 1.6. Курулуш өнөржайы

Эл чарбасын өнүктүрүүдө, өзгөчө туракжай, ишкана жана мекеме имараттарын курууда курулуш материалдардын мааниси өтө зор. Курулуш өнөржайы республиканын өндүргүч күчтөрүн жайгаштырууга жана өнүктүрүүгө олуттуу таасирин тийгизүүчү келечеги кең тармактардын бири. Ал өнөржайдын казып алуучу жана алгач иштетүүчү тармактарын (мрамор, гранит, келки таш, шагыл, кум ж.б.), эл чарба тармактарынын курулушуна керектүү материалдарды жана жасалгаларды чыгаруучу тармактарды (кыш, бетон, курулуш айнеги, даяр үйлөр ж. б.) камтыйт.

Өнөржайдын бул түрү мурда анчалык өнүккөн эмес, ишканалары чакан, өндүрүмдүүлүгү төмөн болгон. 1910-жылкы маалымат боюнча мезгил-мезгили менен иштеген, кол эмгегине негизделген чакан 6 кыш заводу, бир акиташ заводу болгон. Кийин 1922-ж. республикада 400 миң даана кыш чыгарылса, 1936-ж. анын саны 28,9 млн. даанага жеткен. Бирок, курулуш материалдарын чыгаруучу ишканалардын кубаттуулугу жалпысынан төмөн болгон.

Курулуш өнөржайы республикада 1950–1960-ж. кыйла дурус өнүккөн. Ушул мезгилдин ичинде Күрмөнтү цемент заводу, Кант цемент-шифер комбинаты, Желаргы акиташ заводу, курама темир-бетон, гипстен куюлган курулуш материалдар өндүрүшү ишке киргизилген.

Республиканын аймагынан курулушка жарактуу 2 миңдей кен табылган. Булардын ичинен 140 кен азыр ар тараптан жеткиликтүү иликтенип, анын 50 кени эл чарбасын өнүктүрүүдө пайдаланып жатат. Өзгөчө кыш, цемент, керамзит, аглопирит, курулуш гипси, акиташ, кум, шагыл сыяктуу материалдарды чыгарууда, мрамор, гранит алууда кендер экономикалык жактан өтө келечектүү. Курулуш өнөржай ишканаларын камсыз кылуучу сырьёнун жалпы запасы – 1512,0 млн m^3 . Жылына орточо эсеп менен 25 млн m^3 курулуш материалдары казылып алынат. Бул чарба тармактарына тиешелүү сырьё жагынан ал көрсөткүч жетишсиз, айрым сырьёлор, тактап айтканда, айнек чыгаруучу кварц куму Тажикстандан, сода Башкыртстандан, натрий сульфаты Украинадан, доломит Түркмөнстандан ташылып келинген. Базар мамилелеринин шартында коншулаш өлкөлөрдөн курулушка керектүү, салыштырмалуу арзан материалдарды чыгарууга жарактуу сырьёну алуу кымбаттап, тышкы экономикалык байланыштар бузулуп, айрым ишканалар сырьёнун тартыштыгынан токтоп калууда. Ушундай экономикалык терс факторлордун таасиринен улам чыгарылган курулуш материалдарынын көп түрү азайууда.

Республикада рыноктук шартта курулуш материалдар өнөржай ишканалары мамлекеттен ажыратылып, структуралык жактан кайра өзгөрүлүп түзүлүп, мамлекеттик акционердик коомго (МАК) жана акционердик коомдорго (АК) айландырылган.

Курулуш материалдарынын ишканалары аймактары боюнча текши жайгашкан эмес. Кээ бир тармактар кенбайлыкка ыктаса, башка бир түрлөрү керектөөчүлөрдүн муктаждыгына ылайык курулат. Алсак, республиканын шартында цемент, кыш, шифер, айнек, гипсти даярдоо ишканалары сырьёнун чыккан жерине жайгашса, бетон, темир-бетон жасалгаларын, санитариялык карапа буюмдарды даярдоо, таш иштетүү сыяктуу материалдарды чыгаруучу ишканалар, тескерисинче, керектөөчүлөргө жакын орун алган.

2001-жылы республикада 128 курулуш материалдар өнөржай ишканасы болгон. Цемент шифер, курама темир-бетон конструкциялары жана буюм, керамзит-майда шагыл, майда шагыл-сорттоочу, курулуш материалдарын майдалап, талкалап сорттоочу, кыш, айнек жасоочу ж. б. завод, комбинаттар иштейт. Алар ар түрдүү цемент, шифер, керамзит, асбест-цемент куурлары, курулуш акиташы, дубал материалдары (кыш), курама-темир бетон конструкциялары жана буюмдары, гранит, мрамор, үлүлдүү акиташ, керамикадан жасалган каптооч такта, көпшөк толтургуч, базальт композиция материалдарынын негизинде жасалган жылуулук өткөрбөс буюмдар, терезе айнектерди ж. б. чыгарат.

Тармактын ири ишканалары Чүй жана Ош облустарында жайгашкан. Чүй облусу республикада курулуш өнөржай материалдарын чыгарууда негизги орунду ээлейт. Ошондой эле экспорттун структурасында курулуш материалдары 3-орунда турат. Жалпы республика чыгарган өнөржай продукциясынын 3% курулуш өнөржайына туура келип, негизги курулуш материалдарына болгон муктаждыкты камсыз кылат.

Республикада курулушка керектүү жана имараттарды каптоочу баалуу кооз таштарга, бөтөнчө, сиенит, мрамор, базальт – үлүлдүү акиташ, гранит сыяктуу кендерге бай. Бул баалуу таштардын има-

14-таблица

Курулуш материалдар өнөржай продукциясынын негизги түрлөрүн өндүрүү

	1997-ж.	1998-ж.	1999-ж.	2000-ж.	2001-ж.
Цемент, мин <i>m</i>	658,2	709,4	386,3	452,9	468,9
Курулуш акиташы, мин <i>m³</i>	20,5	8,4	7,5	8,2	9,4
Курама темир-бетон конструкциялары ж-а буюмдары, мин <i>m²</i>	52,4	57,1	61,3	50,0	43,3
Дубал материалдары, млн даана шарттуу такта	102	105	90	76	66
Асбест-цемент листери (шифер), млн шарттуу кыш	129,0	150,0	132,0	138,0	166,0
Терезе айнектери, млн <i>m²</i>	2,2	2,1	1,3	7,3	—
Линолеум, мин <i>m²</i>	—	8,0	43,4	32,2	18,8

раттын бетин кооздоого эстетикалык жактан гана эмес, экономикалык жактан да мааниси чоң. Анткени капталган же төшөлгөн тактаташ эң кеминде 350 жылга чейин чыдап, ремонт ишине кошумча каражат анча талап кылбайт.

Республикада түрдүү таштын 20 кени жеткиликтүү изилденген. Булардын запасы 142,0 млн m^3 . Кендердин басымдуусу деңиз деңгээлинен 2000 мге чейинки бийиктиктеги тоолордун арасынан орун алган. 2000-жылы республикада 500 миң m^3 тоотеги казылып алынган, жакын арада өздөштүрүү үчүн Акөлөн сиенити, Чаарташ мрамору, Кыртабылгы гранити жеткиликтүү изилденген.

Курулуш өнөржай комплексинин келечектүү жана эң керектүү тармагы – таш казып алуучу жана иштетүүчү өнөржайы калыптанып, анын ишканалары Токмок, Ош өнөржай түйүндөрүндө жайгашкан. Жалпы кубаттуулугу жылына 18 миң m^3 мрамор, гранит жана үлүлдүү акиташ такталарын даярдоого ылайыкталган. Ал эми бул баалуу таштарга бөтөнчө, ак жана кара мрамор, кызыл жана кызгылт гранитке дүйнөлүк рыноктун талабы артууда.

Азыркы иштетилип жаткан таш кендеринин эң чоңу – Сарыташ үлүлдүү акиташ кени, Арымдын мрамору. Казылып алынган мрамордун басымдуу бөлүгү Токмоктогу таш иштетүүчү «Кыргызтооташ» заводунда иштетилет. Ош шаарында гранит менен мраморду иштетүүчү цех бар, анын кубаттуулугун 20–25 миң m^2 ге жеткирүү каралууда. Токмоктогу «Кыргызтооташ» мамлекеттик акционердик коомунун кубаттуулугун дагы кыйла кеңейтүү белгиленип жатат. Анткени республиканын түндүк бөлүгүнөн табылган кендердин басымдуусу келечекте ушул ишканада иштетилмекчи.

Келечекте иштетилүүчү кендердин ичинен эң маанилүүсү Акөлөн сиенити, анын жалпы запасы 1,3 млн m^3 . Базальт кенинин ири запасы Суулуутеректе табылган, ал Балыкчы шаарынан 43 км түндүк-чыгышта.

Республикада цемент өнөржайынын эки ишканасы – Кант цемент-шифер комбинаты жана Күрмөнтү цемент заводу (1,5 миң т) бар. Республика цемент сырьесуна бай жана азырынча анын өнөржайлык запасынын 5,5 % гана өздөштүрүлгөн. 2000-жылы республика боюнча 468,9 миң т цемент, 166,0 млн даана шифер чыгарылган. Цемент өндүрүү акыркы 5 жыл ичинде 2 эсеге кыскарды.

Эл чарба тармактарына, өзгөчө, курулуш өнөржайында цементтин арбын керектелишинен улам ишканалардын кубаттуулугун арттыруу, колдонуп жаткан технологиялык жабдууларды жаңыртуу, экологиялык жактан жакшыртуу чаралары белгиленген.

Республиканын аймагынан гипстин 130 кени табылган. Азыр Чаңгырташ жана Ноокат гипс кендери иштетилип, республиканын муктаждыгын камсыз кылууда. Келечекте өнөржай комплексинин тиешелүү тармактары гипсти 2–3 эсеге арбын чыгарууну талап кылышы күтүлүүдө. Гипс сырьёсун арбын иштетүү аркылуу республиканын эле керектөөсүн камсыз кылбастан, келечекте Казакстан,

Өзбекстан, Тажикстан сыяктуу коңшу өлкөлөргө чыгарууга дагы мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Курулуш өнөржайынын цемент өндүрүүдөн кийин эле эң прогрессивдүү жана ар тараптуу тармагы – темир-бетон өнөржайы. Темир бетон буюмдарын жана конструкцияларын чыгаруучу ишканалар продукциясын керектөөчү, калктуу жерлерге жайгашат. Бул тармактын өнүгүүсү үчүн сырьёнун негизги эки түрү – цемент жана кара металл талап кылынат. Цемент республикада өндүрүлгөнү менен, темир чет өлкөлөрдөн ташылып келинет. Ошондуктан акыркы жылдары курама темир-бетон жасалгаларын өндүрүү азайган. Темир-бетон ишканалары негизинен Бишкек, Токмок, Каракол, Ош ж. б. шаарларда жайгашкан. Ири ишканалары: Бишкек курама темир-бетон заводу, Токмок темир-бетон, «Таштемир» (мурдагы Бишкек курама темир-бетон заводу), «Кум-шагыл» (№ 2 Бишкек курама темир-бетон заводу), «Полубетон» (Бишкек курама темир-бетон конструкция жана буюмдар полигону), «Темирташ» (Жалалабат) акционердик коомдору ж. б.

Курулуш өнөржайынын курамына айнек чыгаруучу ишканалар да кирет. Алар негизинен Чүй өрөөнүндө – Токмок «Айнек» мамлекеттик акционердик коому 2000-ж 1257 миң м² продукция, «Чүйгласс» биргелешкен ишканасы 8,2 млн даана шише чыгаран. Акиташ сырьёсу республиканын бардык жеринде бар, бирок азыркы учурда бир гана Кемин районундагы «Акташ» акционердик коому, мурунку Желаргы акиташ заводу (1965-ж. курулган) курулуш акиташын өндүрөт.

Республиканын аймагынан кыш чыгарууга жарактуу чопо, чополуу кумдун 40тан ашык кени табылган, анын теңи кыш чыгарууда пайдаланылууда. Республиканын бардык райондорунда кыш өндүрүлөт. 2001-жылы республиканын кыш чыгаруучу ишканалары 66,0 млн даана шарттуу кыш даярдаган. Ири ишканалары: «Бишкеккурулушматериал», «Нур» АК (Кызылкыя курулуш материалдар комбинаты, КМК), «Ошакташ», «Ийгилик» (Беловодск кыш заводу) ж. б. Мындан сырткары курулуш материалдарын чыгаруучу «Ошакташ», «Кыргызтооташ» мамлекеттик акционердик коому (Токмок), «Азат» корпорациясы (Бишкек үй куруу комбинаты), «Кум-шагыл», «Силикат» (Ивановка курулуш материалдар заводу) акционердик коомдору ж. б. иштейт. Республикада санитариялык жана карапа буюмдарын чыгаруучу ишканадан «Кыргызфарфор» мамлекеттик акционердик коому 2,5 миң даана буюмдарды чыгарган. Мындан тышкары «Линолеум» мамлекеттик акционердик коому бар.

Республикада курулуш материалдар өнөржайынын ишканаларын базар мамилелеринин шартында ийгиликтүү өнүктүрүү, чыгарган продукцияларынын сапатын жакшыртуу, түрүн көбөйтүү, сырьёну сарамжалдуу пайдалануу, адистештирилген акционердик жана жеке ишканаларды түзүү ж. б. маселелери чечилген. Чакан ишканаларды бардык экономикалык райондордо жайгаштыруу кендерди

иштетүүгө өтө ыңгайлуу келип, курууга каражат аз жумшалып, киреше ылдам түшөт, эмгек өндүрүмдүүлүгү кыйла арбыйт. Ишканалар чыгарган продукциялардын мындай түрү базар мамилелеринин талабына ылайык тез өзгөртүүгө ыңгайлуу келип, өнөржай начар өнүккөн тоолуу аймактардагы калкты иш жана керектүү курулуш материалдары менен камсыз кылат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Республикадагы курулуш материалдар сырьёсун санагыла.
2. Курулуш комплексинин өнүккөн тармактары кайсылар, эң ири мамлекеттик маанидеги өнүккөн ишканаларын атагыла.

V. 2. АЙЫЛ ЧАРБАСЫ

Айыл чарбасы Кыргызстандын эл чарбасынын негизги тармактарынын бири. Ал эзелтен эле республиканын калкынын жашоо турмушунун негизги булагы болуп келген. 2000-жылы республиканын жалпы дүң продуктусунун 35,6 % ин жана улуттук кирешенин 40 % ин түзгөн.

XX кылымдын 20-жылдарына чейин Кыргызстанда көчмөн мал чарбачылыгы өкүм сүргөн. Дыйканчылык начар өнүккөн. Башка региондоруна караганда Фергана өрөөнүндө отурукташкан элдин дыйканчылык чарбалары болгон. Алар пахта да эгишкен. Кийинчерээк орустар, украиндер, дунгандар отурукташкан аймактарда дыйканчылык өнүгө баштаган.

Айыл чарбасы ал мезгилде экстенсивдүү жол менен өнүгүп, мал чарбасынын продукттуулугу, айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү өтө төмөн болгон. Тоют жетишсиз болгондуктан кышы оор жылдарда мал жуттан, калк жаз айларында ачкачылыктан азап чеккен. Дыйканчылык жалпысынан керектелүүчү мүнөздө болгон. Дыйканчылык буурсун, кетмен, оргуч-чапкыч, сапыргыч машина сыяктуу жөнөкөй шаймандар менен жүргүзүлгөн, бирок алар өтө аз эле. 1910-ж. 24,9 миң ат соко, 86 ийрек мала, ат чегилме, 189 чөп чапкыч бар эле. Агротехника, ирригация иштери өтө жөнөкөй болгондуктан, сугат аянты кеңейтилген эмес.

Советтик доордо администрациялык бийлик орнотулуп, буйрук жолу менен жер-суу реформасы, коллективдештирүү иштери жүргүзүлүп, көчмөн эл отуруктуу турмушка өткөн. Колхоз, совхоздор пайда болгон. Республикада 1940-ж. коллективдүү чарба дыйкандардын 98,9 % ин камтыган, 36 совхоз, 1732 колхоз, 65 машина-трактор станциясы уюштурулган.

Республиканын айыл чарбасы уяң жана чала уяң жүндүү кой асыроого, пахтачылыкка, тамекичиликке, канткызылчага, беденин жана канткызылчанын үрөнүн өндүрүүгө адистештирилген. Ошону менен катар эт-сүт багытындагы кара мал, чочко, үй канаттуулары, жылкы чарбасы, жүзүмчүлүк, багбанчылык, жашылча чарбасы

өнүккөн. Аларды жайгаштыруу жана бийиктик алкактар боюнча айыл чарбасын адистештирүү иштерине көңүл бурулган.

Республиканын аймагынын жаратылышы, анын ичинен климаты, топурак-өсүмдүктөрү ж. б. табият компоненттери бийиктик боюнча өзгөргөндүктөн, аларда өндүрүлүүчү айыл чарба продукциялардын өзүнө турган наркы ж. б. өзгөчөлүктөрү өтө эле ар түрдүү болот.

Республикада айыл чарбасын адистештирүүдө жана жайгаштырууда тоолуу өлкөнүн бийиктик алкактарынын өзгөчөлүктөрү толук эске алынбай калган. Табигый экономикалык зоналар жана райондор боюнча айыл чарбасын илимий жактан негиздеп жайгаштыруу, эң мыкты шарттары болгон жана каражаттардын эң көп үнөмдөлүшүнө мүмкүнчүлүк берген айыл чарба продукциясынын түрлөрүн көбүрөөк өстүрүү менен айыл чарбасын алда канча терең жана туруктуу адистештирүү азырынча ишке ашырыла элек. Айыл чарба зоналары администрациялык райондор боюнча механикалык жол менен схема түрүндө төмөндөгүдөй бөлүнгөн: 1. Фергана пахтачылык зонасына түштүктүн – Араван, Базаркоргон, Карасуу, Ноокен, Сузак райондору; 2. Фергана өндүрү тоо этектериндеги пахтачылык-мал чарба зонасына – Баткен, Кадамжай, Лейлек райондору; 3. Фергана өндүрү тамекичилик-мал чарба зонасына – Ноокат, Өзгөн, Аксы, Алабука райондору; 4. Чүй дыйканчылык-мал чарба зонасына – Чүй облусу; 5. Талас кой чарба-тамекичилик зонасына – Талас облусу; 6. Ысыккөлдүн мал чарба-дыйканчылык зонасына – Ысыккөл облусу; 7. Бийик тоолуу кой чарба зонасына – Кочкор, Жумгал, Нарын, Акталаа, Тогузторо, Атбашы, Токтогул, Каракулжа, Алай, Чоң Алай, Үчтерек райондору киргизилген.

Рыноктук экономикага өтүү, айыл чарбасында көп укладдуу чарбанын пайда болушу, агрардык реформанын жүргүзүлүшү, бийиктик алкактар боюнча айыл чарбасына тереңдетилген адистештирүүнү ишке ашыруу, майда товардык чарбаларды, анын ичинде дыйкан чарбаларды (фермелерди), атайын адистешкен кооперацияларды, акционердик уюмдарды, агрофирмаларды уюштурууну ж. б. талап кылат.

Мурдагы советтик доордо айыл чарбасы боюнча жүргүзүлгөн саясаттын кемчиликтери менен катар малдын тукумун асылдандыруу, жогорку түшүм берүүчү айыл чарба өсүмдүктөрүнүн жаңы сортторун чыгаруу, айыл чарбасын ар кандай техника менен жабдуу, электрлештирүү, сугат аянттарын кеңейтүү, жерсемирткичтерди кеңири пайдалануу сыяктуу реалдуу чаралар да ишке ашырылган.

Кыргызстандын окумуштуулары менен алдыңкы малчыларынын тыгыз байланышынын натыйжасында республикада асыл тукум малдын жаңы түрлөрү (алатоо ую, кыргыздын уян жүндүү кою, кыргыздын асыл тукум жылкысы) табылган. Алар жергиликтүү шартка абдан чыдамдуу. Продуктуулугу мурунку кыргыз коюна, уюна, жылкысына салыштырганда жогору болгон. Бирок малдын азыркы тукумунун продуктуулугу жана айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүү-

лүгү дүйнөдөгү көп мамлекеттерге салыштырганда төмөн. Ошондуктан республикада «Асылмал» программасы иштелип, малдын тукумун жакшыртуу, алардын продуктуулугун жогорулатуу, ошондой эле дыйканчылык илим-изилдөө институту тарабынан айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүү сортторун табуу боюнча иштер жүргүзүлүп жатат.

Республиканын айыл чарбасын механикалаштырууда машина-трактор станциясы чечүүчү роль ойногон. 1958-жылдан баштап МТСтер жоюлуп, алардын техникалары айыл чарба ишканаларына сатылган.

Кыргызстанда айыл чарбасын электрлештирүү 1935-жылдан тартып жылуулук (дизелдүү) электр жана чакан гидроэлектр станцияларын куруудан башталган. Кийинчерээк ири гидроэлектр станциялары курулуп, айыл чарбасын мамлекеттик энергия системасынын энергиясы менен жабдуу максатында айыл-кыштактарда жогорку вольттуу электр берүү тармактары кеңейтилген. Кубаттуулугу 1,5–3 кВт келген микро ГЭС айыл-кыштактарга, айрыкча, алыскы жайлоолорго электр энергиясын берүүнүн арзан булагы. МикроГЭСтерди тоо сууларына куруп, аны пайдалануу көп сандаган экономикалык жана социалдык проблемаларды чечет. Анын үстүнө чакан ГЭСтер экологиялык жактан таза келет.

Айыл чарбасын механикалаштырууда жана электрлештирүүдө алынган техникалардын, курулган электр станциялардын, жогорку вольттуу электр линияларынын жүргүзүлүшүнүн ролу чоң. Алардын жардамы менен жерди айдоо, үрөн себүү, малалоо, чөп чабуу, тоют тартуу, тоютту майдалоо, уйду машина менен саап алуу, кой кыркуу, данды, пахтаны, канткызылчаны, картошканы жыйноо, дан тазалоо, короо-сарайлар менен өндүрүш жайларын, парниктерди жылыткыч менен жылытуу жана башка иштер аткарылат. Бирок, азыр да айыл чарбасын механикалаштыруу жана электрлештирүү деңгээли салыштырмалуу төмөн.

Келечекте айыл чарба тармактарын комплекстүү механикалаштыруу жана электрлештирүү айыл чарбасын интенсивдүү өнүктүрүүгө жана продукцияларды көбүрөөк өндүрүүгө шарт түзөт.

Жерсемирткичтерди кеңири пайдалануу жердин асылдуулугун арттырат, айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмүн жогорулатат. 1965–1990-жылдары республикага минералдык семирткичтерди алып келүү 8 эсеге жакын көбөйгөн. Бирок, аны чаржайыт пайдаланып, агротехникалык эрежелерди бузуунун натыйжасында 170 миң га айдоо аянты ууланууга дуушарланган. Эгерде, мурда эгин талааларына минералдык семирткичтерге караганда малдын кыгы көбүрөөк пайдаланылса, ал кийинки мезгилде эң эле аз, айрым райондордо такыр эле пайдаланылбай калган. Минералдык жана органикалык семирткичтерди айкалыштырып пайдаланса, анда айдоо аянттар уулануудан сакталып, айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмү мындан да жогору болуп, экологиялык жактан таза продукция өндүрүлмөк.

Органикалык жерсемирткичтер республикада абдан көп. Короо сарайдагы, кыштоолордогу топтолгон малдын кыгын сарамжалдуу пайдалануу кымбат минералдык семирткичтерди ташып келүүнүн көлөмүн азайтып, көп каражаттарды үнөмдөйт. Дыйканчылыкка биогумусту кеңири пайдалануунун да кезеги келди. Биогумус – минералдык семирткичтерден кескин айырмаланып, экологиялык жактан таптаза семирткич.

Кыргызстандын жаратылыш шартында суусуз айыл чарбасы, айрыкча дыйканчылыктын өнүгүшү кыйын. Сугат иштери азыркы Кыргызстандын аймагында байыркы замандан эле кеңири таралган. Республиканын бардык өрөөндөрүнүн аймактарында эски каналдардын нугу, изи азыр да кездешет. Өрөөндөргө туташ жаткан анча бийик эмес тоолордун капталдары менен алып өткөн арыктар аркылуу тектирчелердеги аянтты сугарып, айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүргөнүн азыр да байкаса болот. Кийин ири инженердик ирригациялык каналдар курула баштаганда майда арыктар керектен чыгып, тектирчелер жайытка айландырылган

XX кылымдын башында республикада сугат дыйканчылыгы жай өнүгүп, калк негизинен жайытта мал багуу менен күн көргөн. Мисалы, 1914-ж. Кыргызстандын азыркы аймагында 640 миң гектар айдоо аянтынын 438,5 миң гектары сугарылган, башкача айтканда бардык айдоо аянттын 68,5 % сугат жери болгон.

Сугат дыйканчылыгы республикада айыл чарбанын өнүгүүсүнүн негизи. Азыркы кезде айыл чарба өсүмдүктөрүнүн 70%, багбанчылыктын, жүзүмчүлүктүн 90%, техникалык жана жашылча өсүмдүктөрүнүн баары сугат жерлерде. Мал чарбасынын продуктуулугун жогорулатуу да сугатка байланыштуу.

Азыр Чүй өрөөнүндө Батыш, Чыгыш, Түндүк, Чоң Чүй, Атбашы, Красноречка ж.б.; Түштүк Кыргызстанда – Көгарт, Отузадыр, Савай, Карүнкүрсай; Талас өрөөнүндө – Талас; Нарын облусунда Куланак сыяктуу бир катар каналдар бар. Бийик тоолордон башталып, өрөөндөр аркылуу өткөн дарыялардын агымын жөнгө салуу максатында Ортотокой (көлөмү 470 млн m^3), Найман, Төрткүл, Карабуура (670 млн m^3), Токтогул (19,5 млрд m^3), Папан (260 млн m^3), Төмөнкү Аларча өндүү суу сактагычтар курулган. Республикадагы агын суулардын көбү (80 % ке чейин) мамлекеттик чегарадан өтүп, сыртка агып чыгат да аларды коңшу өлкөлөр сугатка пайдаланат.

Магистралдык жана бөлүштүрүүчү каналдардын жалпы узундугу 6,2 миң км, аларда көп сандаган суу пайдаланууну жөнгө салуучу курулмалар, көпүрөлөр, гидрометеорологиялык посттор, селден коргоочу курулмалар жайгашкан. Суу чарба департаменти сугат аянты 51,7 миң га келген 62 насостук станцияны пайдаланып иштетет. 34 ирригациялык суу сактагыч жана жалпы сыйымдуулугу 2 млрд m^3 келген сууну суткасына жана декадасына жөнгө салып туруучу 400дөй бассейни бар (2001).

Республикада 2247,3 миң га мелиорация фонду бар, анын 1066 миң гасы сугарылат. Бул 1914-жылга салыштырганда 2,4 эсеге көптүк кылат. Республиканын сугат аянттарында сугаруунун алдынкы ыкмалары болгон жабык сугат тармактары, суу куурларын салуу жана пайдалануу, бороз аркылуу сугаруу, жамгырлатып сугарууга машиналарды колдонуу ж. б. өрчүгөн.

Азыр Кыргызстанда сугатка жарактуу жердин 47,8% өздөштүрүлгөн. Калган жерди сугат менен камсыз кылуу келечектин иши.

V. 2.1. Жер фондусу жана айыл чарбасына жарактуу жердин структурасы

Кыргызстандын жалпы жер аянты 19,9 млн га (2002). Анын ичинен айыл чарбага жарактуу жери 10,4 млн га же 54,8% ти түзөт. Айыл чарбасына жараксыз жерлерди аска-зоокалар, тоо чокулары, шагылдуу жантаймалар, мореналар, мөңгүлөр, тоо-таштар ж. б. түзөт.

Айыл чарбасына жарактуу жерлердин айдоосу (огородду эсептегенде) – 12,3%, дың жерлери – 0,1%, көп жылдык өсүмдүктөрү – 0,4%, чөп чабынысы – 1,75%, табигый жайыттар болсо өзүлөрүнүн чөп өсүмдүктөрүнүн түрү, тоюттук запасы, жайыттык мааниси боюнча өтө ар түрдүү. Айдоого жарактуу жерлер негизинен тоо этегиндеги талаалардан, бийик тоо арасындагы өрөөндөрүнүн түзөн жерлеринен орун алган.

Мурдагы колхоз-совхоз системасы рынок шартында айыл чарба өндүрүшүн камсыз кыла албаган, жеке демилгелүүлүккө бөгөт болуп, айыл жеринде чарба жүргүзүүнүн жаңы ыкмаларына өттү. 1991-жылдан баштап жер жана агрардык реформа жүргүзүлө баштады. Колхоздор, совхоздор жоюлуп, жер 99 жылдык мөөнөт менен айылдык калкка берилди. Натыйжада айылдык жерлерде фермердик жана дыйкан чарбалары, айыл чарба кооперативдери, акционердик коомдор, асыл-тукум мал чарба жана үрөнчүлүк багытындагы айрым мамлекеттик чарбалар, башкача айтканда көп укладдуу чарбалар түзүлдү. Республикада 1996-ж. 23,2 миң дыйкан жана фермердик чарба түзүлсө, 2002-ж. мурдагы колхоз, совхоздордун базасында 84 692 жеке менчик чарба, 210 коллективдүү-дыйкан чарбалары, 463 айыл чарба кооперативдери, 59 мамлекеттик чарбалар, 43 акционердик коом жана 2 агрофирма уюшулган.

Жалпысынан караганда республиканын айыл чарбасынын негизин дыйканчылыкта дан чарбачылыгы, жашылчачылык, картөшкө, техникалык өсүмдүктөрдү (пахта, тамеки, канткызылча) өстүрүү, мал чарбасында уй, кой, эчки, жылкы, үй куштарын, топоз асыроо түзөт.

Азыркы шартта айыл чарба сектору республиканын экономикасынын ири тармагы болуп эсептелет, анын үлүшүнө ички дүң продукциянын (ИДП) 35,6% и туура келет. Республиканын айыл чар-

Айыл чарбага жарактуу жерлердин облустар боюнча жайгашуусу (2002)

Облустар	Анын ичинде											
	Айыл чарбага жарактуу жердин жалпы аянты		айдоо		чабынды		жайыт		жана башка			
	млн га	% м-н	млн га	% м-н	млн га	% м-н	млн га	% м-н	млн га	% м-н		
Республика боюнча	10655,9	100,0	1236,9	100,0	169,7	100,0	9188,4	100,0	60,9	100,0		
а. и.												
Баткен облусу	679,4	6,4	69,0	5,6	9,4	5,5	588,4	6,4	13,0	21,5		
Жалалабат облусу	1835,0	17,2	157,7	12,7	39,0	23,0	1628,2	17,7	10,1	16,7		
Нарын облусу	2809,0	26,4	111,5	9,0	12,3	7,2	2675,5	29,1	9,7	16,1		
Ош облусу	1671,1	15,7	182,6	14,9	73,4	43,3	1406,1	15,4	9,0	14,9		
Талас облусу	745,8	7,0	109,0	8,8	2,7	1,6	631,7	6,8	2,3	3,8		
Чүй облусу	1324,4	12,4	421,1	34,0	20,9	12,3	872,6	9,5	9,7	16,1		
Ысыккөл облусу	1591,2	14,9	184,8	14,9	12,0	7,1	1388,1	15,1	6,3	10,4		
Бишкек шаары	1,7	0,6	1,1	0,1	0,0	0,0	0,2	0,0	0,3	0,5		

бага жарактуу жери 10655, 9 миң га, анын ичинен айдоо аянты 12 %, жайыт 86,0 % (9188,4 миң га) түзөт. Республиканын экономикасында айыл чарба тармагынын өсүүсү жана туруктуулугу көбүнчө жер реформасынын жүргүзүлүшүнө байланыштуу. Реформанын натыйжасында айыл чарба секторунда көп укладуу экономика калыптанып, жерлерди жеке менчик чарбалар мамлекеттик коллективдүү чарбаларга караганда түшүмдү 20–30 % ке көп жыйноодо.

Республикада жерди жеке менчикке өткөзүү жана сатуу маселеси да чечилди, бул болсо жер рыногун конкуренция жана банкроттуу өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Өндүрүштүк мамилелер өзгөрүп, жер ж. б. өндүрүш каражаттарына ээ болгон айылдык тургундардын катмары пайда болду.

Айыл чарбасынын жалпы дүң продукциясынын ичинен (2003-ж) мамлекеттик жана коллективдик чарбалардын үлүшү 5,0 % ти, дыйкан жана фермердик чарбалар 61,9 % ти, өздүк чарбалар 31,8% ти түзгөн (2000). Мындай өсүш айыл чарбасында базар мамилесин өнүктүрүүгө багытталган мамлекеттик саясаттын тууралыгы жана өтө керектүүлүгү иш жүзүндө айгинеленди.

Республиканын аймагынын 5,3 % ин токой ээлейт; анын аянты 849,5 миң гектар. Кыргызстандын токою – кыргыз элинин улуттук байлыгы. Ысыккөл, Түндүк, Ички жана Батыш Теңиртоо аймагындагы тоолордун түндүк жана батыш капталдарында карагай, Фергана, Чаткал кыркатоолорунун түштүк капталдарында дүйнөгө чанда кездешүүчү уникалдуу жаңгак-мөмө-жемиш токою, Жалалабат облусунун тоо этектеринде кургактыкка чыдамдуу мисте, бадам, Алай, Түркстан тоолорунда арча токою өсөт.

Токой мамлекеттин менчиги, экономиканын өнүгүшүндө, айлана-чөйрөнү сактоодо, калктын турмушун оңдоодо мааниси зор. Ал республиканын жыгачка ж. б. токой продукциясына болгон талабынын айрым бир бөлүгүн канааттандыруучу булак, климатка, атмосферага, суулардын гидрологиялык режимине ж. б. суу объектилерине жагымдуу таасирин тийгизип, кыртышты суу жана шамал эрозиясынан сактайт. Республиканын токойлору адам баласынын денсоолугун чыңдоодо, калктын маданий, эстетикалык талабын канааттандырууда мааниси зор; туристтердин сүйүктүү жайына айланды.

Кыргызстанда айыл чарба дүң продукциянын 21,1 % мал чарбасынан, калган 78,9 % дыйканчылыктан алынган (2003).

V. 2.2. Дыйканчылык

Кыргызстан ири мал чарбалуу республика катарында гана белгилүү болбостон, пахта, тамеки, канткызылчанын, беденин үрөнүн, жашылча, мөмө-жемиш өндүрүүчү өлкө катарында да таанымал. Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн аянтынын структурасын төмөнкү таблицада карасанар болот.

Айыл чарба өндүрүшүн базар мамилесине өткөрүү мезгилинде республиканын калкын өлкөдө өндүрүлгөн азык-түлүк продуктулары менен камсыз кылуу максатында тоют өсүмдүктөрү менен тамекинин аянтын азайтуу менен, дан эгиндеринин, май өсүмдүктөрүнүн, жашылча жана канткызылчасынын аянттары кеңейтилген.

Д а н ч а р б а с ы. Калкты азык-түлүк, малды жемчар менен камсыз кылууда дан чарбасынын ролу өтө зор. Дан өндүрүүнү көбөйтүү айыл чарбасында мурдагыдай эле негизги проблема (техника эскирип, саны азайган, жерсемирткичтер ыксыз кымбаттап кеткен) бойдон калган. Дан эгиндери республикада сугат жана кайрак жерлерде эгилет. Анын аянты жылдан-жылга кеңейтилген, дан эгиндердин аянты 2003-ж. 619,0 миң га, жыйналган түшүмү 1670,3 миң т болгон, түшүмү жогорулатылган, дан жыйымы көбөйгөн.

Кыргызстанда айдалган дан эгиндеринин басымдуусу – буудай, арпа, жүгөрү. Булардан башка сулу, буурчак, таруу, күрүч, карабуудай да айдалат. Жүгөрүдөн башка дан эгиндердин баары Кыргызстанда байыркы замандан бери эле айдалып келген.

Республикада айдалган дан эгиндеринин жалпы аянтынын 65,0%ин буудай ээлейт. Эгерде мурда жалаң гана жаздык буудай айдалса, азыр көбүнчө күздүк айдалат. Буудай негизинен Чүй, Талас өрөөндөрүндө, Ысыккөлдүн борбордук жана чыгыш бөлүктөрүндө, Ош, Жалалабат облустарынын тоо этектеринде кенири аянттарды ээлейт. 2003-ж. 436,5 миң га жерге буудай айдалып, 1013,7 миң т түшүм жыйналган. Кийинки мезгилде экономикалык кризистен жапа чеккен, буудай өспөйт деген Атбашы району да буудай эгип, жетиштүү түшүм жыйнап алууда. Азыр Нарын облусунун башка райондору да буудай эгет. Натыйжада, республиканын бардык айыл чарба зонасына буудай бышып жетилээри айгинеленди.

Республикада жаздык, күздүк арпа да себилет. Арпа буудайга караганда суук климатка чыдамдуу келет. Арпа негизинен тоо этектериндеги адырларга, бийик тоолуу өрөөндөргө жем үчүн өстүрүлөт. Нарын, Ош, Жалалабат облустарынын бийик тоолуу аймактарындагы эгиндердин жалпы аянтынын 65 – 70 %ин арпа ээлейт.

Республикада кийинки жылдарда массалык түрдө жүгөрү айдала баштады. Жүгөрү жайы ысык жана узак болгон Чүй өрөөнүнүн, Ош жана Жалалабат облустарынын түздүктүү жана сугат аянттарына, Талас өрөөнүнүн төмөнкү аймактарына айдалат. Өндүрүлгөн жүгөрү негизинен Аксуудагы крахмал-глюкоза заводуна сырьё, калк үчүн тамак-ашта жана малга тоют катары пайдаланылат.

Сулу жем катары республикадагы асыл тукум жылкы чарбасы өнүккөн аймактарда өстүрүлөт. Башка райондордо анча көп таралган эмес.

Буурчак дан эгиндеринин ичинде аз да болсо белгилүү орунду ээлейт. Алар негизинен Чүй, Талас, Ысыккөл өрөөндөрүндө, Ош, Жалалабат облустарынын тоо этектеринде айдалат. Келечекте буурчактын аянты кеңейтилип, түшүмдүүлүгү жогорулатылмакчы.

Айдоо аянттарынын структурасы (% м-н)

Айыл чарба өсүмдүктөрү	1991-ж.	2000-ж.	2001-ж.
Бардык айдоо аянты, анын ичинде:	100,0	100,0	100,0
Бардык дан өсүмдүктөрү, анын ичинде:	43,5	55,9	56,2
буудай	15,1	41,7	41,8
дандык жүгөрү	4,9	5,3	6,3
канткызылча	0,06	2,8	1,9
пахта	2,0	2,8	3,1
тамеки	1,6	1,2	0,8
май берүүчү өсүмдүктөр	0,37	5,0	5,0
картөшкө	1,75	5,7	6,1
жашылча	1,6	3,9	4,1
бакча өсүмдүктөрү	0,3	0,3	0,4
бардык тоют өсүмдүктөрү	47,1	22,2	22,3
жана башка өсүмдүктөр	1,8	0,1	0,1

Башка дан эгиндеринин ичинен шалы (күрүч), таруу эгилет. Кийинки мезгилде дыйкан чарбалары, кооперативдер ж. б. чарбалар шалыны Ош, Жалалабат, Баткен облустарынын чегиндеги Фергана өндүрүндө жана тоо этектериндеги өзөн, дарыялардын, айрыкча Карадарыя, Яссы, Куршаб, Караүңкүр жайылмаларында өстүрүүдө. Белгилүү «өзгөн күрүчү» ушул аймактарда өстүрүлөт.

Техникалык өсүмдүктөр, айрыкча пахта Кыргызстанда эзелтен эле өстүрүлүп келген. Мурдагы Совет бийлигинин жылдарында Кыргызстан техникалык өсүмдүктөрдү өстүрүүчү ири өлкөлөрдүн бирине айландырылган. Кыргызстанда пахтадан башка зыгыр, күнкарама, канткызылча, кенеп, кычы, тамеки өстүрүлгөн. Аларды жайгаштырууда ар бир өрөөндүн жана райондун табигый-экономикалык өзгөчөлүктөрү эске алынбай, айрым техникалык өсүмдүктөр баш аламандык менен бир өрөөндөн экинчи өрөөнгө, бир чарбадан экинчи чарбага которуштурула берген. Алсак, Чүй, өрөөнүнө 1932-жылга чейин тамеки, 50-жылдарда пахта эгилген. Кийин тамеки Талас өрөөнүндө, пахта (гозо) республиканын түштүгүндө өстүрүлө баштаган. Кийинки жылдарда зыгырды, күнкараманы, кычыны, кендирди, кенепти, көк сагызды, тоо сагызды, апийимди канткызылчаны өндүрүү токтотулган, ал эми пахтанын, тамекинин, эфир майын берүүчү өсүмдүктөрдүн аянты кыйла кыскарган.

Пахта көп жылдар бою республикада негизги техникалык өсүмдүктөрдүн бири болгон. Бирок кийинки жылдарда пахтага көңүл буруу төмөндөп кеткен. Мисалы, 1980-ж. анын аянты 76,3 миң га болсо, ал 1992-ж. 21,5 миң гектарга, же 3,5 эсеге кыскарган, түшүмдүүлүгү – 28 ц/гадан 21,7 ц/га, дүң жыйымы 206,6 т дан 52,4 миң тоннага, башкача айтканда 3,9 эсеге төмөндөгөн. Бошотулган жер-

лерге тамеки, көп жылдык чөп ж. б. өсүмдүктөр эгилген. Азыр пахтанын аянты кайра кеңейтилип, 40,5 миң гектарга жетти (2003). Республикадагы пахтадан кездеме токуучу ишканалардын муктаждыгы жана четке пахтаны сатуу проблемасы аны өндүрүүнү жылына аз болгондо 100 миң тоннага жеткирүүнү талап кылат.

Совет бийлигинин жылдарында Түштүк-Батыш Кыргызстандын аймагынын бийиктик алкактуулугу толук эске алынбай, пахтаны эки зонага – Фергана өрөөнүнүн четжакасына, Ош, Жалалабат облустарынын тоо этектериндеги өрөөндөрүнө эгилип келген. Пахтанын айдоо аянтынын 80% 1963-жылга чейин биринчи зонага кирген – Араван, Карасуу, Сузак, Базаркоргон, Ноокен, Аксы, Кадамжай, Баткен, Лейлек райондорунун деңиз деңгээлинен 1000 м бийиктиктен төмөн жаткан сугат жерлерин ээлеген. Бул зонадагы көпчүлүк чарбалар пахтанын ар гектарынан 27–30 ц, кээ бир алдынкы чарбалар ири аянттардан (1200 га жерден) 40–45 ц түшүм жыйнап келген. Алдынкы пахтачы, эмгектин эки жолку баатыры А. Анаров 80 ц түшүм алган. Пахта эккен экинчи зона 1000 м бийиктиктен жогору жатат. Анда эгилген пахтадан 20 жылдын ичинде орто эсеп менен 8–10 ц гана түшүм алынган. Биринчи зонадан алынган пахтанын өздүк наркы экинчи зонага салыштырганда 2,5 – 3 эсе төмөн болгон. Чындыгында, экинчи зонанын табигый-экономикалык шарты пахтадан жогорку түшүм жыйноого ылайыксыз болгон. Ошондуктан кийинки жылдарда пахтанын аянты толугу менен биринчи зонага жайгаштырылган. Бирок, 1982-жылдан баштап пахтанын аянтын кыскартылып, тамеки ж. б. өсүмдүктөр эгилген. Кийинки жылдарда туура багыт алып, пахтанын аянты кайрадан биринчи зонада кеңейтиле баштады. Жер реформасын жүргүзүүгө байланыштуу республиканын пахта эгилчү облустарында 1998-жылдан баштап пахтанын аянты, түшүмдүүлүгү жыл сайын өсө баштаган. Пахтага болгон талап жана аны өндүрүүдөгү дүң жыйымды 1991-ж. 62 миң т дан 2003-ж. 105,9 миң т га чейин көбөйтүүгө мүмкүндүк берди. Бул негизинен түшүмдүүлүккө жана айдоо аянтынын көбөйүшүнө байланыштуу болгон.

Республика жыл сайын чет өлкөлөргө 20–22 миң т пахта буласын (Орусия, Беларуссия, Германия, Иран, Түркия ж.б.) сатат. Келечекте пахтанын түшүмүн жогорулатуу үчүн жогорку сорттогу райондоштурулган үрөн жана айыл чарба техникасын, жетишээрлик минералдык жерсемирткичтерди, пахтаны стабилдүү реализациялоону ишке ашырууга чет элдик инвестицияларды тартууга өкмөттүн көмөгү дайыма талап кылынат.

Республиканын Чүй, Фергана, Талас өрөөндөрү, Ысыккөл ойдуңунун чыгыш тарабы канткызылчаны өстүрүүгө өтө ыңгайлуу. Республикада айыл чарбасынын негизги тармагы катары 1930-жылдары Чүй өрөөнүндө башталат. 1940-ж. канткызылчанын жалпы айдоо аянты 15,1 миң гектарга, түшүмдүүлүгү ар гектардан 408

центнерге, дүн жыйымы 628,4 миң тоннага жеткен. Натыйжада, сугат жеринин канткызылчасынын түшүмдүүлүгү боюнча Чүй өрөөнү дүйнөгө белгилүү болгон. Алдыңкы кызылчачылар андан да жогорку түшүм өстүрүшкөн. Айтсак, Эмгектин эки жолку Баатыры Зууракан Кайназарованын звеносу ар гектардан орто эсеп менен 724 центнерден түшүм алууга жетишкен, өзү тейлеген аянттын ар гектарынан 1000 центнерге жакын түшүм жыйнап алган. Ал эми дүйнөдөгү өнүккөн Америка Кошмо Штаттары канткызылчаны (19-к.) өстүрүп келе жаткан жүз жылга жакын убакыттан бери биринчи жолу 1933-ж. Калифорния штатындагы сугат аянттын ар гектарынан 800 – 900 центнерден рекорддук түшүм алган.

Кийинки жылдарда республикада канткызылчанын аянты бир топ кеңейтилген, ал эми 1965-ж. анын аянты 53,9 миң гектарга жеткен, дүн жыйымы 1874,8 миң т болгон. Бирок, түшүмдүүлүгү, канттуулугу төмөндөй баштаган. Мисалы, кызылчанын канттуулугу 1940-ж. Чүй өрөөнүндө 18,63% тен, 1983-ж. 10,77% ке, түшүмдүүлүгү гектарына 206 цге чейин төмөндөгөн. Себеби, жер кыртыштын бузулушу, жыл сайын бир эле жерге кайталап кызылча эгилиши, агротехникалык туура эмес пайдалануу, суунун жетишсиздиги ж. б. факторлор түшүмдүүлүк менен канттуулуктун төмөндөшүнө алып келген. Ошондуктан 1983-ж. фабрикалык канткызылчаны өндүрүү Кыргызстанда токтотулуп, селекция менен үрөнчүлүккө көп көңүл бөлүнгөн. 2003-ж. 32,2 миң га жерден 812,2 миң т түшүм алынган, же ар гектар жерден 260,3 цден айланган. Республиканын калкынын кантка болгон муктаждыгы толук камсыз болгон.

Республикада 20-жылдарда калктын бир аз бөлүгү т а м е к и ч и л и к менен кесип кылган. Тамеки негизинен насыбай жасоо жана чегүү максатында өстүрүлүп, базарга чыгарылуучу. 1929-жылдан баштап Кыргызстанда өнөржайы үчүн тамеки сырьёсу өндүрүлө баштайт. Тамеки негизинен түштүктүн Ноокат, Куршаб, Өзгөн, Мырзаке, Аксы, Алабука өрөөндөрүнө, Талас облусунун ортоңку жана төмөнкү, Баткен облусунун тоо этектериндеги бөлүктөрүндө жайгаштырылган. Бул аймактын табигый-экономикалык шарттары жогорку сапаттуу, жыттуу жалбырактуу тамекини өстүрүүгө өтө ыңгайлуу. 1980-ж. пахта эгилчү биринчи зонага да тамеки өстүрүлө баштаган. Ал зонадагы тамекиден да жогорку түшүм алынган, бирок сапаты тоо этектериндеги өрөөндөрдөн алынган тамекиге караганда кыйла төмөн болгон.

Келечекте республиканын Фергана өрөөнүнө туташ жаткан пахта зонасындагы түздүктөрдөгү тамекинин аянтын кыскартуу, бошотулган аянттарга жашылча, жүгөрү, пахта, тоют өсүмдүктөрүн эгүү, ал эми тамекини түштүктүн тоо этектериндеги өрөөндөргө, Талас өрөөнүнүн ортоңку жана төмөнкү бөлүктөрүнө жайгаштыруу экономикалык жактан пайдалуу экендигин айгинеленди. Кыргызстан үчүн тамеки эң кирешелүү өсүмдүк. Ал экспортко кетүүчү продукциялар-

дын бири. Ошондуктан тамеки өстүрүүнү өнүктүрүү, кыргыз тамеки-синин сапатын жакшыртуу, түшүмүн жогорулатуу, чет өлкөлөргө ферменттелген тамекини жана даяр продукцияны (сигаретаны ж.б.) көбүрөөк сатуу республикага валютаны арбын алып келет.

Калктын өсүмдүк майына болгон керектөөсү күн сайын өсүүдө. Базар экономикасынын шартында жергиликтүү калк мурун эгилип, кийин токтоп калган май берүүчү зыгыр, күнкарама, күнжүт, кычы, сафлор сыяктуу өсүмдүктөрдүн жергиликтүү шартка ылайык келгенин гана эгип, аны айылдык чакан ишканаларда кайра иште-тип, өндүрүлгөн өсүмдүк майын күнүмдүк керектөөлөрү үчүн пайда-ланат. Бул өсүмдүктөр көп эмгекти талап кылбайт, аларды иш-тетүүдөн жана сатуудан көп киреше алууга болот.

Адистердин эсептөөлөрүнө караганда республиканын калкына жылына эң кеминде 100–145 миң т өсүмдүк майы сарып кылынат. Калктын талабын жарым-жартылай камсыз кылуу үчүн республи-када май берүүчү өсүмдүктөрдүн аянтын 30 миң гектарга чейин ке-нейтүү зарыл.

Май берүүчү өсүмдүктөрдүн басымдуу бөлүгү Көгарт өрөөнүнүн жогорку аймагында, Куршаб, Мырзаке, Каракулжа, Гүлчө, Баткен, Аксы, Алабука, Исфана ж. б. калктуу пункттардын айланасында, Чүй, Талас, Кочкор, Жумгал, Ортонку Нарын өрөөндөрүндө, Ысыккөл ойдуңунун тоо этектеринде чакан майда-майда аянттарга эгилүүдө, башкача айтканда кийинки жылдары республиканын бардык реги-ондорунда эгилет. Май берүүчү өсүмдүктөр, мисалы, зыгыр Ош, Жа-лалабат, Ысыккөл облустарынын кайрак жерлеринде өстүрүлөт. Алардан жогорку түшүм алуу боюнча жергиликтүү калктын таж-рыйбасы бар. Мисалы, 1932-ж. зыгырдын айдоо аянты республика-да 34 миң гектардан ашкан.

Май берүүчү өсүмдүктөрдүн ичинен азыркы базар шартында ал-дынкы орунда дагы эле болсо аянты боюнча күнкарама ээлейт. Ан-дан 29–56 %ке чейин май алууга болот. Софлордун аянты дагы кеңейтилүүдө, кайрак жерлерде айдалып, 25–32%ке чейин май алы-нат. Азыркы мезгилде калкты өсүмдүк майы менен камсыз кылууга шарт түзүлгөн. 2000-ж. өсүмдүк майы менен республиканын калкы 72%ке камсыз болгон; бир кишиге 5,7 кгдан май туура келген. Түшүмдүүлүгү 1995-ж. 4,5 цди түзсө, 2001-ж. жакшы сорттуу май өсүмдүктөрүнүн өздөштүрүүнүн негизинде 9,7 цге чейин көбөйгөн (био-логиялык 1 кишиге туура келген норма 7,9 кг). Келечекте май берүүчү өсүмдүктөрдү башка баалуу айыл чарба өсүмдүктөрүнө зыян келтирбегидей жайгаштыруу зарыл.

Күнөстүү Кыргызстанда ж а ш ы л ч а, м ө м ө - ж е м и ш, ж ү - з ү м, к а р т о ш к а өстүрүүгө ыңгайлуу шарттар бар. Азыр Ош, Жалалабат облустарында, Фергана өндүрүндө лимон, инжир, анар, жүзүм, ар түрдүү жашылча, коон-дарбыз, ал эми андан бийигирээк тоо таянган өрөөндүү түздүктөрдө жана адырларда капуста, поми-

дор, баклажан, калемпир, бадыран, пияз, сарымсак, коон-дарбыз, алма, алмуруттун кеңири аянттары бар. Алар андан ары өнүгүүгө багыт алды. Республиканын түштүк-батышына караганда Чүй, Талас, Ысыккөл өрөөндөрүндө жашылча 3–4 жума, Нарын облусунда 6–7 жума кеч бышат. Ошого карабастан буларда жашылчаны, мөмө-жемишти өндүрүү экономикалык жактан натыйжалуу келет.

Республиканын башка жерлерин айтпаганда да, Нарын облусунун өрөөндөрүндө капустадан, сабизден, картошкадан, пияздан, сарымсактан ж. б. өсүмдүктөрдөн жогорку түшүм алынууда. Мисалы, бийик тоолуу Атбашы – Каракоюн өрөөнүндө да картошка, буудай, жашылча өстүрүлүп, жергиликтүү калктын муктаждыгы канааттандырылууда. Республикада жашылчанын, мөмө-жемиштин, жүзүмдүн, картошканын аянты, дүн жыйымы көбөйүп келген. Мисалы, 1940–1995-жылдарда жашылчанын аянты 4,8 эсеге, картошка 2 эсеге, мөмө-жемиш 4,7, жүзүм 18 эсеге кеңейтилген.

Республикада жабык аянттарда (тепличаларда, чүмбөттөлгөн жерлерде) жашылчачылык жогорку темп менен өнүгүүдө. 1965-ж. 32,8 миң m^2 парник жана 20 миң m^2 кышкы жылыткыч жана 200 гектардан ашык убактылуу пленка жабылган, чүмбөттөлгөн аянттар болгон. Бишкек шаарында теплицанын аянты кеңейтилген. Келечекте курорт зонасындагы чарбаларда, айрым шаарларда жана ири айыл-кыштактарда теплицаларды куруу улантылат.

Кыргызстанда мөмө-жемиш бак-дарагынан алма, алмурут, чие, кайналы, шабдаалы, өрүк, анар, анжир, жер жемиштен – бүлдүркөн, карагат ж. б. өсөт. Алар Ысыккөл ойдуңунун батыш жана ортоңку бөлүктөрүндөгү таштак аянттарда, Чүй, Талас өрөөндөрүнүн, Ош, Жалалабат облустарынын тоо этектериндеги таштак жерлерде жана тоо капталдарында көбүрөөк кездешет. Нарын облусунун дыйканчылык өрөөндөрүндө алманын, алмуруттун суукка чыдамдуу сорттору өстүрүлө баштады. Жүзүм Ош, Жалалабат, Баткен облустарынын Сузак, Карасуу райондорунда, Бүргөндү, Баткен, Арка сыяктуу өрөөндөрдүн пахта өстүрүүгө ылайыксыз таштак аянттарда, Чүй өрөөнүнүн төмөнкү бөлүктөрүндө жана Кыргыз Алатоосунун этек тоолорунун капталдарында өстүрүлөт.

Картошка Ысыккөл өрөөнүнүн чыгышында, Чоң Кемин өрөөнүндө, Фергана тоо тизмегинин тоо этектериндеги өрөөндөрдө, Чүй облусунун Байтик, Ысыката өрөөндөрүндө кеңири аянттарды ээлейт. Азыр Ысыккөл облусу республикада өндүрүлгөн картошканын жарымынан көбүн берет. Республиканын картошканы калкка «экинчинан» жана үрөн иретинде өндүрүүсү экономикалык жактан натыйжалуу келет. Алардан жогорку түшүм алуу үчүн эң мыкты технологияны өздөштүрүү зарыл.

Кыргызстан өзүн-өзү жашылча, мөмө-жемиш, жүзүм, картошка менен толук камсыз кылууга жана сыртка чыгарууга мүмкүнчүлүгү бар.

Багбанчылыкты, жүзүмчүлүктү өнүктүрүү, ар түрдүү кургатылган жер жемиштерди (өрүк, мейиз ж. б.), жакшы сакталган жаңы алманы, алмурутту, кайналыны, жүзүмдү, карагатты чет өлкөлөргө чыгарууну көбөйтүү – киреше берип, экспорттук жаны мүмкүнчүлүктөрдү түзөт.

Республика табигый мөмөлүү токойго да бай. Айрыкча, түштүктө кеңири аянтты ээлеген жангак-мөмө-жемиш токоюнда жапайы жангак, алма, алмурут, алча, бадам, мисте, карагат, бүлдүркөн ж. б. өсөт. Кыргызстандын тоолорунда, капчыгайларында, суулардын бойлорунда бөрүкарагат, чыныкарагат, чычырканак, итмурун ж. б. өтө көп кездешет. Аларды пайдалануу, сыртка сатуу республикага көп пайда келтирээр эле. 2003-ж. республика боюнча жашылчанын аянты 36,3 миң га, мөмө-жемиш багынын жалпы аянты 46,3 миң га, жүзүмдүн аянты 6,9 миң гектарга чейин, ал эми картошка болсо 83,3 миң га жерге отургузулуп ар бир гадан 155,0 ц түшүм жыйналып, дүң жыйымы 1308,2 миң т ны түзгөн. Келечекте жашылча, мөмө-жемиш, жүзүм, картошка өндүрүүнү көбөйтүү калктын аларга болгон талабын жогорулатат.

Ү р ө н ч а р б а с ы. Республикада бедени, канткызылчанын уругун үрөн иретинде өндүрүүгө ыңгайлуу табигый шарттар бар. Алар жетиле бышып, үрөн катары чет мамлекеттерге сатылат жана республиканын өзүндө пайдаланылат.

Кыргызстанда беденин уругун өндүрүүчү аянт 45 миңден ашык гектарды түзөт. Түшүмдүүлүгү гектарына 2 ц болгон мыкты чарбалар ар гектардан 3,0, ал түгүл 10 ц түшүм алат. Дүң жыйымы орто эсеп менен кийинки жылдарда жылына 10 миң т га жетти.

Үрөн үчүн айдалган беде Баткен, Ош, Жалалабат облустарынын түздүктүү өрөөндөрүндө жайгашкан. Чүй облусунун Жайыл, Панфилов, Москва, Ысыката райондорунун чарбаларында ар гектардан 4–5 ц беденин уругу алынат. Келечекте аталган облустарда үрөн үчүн эгилген беденин аянтын 50 миң гектарга чейин жеткизип, жылына 15 миң т беденин уругун өндүрүп, чет мамлекеттерге сатуу кирешени арбын берээр эле. Үрөн үчүн канткызылчаны эгүү 1979-ж. Чүй өрөөнүндө башталган. Жыйналган түшүмдүн 6 миң т уругу Ысыката районундагы машина сыноочу станциялардагы анча чоң эмес ишканада, калганы Казакстандын Чүй станциясындагы ишканада тазаланат. Тазаланган канткызылчанын уругу үрөн иретинде Орусиянын Борбордук кара топурактуу районуна, Латвияга, Литвага, Эстонияга сатылган.

Келечекте үрөн үчүн канткызылчанын аянтын Чүй өрөөнүндө гана жайгаштыруу мезгил талабына ылайык келет. Алардын аянтын 10 миң гектарга чейин азайтып, түшүмдүүлүгүн жогорулатып, дүң жыйымын 15 миң т га чейин жеткизүү республикага арбын киреше алып келет.

V. 2.3. Мал чарбасы

Кыргызстанда мал чарбасы көп тармактуу чарба. Анын эң негизгилери кой, уй, жылкы. Булардан башка үйкуштарын, жибек куртун, бал аарысын өстүрүү иши да бар. Көлдө, сууларда, көлмөлөрдө балык көп. Алар ар түрдүү азык-түлүктөрдү (эт, сүт, май, жумуртка, бал, балык), сырьёлорду (жүн, тери, жибек пилласы), күч унааларын берет. Ошону менен бирге мал чарбасы дыйканчылык үчүн жерсемирткичтерди (кыкты) берсе, бал аарылары маданий өсүмдүктөрдүн чаңдашуусуна, башкача айтканда түшүмдүүлүктүн жогорулашына мүмкүндүк берет.

Мал чарбасынын өнүгүшүндө жана адистештирилишинде тоют базасы чоң роль ойнойт. Бекем тоют базасы – мал чарба тармактарын өнүктүрүүнүн маанилүү шарты.

Республикада мал чарбасынын тоют базасын табигый жайыттар, дыйканчылыктан өндүрүлгөн тоют жана өнөржайында даярдалган аралаш тоюттар түзөт.

Кыргызстандын эң маанилүү жаратылыш байлыгы – т а б и г ы й ж а й ы т ы, анын мал чарбасынын тоют базасын чыңдоодо мааниси зор. Жайыт табигый жана эгилме болуп экиге бөлүнөт. Республикада малга керектүү эң арзан тоютту табигый жайыттар камсыз кылат. Жыл бою жайыттын чөбү кой-эчкинин рационунун – 70, жылкынын – 70, уйдун – 50, топоздун – 100 % ин түзөт.

Кыргызстанда табигый жайыттын жалпы аянты 9,2 млн га (2002); анын ичинде жазгы-күзгү жайыт 2,9 млн, жайкы жайыт 4,8 млн, кышкы жайыт 1,5 млн ганы түзөт. Бийик тоолуу жайыттар деңиз деңгээлинен 2600–4000 м бийиктикте жайгашып, 4,1 млн га аянтты ээлейт. Анын ичинен 1,9 млн га деңиз деңгээлинен 3000 – 4000 м бийиктиктен орун алган. Жайыттар жана шалбаалар деңиз деңгээлинен түрдүү бийиктикте тектирленип жайгашкан, бул болсо көчмө жайыт мал багуусуна ылайыктуу. Бийиктик боюнча чөптөр ар кандай мөөнөттө жетилгендиктен мал үчүн чөп жылдын бардык мезгилинде табылат.

Жайыттар жыл мезгилдерине карата пайдалануусу боюнча жайкы-кышкы, жазгы-күзгү жайыт деп бөлүнөт. Жайкы жайыттын үлүшүнө 45 %, кышкыга 25 %, жазгы-күзгүгө 30 % туура келет. Жайлоолор субальп, альп зоналарында жайгашып, айрым бийик тоолуу аймактарда эң кенен аянттарды ээлейт. Алардын айрымдары (Суусамыр, Чоң Алай, Чаткал өрөөндөрү) өзүлөрүнүн ээлеген аянты, чөбүнүн запасы жана географиялык абалынын ыңгайлуулугу жагынан Кыргызстанда гана эмес, Борбордук Азия мамлекеттеринин райондорунда да мааниси өтө зор.

Жайкы жайытынын аянты жагынан Нарын облусунун райондору республикада биринчи орунда турганы менен Аксай, Арпа сыяктуу белгилүү жайлоолору алыстыгына байланыштуу толук пайдалана-

нылбайт. Экинчи орунду республиканын түштүгү ээлейт. Чоң Алай, Чаткал өрөөндөрүндө жай мезгилинде Кыргызстандын гана эмес, Өзбекстандын, Тажикстандын малдары да жайлаган. Кыргызстандын жана Казакстандын отор малы үчүн Суусамыр жайлоосу да эң ыңгайлуу жайлардын бири. Булардан башка Ысыккөлдүн күнгөй, тескейинде, Сарыжазда, Жетөгүздүн жана Тондун сырттарында, Чоңкемин өрөөнүнүн чыгышындагы – Көгойрокто да бир топ жайкы жайыттар бар.

Кыргызстандын отор малы үчүн кышкы жайыт да маанилүү. Бирок аянты да, тоют запасы да жайкы жайыт менен салыштырганда бир топ аз, ал жалпы жайыттардын төрттөн бир бөлүгүн гана ээлейт. Негизги аймактары: Ысыккөл өрөөнүнүн батышы, Ысыккөлдүн сырттары, Кочкор, Жумгал, Каракужур өрөөндөрү, Жалалабат облусундагы Кызылжар кыштоосу болуп эсептелет. Чүй облусунун райондорунда кышкы жайыттар аз. Ошондуктан алар өз ара келишимдин негизинде койлорунун басымдуу бөлүгүн Казакстандын Балкаш көлүнүн түштүгүндөгү Кенесанракай кыштоосунда кыштатып келген.

Кийинки жылдарда республиканын бир топ жайлоолорунун (Аксай, Арпа, Суусамыр өрөөндөрү жана Ысыккөлдүн сырттары) айрым жерлери кыштоо иретинде да пайдаланылат.

Республиканын көп жерлеринде жазгы жана күзгү жайыт жайгашкан. Айдоо аянттарын кеңейткенге чейин мындай жайыттар Кыргызстандын бардык жеринен кездешчү. Эгин талааларынын аянты ушул жайыттардын эсебинен кеңейип, Чүй, Талас өрөөндөрүндө, Ош, Жалалабат облустарынын адырларындагы жазгы-күзгү жайыттар өтө кыскарып кеткен. Ысыккөл, Нарын облустарында жазгы, күзгү жайыттар тоо капталдарынын этектеринде кездешет. Көктөмдө да, күздө да бир жерге жайгандыктан тоют запасы жетишсиз.

Кышкы, жазгы, күзгү жайыттарда отор малдар үчүн тоют жетишсиз болгондуктан, ал жерлерде кошумча тоют чөп чабындылардын (шалбаалардын) эсебинен да топтолот. Бирок, республика боюнча шалбаалардын аянты өтө эле аз, түшүмү төмөн.

Өткөн советтик доордо Кыргызстанда малдын саны ыксыз көбөйгөн. Жайыттардын ар бир гектарына нормадагыдан ашык мал жайылган. Жайыттар иретсиз, чаржайыт пайдаланылган. Дүйүм чөптөр жакшы өспөстөн, синимдүүлүгү жылдан-жылга төмөндөп кеткен. Натыйжада жайыттардын бүлүнүшү 75% ти түзгөн. Болгон жайыттардын 3 млн гектардан ашык бөлүгүн мал жебеген отоо чөптөр басып, 1,7 млн га аянт эрозияга учурап, чөп чыкпай, такырланган. Тоо капталдары жана этектери эрозияга чалдыккан, айрыкча 170 миң га жайыт көбүрөөк эрозияга дуушар болгон. Жазгы, күзгү, кышкы жайыттардын көп аянтын чопо жана шор басып кеткен.

Илимий мекемелердин маалыматтарына ылайык 1930–1950-ж. жайыттардын түшүмдүүлүгү орто эсеп менен ар гектардан 10–12 ц

чөпкө жетсе (кургатылган чөп), кийин 2–4 центнерден ашпай калган. Эгерде 1950–1960-ж. табигый өскөн чөптүн үлүшү республиканын тоютунун 65% ин түзсө, кийин ал 37% ке төмөндөгөн.

Азыркы учурда мурунку колхоздорго жана совхоздорго бекитилип берилген жайыттардын көбүнө, айрыкча алыскы жайыттарга мал жайылбай ээн калууда. Ошол эле учурда дыйкан (фермер) чарбалары өздөрүнүн малдарын калктуу конуштарга жакын жайыттарга баш аламан жайып, алардын кунарын кетирип, деградацияга жана эрозиянын күчөшүнө алып келүүдө.

Жайыт сапаты боюнча төмөнкүдөй бөлүнөт: таза жайыттар 1,3 млн га, эрозияга дуушарланган жайыттар – 0,2 млн га, деградацияга учураган жайыттар – 2,3 млн га, анын ичинен 0,7 млн га өтө деградацияланган жайыттар. Тик жантаймаларда жайгашкан (40° тан тик), мал жаюуга мүмкүн болбогон жайыттар – 400 миң га. Жайыттарда уулуу чөптөр (кундуз чөп, кулунчак, чайыр куурай, кызгалдак), малга аш болумсуз, сабагы катуу өсүмдүктөр (кумуру, сарыбаш, аткулак, шыралжын, бүргөн, кокотикен), бадалдар (итмурун, алтыгана, төөкуйрук, боз караган, шилби, бөрүкарагат) ж.б. көп тараган. Жайытты сактоо жана анын түшүмдүүлүгүн жакшыртуу үчүн убагында жайыт которуп, малды тилкелеп жаюу талапка ылайык.

Келечекте жайытты жакшыртуу үчүн жайытты которуштуруп пайдалануу, жайлоолордо жүз жылдап топтолгон кой кыктарын жерсемирткич катарында жайыттарга чачуу, минералдык жерсемирткичтерди кеңири пайдалануу, эрозияга каршы чараларды көрүү, жайыттарга суу жеткирүүнү жакшыртуу, малды жаюуну жөнгө салуу, аларды тилкелер боюнча жаюунун системасын өздөштүрүү, жайыттарда кеңири таралган шыраалжын, караган, төөкуйрук, аткулак, марал кулак, уукоргошун, кокотикен ж. б. отоо чөптөргө каршы күрөшүүнүн прогрессивдүү жолдорун колдонуп, аларды жоготуу, табигый тоютка жарамдуу өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгүн жогорулатуу, койлор үчүн кайрак жерлерге, уйлар үчүн чөп эгилген жерлерге маданий жайыттарды уюштуруу сыяктуу иштер мал чарбасына туруктуу тоют базасын түзүүгө көмөк берет.

Базар экономиканын шартында жайыттар мамлекет тарабынан фермелерге, чабандарга, кооперативдерге ж. б. чарбаларга арендага берилет. Алардан жайыттарды сарамжалдуу пайдаланууну, сапатын жогорулатууну, илимий ачууларды жана жетишкендиктерди кеңири таратууну талап кылат.

Т о ю т ө н д ү р ү н ү н экинчи булагы – дыйканчылык. Тоют өсүмдүктөрүнүн аянты 1913-ж. бардык айдоо аянттын 6,3 % ин ээлесе, 2002-ж. 36,6% ти түзгөн. Буга жем үчүн айдалган арпанын, сулунун ж.б. айыл чарба өсүмдүктөрүнүн аянты кошулса, ал андан да көп пайызды түзөт.

Тоют үчүн эгилген айыл чарба өсүмдүктөрүнүн аянты табигый жайыттардын аянтына караганда 17,5 эсеге аз. Бирок дыйканчылыктан тоюттун 60% и өндүрүлөт.

Республикада беде, эспарцет, уйбеде, кашкабеде, кылкансыз түбүбош, аксокто, шалбаа бетегеси, таракбаш, көп жолу чабылуучу жайыт рейграсы айдалат. Мөмө тамыры тоют өсүмдүктөрдөн – брюква, канткызылча, картошка, жер алмуруту; силостук өсүмдүктөрдөн – жүгөрү, күнкарама, тоют машбуурчагы; көк тоютка жана жем үчүн карабуудай, сулу, арпа, жүгөрү өстүрүлөт. Мал чарбасы дыйканчылыктан кошумча тоют катары эгиндин саман-топонун, кызылчанын жалбырагын алат.

Республикада аралаш тоютту өнөржайда өндүрүү кийин эле өздөштүрүлгөн. Мал чарбасынын аралаш тоютка болгон керектөөсү өтө жогору. Аралаш тоют өнөржайы республиканын өзүндө өндүрүлгөн жемчарга ылайыктуу арпа, сулу, буудайдын, буурчактын, таруунун ж. б. тоютка ылайыктуу өсүмдүктөрдүн, тамак-аштын калдыктарынын негизинде продукция чыгарат.

Аралаш тоют өндүрүүчү заводдор республикадагы ун-акшак тартуучу комбинаттардын алдында иштейт. Алардын ири ишканалары – Токмок, Бишкек, Карабалта, Балыкчы, Каракол, Карасуу, Жалалабат, Ош, Нарын, Талас шаарларынан орун алган. Бирок, алар сырьёнун жетишсиздигинен жарым-жартылай иштеп жатат. Республиканын айыл-кыштактарындагы чарбаларда, алыскы бийик тоолуу жайыттарда аралаш тоют өндүрүүчү цехтер уюштурулуп, алар Кыргызстанда өндүрүлгөн аралаш тоюттун 5% ин берип келген. Алардын өздүк наркы ири ишканаларда өндүрүлгөн продукциянын өздүк наркына салыштырганда 2,5 эсе арзанга турган. Анткени сырьёну алар өзүндө өндүргөн. Фермердик чарбалардын өзүндө аралаш тоют өндүрүү мезгилдин талабы.

Мал чарбасы республиканын ун-акшак тартуучу комбинаттарынан, айылдык тегирмендерден улпак, кант заводдорунан жом менен патока, май чыгаруучу заводдордон күнжара, пиво заводдорунан барда, сүт заводдорунан сарысуу менен тартылган сүт алышат. Ошондой эле тамактануучу жайлар тамак-аш калдыктарын берет.

Республиканын мал чарбасы али тоют менен толук камсыз боло элек. Мындан ары мал чарбасына бекем тоют базасын түзүү, тоюттун сапатын жакшыртуу малдын продуктуулугун жогорулатат, малдын башын сактоого шарт түзөт.

Мал чарба тармактары. Кыргызстанда малдын саны жылдан-жылга көбөйүп келген. Бирок рыноктук экономикага өтүүдөгү өткөөл мезгилде малдын саны кескин кыскарып, чарбада структуралык өзгөрүүлөр болду. Чочко, кой, үй куштары азайып, уй, жылкынын башы көбөйдү. Буга байланыштуу карамалдан алган продукция көбөйүп, кой жана үй куштарынан алган продукция азайган.

Кыргызстанда мал чарбасынын эң негизги тармагы **кой чарбасы** болуп эсептелет. Кыргыз эли эзелтен койдун асыроого чоң маани берген. Бул болсо анын тоолуу рельефине байланыштуу өзгөчө табигый-экономикалык шарттан келип чыккан. Кой чарбасынын

негизги тоют базасы табигый жайыт. Кой чарбасынын эн жакшы өнүгүшүнө ыңгайлуу аймактар Нарын облусу, Ысыккөлдүн сырты жана өрөөндүн батышы, Ош, Жалалабат облустарынын тоолуу аймактары болуп эсептелет. Андан кийинки орун Талас, Кемин өрөөндөрүнө, Ысыккөл өрөөнүнүн чыгышына, Фергана, Алай, Түркстан кыркатоолорунун Фергана өрөөнүн караган капталдарына таандык. Дыйканчылык өнүккөн Чүй, Фергана өрөөндөрүнүн түздүктөрү кой чарбасынын өнүгүшүнө ыңгайсыз. Бирок, кой чарбасы республиканын бардык табигый-экономикалык зоналарында өнүккөн. Мурунку СССРде Кыргызстан жүн жана кой этин өндүрүү боюнча Орусиядан жана Казакстандан кийинки үчүнчү орунда турган.

Азыр кыргыз уяң жана чала уяң жүндүү койлорунун продуктуулугу Австралиянын, Жаңы Зеландиянын койлорунун продуктуулугу менен салыштырганда кыйла төмөн. Ошондуктан республиканын илимпоздору жаңы уяң жүндүү кыргыз тукумундагы койлорду чыгаруунун үстүндө иштеп жатат. Азыркы кыргыз уяң жүндүү койлордун ар бирөөнөн орто эсеп менен 2,6–3,2 кг жүн кыркылып алынса, ал эми жаңы уяң жүндүү кыргыз коюнун ар биринен 6,4–7,0 кг жүн кыркылат. Ушундай эле теңиртоо тукумундагы койлордон орточо эсеп менен 4,9–5,5 кг жүн алуу боюнча асылдандыруу иштери жүргүзүлүп жатат. Алай тукумундагы койдун жүнү чала кылчык, анын орточо жүндүүлүгү 3–4 кг. Жүнүнөн килем токулат. Республикада кой чарба сырьёсун иштетүүчү өнөржай тармактары жетишээрлик, ошондуктан бул тармактын экономика үчүн мааниси зор.

Э ч к и ч а р б а с ы. Кыргызстандын аймагында эзелтен эле Азиянын тыбыттуу эчкилеринин тукумунан тараган жергиликтүү кыр-

17-таблица

Кой, эчки чарбаларынын негизги көрсөткүчтөрү

Жылы	Кой, эчкинин башы, миң	Кыркылып алынган жүн, миң т	Кой башынан алынган жүн, кг
1991	9106,6	36,2	3,8
1992	8361,7	33,3	3,7
1993	6972,6	30,8	3,7
1994	4783	20,8	3,1
1995	3899,4	14,5	3,0
1996	3312,9	11,8	3,0
1997	3804,9	11,4	3,3
1998	3810,6	11,5	3,3
1999	3806,5	11,7	3,4
2000	3799,2	11,7	3,5
2001	3744,2	11,7	3,5

гыз эчкилерин өстүрүп келген. Жергиликтүү эчкилер жыл бою жайыттарда асыралгандыктан, ар кандай табигый шартка тез байырлап, жашоого жөндөмдүүлүгү, чыдамдуулугу, ыланга туруктуулугу менен айырмаланат.

Кийинки мезгилде тыбыттуу аргын эчкилерди өркүндөтүү боюнча селекциялык асыл тукумдаштыруу иши жүргүзүлүүдө. Сур жана ак тыбыттуу эчкилердин жогорку продуктулуу жаңы тукуму чыгарылды. Алар Аксы, Алабука, Өзгөн, Токтогул, Тогузторо, Жумгал, Баткен, Кадамжай, Лейлек, Алай райондорунда асыралат.

Республикада тыбыттуу эчки чарбачылыгы мал чарбасынын келечектүү тармагы. Эчкинин тыбытын чет мамлекеттерге туруктуу валютага сатууга болот. Келечекте фермер ж. б. чарбаларда эчкинин саны жана андан алынуучу продукциялар көбөйтүлмөкчү. Эчки асыроо анчалык көп материалдык чыгымды талап кылбайт. Баткен облусу эчкинин жаңы породасы чыгарылып жаткан негизги регион. Кыргыз тыбыттуу эчкиси көбүнчө Баткен районунда асыралат. Мында негизги асыл-тукум базасы – «Тегирменбашы» асыл-тукум кооператив заводу. Анда 4,5 миң баш асыл тукум эчки асыралып, 1 эчкиден орто эсеп менен 0,45 кгдан тыбыт алынат. Кыргыз жүндүү эчкисинин негизги таралган району – Кадамжай (Баткен облусу).

У й ч а р б а с ы. Кыргызстандын мал чарба өндүрүшүнүн негизги маанилүү тармагы – уй чарбасы. Уй чарбасынан алынган продукция мал чарбасынан алынган продукциянын жалпы көлөмүнүн 60% ке чейинкисин түзөт. Кыргызстандын чарбаларында уй чарбасы эки багытта: Чүй, Талас өрөөндөрүндө, Ысыккөл облусунда, Жалалабат, Ош облустарынын дыйканчылык зонасында сүт-эт багытында, ал эми бийик тоолуу райондордо – эт-сүт багытында өнүгүп жатат. Республикада 2001-ж. жалпы уйдун саны 969,5 миңге, анын ичинен сааны 535,6 миңге жетип, 1142,0 миң тонна сүт саап алынган.

Кыргызстанда жергиликтүү тукумдагы малдардан сүт жана эт боюнча жогорку продуктуулугу менен айырмаланган Алатоо асыл тукум уйлары чыгарылган. Талас өрөөнүндө сүт-эт багытындагы жакшыртылган Олуяата асыл тукум уйлары кеңири таралган. Бардык экономикалык райондордо бордоп семиртүүчү чарбалар бар.

Тоюттандырып жакшы бакса Алатоо саан уйларынан орто эсеп менен 4000–4500 кг сүт (алдынкы чарбаларда 4800–5000 кгдан) саап алууга болот. Сүтүнүн майлуулугу 3,7–3,9%. Жакшы багылган малдан 53–55%, ал эми бордоп семиртилгендеринен 60% ке чейин таза эт алууга болот. Олуяата ую республикада көптөн бери асыралып келгендигине карабастан, 1974-ж. гана тукум катары бекирилген. Ал сүттүү тукумга кирип, жакшы өсүшү менен айырмаланат. Талас, Чүй өрөөндөрүндө асыралат. Сүттүн жылдык орточо сааны 4500–5000 кг, сүтүнүн майлуулугу 3,7–3,8%. Республикадагы селекция – асыл тукум иштери алатоо, олуяата, карала уйлардын тукумун жакшыртууга жана алардын сүттүүлүгүн арттырууга арналган.

Уй чарбасынын өсүшүнүн негизги көрсөткүчтөрү

Жылы	Саан уй, миң баш	Бардык алынган сүт, миң т	Ар бир уйдан саап алынган сүттүн орт. өлчөмү, кг
1991	518,6	1127,5	2329
1992	514,7	957,1	1913
1993	511,2	939,8	1893
1994	480,9	867,9	1756
1995	470,9	860,4	1841
1996	459,9	876,1	1954
1997	473,5	893,6	1990
1998	492,2	959,3	2050
1999	511,5	1041,8	2126
2000	523,8	1962,6	2131
2001	535,6	1142,0	2145

Топоз чарбасы Кыргызстандын мал чарбасында көмөкчү тармактын бири. Топоз бийик тоолуу жайыттарда (деңиз деңгээлинен 3000–6500 м бийиктикте) багылып, эң арзан продукция берүүчү мал. Кыргызстандын бийик тоолуу аймактарын мекендеген топоздор жайкысын такай бороондуу шамал уруп турган, кой, жылкы бара албаган, бодур таштуу, кар жаткан жайыттарда жүрөт. Кышкысын башка малдын түрү басып барбаган тик беттүү, карагай-чердүү, аска-таштуу тоо жайыттарында кыштайт, кар астынан сейрек чөптөрдү таап жейт. Алар жапайы кайберендер жүргөн жерлерге чейин жетип, түркүн чөптөрдү оттойт. Топоздор 50–60 суукка, нөшөрлүү бороон-чапкындарга моюн бербейт.

Топоз чарбасы Чоң Алай, Ноокат, Атбашы, Нарын, Кочкор, Тоң, Жетөгүз, Кадамжай, Баткен, Чаткал, Каракулжа, Тогузторо сыяктуу алыскы тоолуу райондордо жайгашкан. Топоз арзан эт жана тери берет, жайкысын саалат, күзүндө саан токтотулат. Сүтүнүн майлуулугу 12%, сүттүүлүгү анча эмес. Жергиликтүү эл топозду илгертен бери эле асырап келген, бирок кийинки совет убактарда алардын саны азайып кеткен. 1991-ж. республикада 55,3 миң баш топоз болсо, 2003-ж. 16,3 миң башка чейин кыскарган. Келечекте алардын санын көбөйтүп, арзан продукция өндүрүү экономикалык жактан пайдалуу.

Кыргызстанда чочко чарбасы мал чарбасынын эт жана кыртыш май берүүчү тармагы. Мал чарбасынын ичинен чочко чарбасы кайтарымдуу, тез өнүгүүчү жана кирешелүү тармак. Негизинен дан чарбалуу Чүй өрөөнүндө, Ысыккөлдүн чыгышында, Көгарт өрөөнүнүн жогорку аймагында, Куршаб өрөөнүндө, Талас өрөөнүнүн Карабуура, Бакайата райондорунун айрым чарбаларында жайгашкан жана аларда ак чочко тукуму кеңири таралган. Чочко чарбасынын алгачкы өнүгүшү Кыргызстандын аймагында 19-кылымдын 70-

жылдарында орус жана украин келгиндерине байланыштуу. Республикада чочко чарбасы көмөкчү чарба катары өнүгүп, калктын жана кайра иштеп чыгаруучу ишканалардын ички керектөөсүн канааттандырууга багытталган. Кыргызстанда 1991-ж. жалпы мал чарбасынан алынган эттин ичинен чочко этинин үлүшү 14,2% ти түзгөн. Ал эми анын саны 357,7 миң баш болгон. 1992–1993-ж. аралаш тоюттун жетишсиздигине жана кымбаттыгына байланыштуу бул чарба бир кыйла начарлап, айрым жерлерде чочконун саны 80 % ке чейин азайган. 2000-ж. чочконун саны 101,1 миң баш, ал эми 2002-жылы 86,6 миң башты түзгөн. Чочко этин өндүрүүнү көбөйтүү үчүн бул чарбада аргындаштыруу системасын жакшыртуу зарыл. Ошондуктан негизги энелик тукум катары ири ак чочко, негизги аталык тукум катары хряк, ландрас же түндүк кавказ тукумдары пайдаланылат. Айрым райондордо адистештирилген эт тукумундагы чочколор багылат.

Жылкы чарбасы. Кыргызстанда жылкы чарбасы илгертен эле көчмөн жана жарым көчмөн чарбачылыкка ылайыкталып өнүгүп келген. Жылкы жыл бою жайытта багылып, көчмөн кыргыз эли үчүн жылкысыз жашоо эч мүмкүн эмес эле. Мурдагы Совет бийлигинин алгачкы жылдарында кыргыз жылкысын жакшыртуу боюнча олуттуу иштер жүргүзүлгөн. Ысыккөл, Ноокат, Талас, Нарын райондорунда асыл тукум жылкы заводдору уюштурулган, жаңы породадар чыгарылган. Бирок, жылкынын саны 1950-жылдарда кескин кыскартылган. Эгерде, 1925-ж. республикада 437,8 миң жылкы болсо, ал 1964-ж. 221,0 миңге чейин кыскарган. Кыргызстан Орто Азия, шериктеш өлкөлөрүнүн ичинде гана эмес, жалпы Борбордук Азиядагы жылкы чарбасы өнүккөн өлкө. 2003-ж. жылкынын саны 360,7 миңге жетти. Жылкы чарбасы эт, кымыз берет. Ал эс алуучу жайларда кеңири пайдаланылып жатат. Ат туризми кооз капчыгай, өрөөндөрдө, айрыкча Ысыккөлдүн курорттук зоналарында кеңири уюштурулуп жатат. Ат спорту өнүккөн.

Республикада жылкылардын ичинен кыргыз жана жергиликтүү жакшыртылган тукумунун башы көбүрөөк. Кыргыз жаңы тукуму – тоо шартына ылайыкташкан дүйнөдөгү эң мыкты аргын чалыш тукум. Аларга дүйнөлүк рынокто суроо-талап көп. Дагы башка таза кандуу минги тукумундагы жылкылардын баалуу генофонду бар.

19-таблица

Породалуу жылкылар (2001)

Жылкы породасы	миң баш	курамы, % м-н
Кыргыз жаңы породасы	194,4	54,9
Жергиликтүү жакшыртылган порода	138,7	39,2
Орлов ж-а орус таскактуу породасы	11,7	3,3
Дон породасы	3,4	1,0
Таза кандуу минги порода	1,7	0,5
Жана башка породадар	4,0	1,1
Бардыгы	353,9	100,0

бар. Дон жылкылары – минги-чегилме жылкы тукуму, жеке менчик ээлеринин колунда. Орлов жана орус таскактуу тукумундагы жылкылар негизинен Чүй облусунда тарап, спортко жана жүк ташуучу унаа катары пайдаланылат.

Кыргызстандын табигый-экономикалык шартында жылкыны үйүр-үйүрү менен багуу ыңгайлуу. Азыр республикада жылкынын 62% үйүр-үйүрү менен жайлоодо, кыштоодо асыралат. Жылкынын тоютка болгон керектөөсүнүн 85 – 90% жыл бою талаадан оттоонун эсебинен канааттандырылат. Бул көп каражатты үнөмдөөгө шарт түзөт.

Үй куштары чарбасында тоок, күрп, өрдөк, каз ж.б. канаттуулар өстүрүлөт. 30-жылдарда республиканын чарбаларында майда канаттуулар фермалары уюштурулуп, көмөкчү тармак иретинде өнүгө баштаган. Кийинчерээк аларды жоюп, 60-жылдардан баштап Сокулук, Аламүдүн, Атбашы, Бишкек, Жалалабат, Карасуу, Сузак, Чүй, Ысыката, Ысыккөлдө жумуртка жана эт багытында ири канаттуулар фабрикасы уюштурулуп, өнүгө баштаган. Чүй өрөөнүндө өрдөк фабрикасы да курулган. Республикада өндүрүлгөн жумуртканын 51,5%, үй кушу этинин 44,8% бакма канаттуулар фабрикасынын үлүшүнө туура келген.

Үй кушу фабрикасы аралаш тоюттардын жана жемчардын базасында иштеген. Натыйжада, тоюттун жетишсиздигинен фабрикалар иштебей калган. 1991-ж. 13,6 млн. үй кушу болсо, 2003-ж. анын саны 3,6 млнго кыскарган. Үй куштарынын негизги жеми дан болгондуктан, ал республиканын дыйканчылык зоналарында көбүрөөк өнүгө баштады. Негизги райондору Чүй, Талас, Ош, Жалалабат, Ысыккөл облустарынын дыйканчылык зоналары болуп эсептелет. Мында үй куштарынын ичинен тоок басымдуулук кылат.

Күрп болсо негизинен Ош, Жалалабат, Баткен облустарынын Фергана өндүрүнүн түздүктөрүндөгү жана тоо этектериндеги чарбаларда, Таласта, каз, өрдөк негизинен Чүй жана Ысыккөлдүн айрым чарбаларында асыралат.

Жибекчилик Кыргызстандын айыл чарбасында көмөкчү чарба болуп эсептелет. Ал Баткен, Ош, Жалалабат облустарында өнүккөн. Жибекчиликтин өнүгүшүнө табигый-климаттык шарт толук мүмкүнчүлүк берет.

Жибекчиликтин негизин түзгөн тыт жыгачтарынын жалбырактары жибек курттары (пилласы) үчүн тоют булагы болуп эсептелет. Тыт жыгачтары айдоо аянттарынын четжакаларына, жолдордун боюна, каналдардын, арыктардын жээктерине, көлмөлөрдүн, суусактагычтардын жана айыл-кыштакта жашаган калктын короо-жайларынын айланасына бир катар же эки катар тилке түрүндө тигилет. Ал эми плантация тибинде болсо тыт жыгачтары атайын бөлүнгөн анча чоң эмес аянттарга отургузулат. Бардык жыйналган тоюттун дүң жыйымынын 82%ин катар отургузулган тыттардын

жалбырактары берет, ал эми тыт плантациясынан алынуучу тоюттар 18 % ти түзөт.

Кыргызстандын жаратылыш шарты аары чарбасын өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Республикада табигый жана айыл чарба өсүмдүктөрү бир мезгилде гүлдөбөйт. Алардын гүлдөшү бийиктик алкактар боюнча өзгөрөт. Ошондуктан бал аарыларын дайыма бир алкактан экинчи алкакка көчүрүп жүрүүгө туура келет. Өрөөндөгү дыйканчылык талааларындагы беде, эспарцет, мөмө-бак, жашылча-жемиш, бакча ж. б. өсүмдүктөр, тоолордо өскөн ар түрдүү табигый чөп, караган, бадал өсүмдүктөрү гүлдөгөн мезгилде бир жагынан чандаштырууну талап кылса, экинчи жагынан аларга тоют базасы болуп эсептелет.

19-кылымдын 70-жылдарында биринчи бакма аары орус келиндери тарабынан Каракол шаарынын аймагына, 1910–1915-ж. республиканын түштүгүнө, Чүй өрөөнүнө орустар, украиндер тарабынан алынып келинген. Кийинчерээк чарбаларда жана калктын көмөкчү чарбаларында бал аарысы кирешелүү тармак катарында өнүгө баштаган. Республикада 100 миңге жакын балчелек бар. Жыл сайын орто эсеп менен ар бир челектен 35–45 кг, айрымдарынан 80 кгга чейин бал алынат. Республикада балдан сырткары жыл сайын 150–160 т воск, 2 т прополис, 1,5 т энелик сүт, 5–6 кг аары уусун өндүрүүгө болот.

Балык чарбасы республиканын айыл чарбасынын балык өстүрүүчү жана аларды көбөйтүп, тукумун жакшыртуу иштерин жүргүзүүчү тармагы. 1965-ж. Кыргыз Республикасынын балыкчылык башкармалыгы (1993-жылдан «Кыргызбалыгы» корпорациясы) уюшулгандан тартып өзүнчө тармак катары өнүгө баштаган. Балык чарбасы табигый жана жасалма көлмө балык чарбасына бөлүнөт. Табигый көлмө балык чарбасы дарыя, көл, өзөн, суусактагычтарда балык запасын көбөйтүү иштерин жүргүзөт. 1930-жылга чейин республиканын сууларында балыктын 7 тукуму, 30га жакын түрү жана түрчөлөрү болгон. Алардын ичинен Ысыккөлдө – көкчаар, жылтыр, чабак, майчабак, Чүй өрөөнүндөгү суу менен көлмөлөрдө – чортон, жаян, жылтыр, сазан, койбалык кездешкен. Азыркы мезгилде Ысыккөлдө балыктын 20дай (жилингир, майканат, момун балык, тыран, кубулма балык, таман балык, көксерке ж. б.) түрү бар. Алардан жилингир балыгы жакшы байырлашып, айрымдарынын салмагы 24 кгга чейин жеткен. Ошондой эле сига, тыран, көксерке (судак) көбөйүп кеткен. Бирок, көксерке балыгы майда балыктарды жеп, санын азайтып жиберген.

Ысыккөл республикадагы ири жана негизги балык чарбасы өнүккөн көл, 2000-ж. республиканын бардык суу, өзөн, көлдөрүнөн 511 миң т балык кармалса, Ысыккөлдөн жылына 1,0–1,2 миң т балык кармалат. Жилингирдин табигый көбөйүшү чектелүү болгондуктан, Тоң балык өстүрүү заводунда жилингир балыгын жасалма

жол менен көбөйтүү иштери жүргүзүлүүдө. 1950-жылдан Сонкөлдө балыкты байырлаштыруу башталган. Момун балык, сига, ряпушка, чүрөк, жилингир, кубулма балык, көкчаар коё берилген, алардын жакшы байырлашкандары момун балык, көкчаар, сига болгон. 1977-жылдан Сонкөлдөн товардык балык кармала баштаган.

Токтогул суусактагычына Ысыккөл жилингири, акамур, макоо балык, каңылтыр, сазан, сибирь мекиреси коё берилген. Кийинки мезгилде суусактагычта жана ага куйган сууларда балыктын 17 түрү бар. Алардын ичинен каңылтыр, сазан, акамур, акмакоо балыктары 1978-жылдан баштап өнөржайлык деңгээлде кармала баштаган. Азыр ысыккөл жилингири, акмакоо балык, сазан, каңылтыр балыктары кармалат. Ортотокой суусактагычына жылтыр, көкчаар, жилингир, Карабуура суусактагычына жылтыр, каңылтыр, акамур, таман балык, акмомун балык, Найман суусактагычына – сазан, каңылтыр, Базаркоргон суусактагычына – сазан, каңылтыр ж. б. промыселдик балыктар коё берилген.

Азыркы мезгилде Кыргызстандын суу, көл, суусактагычтарына балыктын 11 тукумуна кирген 75 түрү кездешет. Промыселдик балык уулоо негизинен Ысыккөл, Сонкөл, Токтогул суусактагычына жүргүзүлүүдө. Өзгөн жана Талас мамлекеттик балык чарбалар каңылтыр, акамур, момун балык өстүрүүдө. Көлдөгү тоют базасынын начардыгы балык чарбасынын өнүгүүсүнө тоскоол болууда. Жасалма көлмөлөрдө балык өстүрүү келечектүү тармак болуп эсептелинет.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кыргызстандын айыл чарбасынын өнүгүү өзгөчөлүктөрү кайсылар?
2. Мурунку жана азыркы өнүгүү абалы кандай?
3. Агрардык жана жер реформасынын өзгөчөлүгү эмнеде?
4. Республикада айыл чарбасына жарактуу жердин структурасын карта-схеманы пайдаланып, иликтегиле.
5. Айыл чарбасынын тармактык структурасы кандай?
6. Мал чарбачылыгына тоют базасын түзүүнүн өзгөчөлүгү жана анын булактары кайсылар?
7. Кой, уй, жылкы чарбаларынын жайгаштырылышын жана өнүгүшүн статистикалык маалымат жыйнактары жана карта-схемалардын жардамы менен анализдегиле.
8. Республикада айыл чарба өсүмдүктөрүнүн структурасы кандай?
9. Дан эгиндеринин, техникалык жана тоют өсүмдүктөрүнүн жайгаштырылышын карта-схемалардын жардамы менен анализдегиле.

У. 3. АЙЫЛ ЧАРБА ПРОДУКЦИЯЛАРЫН ЖАНА СЫРЬЁЛОРУН КАЙРА ИШТЕТҮҮЧҮ ӨНӨРЖАЙЛАРЫ

Республиканын айыл чарбасынын негизги тармактарынын бири – айыл чарба продукцияларын жана сырьёлорун кайра иштетүүчү өнөржайлары болуп эсептелет. Кыргызстандын айыл чарбасынын бөтөнчөлүгү анын азык-түлүк жагына багыт алгандыгында. Андагы жалпы өндүрүлгөн дүң продукциянын 62,6% тамак-аш үчүн түздөн-

www.bizdin.kg
түз же өнөр жайлык кайра иштетүүдөн кийин пайдаланылат, ал эми 37,4% жеңил өнөржайында кайра иштетилип, калктын керектелүүчү товарына айландырылат.

Совет бийлигинин жылдарында шаарларда тамак-аш жана жеңил өнөржай тармактарынын бир катар ири ишканалары курулган, ал эми айыл-кыштактарда айыл чарба сырьёлорун кайра иштетүүчү өнөржай ишканаларын курууга тыюу салынган. Натыйжада, тоолуу Кыргызстандын шартында ири тамак-аш жана жеңил өнөржай ишканаларынын сырьёлук базалары алыс болуу менен сырьёлук зоналардын радиусу эң чоң болгондуктан (200–500 км) сырьёлорду топтоо даярдоодо, сактоодо, транспортко жүктөөдө, түшүрүүдө, ташууда, өнөржай ишканаларында кайра иштетүүдө, түпкү даяр продукцияны калкка жеткирип сатууда көп коромжулукка учураган, транспорттук ж.б. кошумча чыгымдарды көп талап кылган. Ошондуктан, өндүрүлгөн азык-түлүктүн жана элге керектелүүчү товарлардын өзүнө турган наркы өтө жогору болгон. Мындай абалдан арылуунун эң негизги жолу базар экономикасынын шартында айыл чарба сырьёлорун өндүргөн жердин өзүндө, башкача айтканда, айыл-кыштактарда кайра иштетүүчү чакан өнөржай ишканаларды, сактоочу жайларды куруп, калктын суроо-талаптарын толук канааттандыруу зарыл.

V. 3.1. Тамак-аш өнөржайы

Кыргызстандын мал чарба жана дыйканчылык тармактарынан өндүрүлгөн айыл чарба сырьёлорун кайра иштетүүнүн негизинде тамак-аш өнөржайы өнүгүп, бир катар адистештирилген тармактардан турат. Жалпы өнөржайдын дүң продукциясынын 20% жана экспорттун (кант-шекер, ферменттелген тамеки, тамак-аш спирти) 10% и тамак-аш өнөржайына тиешелүү. Азыр республикада тамак-аш, тамеки, ликер-арак ж. б. Продуктулардын кеңири ассортименти чыгаруучу адистештирилген ишканалар жайгашкан. Тамак-аш өнөржай ишканаларынын бардыгы бүгүнкү күндө толук менчиктештирилген. Азыркы учурда республикада тамак-аш өнөржайынын 457 ишканасы жана өндүрүштөрү бар. Анын ичинен 22 тамак-аш (жашылча-жемиш, жүзүм ж. б.), 43 сүт, 49 эт комбинаты, 2 кант заводу, 15 тамеки фабрикасы, 10 кондитер, 33 ликёр-арак заводу, шарап жана алкогольсуз ичимдик чыгаруучу ишканалар, ошондой эле бир катар чакан цехтер, тегирмендер бар. Кыргызстан тамак-аш өнөржайынын негизги тармактары: эт, сүт, тамеки, кант, ликёр-арак, шарап, кондитер, мөмө-жемиштерди иштеп чыгаруучу ж.б.

Республикада мал чарбасынын өнүгүшү менен эт өнөржайы да өнүккөн. Мисалы, 1985–1995-жылдар аралыгында Кыргызстанда эт өндүрүү (союлган салмакта) 169,1 миң тоннадан 176,1 миң тоннага, башкача айтканда 7 тоннага эле көбөйгөн. Себеби, 1991–1996-ж. республиканын айыл чарбасында, анын ичинде мал чарбасында жана эт өнөржайында оор абал түзүлгөн. Эт өндүрүү 23,3% ке

төмөндөп, натыйжада этти өнөр-жайында иштеп чыгаруу 95,7% кыскарган. Кыргызстанда 1990-ж. 113,8 миң т, 2003-ж. 1,2 миң т эт жана эт продуктулары өндүрүлгөн. Азыркы рыноктук шартта республикада 49 ишкана жана чакан өндүрүштөр иштейт. Өндүрүлгөн эттин ичинен уй этинин үлүшүнө – 41,7%, кой этине – 39,8%, чочко этине – 8,5%, үй куштарынын этине – 2,8%, жылкы этине – 6,9%, коён этине – 0,4% туура келет.

Республикада даярдалган этти көп жылдар бою Бишкек, Токмок, Кайыңды, Балыкчы, Каракол, Нарын, Талас, Ош, Жалалабат, Ташкөмүр, Майлысуу, Сүлүктү, Кызылкыя эт комбинаттарында жана Чаек, Көкжаңгак мал союучу пункттарда иштетилип келинген. Азыр алар сырьёнун жоктугунан чакан өндүрүштөргө, акционердик коомдорго айланган. Эң ирилери: «Бишкек этконсерва», «Төштүк» (Каракол эт комбинаты), «Келечек» (Ош эт комбинаты), «Кайыңды» (Кайыңды эт комбинаты) акционердик коомдору ж.б.

Эт өнөржайлары жыл сайын продуктулардын 235тен ашык түрүн, анын ичинде колбасанын 105, котлеттин 20 түрүн, чүчбаранын ар кандай түрлөрүн даярдап келген. Эт жана эттен даярдалган продукту 1990-жылга чейин өсүп, көбөйүп келген, бирок кийинки жылдарда аларды өндүрүү төмөндөп кетти. Айыл-кыштактарда, агрофирмаларда этти кайра иштетүүчү чакан ишканалар пайда болду.

Эт комбинаттарындагы, мал союу пункттарындагы союлган малдын терисин, майын, ичеге-карынын, боорун, жүрөгүн, өпкөсүн, бөйрөгүн, мүйүзүн, туягын, сөөктөрүн, жал-куйрук кылдарын, канын ж. б. калдыктарын эч коромжусуз пайдалануу өтө зарыл. Мисалы, союлган малдын мүйүзүнөн, туягынан «Кыял» бирикмесинде ар түрдүү сувенирлерди даярдоону өздөштүрүү республикага чет өлкөлүк көп валютаны алууга мүмкүнчүлүк берет. Союлган койдун ичегиси дээрлик Голландияга, Францияга, Казанга ишкер адамдар аркылуу кайра иштетүү үчүн арзан баада сатылып жатат. Аны республикада эле иштетип, көп сандаган продукцияларды, анын ичинен комуздун жана башка музыкалык аспаптардын кылын, медициналык препараттарды, жабдууларды, кылды даярдоого болот.

Сүт өнөржайынын негизин саан уйлар түзөт. Сүттүн курамында 84%тен 87,3%ке чейин суу бар. Ал алыска ташууга жараксыз сырьё. Ошондуктан сүттү өндүрүлгөн жеринде гана өнөржайлык кайра иштетүүнү уюштуруу экономикалык жактан натыйжалуу келет. Кыргызстанда сүт өнөржай ишканалары негизинен айыл-кыштактарда жайгаштырылган. Айрыкча, ар түрдүү продукцияларды өндүрүүчү ири сүт комбинаттары Бишкекте (сменалык кубаттуулугу 200 т), курорттук зонанын талабын канааттандырууга багытталган Чолпоната жана Каракол шаарларында (ар бирөөнүн сменалык кубаттуулугу 25 т), Ошто, Жалалабатта, Өзгөндө, Токмокто, Таласта, Нарында жайгашкан. Алар шаар калкынын, эс алуучулардын жаңы сүт продукцияларына болгон керектөөлөрүн канааттандыруу максатында майлуу ынак сүт, кефир, айран, быштак, сыр,

майынан ажыратылган сүт, балмуздак, сүттөн даярдалган балдардын тамак-ашын өндүрөт.

Май, сыр өндүрүүчү заводдор Беловодский, Жайыл, Ананьев, Кызылсуу, Баткен, Кадамжай сыяктуу ири кыштактардан жана шааралардан орун алган. Республиканын көп айыл-кыштактарында сүттөн каймакты бөлүп алуучу сепараторлор да бар.

Кыргызстан калктын сүт продукцияларына, анын ичинде кургатылган, коюлтулган сүткө жана балдардын сүттөн жасалган тамак-ашына болгон муктаждыктарын канааттандыра албайт. Өзгөндөгү кургатылган сүт, коюлтулган сүт Таластагы, Бишкектеги балдардын сүттөн жасалган тамак-ашы, Оштогу комбинаттарда өтө аз өлчөмдө өндүрүлүп, башка чет өлкөлөрдөн кымбат баага сатылып алынган.

Келечекте сүт өнөржай ишканаларынын оптималдуу (өтө ыңгайлуу) жайгаштырылышына көңүл бурулмакчы. Илимий аныктоолор боюнча сүттү кайра иштетүүчү өнөржай ишканаларынын сырьёлук базасынын радиусу 50 кмден ашпоосу керек. Бирок, республиканын ири сүт комбинаттарына сырьё 70–80 км алыс жайгашкан чарбалардан ташылат. Ошондуктан базар экономикасынын талабына ылайык сүттү кайра иштетүүчү ишканаларды, сүттү өндүргөн фермердик чарбаларда, орто жана ири айыл-кыштактарда өнүктүрүү керек. 2000-жылы республикада 114,4 миң т, 2001-жылы 16,8 миң т ынак продуктулары алынган. 2001-жылы республикада сүт өнөржайынын 53 ишканасы иштеген. Анын ирилери: «Бишкек сүт», «Аксүт» (Беловодский сүт заводу), Токмок сүт заводу, «Сүтбулак» сыр жасоочу Кыргызстан – Швейцария ачык типтеги, «Акжылга» (Кызылсуу сырзаводу) акционердик коомдору, «Эльвест» (Бишкек), «Эридансүт» (Карабалта) ишканалары. Дыйкан (фермер) чарбаларында да чакан сүт өндүрүштөрү бар.

Дан иштетүүчү өнөржай ишканаларынын негизин дан чарбасы түзөт. Ал республиканын азык-түлүк жана жем-чар фондусун түзүүнүн булагы. Республикада өндүрүлгөн жана сырттан ташылып келинген дан эгиндеринин базасында ун-акшак, нан, макарон, кондитер жана аралаш тоют өндүрүү өнүккөн.

Мурун, башкача айтканда, 1913-жылдарда суу менен иштеген бир канча майда тегирмен орус, украин, немец улуттары жайгашкан чакан айыл-кыштактарда, Бишкек, Каракол, Ош шаарларында болгон. Кийинчерээк, айрыкча 1930-жылдарда Чүй, Ош, Жалалабат, Ысыккөл облустарында данды кайра иштетүүчү ири ишканалар курулган.

Ун-акшак, өндүрүүчү ири ишканалар Бишкекте, Токмокто, Карабалтада, Балыкчыда, Караколдо, Ошто, Карасууда, Сүлүктүдө, Кызылкыяда, Нарында, Таласта жайгаштырылган. Алардын ар бирөөнүн кубаттуулугу бир суткада 100 т эгинден (Нарын, Талас) 500 тга чейинки данды (Токмок, Бишкек, Карасуу ж. б.) иштетүүгө

жетет. Ири ишканалар жарым-жартылай кубаттуулукта иштеп жатат.

Кийинки мезгилге чейин дан иштетүүчү өнөржай ишканалары республиканын региондору боюнча бирдей жайгашкан эмес. Чүй облусунда ири ишканалардын 60% жайгашып, ал эми Нарын жана Талас облустарында данды өнөржайлык кайра иштетүүчү чакан бирден гана ишкана болгон. Эң ирилери: «Ысыккөл дан-азык мамлекеттик акционердик коому», «Бишкек ун тартуу комбинаты» жоопкерчилиги чектелген коому, Карабалта «Кыргызагробизнескомпаниясы», «Буудай» мамлекеттик ишканасы ж. б. 2003-ж. республика боюнча 260,2 миң т ун тартылган, анын 5-6 % и майда ишканаларга туура келет.

Азыр республиканын аймагында ири ишканалардан башка, айрыкча айыл-кыштактардагы суу менен иштеген мурунку тегирмендерди кайра калыбына келтирүү, электр тогу менен иштөөчү чакан тегирмендерди, аралаш тоюттарды өндүрүүчү ишканаларды куруу иштери кеңири жүргүзүлүп жатат. Бул ишканалардан өндүрүлгөн ундун, аралаш тоюттун өзүнө турган наркы ири ишканаларда өндүрүлгөн продукцияларга салыштырганда 2–2,5 эсе арзанга турат.

Кыргызстанда нан өнөржай тармактары өнүгүп жатат, калк жайгашкан ар бир шаарда нан комбинаттары жана заводдору бар. Ошондой эле, шаарчаларда, ири айыл-кыштактарда да нан бышыруучу ишканалар иштейт. Азыр чет элдик минизаводдор курулууда. Нан заводунун көбү акционердик коомдорго айландырылган. Чакан набайканалар республикада бышырылган нандын 50 % ин берет.

Макарон өндүрүү көп жылдар бою Бишкек нан комбинатында ишке ашырылып келген. Кийинчерээк макарон ишканалары Жалалабат, Токмок шаарларында пайда болду. Карабалта, Каракол шаарларында Кытай менен биргелешип курулган кесме чыгаруучу ишкана иштеп жатат. 2003-ж. республикада 1824 миң т макарон өндүрүлгөн.

Кондитер өнөржайы Бишкектеги нан комбинатынын алдында өнүгө баштаган. Анын кубаттуулугу суткасына 25 т продукция өндүрүүдөн ашкан эмес. Кийинки жылдарда Бишкекте ири кондитер комбинаты, Токмокто жана Жалалабатта кондитер фабрикалары жайгаштырылган. Кант шаарындагы мурунку кант заводунун базасында кондитер азыктары чыгарыла баштаган. 1974-жылы Бишкек кондитер өнөржайынын өндүрүштүк бирикмеси ишке кирген. 2001-ж. 4372 т, 2000-ж. 3824 т продукция өндүрүлгөн. Кондитердик өнөржай өндүрүшү 6 ири акционердик ишканалардан турат, анын ичинен «Таттуу» акционердик коому, «Бишкек кондитер комбинаты», «Тунгуч-Кант», «Чыгыш таттуу даамдары» акционердик коомдору, Жалалабат кондитер фабрикасы, «Ирис» орток ишканасы иштейт. Мындан сырткары эт-сүт өнөр жайынын, кант завод акционердик коомунун, ошондой эле керек-жарак коомунун кондитердик цехтери бар.

Канткызылча өнөржайынын негизин фабрикалык канткызылча түзөт. Аны Кыргызстанда өндүрүү 1929-жылдан башталган. Биринчи кант заводу 1932-ж. Чүй өрөөнүндөгү Кант айылында курулган. Кийинчерээк Карабалта кант комбинаты, Шопоков, Токмок, Аксуу, Беловодский, Кайыңды кант заводдору курулуп, Чүй өрөөнүндө канткызылча 50 миң га жерге айдалып, дүнжыйымы 1 млн 900 миң т болгон. Бирок канткызылчанын канттуулугу төмөндөп, түшүмү азайгандыгына байланыштуу 1980-жылдардын ортосунда республикада канткызылчаны эгүү токтотулуп, айрым заводдор башка продукцияларды жасоого аргасыз болгон. Алсак, Токмок кант заводу майонез, маргарин өндүрүүгө, Канттагы завод – конфета, печенье, лимонад чыгарууга, Шопоковдогу завод – лимонадга, Аксуудагы завод – крахмал, жүгөрү майын өндүрүүгө адистешкен. Ал эми Карабалта кант комбинаты, Кайыңдыдагы кант заводу Кубадан ташылып келген камыштан шекер чыгарууга өткөн. Бирок, Кубадан 430 миң т балкамыш сырьесун валютага сатып алып, аны кеме менен Атлантика океанынан алып өтүп, Одессадан же Санкт-Петербурздан темиржол аркылуу Чүй өрөөнүнө жеткизүү өтө эле кымбатка турган. Мына ушундай шартта, анын үстүнө калктын кантка болгон муктаждыгы өсүп жаткандыктан Кыргызстанга кант кызылчаны кайра эгүү жана аны кайра иштетүүчү ишканаларды калыбына келтирүү мезгилдин талабы болду.

Азыр Карабалта кант комбинаты, Кайыңды кант заводу кайрадан кызылчанын базасында иштей баштады. Республикада кант өнөржайынын 3 ишканасы бар. Анын ирилери: «Кошой» (Аксуу кант заводу), «Кайыңдыкант», «Бакай» акционердик коомдору. Бул ишканалар 2003-ж. 70,5 миң т кант (шекер) чыгарган.

Карабалтада «Бакай» кант акционердик коомунда спирт, ачыткы (дрожжи) өндүрүлөт. Спирт алуучу сырьё патока кант заводдордон темиржол аркылуу келет. Арак-шарап өндүрүүнүн негизин спирт түзөт. Спирт өндүрүүдөн калган калдыктарынан көмүр кычкыл кислотасы, кургатылган тоют ачыткычтар, нан бышыруучу ишканалар үчүн ачыткылар өндүрүлөт.

Мөмө-жемиш жана жашылча өнөржайы республикада өндүрүлгөн жашылчанын 50–54%, мөмө-жемиштин 48–51% кайра иштетет. Аларды иштетүү үчүн мөмө-жемиш, жашылча, консерва, шарап заводдору, комбинаттары курулган. Жашылча, мөмө-жемиш консерва заводдорунун жалпы бир жылдык кубаттуулугу 163,4 млн шарттуу банкадан ашат. Алардын ири комбинаттары жана заводдору Чүй облусунун Бишкек, Токмок, Карабалта; Ош облусунун – Ош, Кызылкыя; Жалалабат облусунун – Жалалабат; Ысыккөл облусунун – Каракол, Балыкчы шаарларында жайгашкан. Булардын ар бири ири ишкана болгондуктан сырьёлук базалары алыс болуп, бир катар кошумча чыгымдарды талап кылган жашылчаны, мөмө-жемишти жыйноодо, даярдоодо, сактоодо, ташуу-

да көп коромжуга учураган. Ал аз келгенсип кийинки мезгилге чейин Талас өрөөнүндө, Нарын, Жалалабат облустарында, Ош облусунун алыскы райондорунда жашылчаны жана мөмө-жемишти кайра иштетүүчү бир да ишкана болгон эмес. Азыр жашылчаны, мөмө-жемишти өндүргөн айыл-кыштактарда, аларды кайра иштетүүчү майда ишканаларды куруу кенири кулач жайды.

Кыргызстандагы жашылчаны, мөмө-жемишти кайра иштетүүчү ири комбинаттар, заводдор 80ден ашык ар түрдүү ассортименттеги продукцияларды, алардын ичинде ар түрдүү шире, компот, варенье, джем, повидло, маринадалган, туздалган, ачытылган капуста, бадыран, томат ж. б. чыгарат.

Азыр жапайы өскөн мөмө-жемишти жыйноого, аларды кайра өнөржайлык иштетүүгө көңүл бурулууда. Алсак, Базаркоргон районунун Ачы токой чарбасында алмадан, алчадан, кайналыдан консерва жасоо жолго коюлган. Караколдо чычырканактын ашынан сок чыгарылат, анын уругунан Бишкектеги химия-фармацевтика заводунда май алынат. Табигаттын мындай бай ресурстарын калк үчүн азык-түлүк иретинде өндүрүүнү жолго коюу бүгүнкү күндүн орчундуу талабы.

Айыл-кыштактардагы дыйкан чарбалардын өздөрүндө жашылча жана мөмө-жемиштерди сактай турган жайларды табигый таштардан жана жергиликтүү курулуш материалдарынан куруу бардык жактан натыйжалуу келет. Мындай табигый байлык республиканын бардык булуң-бурчунда өтө көп.

Жүзүм өнөржайы үчүн Кыргызстандын түштүгүндө жана Чүй өрөөнүндө жүзүм өстүрүлөт. Бул тармактын келечеги зор. Ал жаңы жана кургатылган түрдө, же өнөржайда кайра иштетилип, шире, кыям, джем, компот, шарап түрүндө пайдаланылат.

«Кыргызшампан» акционердик коом (Шампан комбинаты) Бишкекте, жүзүмдөн шарап чыгаруучу заводдор Жалалабат облусунун Багыш, Жийде айылдарында, Ош облусунун Карасуу, Баткен облусунун Кадамжай, Чүй облусунун Аламүдүн, Москва, Чүй райондорунда жайгашкан. Кийинчерээк жүзүм өндүргөн чарбалардын өзүндө шарап ж.б. продукцияларды чыгаруучу чакан ишканалар курулууда.

Өсүмдүк майын чыгаруучу өнөржайы. Азыр жергиликтүү калк май берүүчү өсүмдүктөрдүн республикада таралуу тарыхына кайрылып, өздөрү жашаган жердин топурак-климаттык шарттарына ылайык, экономикалык жактан пайдалуу болгон өсүмдүктөрдү анча чоң эмес аянттарга айдап, аларды үй шартындагы чакан ишканаларда кайра иштетип, өсүмдүк майын өндүрүп жатат. Бул калктын керектөөлөрүн канааттандырууга көмөктөш болот.

Пахтанын чигитинен май өндүрүү максатында 1952-ж. Ош облусунун Карасуу шаарында май экстракциялоочу завод курулган. Завод курулганга чейин Кыргызстандагы пахтанын чигити май өндүрүү үчүн Өзбекстандын май экстракциялоочу заводдоруна жөнөтүлүп турган. Чигиттин бир аз бөлүгү Токтогул шаарчасында-

гы чакан ишканада иштетилген. Май экстракциялоочу заводдун суткалык кубаттуулугу 380,0 т болгон; ал чигитти иштетип, пахта майын өндүрүүгө жөндөмдүү келген. Акталбаган жана тазаланбаган пахта майы бул заводдун башкы продукциясы болуп саналган. Завод май чыгаруучу чигитти Ош, Жалалабат, Араван, Карасуу пахта тазалоочу заводдорунан алып, 1982-жылга чейин сырьё менен толук камсыз болуп, үзгүлтүксүз иштеп келген. Бирок, республикада 1980-жылдан баштап пахтанын аянты кыскарып, дүң жыйымы 2,6 эсеге төмөндөгөн. Ошондуктан Ош, Араван пахта тазалоочу заводдору жабылган. Карасуу май экстракциялоочу заводго чигиттин келиши азая баштагандыгына байланыштуу ал соя майын өндүрө баштаган.

Тазаланган пахта майынын басымдуу бөлүгү калкка сатуу үчүн соода тармагына жана коомдук тамактануу ишканаларына жөнөтүлөт.

Өндүрүштүн кошумча продуктусу болгон кунжараны саан уйларга берүү үчүн түштүктүн пахта өндүргөн райондоруна жөнөтүлөт жана аралаш тоюттарды чыгарууга кошумча сырьё катары пайдаланылат. Чигиттин кабыктары мал чарбасында кесек тоют катары жумшалат. Азыр өсүмдүк майын чыгаруучу өнөржайынын ири ишканалары болуп Карасуу шаарындагы «Акман» (кубаттуулугу жылына 120 миң т маргарин, 3 миң т майонез), «Май» (Токмок майтонмай комбинаты) акционердик коомдору, «Кыргызкрахмал» патока заводу иштеген. Мындан тышкары өсүмдүк майын чыгарган чакан өндүрүштөр да бар.

V. 3.2. Тамеки өнөржайы

Негизги тармактарынын бири тамекинин жалбырагын ферменттөөчү заводдор болуп эсептелет. Республикада тамеки жалбырагын ферменттөөчү заводдор Кызылкыя, Жалалабат, Ташкөмүр, Жаңарык, Бишкек шаарларында жайгашкан. Ал эми Кыргызстандагы тамекинин аянтынын 17 % Талас өрөөнүндө болсо да, ал жерде бир да завод жок.

Тамекинин жалбырагын өндүргөн жердин өзүндө ферменттөөчү экономикалык жактан натыйжалуу келет. Муну Ноокат районундагы Тельман атындагы чарбадагы, Талас облусундагы Бакайата айылындагы тамекинин жалбырагын ферменттөөчү чакан ишкананын иш тажрыйбасы көрсөттү.

Ферменттелген тамеки жалбырагынан артүрдүү папирос, сигарета өндүрүлөт. Бирок, Кыргызстанда ферменттелген тамекинин 2–3% 1933-ж. курулган Бишкектеги тамеки фабрикасында даяр продукцияларды өндүрүү үчүн пайдаланылат. Азыр республикада тамеки продукциясын кайра иштетүүчү 21 ишкана бар. Ирилери: «REEMTSMA – Кыргызстан» (кубаттуулугу жылына 7 млрд даана сигарета), «Саралтын» акционердик коомдору, Кызылкыя, Жала-

лабат (Айыпбулак), Ош тамеки-ферменттөөчү заводдору («Ошдюбек» акционердик коому).

Кызылкыя, Жалалабат, Талас шаарларына сигарета фабрикалары курулууда. Бул фабрикаларды түркиялык, грекиялык, италиялык, фирмалар менен биргелешип куруу боюнча келишимдерге кол коюлган. Келишимдерге ылайык жаңы курулган фабрикалар ар жыл сайын 30 млрд сигарета чыгарат. Алардын көбү чет өлкөлөргө сатылат. Натыйжада республиканын тамекиден түшкөн кирешеси кескин жогорулайт.

V. 3.3. Балык өнөржайы

Ысыккөл районунун Григорьевка кыштагында жайгашкан Ысыккөл балык комбинаты балыктарды кайрадан иштетет, ал 1993-ж. «Кыргызбалыгы корпорациясы» болуп уюштурулган өзүнчө тармак. Ысыккөл республикадагы ири жана негизги балык чарбасы өнүккөн көл, анда азыр балыктын 20дан ашык түрү бар. Кармалган балыктардын бир аз бөлүгү балык комбинатына өткөрүлөт, калганы эскирелекте калкка сатылат. Комбинат негизинен тондурулган, кургатылган, туздалган, ышталып сүрсүтүлгөн балыктарды даярдайт. Өнөржайлык товардык балык Ысыккөлдө 1971-жылдан баштап алына баштаган. 2000-ж. республиканын бардык суу, өзөн, көлдөрүнөн 511 миң т балык кармалса, Ысыккөлдөн жылына 1,0–1,2 миң т балык кармалат. Тон балык заводунда балык өстүрүлүүдө.

V. 3.4. Жеңил өнөржайы

Кыргызстанда мал чарбачылыктан жана дыйканчылыктан өндүрүлгөн сырьёлорду кайра иштетүүчү жеңил өнөржай тармагы өнүккөн жана алардын келечеги кенен. Бардык өнөржайында дүн продукциянын 36,5%, өнөржайлык өндүрүштүк фондунун 10,2% жеңил өнөржайына туура келет. Кыргызстандын жеңил өнөржайын үч ири топко – текстиль, кийим тигүү, булгаары буткийим жана мех чыгарууга бөлүнөт.

Республиканын айыл чарбасынын адистештирилиши жана өнүгүшү жеңил өнөржайынын структурасына таасирин тийгизет. Анын структурасында кездеме токуучу өнөржай тармагы биринчи орунду ээлеп, жалпы жеңил өнөржайында өндүрүлгөн дүн продукциянын 79,2% ин берет. Кездеме токуучу өнөржайдын структурасында жеңил өнөржайы биринчи орунда турат.

1990-жылы жеңил өнөржайы жалпы өнөржай даярдаган продукциянын 5,9 % ин гана чыгарган. 1994-жылы булгаары-галантерея өнөржайынын кубаттуулугунун 97,7% и пайдаланылса, 2001-ж. 9,4% и гана, ал эми жибек кездемелер, тери буюмдар, мех жана накта мехтен жасалган буюмдар чыгаруучу тармактары 15,6% тен 35,3% ке чейин гана пайдаланылган. Кездеме, тор (трикотаж) жана буткийим чыгаруучу тармактарда өндүрүш бир кыйла төмөндөгөн.

2001-жылы башка мамлекеттерге жеңил өнөржай буюмдарын сатуу 1947-жылга салыштырганда 89%ке азайган, жүн кездемелерин Орусия менен Өзбекстанга сатуу такыр токтолгон. Жеңил өнөржай ишканаларын чыгарган товарларынын азайышына негизинен сырьенун жетишсиздигине, айыл чарбасындагы пахтанын аянтынын жана түшүмдүүлүгүнүн азайышына, жалпы эле айыл чарбадагы абалга байланыштуу. Булгаары буткийим жана мех чыгаруу өнөржайларын булгаары сырьёсу менен камсыз кылуу жүн багытындагы койлордун санынын республикадагы кескин кыскарышына байланыштуу болгон.

1990-жылдын башында республикада 4,2 млн даана майда малдын, 0,7 мин даана бодо малдын териси даярдалса, 2000-ж. тери даярдоодо 0,5 жана 0,2 млн даанага кыскарган. Ошого карабастан азыркы убакытта республиканын өнөржайы экономикада мурдагыдай эле негизги багытты ээлеп, анда өнөржай өндүрүш персоналанын көбү иштеп, жергиликтүү базар үчүн эл кеңири керектөөчү товар түрлөрүн чыгарат.

Республиканын жеңил өнөржай тармагы өтө натыйжалуу келип, жумшалган чыгымдарды тез актап, айыл чарбадан алынган сырьё менен өзүн камсыз кылып, чыгарган продукциясын жакынкы жана алыскы чет өлкөлөргө экспорттоого мүмкүнчүлүк түздү. 2001-жылы 2000-жылга салыштырганда жеңил өнөржай тармагынын өсүү темпи жалпысынан 107,7%ти түзгөн; текстиль жана кийим тигүү өнөржайы 2 216,6 млн сомго – булгаары, булгаарыдан жасалган буюмдарды жана буткийим өндүрүшү 127,2 млн сомго продукция чыгарган. Жеңил өнөржайы текстиль-тор кийим тигүү жана булгаары бут кийим-мех чыгара турган ишканаларды камтыйт.

Жү н ө н ө р ж а й ы н ы н негизин кой чарбасы түзөт. Экономикалык-географиялык жактан ыңгайлуу, тогуз жолдун тоому иретинде бааланып, республиканын бардык региондору менен темир жана автомобиль жолдору аркылуу байланышы эске алынып, фабриканы Токмок шаарына куруу чечилген. 1968-жылы Токмок шаарында жүндү алгачкы тазалап, жуучу фабрика курулган. Анын биринчи кезектеги жылдык кубаттуулугу 16,4 мин т ны түзгөн, кийинчерээк анын кубаттуулугу 25,0 миң т тазаланган жүндү чыгарууга жеткирилген. Кыргызстандын райондорунда өндүрүлгөн жүндүн баары фабриканын сырьёлук базасы болуп эсептелет. Сырьёлук зонанын радиусу 50 кмден 1000 кмге чейин жеткен. Миндеген тонна жүк алыскы Алай, Каракулжа, Тогузторо, Атбашы сыяктуу райондордон ашууларды ашып, автомашина менен темиржол бекеттерине чейин ташылып, андан ары темиржол аркылуу Токмок шаарындагы фабрикага жеткирилген.

Базар экономикасынын шартында Токмоктогу фабрика «Азия» акционердик коомуна айланган, кийин жүндү жуучу жана ылгоочу «Акбула-Токмок жүн ылгоо» коому түзүлгөн. 1993-жылы кытайлык фирмалар менен бирдикте Ысыккөл облусунда даярдалган жүндү

жууп тазалоочу ишкана Тоң районунун Агөлөн айылында, Нарын облусунда даярдалган жүндүн бир бөлүгүн тазалоочу ишкана Кочкор айылында курулган. Мындай чакан жана орто ишканаларды республиканын түштүгүнө да куруу өтө зарыл.

Республиканын жүн иштетүүчү өнөржайынын ири ишканаларынын бири 1963-ж. ишке киргизилген Бишкектеги «Кыргыз камволдук-нооту комбинаты» акционердик коому болуп эсептелет. Ал, мурун Орто Азияда чыгарылуучу жүндөн токулган бардык кездемелердин 90% ин берген. Комбинат синтездик булаларды колдонуу менен костюмдук, көйнөктүк жана пальтолук кездеме, жарымы жүндөн токулган драп, одеял жана жүндөн ийрилген жип чыгарган. Мисалы, комбинат 1991-жылга чейин орто эсеп менен жыл сайын 10 млн мге жакын жүндөн токулган кездеме, 10 миң т га жакын жүндөн ийрилген жип даярдап келген.

Бул тармактарга 1947-жылдан баштап иштеген Токмоктогу жүн басып-кийиз жасоочу фабрика да кирет. Ал Токмоктогу камволдук-ийрүү фабрикасынын жүн калдыктарынын базасында иштейт. Фабрика боз үйлөргө ылайыктуу кийиз жана кийиз өтүк, алакийиз чыгарат.

1978-жылдан баштап иштеген Токмок камволдук-ийрүү фабрикасы, азыр «Касиет» (Токмок камвол-түрүү фабрикасы) акционердик коому республиканын тор кийим токуу өнөржайлары үчүн орто эсеп менен жылына 3–4 миң т жүндөн ийрилген жипти өндүрүп келген.

Келечеги кең өнөржай тармактарынын бири килем токуу ишканалары болуп эсептелген. Алардын эң ириси Карабалтадагы килем комбинаты 1983-ж. ишке киргизилген, кийинчерээк ал «Азем» (Карабалта килем комбинаты) акционердик коомуна айландырылып, өнөржайдын кылторко (жүн) тармагын тейлейт. Комбинатта жүндөн жип ийрүүчү атайын цех 1993-ж. ишке киргизилген. Анда жыл сайын 750 т жип ийрилет. Бул кошумча 350 м² килемди чыгарууга мүмкүнчүлүк берген.

Базар экономикасынын шартына байланыштуу килем токуучу майда ишканалар пайда боло баштады. Алсак, Чоң Алай районунун Кашкасуу кыштагында жергиликтүү сырьёнун базасында килем токуучу ишкана иштей баштады. Мындай ишкана республиканын башка айыл-кыштактарында да өнүктүрүүгө болот.

Ж и б е к ч и л и к Кыргызстанда 1920-жылга чейин анча өнүккөн эмес. Анда пилланы даярдоо үчүн кустардык бир нече ишкана болгон, ал эми жибек түрүүчү жана жибек токуучу өнөржайы болгон эмес, ошондуктан пилла чет өлкөлөргө жөнөтүлүп келген.

1927-жылы Ош шаарында жибек куртун асыроочу гренаж заводу курулган. Ал жылына орто эсеп менен 600–1000 кг жибек куртун даярдап, республиканын, Өзбекстандын, Тажикстандын жана Казакстандын жибекчилик чарбаларына сатылган.

Ошто 1928-ж. пилла түрүү фабрикасы иштей баштайт. 1942-жылы Москва аймагынан эвакуацияланып келген Рахманов атын-

дагы ийрүү-токуу фабрикасы (125 токуу станогу) пилла түрүү фабрикасы менен биригип, Ош жибек комбинатынын уюштурулушуна негиз болгон. 1948-жылы түр түшүрүлбөй боёлгон кездеме чыгаруучу фабрика ишке киргизилген. 1949-жылы жаңы жабдууларды орнотуу менен жибек комбинаты толук өндүрүш циклин (гренаж заводу, пилла түрүү, ийрүү, токуу, боёп-кооздоп жасалгалоо бөлүмдөрү, башкача айтканда пилланы алуудан жибек кездеме чыгарууга чейин) өздөштүргөн. Азыр жибек өнөржай тармагынын «Ошжибек» (Ош жибек комбинаты) акционердик коому иштетип, аларды чалафабрикалар түрүндө Индия, Пакистан, Кытай мамлекеттерине сатат. Азыр сырткы базарда конкуренцияга туруксуздугуна, ички базарда кымбаттыгына байланыштуу жибек кездемелери чыгарылбайт.

Кыргызстандын пахта иштетүү өнөржайы пахтаны өстүрүүдөн тартып, андан даяр продукцияны алганга чейинки процесстерди камтыйт. Республиканын түштүгүндө пахтачылыктын өнүгүшүнө байланыштуу Карасуу, Ош, Араван, Жалалабат пахта тазалоочу заводдору курулуп, алар республикада өндүрүлгөн пахтанын баарын тазалаган. Кийин пахта өндүрүү төмөндөп кеткендиктен пахта тазалоочу заводу жабылып, Карасуу, Жалалабат, Араван, Базаркоргон заводдору иштеп турган. Пахта тазалоочу заводдордон алынган чигит Карасуу май экстракциялоочу заводуна, пахта буласы Оштогу кебезден кездеме токуучу комбинатка, Бишкектеги кебезден жип ийрүүчү жана 8-Март атындагы токуу фабрикаларына жөнөтүлгөн.

Оштогу кебезден кездеме токуу комбинатынын толук комплекси 1975-ж. ишке киргизилген. Анын курамында 2 ийрүү-токуу фабрикасы, боёо, түр түшүрүүчү фабрикасы болгон. Ишкана ич кийимдик жана гүлдүү кездемелерди, ошондой эле сатин, орогуч жана мүшөк-кап материалдарын, техникалык салфетка ж.б. өндүргөн. Азыр кебез кездеменин «Текстильщик» (Ош кебезден кездеме токуу бирикмеси) акционердик коомун түзүп, анын чыгарган продукциясынын көлөмү жалпы өнөржай тармагынын $\frac{1}{5}$ бөлүгүн түзөт. Бишкектеги пахта буласынан жип ийрүүчү фабрика негизинен тордон кийим тигүү ишканаларына жип берет. Пахта өнөржайынын келечеги кең. Анын тез темпте өнүгүшү калктын турмуш-тиричилигин жакшыртат жана четке пахта буласын жана кебезден токулган кездемелерди чыгарат.

Тор (трикотаж) өнөржайы Улуу Атамекендик согуш мезгилинде жана согуштан кийин өнүккөн. Азыр республикадагы трикотаж ишканаларынын баары «Илбирс» акционердик коомуна бириккен. Ал жарымы жүн, кебез, жүн жана синтетикалык жиптен согулган ич жана сырт кийимдерди чыгарат.

Трикотаж өнөржай ишканасы республикада рационалдуу жайгаштырылган эмес. Анткени ал жалгыз гана Бишкек шаарынан орун алган. Республиканын аймагынын аянтынын 90,4 % ин ээлеген Ош, Жалалабат, Ысыккөл, Нарын, Талас облустарында бир

дагы тор кийим токуу ишканасы жок. Бишкектен өндүрүлгөн продукциялар республиканын булуң-бурчуна көбүрөөк кошумча чыгымдарды жумшоо менен жеткирилет. Келечекте трикотаж өнөржай ишканаларын республиканын башка региондоруна, мурунку жергиликтүү өнөржай артелдери сыяктуу ишканаларды, трикотаж ательелерин чакан жана орто шаарларга, ири айыл-кыштактарга жайгаштыруу максатка ылайык.

Кыргызстанда байпак өндүрүү өнөржай ишканасы Бишкек шаарында жана Аламүдүндө жайгашкан. Ал биринчи кезекте 1941-ж. эвакуацияланып келген Харьков трикотаж фабрикасынын айрым жабдууларынын базасында Аламүдүн байпак фабрикасы (Аламүдүн кыштагында) болуп негизделген. Адегенде фронт үчүн кийим-кечек (балтыр орогуч, ичкийим) чыгарган. 1942-жылы байпак (аялдардын узун байпагын, эркектердин байпагын) чыгара баштаган. Бул фабрика 70-жылдарда реконструкцияланып, кебез синтетика, жарымы жүн жана синтетика кебез байпактарын чыгарууга адистешип, жылына 13–16 млн жуп байпак чыгарууга жетишкен.

Бишкек шаарында 1983-ж. ар түрдүү ассортименттеги байпак чыгарууга ылайыкталган чоң ишкана курулган. Ал эркектер менен аялдардын кебез, синтетика байпактарын, балдардын бардык ассортименттеги байпактарын чыгарган. Бишкекте азыр тор кийимдерди, байпак, чолок байпак, тор ичкийим, түктүү тор кийимдерди чыгаруучу ишканалар: «Илбирс», «Эдельвейс», «Байпак», «Жылдыз» акционердик коомдору, «Заман» жоопкерчилиги чектелген акционердик коому, «Веста» фирмасы ж.б.

Байпак чыгаруу өнөржайы да республикада биркылка жайгашкан эмес. Бул ишканалар да жалгыз гана Бишкектен орун алган. Келечекте базар экономикасынын шартына жараша республиканын майда шаарларында, ири айыл-кыштактарында байпак чыгаруучу чакан ишканалардын өнүгүшү өтө зарыл.

Мурда кийим тигүү өнөржай ишканалары республикада жокко эсе болгон. Калктын кийимге болгон муктаждыгы сырттан ташып келинген кийимдер жана үйдүн шартында айрым тикмечилердин жардамы аркасында бир аз канааттандырылып келген. Кийинчерээк, 30-жылдарда республикадагы ири шаарларда артель тибиндеги кийим тигүү ишканалары пайда болгон. Айрыкча бул тармак Улуу Атамекендик согуш мезгилинде жана андан кийин өнүгүп, республикада ири ишканалар жайгаштырыла баштаган. Алардын башаты 1941-ж. Харьков шаарынан Бишкек шаарына эвакуацияланып келген кийим тигүү фабрикасы болуп эсептелет. 1957-ж. бул ишкана Октябрьдин 40 жылдыгы атындагы кийим тигүү фабрикасы болуп калган, азыр ал «Айгүл» акционердик коомуна айландырылган. Ал балдар, аялдар үчүн 44 түрдүү кийим – плащ, пальто, күрмө жана башкаларды тигүүгө адистештирилген. 1947-жылдан баштап, Бишкекте ВЛКСМ атындагы эркектердин костюмун тигүүгө

адистешкен ири фабрика иштей баштап, ал 1981-ж. жаңы имаратка көчүрүлүп, ага франциялык жабдуулар орнотулган. 1959-жылы «1-Май», азыр «Теским» акционердик коому кийим тигүү артелинин базасында ири ишкана курулуп, ал аялдардын, эркектердин көйнөктөрүн тигүүгө адистешкен. Кийим тигүүчү фабрикалардын эң ирилери Бишкек шаарына жайгаштырылган.

Кыргызстандын башка региондорунда кийим тигүү өнөржайынын орточо ишканалары 60-жылдардан баштап өнүгөт. Мындай ишканалар Ош, Жалалабат, Нарын, Каракол, Талас, Өзгөн, Көкжыгак, Майлысуу, Ташкөмүр, Кызылкыя, Сүлүктү шаарларында, Чалдыбар, Орловка, Эски Ноокат ж. б. айыл-кыштактарда жайгашкан. Алар негизинен аялдар, эркектер, балдар үчүн ар түрдүү кийим тигүүгө адистешкен.

Келечекте орто жана чакан шаарларда, ири айыл-кыштактарда кийим тигүү өнөржайынын чакан ишканаларын ишке киргизип, республикадагы кездемелерден керектүү кийим ж. б. буюмдарды даярдоо калктын мүдөөсүн чечүүгө шарт түзөт.

Т е р и и ш т е т ү ү , б у л г а а р ы б у т к и й и м ж а н а к о й т е р и с и - м е х ө н ө р ж а й ы. Кыргызстанда көп жылдар бою жылына 3,5 миллиондон ашык койдун, 210 миң чочконун жана 250 миңден ашык бодо малдын териси даярдалып келген. Бирок алардын сапаты өтө төмөн болгон. Анын үстүнө даярдалган терилердин көбү өнөржайда кайра иштетилбестен, республикадан сыртка жөнөтүлүп келген. Мисалы, даярдалган кой терисинин 86% шериктеш өлкөлөргө берилген. Азыр республикада малдын башы кыскарып, тери аз даярдалып калды. Терини иштетүүнүн базасында республикада булгаары, буткийим жана кой тери-мех өнөржайы өнүккөн.

Кыргызстанда б у л г а а р ы ө н ө р ж а й ы эң эски тармактардын бири. Ал үй шартында чала кустардык деңгээлде өнүгүп келген. Кийинчерээк, 20-жылдардын аягында Бишкек шаарына булгаары өнөржайынын ири ишканалары жайгаштырылган. 1926-жылы «Интергельпо» кооперативинин курамында булгаары заводу негизделген. 1959-ж. ага булгаары-химиялык заводу бириктирилип, азыр завод «Акмарал» акционердик коомуна айландырылган. Завод кой, уй, эчки, чочко терилерин иштетип, бут кийимдердин сырты жана ичи үчүн хром буюмдарын, аял, эркектердин булгаары курткаларын, түрдүү сумкаларды, мээлейлерди чыгарат.

Бишкек шаарында 1929-ж. экинчи ири булгаары заводу негизделген. 30-жылдардын аягында заводго М. В. Фрунзенин ысымы берилет. 1941-жылы ага Украинанын Одесса шаарынан эвакуацияланып келген булгаары галантерея заводу кошулат. Завод бут кийим үчүн булгаары таш таманын, чемодан, портфель, аялдардын сумкасын, мээлей, кур ж. б. галантерея буюмдарын чыгарат. Токмок шаарында дагы бир булгаары заводу курулууда (2004).

Республикада булгаары өнөржай ишканалары текши жайгашкан эмес. Кыргызстанда эки булгаары заводу болсо, экөө тең Биш-

кек шаарында. Терилерди көп даярдаган алыскы Нарын, Ош, Жалалабат, Ысыккөл, Талас облустарында бир да булгаары заводу жок. Келечекте орто булгаары ишканаларын республиканын чакан, орточо шаарларына жана ири айыл-кыштактарына куруу экономикалык жактан пайдалуу.

Кыргызстанда булгаары буткийим өнөржайы 30-жылдарга чейин өнүгө алган эмес. 1938-жылы Бишкек шаарында № 1 буткийим фабрикасы ишке киргизилет. Улуу Атамекендик согуш жылдарында Каракол, Нарын, Ош, Жалалабат, Кызылкыя шаарларында, Чалдыбар кыштагында чакан булгаары буткийим фабрикалары иштеген. 1947-жылы Бишкекте моделдүү буткийим жана № 2 буткийим фабрикасы, Жаңыжер кыштагында жана Талас шаарында жаңы буткийим фабрикалары ишке киргизилген. Кийинчерээк, Бишкектеги «Чолпон» буткийим фабрикасы реконструкцияланат. Азыр буткийим тигүү ишканалары «Тулпар» акционердик коомуна бириктирилген.

Келечекте буткийим өнөржайы ар түрдүү кооперациялардын, акционердик коомдордун, жеке менчик ишкерлердин системасында чакан ишканаларды жайгаштыруу менен калктын буткийимге болгон муктаждыктарын канааттандыруусу максатка ылайык.

Кой тери-мех өнөржайы. Мурда даяр кой терилерин республиканын өзүндө толугу менен кайра иштете алган эмес. Аламүдүн өндүрүштүк мех комбинаты жана Бишкектеги кой теричик фабрикасы ийленген, өңдөлгөн кой терисинен тон (дубленка), цигейка пальто, мээлей, ичик, тумак, жака тиккен. Балдардын кийимдерин тигүү үчүн даярдалып топтолгон кой терисинин 14 % гана пайдаланылган. Калганы чет өлкөлөргө кайра иштетүү үчүн жөнөтүлүп турган. Республиканын мех буюмдарынын рыноктук фондусунун 98 % сырттан алынып келинет. Айрыкча Орусиянын батыш бөлүктөрүнөн, Түркиядан, Ирандан, Пакистандан, Монголиядан ж.б. өлкөлөрдөн сатып алынган.

Аламүдүн өндүрүштүк мех комбинаты, Бишкек кой тери-ичик фабрикасы, түркиялык фирма менен биргелешип курулган Ивановкадагы тери ийлеп чыгаруучу ишкана (кубаттуулугу жылына 1 млн кой терисин ийлеп-өңдөп чыгарат), Токмок, Ош эт комбинаттарынын алдында уюштурулган терилерди ийлеп иштетүүчү цехтер, Чепек, Ысыккөл сыяктуу агрофирмалардын терини ийлеп-өңдөп иштетүүчү ишканалары, турмуш-тиричилик жактан тейлөө комбинаттары республикада мех буюмдарына болгон керектөөлөрдү канааттандыруу боюнча өз салымдарын кошууда.

Келечекте тери сырьёлорунун сапатын жакшыртууга, кайра иштетүүчү өнөржай ишканаларынын кубаттуулугун арттырууга, жаңы технологиялык жабдууларды орнотууга айрыкча көңүл бөлүнүп, Аламүдүн өндүрүштүк мех бирикмесинен башка дагы бир ири мех комбинатын республиканын түштүгүнө куруу максатка ылайык.

Айыл-кыштактарда кой терисин ийлеп өндөөчү жана алардан кийим тигүүчү чакан ишканаларды уюштуруп, мехтен тигилген кийимдерге болгон керектөөнү республиканын өзүндө канааттандырууга болот.

Суруолор жана тапшырмалар

1. Тамак-аш өнөржайынын өнүгүү өзгөчөлүгү жөнүндө айтып бергиле.
2. Дан өнөржай тармагынын курамы жана аларды жайгаштыруу өзгөчөлүктөрү?
3. Мөмө-жемиш, жашылча, жүзүм өнөржайынын өзгөчөлүктөрү?
4. Жеңил өнөржайынын өнүгүү жана жайгаштыруу өзгөчөлүктөрү?
5. Жүн, пахта, жибек өнөржайынын өнүгүү өзгөчөлүгү жана алардын ишканаларынын жайгаштырылышын карта-схемага түшүргүлө жана иликтегиле.
6. Тордон кийим токуу жана кийим тигүү өнөржайынын өнүгүшү жана жайгаштырылышы жөнүндө айтып бергиле.
7. Булгаары, буткийим, кой тери-мех өнөржайынын сырьелук базасы жана аларды пайдалануу жөнүндө баяндагыла.
8. Жеңил өнөржайынын ишканаларын карта-схемага түшүргүлө.

V. 4. РЕКРЕАЦИЯ ЧАРБАСЫ

Рекреациялык чарбага табигый рекреациялык ресурстар (табият эстеликтери: кооз жерлер, шаркыратмалар, үңкүрлөр, минералдуу суу булактары ж. б.), тарыхый-этнографиялык, маданий жана архитектуралык эстеликтер, тарыхый окуяларга байланыштуу пайда болгон шаарлар, айыл-кыштактар, курорттук санаторий, туристтик, экскурсиялык жана альпинизм мекемелери, ар түрдүү эс алуучу жайлар ж. б. кирет. Рекреациялык чарба адамдын ден соолугун чыңдап, руханий жактан өнүктүрөт, алардын эмгек процесстеринде сарпталган күч-кубатын калыбына келтирет. «Рекреация» түшүнүгү адамдын эмгектенүүдө сарпталган күчүн жана рухий абалын калыбына келтирүү деген мааниде.

Кыргызстандын географиялык абалы, жаратылышы жана ар түрдүү табигый рекреациялык ресурстары, тарыхый этнографиялык, маданий жана социалдык-экономикалык факторлору республикада рекреациялык чарбаны эл аралык деңгээлде өнүктүрүүгө шарт түзөт. Ушундан улам республиканын экономикасындагы приоритеттүү тармактарга электр энергетика, түстүү металлургия, айыл чарбасы, тамак-аш өнөржайы менен катар рекреация чарбасын жана туризмди өнүктүрүү болуп эсептелет.

Р е к р е а ц и я р е с у р с т а р ы. Кыргызстанда адамдын эс алуусу, денсоолугун жакшыртуусу, саякатка чыгуусу үчүн жагымдуу тоо климаты, минералдуу суулары, дары баткактары, түркүн өсүмдүктөрү, жаныбарлары, табигый жаңгак-мөмө-жемиш токойлору, мөңгүлөрү, тоо арасында жайгашкан кооз жаратылышы, тарыхый жана архитектуралык эстеликтери бар.

Республиканын аймагында жаратылыш факторлору, адамдын денсоолугуна тийгизген дарылык касиети күчтүү 100дөн ашуун жер аныкталган. Аларга Ысыккөл ойдуңу, Фергана тоо тизмегинин

түштүк-батыш капталы (Арстанбап, Кызылүнкүр, Каралма), Абшырсай, Карашоро, Сарычелек, Ысыката, Аксуу, Жетөгүз, Аларча, Сонкөл, Чаткал, Талас сыяктуу жаратылыш комплекстери кирет. Алардын айрымдарына азыр бир катар курорттук санаторийлер жана эс алуучу мекемелер жайгаштырылган.

Табигый байлыктарды дарылануу, эс алуу үчүн сарамжалдуу пайдалануу Кыргызстандын калкынын эмгек өндүрүмдүүлүгүн кыйла жогорулатууга, оору-сыркоонун үлүшүн кескин азайтууга олуттуу таасирин тийгизет. Табигый дарылоочу, денсоолугун чыңдоочу, эсалдыруучу негизги факторлого жаратылыш компоненттери – рельеф, климат, көлдөр, суулар, дары баткактар, пляждар, кооз ландшафттар, таза аба ж.б. ресурстар кирет.

Кыргызстан татаал рельефтүү тоолуу өлкө. Анын басымдуу бөлүгүн Тениртоо системасы, республиканын эң четки түштүк-батышын Памир-Алай тоо системасынын бир бөлүгү ээлейт. Өлкөнүн чыгышындагы эң зор жана бийик (5000–6000 м) Кантенир тоо тоомунун көптөгөн тоо тармактары башталып, алардын кыр бөлүктөрү мөңгү, түбөлүк кар менен капталган, капталдары көптөгөн терең, кооз капчыгайлар, кокту-колоттор менен тилмеленген. Кооз тоо аралык өрөөндөр, ойдундар, түздүктүү жерлери да бар.

Кыргызстандын татаал рельефин эс алууга, туризмге (рекреацияга) тийгизген таасири боюнча үч яруска – жогорку, ортонку жана төмөнкү деп бөлүүгө болот (Жумашев К., 2004). Төмөнкү ярус (деңиз деңгээлинен 1000–2000 м бийиктикте) рельефи боюнча туруктуу эс алуучу мекемелерди курууга ыңгайлуу, жол катнашы татаал эмес, курорттук рекреацияга, балдардын эс алуусуна, денсоолукту чыңдоочу жайларды курууга ылайыктуу. Ошондой эле бул яруста калктын дем алуу күндөрүндө жайкы жана кышкы массалык эс алуусун уюштурууга мүмкүнчүлүктөр арбын.

Ортонку ярус деңиз деңгээлинен 2000–2700 м бийиктикти ээлеп, көптөгөн тик капталдуу терең кокту-колотторду, капчыгайларды камтыйт да, ландшафттарынын ар түрдүүлүгү, кооздугу менен айырмаланат. Бул яруста эс алуунун активдүү тармактарын уюштурууга, өнүктүрүүгө ыңгайлуу (тоо туризми, атайын тоодогу лыжа тебүү, ат туризми, рафтинг жана экологиялык туризм). Бул яруста рекреациялык инженердик курулуштарды куруу бир топ кымбатыраак жана ар тараптан кошумча изилдөөнү талап кылат. Ошондой болсо да, бул эл аралык деңгээлде жооп берүүчү тоо туристтик комплекстери, лыжа тебүүчү курортторду уюштурууга ыңгайлуу.

Жогорку ярус (2700–7439 м) рельефи боюнча эң бийик тоо кыркаларынан, ашуулардан, бийик тоо чокуларынан, мөңгүлөрдөн, альп шалбааларынан туруп, туризмдин атайын, өзгөчө түрлөрүнө ылайыктуу. Кыргызстандын бийик тоолуу кыркалары жүзгө жетип, алардын жалпы узундугу 7680 кмди түзөт жана ар бири 20дан 582 кмге чейин созулат. Мөңгүлөрүнүн ээлеген жалпы аянты 8000 км²ге жетип, 6500 мөңгүдөн турат.

Кыргызстандын аймагынын тоо климаты рекреация комплексин калыптандыруунун олуттуу факторлорунун бири. Айрыкча, бийиктик алкак боюнча климаттын өзгөрүшү, күндүн ачык тийиши, кыштын кыскалыгы, тоодо кар-мөңгүнүн молдугу менен өзгөчөлөнөт.

Тоолордун бийиктик алкактарынын ар бири өзүнчө климаттык бөтөнчөлүктөргө ээ. Жапыз тоолуу жерлерде, тоо этектеринде аба ырайы жайкы мезгилде күнөстүү, мелүүн, ысык, кургак (Түндүк Кыргызстанда) келип, ал эми кышында абанын температурасы 0°C чамасында болгон күндөр басымдуулук кылат. Бийиктик алкактарынын ичинен калктын дарылануусу, эс алуусу үчүн эң ыңгайлуу бөлүгүндө (1000–2000 м бийиктикте) аба ырайынын жагымдуу шарттары (жетиштүү температуралык режим, күндүн нуру, таза аба, тоо-өрөөн шамалы ж.б.) жылына 300–320 күн эс алууга, 2,5–3,5 айдан ашуун сууга түшүп, күнгө күйүүгө, кышкысын лыжа, жылгаяк тебүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мына ушундай жерлерде, өзгөчө Ысыккөл, Фергана жана Чүй өрөөндөрүндө жылдын бардык мезгилдеринде аба ырайынын бөтөнчө ыңгайлуу шарттары түзүлөт.

Фергана өрөөнүн курчап турган тоолор ыңгайлуу климаттык шарты менен өзгөчөлөнөт. Бул жерде жыл бою бардык бийиктик алкактарында климат менен дарылоону, эс алууну уюштурууга болот. Жаңгак-мөмө-жемиш токойлуу аймактарынын (Арстанбап, Каралма, Кызылүңкүр ж. б.) жанга жагымдуу аба ырайы жана ландшафттык өзгөчөлүктөрү мында курорттук жайларды, туристтик комплексттерди көбөйтүүгө ыңгайлуу.

Чүй өрөөнүнүн жана Кыргыз Алатоосунун түндүк капталдары ыңгайлуу климаты жана ландшафттарынын ар түрдүүлүгү менен өзгөчөлөнөт. Микроклиматтык байкоолордун негизинде Кыргыз Алатоосунун жапыз жана орто бийиктиктеги тоо алкактары (1000–2000 м) шамал, температуралык режимдери боюнча эс алууга өтө ылайыктуу. Буларга Жыламыш, Аларча, Аламүдүн, Ысыката, Кегети, Шамшы ж. б. капчыгайлар кирет. Бул алкактын климаты мелүүн континенттик, кышы жумшак (-3°C), жайы жылуу (20°C).

Рекреациянын чордону болгон Ысыккөл өрөөнүнүн климаттык шартынын өзгөчөлүктөрү: мында аптап ысык жана катуу суук болбойт, деңиз климаты менен тоо климаты айкалышат. Климатынын мындай жагымдуулугу өрөөндүн бийик тоолор менен курчалып турушу жана анын борборунда тоңбогон, терең (668 м), чоң көлдүн жайгашуусу менен байланыштуу. Атмосферанын тазалыгы, күндүн узак убакыт ачык тийип турушу күн нурунун мол болушуна алып келет. Ысыккөлдүн жээгинде күн 2670–2880 саат чамасында тийет, бул болсо Крымдагы курорттордон 400–600 саатка, Балтика боюндагы курорттордон 1000 саатка көп. Жыл ичинде ачык же анча бүркөк эмес 185 күн болот. Жылдын жылуу мезгилинде климаттык, гигиеналык (абанын тазалыгы ж. б.), эстетикалык (курчап

Кыргызстандын улуттук жаратылыш парктары жана коруктары
(2002-ж.)

	Жалпы аянты, миң га	Коргоого алынгандардын түрлөрү ж-а саны			Коруктар ж-а парктар жайгашкан облустар
		Жаны-барлары	Канаттуулары	Өсүмдүктөрү	
К о р у к т а р					
Бешарал	82,1	244	136	700	Жалалабат
Сарычелек	23,9	35	155	1200	Жалалабат
Ысыккөл	19,6	24	244	295	Ысыккөл
Сарычат-Ээрташ	134,1	24	56	120	Ысыккөл
Каратал-Жашырык	21,3	45	142	150	Нарын
Нарын	37,0	21	50	1870	Нарын

У л у т т у к ж а р а т ы л ы ш п а р к т а р ы

Саймалыташ	32,0	-	-	-	Жалалабат
Каракол	38,2	14	11	31	Ысыккөл
Салкынтөр	10,4	-	-	-	Нарын
Карашоро	8,4	145	15	19	Ош
Кыргызата	11,2	12	10	92	Ош
Бешташ	32,4	25	43	113	Талас
Аларча	2,3	14	125	907	Чүй
Чоң Кемин	123,7	46	96	631	Чүй

турган тоолордун керемет шандуу панорамасы) факторлордун бири-бири менен айкалышы адам организминин бардык нормативдик физиологиялык функцияларын стимулдаштырып, зат алмашууну жогорулатат, кандын курамын жакшыртат.

Шамал режиминин өзгөчөлүгү да бар. Жылдын жылуу мезгилинде күндүз көлдөн кургактыкты, түнүчүндө кургактыктан көлдү карай бриз жели согот. Климатынын бийиктик алкактуулугу түрдүү профилдеги рекреациялык мекемелерди (дарылоо, сууга түшүү-пляждык, таанып-билүүчү, денсоолукту чыңдоочу, тоо туризми, альпинизм, кышкы эс алуу) курууга жол ачат.

Көлдүн суусунун дарылык касиети да бар, ошондой эле анын суусу тоо арасында деңиз деңгээлинен мындай бийик жаткан көлдөрдүкүнө караганда алда канча жылуу. Көлдүн суусунун жалпы минералдуулугу 5,9 г/л, температурасы 8,1°Сден 20,4°Сге чейин өзгөрүп турат.

Кыргызстандын жаратылыш, рекреациялык ресурстарынын ичинен Ысыккөлдүн жээгиндеги кумдуу тилкелер, пляждар олуттуу орунду ээлейт. 600 км ашуун көл жээгиндеги кум тилкесинин ичинен 120 км же 2440 миң м² эң мыкты жана сапаты дурус, 1- жана 2-

категориядагы табигый пляждар түзөт. Айрыкча Кошкөл, Чоктал, Сарай, Карой, Бостери, Чолпоната, Койсары, Бозбешик, Кажысай, Тамга ж. б. айылдардын тушунда жайгашкан 20 мыкты жана ири пляждар элге кеңири белгилүү. Жыйынтыктап айтканда көл кылаасынын климаттык шартынын ыңгайлуулугу, табиятынын кооздугу, тоолору, өрөөндөрү рекреациянын кеңири кулач жайып өнүгүп-өсүүсүнө шарт түзөт.

Республиканын аймагынан төрт жүздөн ашык табигый үнкүр табылган. Булардын ичинен узундугу 10 км келген Канигут, тереңдиги 240 мге жеткен Ферсман, өтө кооз Айдаркен менен Кадамжай, Чилмайрам, Чилустун, Төөмоюн, Чаткал, Сандалаш, Аламышык сыяктуу үнкүрлөр туристтердин көңүлүн өзүнө бурат. Эң кооз Ысыккөл, Сарычелек, Соңкөл, Арстанбап, Каралма, Жетөгүз, Абшырсай, Эки Нарын сыяктуу аймактары, ар түрдүү коруктары келген-кеткендерди кызыктырбай койбойт. Табигый үнкүрлөр Кыргызстанда спелеогиялык туризмди өнүктүрүүгө ылайыктуу.

Рекреация байлыктарынын орчундуусуна минералдуу суулар кирет. Азыр республиканын аймагында физикалык-химиялык кошулмалары ар кыл, сапаттуу 130дан ашуун минералдуу булактары, бургулоодон табылган минералдуу суулар бар. Булардын потенциалдык өлчөмү суткасына 81,9 миң m^3 ге жетет. Дарылык касиети жана молдугу жагынан айрымдары дүйнөгө белгилүү минералдуу жана жылуу булактардан кем калышпайт. Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ичинен Кыргызстан минералдуу сууларынын молдугу менен айырмаланат.

Азыр минералдуу суулардын такталган жалпы запасынын өлчөмү суткасына 14,4 миң m^3 ге, башкача айтканда республикадагы табылган бүт минералдуу суунун 24,0%ин түзөт. Белгилүү булактардын бир тобу өнөржайы дурус өнүгүп, калк жыш жайгашкан жерлерден алыс, жаратылыш шарты татаал, бийик тоолуу аймактарда орун алган.

Кыргыз курортология жана физиотерапия илим-изилдөө институтунун курорт ресурстар бөлүмү 1957-жылдан тартып республиканын аймагындагы минералдык сууларды комплекстүү изилдеп, аларды пайдалануу маселелерин чечишкен.

Республиканын аймагында минералдуу суулардын бальнеологиялык 6 тобу аныкталган. Өзгөчө даамы жана жыты жок таза суулардын тобу калк жыш отурукташкан жана экономикалык жактан өнүккөн өрөөндөрдө (Чүй, Ысыккөл, Атбашы, Кетментөбө, Алай ж.б.) жайгашкан. Алардын негизги муздак булактары: Чамынды, Ташрабат, Дөрбөлжүн, Атбашы, Кочкор, Жыргалаң, Үчкапка, Туз. Суулардын минералдуулугу 2,2ден 250 г/лге чейин. Химиялык курамы ар түрдүү (кальций сульфатынан натрий-хлоридге чейин). Тоо арасындагы ойдуңдарда 800–2000 м тереңдиктерде жогоруда аталган суулардын ысык булактары ачылган (Чолпоната, Торайгыр,

Барбулак, Кочкор, Фрунзе, Жалалабат). Физикалык касиеттери боюнча алар таза, тунуктугу, даамы боюнча туздуу жана ачуу туздуу. Суунун температурасы 36°Сден 49°Сге чейин. Суулардын дарылык касиеттери ар түрдүү келип, көп ооруга (нерв системасы, жүрөккан тамырлар, муун оорулары, кан тамырынын басымынын өйдөлөшү, ашказан, боор, гинекология, дем алуу органдары, бронхит, гастрит ж.б.) шыпаа болот. К ө м ү р к ы ч к ы л г а з д у у б у л а к т а р тоолуу аймактарда (Түндүк Тениртоодо – Жарташ, Улакол, Каракече; Ички Тениртоодо – Атбашы, Какшаал, Фергана тоолорунда) чыгат. Азыркы мезгилде Аксуу, Арашан жана Карашоро минералдуу булактары дарыланууга кенири пайдаланууда. С у л ь ф и д д ү ү с у у л а р Алай, Фергана жана Түркстан тоо кыркаларында табылган (Кайрагач, Аксарай, Чонгара, Чангырташ, Якутан, Майлысуу минералдуу суулары). Суу йод, бром жана органикалык заттардын молдуулугу менен айырмаланат. Суулары атеросклероз, тери ооруларына шыпаа болот. Й о д - б р о м д у у с у у л а р ы Фергана өрөөнүндө, Майлысууда табылган. Көбү Майлысуу, Кочкората шаарларына жакын жерлерден чыгат. Суусу ашказан-ичеги, гастрит ооруларын айыктыруу үчүн ичилет. Радондуу сууларга негизинен Жетөгүздөн, ошондой эле Карабалта, Көкөмеренден чыккан минералдуу суулар кирет. Жетөгүз курортунун радон суулары бир топ өнөкөт ооруларды (нерв системалары, муун, өнөкөт гинекологиялык, баш-сөөк травмалары ж.б.) айыктырууга шыпаа болот. К р е м н и й л ү ү ы с ы к с у у л а р Кыргызстандын бардык жеринен чыгат. Алардын базасында республикадагы белгилүү курорттор, эс алып, дарылануучу жайлар [Ысыката, Аламүдүн, Аксуу (Теплоключенка), Керегеташ, Чаек ж. б.] иштейт. Сөөк-булчуң-муун, нерв, гинекологиялык оорулар менен жабыркагандар ваннага түшүп дарыланууга жарамдуу, ошондой эле кремнийлүү ысык сууну ичип дарыланууга, андан дары-дармектерди (стоматология, гинекология, дерматология, ж. б. үчүн) жасап алууга пайдаланса болот.

Кыргызстан дарылык касиети бар баткактарга да бай. Азыр 15 баткак уюткусу белгилүү. Жалпы өлчөмү 5225,0 миң м³. Басымдуу бөлүгү Ысыккөлдүн жээгинде, азыраагы Чүй жана Көгарт өрөөндөрүндө жайгашкан. Булардын ичинен көлдөгү дары баткактардын сапаты дурус, рекреациянын башка жаратылыш байлыктарына шайкеш келип, өлчөмү арбын же республикадагы бардык баткак запасынын 70,1%ин түзөт. Кыргызстанда дарылыкка пайдалануучу ылайдын эки түрү бар, алар тунма жана чым ылайлары. Тунма ылайлар негизинен Ысыккөл курорттуу районунда, чым ылайлары Чүй өрөөнүнүн түндүк тарабында жана Жалалабат аймагында топтолгон.

Көп сандаган табышмактуу тарыхый эстеликтер, Улуу Жибек жолу өткөн жерлер, «Манас» эпосунун 1000 жылдык мааракесине карата даярдалган Талас өрөөнүндөгү Манас күмбөзү жана музей

комплекси, Бишкектин четжакасына курулган «Манас айылы» этнографиялык музейи, Ташрабат кербен сарайы, Өзгөн, Бурана сыяктуу байыркы тарыхый эстеликтер, Сузактагы, Чолпонатадагы саймалуу таштар, Өзгөн хандыгынын увазири Сулаймандын Ош шаарынын жанындагы тоодогу резиденциясы (Сулаймантоо), андагы Закирдин Бабырдын дүйнө жүзүнө белгилүү болгон үжүрөсүнүн (эс алуучу жайы) орду ж. б. өтө кызыктуу.

Республиканын Теңиртоо, Памир – Алай тоо системалардагы кармөңгүлүү тоо капталдары, чокулар а л ь п и н и з м д и н өнүгүшүнө өбөлгө түзөт [альпинизм (келт тилинде *alp* – бийик тоо) – татаал тоо чокуларына чыгууга байланыштуу пайда болгон спорттун бир түрү. Экинчи мааниси – бийик тоо туризми; бийик тоолуу аймактарда географиялык изилдөө, курулуштарды куруу ж. б. жумуштарды аткарууда көбүнчө альпинизмдин ыкмалары жана техникасы колдонулат].

Азыркы учурда альпинизм жана тоо туризми дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүндө, Орусияда, Казакстанда кеңири жайылууда. Ушунун негизинде Кыргызстандын тоолуу аймагынын шартында эл аралык туризмдин олуттуу тармактарынын катарын жакынкы келечекте тоо туризми, альпинизм жана экологиялык туризм ээлемерки. Анткени, республикада чет өлкөлөрдөн келген альпинисттерге жана туристтерге сунуш кыла турган бийик тоо чокулары, ашуулары арбын. Булардын ичинен туристтерди өзүнө тарткан бийик тоо чокулары «жети миндик» Жениш чокусу (7439 м), жылына эл эң көп келүүчү Ленин атындагы чоку (7134 м), Кантеңир (6995 м), Аларча өрөөнүндөгү көптөгөн өлкөлөрдүн альпинисттерине белгилүү Аксай мөңгүсүнүн айланасында жайгашкан 6^б категориясындагы Корона (4860 м) ж.б. ондогон чокулар жана Борбордук Теңиртоодогу Эңилчек мөңгүсүн, бийик тоодо жайгашкан Мерцбахер көлүн ж. б. атоого болот.

Кыргыз Республикасынын тоолорунда 1100 классификациялуу альпинисттик маршруттар бар, анын 90у жогорку категорияга ээ. Адамдын буту тийбеген жүздөгөн чокулар, ошондой эле 1450гө жакын классификацияланган туристтик ашуулар, маршруттар бар, алардын ичинен 200гө жакыны жогорку категорияга кирет. Бул алкакта табиятты таанып билүү, илимий жана экологиялык туризмдин өнүгүшү да келечектүү.

Аталган байлыктар биздин тоолордо тоо туризмдин, альпинизмдин жана экологиялык туризмдин тармактарын тез арада өнүктүрүүгө, алардан жетишээрлик киреше алууга мүмкүндүк түзөт.

Азыр республиканын аймагында жайгашкан республикалык маанидеги «Аларча», «Алатоо», жана эл аралык масштабдагы «Памир» альпинисттик лагерлери 2500 альпинистти кабыл алууга жарамдуу. Келечекте Кыргызстандын аймагында жайгашкан альплагерди кеңейтип, жаңыларын куруу аркылуу эл аралык маанидеги альпинисттердин олуттуу эки борборун калыптандыруу каралууда. Бу-

лардын бири Борбордук Тениртоонун Кантенир, Жениш чокуларынын, кийинкиси Чоң Алай кыркатоосундагы Ленин атындагы чокунун аймактарында жайгаштырылмакчы. Аталган альплагерлер альпинисттик экспедицияларды уюштуруучу, жогорку квалификациядагы кадрларды жана куткаруучуларды даярдоочу борбор болуп саналат.

Кыргызстандын дүйнөлүк «Кызыл китепке» кирген «Марко Поло» аркары, илбирс, кулжа, тоотеке сыяктуу сейрек кезигүүчү айбанаттарын атуу үчүн четтен келген туристтер алардын ар бир башына 20 миңдей америкалык доллар төлөйт. Туристтик жүрүштөрдө чет элдиктер сейрек кездешүүчү айбанаттарды турнабай менен эле карап, өзүнчө маашырлангандыгы, фотосүрөткө же кинокамерага тартып алгандыгы үчүн да төлөйт.

Кыргызстанда 1929-жылдан баштап курорттук чарба өнүгө баштаган. Ошол эле жылы Койсары курорту ишке киргизилген. 1934-жылы Тамга, Ташдөбө (Воронцовка), Ош эс алуу үйлөрү иштей баштайт. Кийинчерээк Ысыката (1957), Жалалабат, Жетөгүз (1958), Жыргалан (1960), Көгүлтүр Ысыккөл (1965), Ысыккөл (1979) курорттору жыл бою иштөөгө өтөт. Денсоолугун чындаган эс алуучулардын саны 1929-ж. – 250 адам болсо, ал 1960-ж. – 10034 адамга, 1985-ж. – 482,8 миң адамга жеткен. Кийинки жылдарда экономикалык кризистин натыйжасында эс алуучулардын саны кыскарып кеткен. Мисалы, 1993-ж. республиканын рекреация мекемелеринде 298,5 миң адам эс алган, ал 1985-жылга салыштырганда 38,1 % ке төмөн. Калктын курортто дарылануу муктаждыгын камсыз кылуунун жалпы өлчөмү 29,0 % ти түзгөн. 2000-жылдан эс алуучулардын саны жылдан жылга арбууда.

Кыргызстандын курортторун төмөнкү топторго – тоо климаттуу жылуу булак курорттору; деңиз климаттуу курорт; минералдуу булактуу курорттор жана эс алуу үйлөрү деп бөлүүгө болот.

Тоо климаттуу жылуу булак курортторуна – Жетөгүз, Ысыката курорттору кирет. Жетөгүз Тескей Алатоонун түндүк капталындагы эң кооз, чертокой каптаган тоолуу капчыгайда, Жетөгүз суусунун боюнда жайгашып, анын эң сонун таза тоо абасы, радондуу ысык арашан булактары адамды көп оорудан дарылайт.

Ысыката курорту Кыргыз Алатоосунун түндүк капталындагы чертокой каптаган, Ысыката суусу аккан эң кооз капчыгайда жайгашкан жана андагы күкүрттүү ысык арашан булактары менен мөңгүдөн соккон таза салкын желдин дарылык касиети зор.

Деңиз климаттуу курорттор көгүлтүр Ысыккөлдүн айлана-тегеринде жайгашкан. Бул жерлер тоолуу таза абада ультра-кызгылт-көк нурдун болушу менен айырмаланат. Анын тунук туздуу суусу бууланганда айлана-тегериндеги абага деңиз климатындай эле касиет берет. Көлдүн айланасындагы майда куму, көп сандаган кайнар булактары, дарылоочу баткактары эс алуучуларга эң сонун дары болуп, өзүнүн сапаты боюнча дүйнөдөгү атактуу курорттордон кем

калышпайт. Алардын эң атактуулары: «Көгүлтүр Ысыккөл» (Чолпоната шаарында), «Ысыккөл» (Сөгөттүдө), «Тамга» (Тамга айылында), «Кыргыз деңизи» (Бостери айылында) ж.б. санаторийлери. Алардан башка көп сандаган эс алуучу жайлар, пансионаттар, балдарды дарылоочу санаторий – «Кыргыз Артеги» (Чолпоната шаарында), туристтик базалар – Торайгыр, Кошкөл, Чоктал, Сарой, Карой, Бостери, Сөгөттү, Корумду, Ананьев, Түп, Кызылсуу, Тамга, Бөкөнбаев ж. б. кыштактарында, Чолпоната шаарында, Кажысай шаарчасында жайгашкан.

Минералдуу булактардын курортторунун тобуна Жалалабат шаарынын жанындагы минералдуу суунун базасындагы Жалалабат курорту кирет. Ал ашказан, бөйрөк, боор, кызыл жүгүрүк, муун ооруларынан тартып нерв ооруларына чейин дарылайт.

Ысыккөлдүн айланасынан башка Жалалабат облусунун Арстанбап, Сарычелек, Каралма өрөөнүндө, Ош шаарында, Абшырсай аймактарында, Чүй облусунун Кыргыз Алатоосунун түндүк капталынан башталган Аларча, Аламүдүн, Кегети, Шамшы ж.б. сууларынын бойлорунда эс алуу жайлары бар.

Пансионат менен эс алуу мекемелерине 2002-ж. 104,2 миң рекреант келген, ал республикадагы бүтүндөй рекреация комплексинин 35,0% үлүшүн түзөт. Адистердин пикири боюнча республикада табигый рекреациялык ресурстардын 10% ке чейинки потенциалы гана пайдаланылат.

21-таблица

Кыргызстандын аймагындагы рекреациялык мааниси бар жерлер

Мааниси	Райондору жана рекреациялык зоналары				
	Түндүк Кыргызстан	Чыгыш Кыргызстан	Батыш Кыргызстан	Түштүк Кыргызстан	Борбордук Кыргызстан
Эл аралык	Бишкек Аларча Бурана Кегети Ысыката	Каракол Чолпоната Чоң Кызылсуу Аксуу Жетөгүз Сарыжаз Бостери Кантенир Жениш (Чолоксуу) Балыкчы	Манас Саймалы-таш	Ош Өзгөн Сарычелек Арстанбап Чилустун Ленин атн. чоку Кетментөбө Абшыр	Ташрабат Чатыркөл Соңкөл
Республикалык	Аламүдүн Чоң Кемин Карабалта Аксуу Сокулук Суусамыр	Чолоксуу Музтаг Арашан Барскон Кажысай Жууку Корумду Чоктал Боом	Бешташ Каракол Киров	Кыргызата Кызылүнкүр Көгарт Жазы, Тар Авлетим Сох Шаймерден Исфайрамсай Касансай Пачата	Нарын Онорча Жогорку Нарын Ортотокой Көкөмерен

Кыргызстандын рекреация чарбасын келечекте өнүктүрүүнүн өлчөмүн тактоодо республиканын аймагындагы курорт, эс алууга тиешелүү ресурс түрлөрү эсепке алынып, тактоолор жүргүзүлгөн. Натыйжада, 2010-жылга чейинки мезгилдин ичинде республикадагы эс алуучулардын саны 4 эсеге жакын өсмөкчү.

Кыргызстандын рекреация чарбасын келечекте калыптандыруу экономикалык райондор боюнча кыйла айырмаланат. Республиканын жалпы рекреациялык потенциалы жана аны келечекте өздөштүрүү жагынан маанилүү орунду Түндүк-Чыгыш, Түштүк, Түндүк Кыргызстан экономикалык райондору ээлейт.

Ысыккөл аймагында келечекте өз алдынча үч ири курорт-рекреациялык райончолору калыптануу процессинде. Алар түндүк райончосу – борбору Чолпоната шаары, чыгыш райончосу, борбору – Каракол шаары, түштүк райончосу, борбору – Тамчы кыштагы.

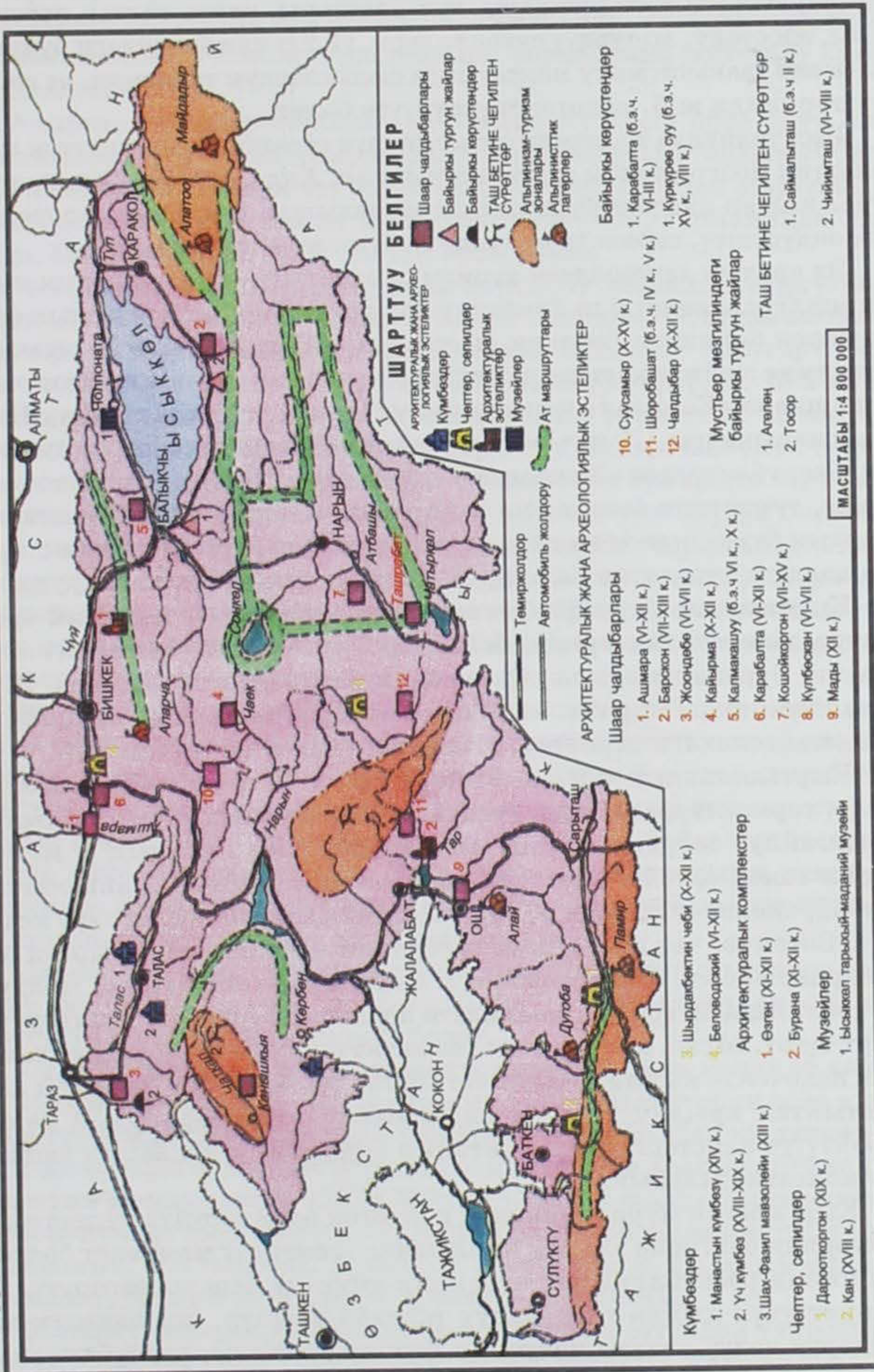
V. 4.1. Туризм

Туризм (француз тилинде туризм – эс алуу, бир жакка баруу деген маанини билдирет; башкача айтканда, туризм бош убакытта саякатка чыгуу; активдүү эс алуунун бир түрү) – дүйнөдөгү эң кирешелүү тармактардын бири. Ал нефть өндүрүү тармагынан кийинки экинчи орунда турат. Дүйнөдө туризмге (ички мамлекеттик жана эл аралык) 1 миллиарддан ашык адам катышат, башкача айтканда, жер шарындагы калктын ар бир бешинчи адамы туризм менен байланышкан. Туризм жакшы өнүккөн Испания, Италия, Непал, Мексика, Америка Кошмо Штаттары, Япония, Түркия, Грекия сыяктуу мамлекеттерде туристтик тейлөөгө Американын бир доллары жумшалса, андан 20 доллар пайда түшөт. Мындай мамлекеттерде туризмдин үлүшүнө улуттук кирешенин 20–40 жана андан да көбүрөөк пайызы туура келет.

Кыргызстандын өтө кооз жаратылышындагы белгилүү көлдөрү, курорттору, карагай-черлүү жана табигый жаңгак-мөмө-жемиш токойлору, килемдей жайкалган тулаңга бай жайлоолору, түбөлүк кармөңгүлүү бийик чокулары, тоо сууларынын ак тасмадай созулган шаркыратмалары, жер астындагы үңкүрлөрү, кыргыз элинин этнографиялык үрп-адаттары, каада-салттары, байыркы жана азыркы тарыхы, Улуу Манас эпосуна байланыштуу окуялар, Улуу Жибек жолу, тарыхый эстеликтери жана башкалары чет элдик туристтердин зор кызыгуусун арттырат. Ошондой болсо да Кыргызстанда туризм, бөтөнчө эл аралык туризм жаныдан гана өнүгүүгө багыт алды.

Келечекте тоо туризмдин (трекинг, ат, жөө туризми), альпинизмди, тоо лыжалык спорттун түрүн, суу туризмдин (рафтинг, видсерфинг, яхтспорт), спелеотуризмди (үңкүр туризми), велосипед туризмдин, улуттук аңчылык туризмдин (бүркүт, куш, шумкар, ителги, тайган менен аңчылык кылуу), курорт-санаторий туризмдин, коруктардын жана заказниктердин базасында зоологиялык, ботаникалык,

ТУРИЗМ

ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕР

- Шаар чалдыбарлары
- ▲ Байыркы тургун жайлар
- ▲ Байыркы көрүстөндөр
- ▲ ТАШ БЕТИНЕ ЧЕГИЛГЕН СҮРӨТТӨР
- ▲ Альпинизм-турнам зоналары
- ▲ Альпинисттик лагерлер

- ### Байыркы көрүстөндөр
- 1. Карабалта (б.э.ч. VI-III к.)
  - 1. Күркүрөө суу (б.э.ч. XV к., VIII к.)

АРХИТЕКТУРАЛЫК ЖАНА АРХЕОЛОГИЯЛЫК ЭСТЕЛИКТЕР

- Күмбөздөр
- Чөптөр, сепилдер
- Архитектуралык эстеликтер
- Музейлер
- Ат маршруттары

- ### Архитектуралык жана археологиялык эстеликтер
- 10. Суусамыр (X-XV к.)
  - 11. Шоробашат (б.э.ч. IV к., V к.)
  - 12. Чалдыбар (X-XII к.)

Мустье мезгилиндеги байыркы тургун жайлар

- 1. Агөлөн
- 2. Тосор
- ТАШ БЕТИНЕ ЧЕГИЛГЕН СҮРӨТТӨР
- 1. Саймалыташ (б.э.ч II к.)
- 2. Чийимташ (VI-VIII к.)

Шаар чалдыбарлары

- 1. Ашмара (VI-XII к.)
- 2. Барскон (VI-XIII к.)
- 3. Жоондөбө (VI-VII к.)
- 4. Кайырма (X-XII к.)
- 5. Калмакшuu (б.э.ч VI к., X к.)
- 6. Карабалта (VI-XII к.)
- 7. Кошойкоргон (VI-XV к.)
- 8. Күлбескан (VI-VII к.)
- 9. Мады (XII к.)

Күмбөздөр

- 1. Манастын күмбөзү (XIV к.)
- 2. Үч күмбөз (XVIII-XIX к.)
- 3. Шах-Фазил мавзолейи (XIII к.)

Чөптөр, сепилдер

- 1. Дарооткоргон (XIX к.)
- 2. Кан (XVIII к.)

Шырдакбектин чеби (X-XII к.)

- 4. Беловодский (VI-XII к.)

Архитектуралык комплекстер

- 1. Өзгөн (XI-XII к.)
- 2. Бурана (XI-XII к.)

Музейлер

- 1. Ысыккөл тарыхый-маданий музейи

МАСШТАБЫ 1:4 800 000

орнитологиялык туризмди, экологиялык туризмди, жергиликтүү улуттардын улуттук оюндары, үрп-адаттары, каада-салты, легендалары, эпостору, ар түрдүү сувенирлери, үй тиричилигиндеги буюмдары менен тааныштыруу максатында фольклордук туризмди, ат спорттук туризмди ж.б. кеңири өнүктүрүүгө болот.

Республикада туризмди өнүктүрүүнүн стратегиялык улуттук мамлекеттик программасы иштелип чыккан. Анда дүйнөлүк стандартка туура келген инфраструктуранын жаралышы, рекламаны, сувенирдик өндүрүштү, сервисти өркүндөтүү маселелери камтылган.

Эл аралык деңгээлдеги туризмди өнүктүрүү үчүн чет элдик инвестицияларды кеңири пайдалануу чоң роль ойнойт. Түркиялык фирма менен бирдикте Бишкек шаарында 400 орундуу, 4 жылдыздуу «Аккеме» мейманканасы курулган. Кыргыз-италиялык биргелешкен ишкана «Капитал» консорциуму (биримдиги) менен чогуу Бишкек шаарындагы «Кыргызстан» мейманканасы реконструкцияланган. Республиканын аймагындагы айрым эс алуу үйлөрүн, пансионаттарды, туристтик базаларды тез аранын ичинде менчиктештирип, алардын базасында чет элдик фирмалар менен биргелешкен жогорку деңгээлдеги туристтик базаларды курууну уюштуруу каралууда.

Кыргызстан Улуу Жибек жолунда жайгашкан тарыхый архитектуралык эстеликтерге да бай, алар Сулайман тоо археологиялык музейи, Бурана мунарасы, Өзгөн архитектуралык комплекси, Шах-фазил күмбөзү, Ташрабат кербен сарайы, Саймалыташ капчыгайларындагы аскадагы сүрөттөр, Манас күмбөзү ж. б. эстеликтер.

Кыргызстандын аңчылык - туристтик чарбасы эң келечектүү тармактардын бири. Республика аймагында аңчылык кылууга ыңгайлуу жердин жалпы аянты 15,0 млн га, анын 1 млн га жерин токой ээлейт. Бул тилкелерде куштардын 342, айбанаттардын 82, сойлоочулардын 26 түрү, балыктын 60тан ашык түрү кездешет. Бөтөнчө, чет өлкөдөн келүүчү туристтерди кызыктырган жаныбарлар арбын. Тоо арасындагы баалуу жаныбарлардын молдугу республикада эл аралык маанидеги аңчылык туризмдин уюштурууга шарт түзөт. Ырас, аңчылыкты тез өнүктүрүү жаныбарлардын санынын келечекте кыйла азайып кетишине түрткү болот. Мындай калпыстыктан арылуу үчүн эң алды менен жаныбарлардын санын көбөйтүүгө адистештирилген атайын аңчылык чарбаларын уюштуруу максатка ылайык.

Кыргызстан мурда дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүнүн туристтерине дээрлик белгисиз эле. Ал өз алдынча эгемендүү мамлекет болгондон кийин республикалык ченемдик-укуктук базаны өзгөрттү, келип-кетүүнүн кыйла либералдуу тартиби түзүлүп, чет өлкөлүк жарандарга келүү визасы чектөөсүз бериле баштады, республиканын аймагында чет өлкөлүктөр эл аралык мыйзамдарда, макулдашууларда, келишимдерде каралган бардык укуктардан жана эркиндиктерден пайдаланат. Республика 1993-жылдан Дүйнөлүк туристтик

уюмдун мүчөсү болуп эсептелет. Бир нече жылдардан бери Кыргызстан Дүйнөлүк Берлин туристтик бирикмесинин, Лондон туристтик жарманкесинин, Ташкен туристтик иш-чараларына жигердүү катышып келүүдө.

Азыркы учурда республикада 8 жогорку жана орто окуу жай туризм тармагы үчүн кадрларды даярдоодо. Кыргызстандын 100дөн ашуун болочок адистери чет өлкөлөрдө окууда, 1000ден ашуун кыргыз студенттери жыл сайын Түркияда, Италияда, Германияда, Индияда, Сан-Маринодо ж. б. иштеп келишүүдө.

Республикада инфраструктураны өнүктүрүү боюнча иш жүргүзүлүп жатат. Азия банкынын жардамы менен Бишкек – Ош автомобиль жолун реконструкциялоо иштери аяктоодо; Бишкек – Торугарт трассасы боюнча долбоордук-иликтөө иштери жүргүзүлүүдө. Бул автотрассаларды ишке киргизүү Кыргызстандын туристтик потенциалын кыйла арбытат. Аталган багыттар Улуу Жибек жолунун негизги каттамдар бөлүктөрүнө дал келет, ошондуктан бул трассалар боюнча саякаттарды уюштуруу туризмдин негизги түрлөрүнүн бири болуп калат. Туристтерге ыңгайлуу болсун үчүн автотрассаларга тийиштүү курулуштар курулуп, жол тасмасы жана жол коопсуздугу жакшыртылат, жол сервисинин көп багыттуу тармагы, анын ичинде тез кабар жана тез жардам пункттары түзүлөт, трассалар чет тилдериндеги көрсөткүчтөр жана маалымат такталар менен жабдылат.

Экинчи бир маанилүү маселе – бул телекоммуникациялык тармакты өнүктүрүү. Кыргызстанда эл аралык байланыштын ар кандай түрлөрү, анын ичинде уюк телефон байланышы бар экендигине карабастан азыркы радиорелелик берүү системасынын жана коммутациялык станциялардын базасында Кыргызстанда байланышты түзүү боюнча 1996-жылдан тартып Дүйнөлүк жана Европалык реконструкциялоо жана өнүктүрүү банктары каржылаган Телекоммуникациялардын биринчи долбоору ишке ашырылууда.

«Манас» аэропорту Азиянын аба транспортунун эң башкы жол тоому болуп калмакчы, ал республикага туристтердин келип-кетүүсүнүн көбөйүшүнө көмөкчү болот.

Кыргызстандын туристтик ресурстарын, туризм менен эс алуунун колдой турган инфраструктурасын жана объекттерин эске алуу менен туризмдин төмөндөгүдөй түрлөрүн – Улуу Жибек жолунун негизги багыттары боюнча өтүүчү рекреациялык, эл аралык, Дүйнөлүк туристтик уюмдун жана ЮНЕСКОнун «Жибек жолу» биргелешкен долбоорунун чегинде тобокелдүү (альпинизм, тоо туризми, рафтинг, спелеология, тоо лыжасы, аңчылык, экотуризм ж. б.), анын ичинде аңчылык туризмдин өнүктүрүүгө аракет жасалмакчы.

Келечекте азыркы рекреация мекемелерин бүтүндөй учур талабына ылайык реконструкциялоону; республикалык жана эл аралык маанидеги курорт, санаторий, эс алуу үйлөрүн салууну; туризм маршруттарын, альпинисттердин лагерин учур талабына ылайык уюштурууну; рекреация тармактарын тейлөөгө керектүү адистерди эми-

тен даярдоону; табигый рекреация факторлору дурус аймактарда курорт-рекреация комплексинин учур талабына төп келүүчү ири мекемелерин жайгаштырууну; инфраструктура тармактарын эл аралык талапка төп келгидей, сапаттуу салуу үчүн чет мамлекеттик айрым тажрыйбалуу мекемелер менен жарнакташа иш алып барууну күчөтүүнү; жаратылыш ресурстарын пайдалангандыгы үчүн рекреация мекемелерине белгилүү өлчөмдө төлөө шартын киргизүүнү; тиешелүү жерлерге кемпинг, мотелдерди жана автотуристтерди жайгаштыруучу жайларды курууну; ресторан, бар, кафе, бөтөнчө улуттук ашканага ыңгайлашкан түрлөрүн курууну; туристтик мекемелерди тейлөөчү адистерди даярдоочу жана чет тилди жеткиликтүү үйрөтүүчү борборлорду калыптандырууну; республиканын рекреация комплексинин келечегин жеткиликтүү чагылдырган чет тилдеги мазмундуу рекламаларды даярдоону тездетүү керек.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Республикада рекреациялык ресурстардын кайсы түрлөрү көп?
2. Кыргызстандын курортторун карта-схемага түшүргүлө.
3. Республикада туристтик жана альпинисттик лагерлерди жайгаштыруу принциптерин аныктагыла?
4. Рекреациялык комплекстин келечеги кандай?

V. 5. ТРАНСПОРТ КОМПЛЕКСИ

Транспорттун өнүгүшүнө жаратылыш шарты, өзгөчө жер бетинин түзүлүшү жана климаттык шарты, ошондой эле өндүрүүнүн жана керектөөнүн райондук балансы, өнөржай, айыл чарба, курулуш, сооданын, калктын жана шаарлардын жайгашуусу, өндүрүштү комплекстүү өнүктүрүү жана топтоо өбөлгө түзөт. Транспорттун бардык түрү (деңиз транспортуна башка) Кыргызстанда бар; аларга темиржол, автомобиль, аба, суу, куур (түтүк), электрондук транспорт кирет. Бул транспорттун бардык түрлөрү өз ара чогулуп бирдиктүү транспорттук системаны (транспорт комплексин) түзөт. Бардык ташылуучу жүктөр транспорт тармактарынын өзгөчөлүгүнө жараша өз ара бөлүнүп ташылат.

2001-жылы Кыргызстанда бардык транспорттун түрү боюнча ташылган жүктүн көлөмүнүн 94,6% автомобилге, 3,2% темиржолго, 2,1% куур транспортуна, 0,1% ке жакыны суу ж-а аба жол транспортуна, ал эми жүргүнчүлөрдү ташуу көлөмүнүн негизги үлүшү (85,5%) автобуска, 0,8% – таксиге, 13,6% – троллейбуска, 0,1% темиржолго туура келген.

Тоолуу татаал рельеф темиржол курулушуна кыйынчылык келтиргендиктен, республикадагы транспорттун негизги тармагы автомобиль транспорту болуп саналат. Ал республика ичиндеги жүктөрдүн басымдуу бөлүгүн (94,6%) жана жүргүнчүлөрдү ташуучу транспорт. Тышкы экономикалык райондор, өлкөлөр менен болгон байланыштар темиржол транспортуна жүктөлөт. Алыскы аралыктарга тез

жеткирүүчү транспорттун түрү – аба транспорту, ал көбүнчө жүргүнчүлөрдү, почта, баалуу же тез бузулуп кетүүчү продуктуларды ташууда пайдаланылат. Республиканын түштүгүндө жана Чүй өрөөнүндө куур (түтүк), Ысыккөл облусунда суу транспорту пайдаланылат.

V. 5.1. Темиржол транспорту

Республикадагы жалпы темиржолдун узундугу 423,9 км (2000), бири-бири менен байланышпаган эки ири участоктон турат: анын 322,7 км республиканын түндүгүндө: Чалдыбар – Бишкек – Балыкчы; түштүктө Ош, Жалалабат, Кызылкыя, Көкжаңгак, Ташкөмүр шаарларына кеткен кыска жолдор бар. Республикадагы бардык темиржолдор Алматы жана Ташкен жолдорунан тармакталып кетүүчү туюк жолдор.

Республикада темиржол курулушу 4 этапта жүргүзүлгөн. 1924-ж. Жетисуу темир жолундагы Луговой бекетинен Бишкек шаарына чейин темиржол салынган. Турксибдин курулушу менен Кыргызстан Чыгыш Казакстанга жана Сибирге чыгууга мүмкүнчүлүк алган. 1932-ж. Луговой – Бишкек жолу Кант шаарчасына чейин жеткирилген. Согуш алдында, 1940-ж. Кант– Быстровка (азыркы Кемин) темиржолун куруу башталып, ал 1942-ж. аяктаган. Чүй өрөөнүн батыштан чыгышка чейин темиржол кесип өтүп, ал экономиканын мындан ары өнүгүүсүнө зор өбөлгө болгон. Ал өрөөндүн ири өнөржайынын өнүгүшүнө, айыл чарбасынын ургаалдуулугун жогорулатууга, Бишкек шаарынын өсүшүнө түрткү берген. Бул жол аркылуу Бишкек шаарынан Талас өрөөнүнө, Өзбекстанга, Казакстанга, Ташкен аркылуу Түштүк Кыргызстанга, Сибирге, Европалык өлкөлөргө чыгууга мүмкүнчүлүк түзүлгөн. 1950-жылы Боом капчыгайы аркылуу эң татаал, тоолуу рельефтүү участок – Быстровка – Балыкчы темиржолун салуу улантылып, Ысыккөл, Нарын облустарынын экономикасын өнүктүрүүгө чоң салым кошкон. Алар 1948-жылга чейин Жамбыл темиржол бөлүмүнө караган. 1948-ж. Түркстан-Сибирь темиржолу, 1958-ж. казак темиржолу, 1977-ж. Алматы темиржолу деп аталган.

Келечекте Кыргызстанда темиржолду Балыкчы бекетинен Кочкор жана Жумгал өрөөндөрүнө чейин улантуу Каракеченин көмүрүн, түстүү металлдарды, туздарды, баалуу курулуш материалдарын толук өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк бермекчи.

Бишкектен түндүк тараптагы Чүй бекетине жол салуу да маанилүү, себеби азыркы Чүй – Луговой – Бишкектин аралыгы 277 км, эгерде Бишкектен түз эле Чүй бекетине жол салынса, анда анын аралыгы болгону 120 кмди түзмөк, башкача айтканда темиржол 157 кмге кыскармак, бул кыска жол менен Түндүк Кыргызстан, Казакстан, Сибирь аралыктарында жүктөр арзан ташылмакчы. Келечекте Бишкек – Суусамыр – Ош же Бишкек – Балыкчы – Торугарт, андан ары Фергана тоо тизмегин кесип өтүп, Жалалабатка темиржол

салуу долбоорлору бар. Жакынкы учурда ишке ашуучу темиржол куруу долбоору Балыкчы – Кочкор – Жумгал – Көкжангак болмокчу.

Азыркы кезде республикада бирдиктүү темиржол тармагы жок. Түндүк жана Түштүк Кыргызстандын ортосунда темиржол жок болгондуктан, 1300 км аралыктагы Луговой – Арыс – Ташкен – Урсатьевск темиржолу 3 мамлекетти – Казакстан, Тажикстан, Өзбекстанды айланып өтүүгө мажбур кылат. Бул жол түз жолго караганда 3 эсе узундук кылат.

Түштүк Кыргызстандын аймагы Фергана өрөөнүн курчап турган тоо капталдарынан орун алып, темиржол салууга ыңгайсыз. Темиржол өрөөндүн түздүктүү Өзбекстан бөлүгүндө салынган, ал Кокон – Анжиян – Наманган – Кокон айланма темиржолу. Ошол жолдон дарыя өрөөндөрүн бойлоп анча узун эмес туюк жолдор, көмүр казып алынуучу шахталарга жана Ош шаарына 1928 – 1935-ж. салынган. 1916-ж. Анжиян – Карасуу – Жалалабат темиржол участогу курулган. Фергана айланма жолунан 1928-ж. Кубасай – Кызылкыя, 1930-ж. Карасуу – Ош, 1932-ж. Жалалабат – Кокон, Жалалабат – Көкжангак, 1935-ж. Үчкоргон – Ташкөмүр темиржолдору курулган. Булардан тышкары Сүлүктү шаарына Пролетарский (Тажикстан) бекетинен көмүр ташуу үчүн тар колеялуу темиржол 1917-жылга чейин эле салынган. Бул жолдор көмүр кендерин өздөштүрүп, Түштүк Кыргызстанды Борбордук Азиядагы отун берүүчү районго айландырып, анын жалпы өндүргүч күчүн өнүктүрүүгө түрткү берген. Бул жолдор Орто Азия темиржолуна караган.

Кыргыз Республикасы саясий жана экономикалык жактан көзкарандысыздыгын алгандан кийин, 1992-ж. Бишкек темир жол бөлүмүнүн базасында Кыргыз темиржолу пайда болду. 1994-жылы октябрда Орто Азия темиржолунун Ош жана Жалалабат облустарындагы темиржол участкалары Кыргыз темиржолунун карамагына берилген. Темиржол эл чарба жана калк муктаждыгын толугу менен камсыз кыла албайт.

Түндүк Кыргызстанга республиканын жалпы темиржолунун узундугунун 75 % туура келет. Жалпы жүк алмашуунун теңинен көбү Чалдыбар – Бишкек участогуна таандык. Луговой – Бишкек – Балыкчы жолу түндүк райондор үчүн мааниси зор. Анткени бул жол аркылуу Түштүк Кыргызстан жана башка өлкөлөр менен байланыш жасайт. Луговой – Бишкек участогуна республикадагы жүк ташуунун 80% туура келет.

1990-жылга чейин темиржол транспорту аркылуу шериктеш өлкөлөрдүн 120 облусуна жүк жөнөтүлүп, 126 облусунан жүк алынып турган. Республиканын темиржол бекеттерине келип түшүүчү жүктөрдүн негизгисин көмүр (23% ин), жыгач материалдары (17% ин), минералдык курулуш материалдар (14% ин) түзгөн.

2003-жылы темиржол транспортунда жүк ташуу көлөмү 1,7 млн т ны түзгөн. Кара металл ташуу 2,7 эсе, кара металл сыныктарын – 2,4, ташкөмүрдү – 1,7, пахтаны – 1,5, цементти – 1,3,

тартылган азык (ун, акшак, тоют ж. б.) 1,2 эсе көбөйүп, курулуш жүктөрүн жөнөтүү 49% ке, дан – 31, кантты – 16, нефть продуктуларын ташуу 2% ке азайган.

Жүргүнчүлөрдү ташуу боюнча атайын поезддер уюшулган, алардын негизги маршруттарына Бишкек – Жалалабат (1936), Бишкек – Москва (1947), Бишкек – Екатеринбург, Бишкек – Новокузнецк ж. б. кирет. Бишкектин тегерегинде жүргүнчүлөрдү ташуучу поезддердин ишин жакшыртуу талапка ылайык.

Темиржол транспортунун келечеги Кыргызстандын түндүгү менен түштүгүн эң кыска жол менен байланыштыруучу Балыкчы – Кочкор – Каракече темиржол линиясын, андан кийин Анжиян (Өзбекстан) – Жалалабат (же Өзгөн) – Торугарт – Кашкар (Кытай) темиржолун куруу пландаштырылган. Бул коңшу республикалардын темиржолдору аркылуу транзиттик жүк ташуу чыгымын азайтат. Темиржол өткөн аймактардын табигый байлыктарын өздөштүрүп, экономикасын көтөрүүдө чоң роль ойнойт. Бул трассанын боюнда Жетим темир кендери (запасы 10–12 млрд т), Өзгөн көмүр бассейнинин коксталуучу көмүрү (2–3 млрд т), Каракеченин көмүрү, Чолпон кыштагына жакын кайнатма туз (3,7 млн т), алюминий сырьёлору, Арсынын коргошуну (1,6 млн т), Чаекке жакын жердеги барит (400 миң т), баалуу курулуш материалдары жайгашкан.

V. 5.2. Автомобиль транспорту

Жүктү жана жүргүнчүлөрдү ташууда, республиканын өндүргүч күчтөрүн өнүктүрүүдө автомобиль транспортунун мааниси зор. Республикада автомобиль жолдору бирдиктүү транспорт системасын туташтыруучу жана аларды өнүктүрүүчү жол.

Революцияга чейин Кыргызстанда жалпы узундугу 806 кмге жеткен 3 почта жолу болгон; аларга Ташкен – Бишкек – Алматы, Бишкек – Токмок – Каракол, Нарын – Каракол – Үчкаркара жолдору кирет. 1930-жылдан автомобиль транспорту өнүгө баштады, жалпы жолдун узундугу – 8142 кмге жеткен, анын ичинде 105 км жолго таш төшөлгөн. 1934-ж. Бишкек – Балыкчы – Каракол жолун реконструкциялоо башталып, ал жол 1936-ж. аяктаган. 1935-ж. «Улуу Кыргыз трактысы» деп аталган Бишкекти Кыргызстандын ички райондору менен туташтыруучу Бишкек – Балыкчы – Торугарт жолун куруу башталат, анын узундугу 539 км болгон, ал жол 1937-ж. Нарынга, 1938 – 1940-ж. Акбейитке чейин бүткөрүлгөн. 1931-ж. Чоң Алай тоо кыркасында 4280 м бийиктиктеги Кызарт ашуусу аркылуу өткөн 728 км болгон Памир трактысынын (Ош – Хорог) курулушу башталып, ал 1934-жылы ишке киргизилген. Анын узундугу 778 км болгон. 1930-жылдары Түштүк Кыргызстанда Бүргөндү – Ташкөмүр – Караван (азыркы Кербен), Ош – Кызылкыя – Сүлүктү, Ташкөмүр – Кетментөбө, Ош – Ноокат, Ош – Карасуу, Талас өрөөнүндө Жамбыл – Талас – Буденовка жолдорунун курулушу баштал-

ган. Бул жолдордун курулушу менен республиканын көпчүлүк райондору бири-бири менен байланыша баштаган. 1940-жылы жалпы жолдун узундугу 11,5 миң кмге жеткен, анын ичинен асфальт төшөлгөн жолдун узундугу 1,2 миң кмди түзгөн.

1940-жылы башталып, согуш учурунда токтоп калган эң маанилүү жол Бишкек – Карабалта – Сосновка – Суусамыр – Ош жолу 1965-ж. бүткөрүлгөн, анын жалпы узундугу 600 км. Бул жол Карабалта капчыгайы аркылуу Төөашуу белине (дениз деңгээлинен 3586 м бийиктикте) жакын тешкен тоо (тоннель) аркылуу өтөт. Тоннель 3200 м бийиктикте, узундугу 2,6 км, ал Кыргызстандагы гана эмес жер шарындагы эң бийик, уникалдуу тоннель болуп эсептелет, анын түштүк тарабында Суусамыр өрөөнү жатат.

1953–1967-жылдары Ысыккөлдү айланта «Ысыккөл алкагы» деп аталуучу автомобиль жолун куруу аяктаган, анын узундугу 438 км. Кийинки жылдары Кыргызстандын бардык облустарында төшөлгөн (катуу) жолдордун узундугу өстү, көптөгөн жаңы жолдор салынды. Жалпысынан алганда 1953–1970-ж. автомобиль жолунун узундугу – 13,0 миң кмден 19,6 миң кмге чейин жеткирилген; анын ичинен 16,7 миң км асфальтталган жол болуп эсептелет. 1980-жылдарда автомобиль жолу 23 миң кмге жетип, жолдун 16 миң кмне же 70 % ине асфальт төшөлгөн.

Республикадагы бардык автомобиль жолдору өз ара мааниси, сапаты ж.б. боюнча үчкө бөлүнөт: 1) жалпы мамлекет аралык маанидеги; 2) республикалык маанидеги; 3) жергиликтүү маанидеги жолдор.

Жалпы мамлекет аралык жолдорго бир нече мамлекеттерди туташтырган же ири өнөржайларын жана айыл чарбасын туташтырган, аларды транспорт байланышы менен камсыз кылган магистралдык жолдор кирет. Аларга Бишкек – Ош, Бишкек – Торугарт, Бишкек – Алматы, Бишкек – Ташкен, Ош – Хорог жолдору кирет.

Республикалык маанидеги жолдорго облустар аралыгындагы өнөржай борборлорун жана айыл чарбасын транспорт менен камсыз кылуучу Ош – Кызылкыя – Исфана, Талас – Кызыладыр – Жамбыл, Нарын – Баетов – Казарман ж.б. жолдор кирет.

Жергиликтүү маанидеги жолдор калган жолдун бардыгын камтыйт. Жалпы мамлекет аралык, республикалык жолдор негизги транспорттук магистралдар болуп эсептелет, республикадагы бардык жолдордун каркасын түзөт, анын 95–100% асфальтталган.

Жергиликтүү жолдордун жогоруда аталган жолдордон айырмасы – асфальт төшөлгөн жолдун аздыгы, чандуу жолдор кээде 60 % ти түзөт. Чүй өрөөнүнүн, түштүктүн пахта эгилүүчү райондорунун жергиликтүү автожолу башкаларга салыштырганда 50–70% асфальтталып, жакшыртылган жолдор болуп саналат.

Жүк ташууну аралыкка жараша төмөндөгүдөй бөлүүгө болот: алыска ташылуучу жүк (400 км), орточо аралыкка ташылуучу жүк (50–150 км), чукул аралыкка ташылуучу жүк (шаар тегерегине, айыл чарбасын тейлөөчү зоналар аркылуу ташылуучу жүк).

Кийинки мезгилдерде жүк ташуунун прогрессивдүү формалары – борборлоштурулган жүк ташуу, шаар аралык жүк ташуу өнүгүүдө. Республикада шаар аралык жүк Бишкек – Нарын, Бишкек – Балыкчы, Бишкек – Тараз – Талас, Бишкек – Ош, Бишкек – Алматы, Бишкек – Ташкен, Балыкчы – Каракол ж. б. шаарлардын ортосунда ташылат.

Республикада жүргүнчүлөрдү ташуучу автотранспорт тез өнүгүүдө. Жалпы жүргүнчүлөрдү ташуунун 83,5% көлөмү ушул тармакка туура келет. Автобустук маршруттардын жалпы узундугу 20 миң кмден ашык, таксомотор боюнча жүргүнчүлөрдү ташуу бардык шаарларда уюштурулган. Республикадагы шаардык маршруттарды тейлөөчү автобустардын 50% Бишкек, 33% Ош, Жалалабат, Баткен облустарынын шаарларына; жалпы жүргүнчүлөрдү ташуунун 62% шаар ичиндеги жүргүнчүлөрдү ташууга туура келет.

Республиканын экономикасындагы 1991-жылдан кийинки структуралык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында автомобиль транспорт системасы жапырт менчиктештирилип, автотранспорт ишканаларынын 80% акционердик коомдорго айланган. Алар 2001-ж. республикада ташылган жүктүн 94,6% ин, жүргүнчүлөрдүн 85,5% ин ташыган.

Кыргызстан эгемендүүлүктү алгандан кийин, 1995-ж. автомобиль жол тармактарын өнүктүрүүнүн стратегиялык багыты аныкталды, башкача айтканда Борбордук Азия жана Жакынкы Чыгыш өлкөлөрү менен байланыштыруучу транзиттик автомобиль жолдооруна айландырууга багыт алынды.

2000-жылы Кыргызстандын автомобиль жол тармактары 34 миң кмди түзгөн, анын ичинен 19,0 миң км жалпы пайдалануучу автомобиль жолдору. Бишкек – Ош автомобиль жолунун техникалык көрсөткүчүн дүйнөлүк деңгээлге жеткирүү максатында Азия өнүктүрүү банкынын кредити пайдаланууда. Мындан кийин Бишкек – Нарын – Торугарт, Ош – Эркечтам автомобиль жолдорун ондоп, андан ары Кытай менен Тажикстанга, Пакистанга чыгуу жолу каралууда.

Республиканын борборуна алгачкы троллейбус жолу 1951-ж. ачылып, ал Вокзал – Эт комбинаты маршруту боюнча каттаган (1-маршрут). Азыр ондогон троллейбустук маршруттар ачылып, троллейбус жолунун узундугу 200 кмден ашты.

Айлана-чөйрөнү тазалыкта сактоодо, экономикалык жактан эн натыйжалуу транспорттун түрү – электроэнергияны пайдалануу. Азырынча Бишкек менен Ошто троллейбус жүргүнчүлөрдү ташыйт, 1994-жылдын аягында Нарын шаарында троллейбус жүрө баштады.

V. 5.3. Аба транспорту

Аба транспортунда жүргүнчүлөрдү ташуу 90% тен ашыгын ээлесе, ал эми калганын почта, тез бузулуучу продуктулар, дары-дармек, баалуу, тез жеткирүүнү талап кылуучу жүктөр түзөт. Тоолуу, бийик тоолуу райондордогу калкты санавиация менен камсыз кылат, айыл чарба, токой чарбасында колдонулат. Республикада аба

транспортунун пайда болушу 1920-жылга таандык. Бишкекке алгачкы самолёт 1922-ж. 20-августта конгон. Ташкен – Бишкек – Алматы регулярдык аба жолу 1924-ж. ачылган, узундугу 813 км келген бул аралыкты самолёт 6–7 саатта басып өткөн. 1930-ж. республикада биринчи жолу Бишкек – Ташкен – Ленинабад (азыркы Кожент) – Фергана – Анжиян – Ош граждандык аба жолу ачылган. 1933-ж. Бишкек – Балыкчы – Нарын – Өзгөн – Ош аба жолу иштей баштаган. 1933-ж. республиканын ичинде Бишкек – Токмок – Балыкчы – Ананьев – Каракол маршруту ачылып, почта жана жүргүнчү ташый баштаган. Бишкек ипподромунда Ташкенден Алматыга почта тартуучу аэроплан үчүн тыныгуу бекети курулган.

1945-ж. Бишкекте аэропорт ачылып, Кыргызстандагы авиажүргүнчүлөрдү тейлеген – Кыргыз авиабөлүмчөсү уюшулган. Ал республиканын Бишкек – Ташкен – Ош – Жалалабат, Бишкек – Балыкчы, Бишкек – Алматы, Бишкек – Жамбыл (азыркы Тараз) – Талас, Жалалабат – Токтогул аба жолдорун тейлеген. Кийинчерээк Бишкек – Москва, Бишкек – Ош, Бишкек – Жалалабат, Бишкек – Каракол ж.б. аба жолдору ачылган. 1954-ж. жаңы ачылган Бишкек – Адлер авиалиниясы кыргызстандыктарга Кара дениз боюндагы белгилүү курортторго чыгууга мүмкүндүк берген. 1952-ж. авиабөлүмчөсүнүн базасында Кыргыз авиатобу, ал эми 1968-ж. Кыргыз граждандык авиация башкармалыгы түзүлгөн, ал 1990-жылдан «Кыргыз улуттук авиакомпаниясы» деп аталат. 1991-ж. аба транспорту менен 1,7 млн адам ташылган. Ташылган жүргүнчүлөрдүн мындай өсүшүнө Бишкек шаарынын алыскы Москва, Санкт-Петербург, Киев, Баку, Новосибирск, Красноярск, Омск, Хабаровск, Одесса, Сочи, Минводы сыяктуу шаарлар менен байланышынын натыйжасы.

Аба жол катнашына жалпысынан алганда Кыргызстандын географиялык абалы өтө ыңгайлуу. Европадан Азиянын айрым өлкөлөрүнө баруучу аба жолу Кыргызстан аркылуу өткөндө 1,0–1,5 миң кмге (10–15%ке) кыскарат. Мында республиканын «Манас» аэропортунун артыкчылык мааниси өтө зор. Ал саатына 1700 жүргүнчүнү тейлейт. Учуп-конуу тилкеси азыркы самолеттордун бардык түрүн кабыл алат. «Манас» аэропорту эң алдыңкы аэронавигациялык каражаттар менен жабдылган.

Азыркы базар экономикасынын шартында республикада Ош, Жалалабат, Каракол, Чолпоната, Нарын, Талас, Чаткал, Кызылкыя, Казарман, Баткен ж. б. аэропорттору жүк жана жүргүнчүлөрдү ташууда мааниси чоң.

Бишкек шаары облустардын борборлору менен гана эмес, райондун борборлору менен да аба линиялары аркылуу туташкан. Алсак, Бишкек – Казарман, Бишкек – Кербен, Бишкек – Тамга, Бишкек – Чолпоната, Бишкек – Баткен ж. б. Облустардын борборлору да көптөгөн райондорго, Москва, Ташкен ж.б. ири шаарларга чыга алат. Ош шаарынан Ош – Москва, Ош – Ташкен, Ош – Дүйшөмбү, Ош – Каракол

ж. б. маршруттар боюнча аба линиялары түзүлгөн. Тышкы жана ички маршруттар боюнча жаңы жолдордун ачылышы, азыркы самолётторду пайдалануу, азыркы техникалар менен жабдылган аэропорттордун салынышы, жүргүнчүлөрдүн көбөйүшүнө алып келди.

Азыркы учурда Бишкек шаары аба жолу аркылуу 70ке жакын чет өлкөлөрдүн, республиканын шаарлары менен байланышкан. Эл аралык жана жергиликтүү аба линияларындагы эң көп катнаштар – Бишкек – Москва, Бишкек – Ташкен, Бишкек – Алматы, Бишкек – Санкт-Петербург, Бишкек – Дели, Бишкек – Ош, Бишкек – Жалалабат ж. б. шаарлардын ортосунда болуп турат.

«Манас» аэропорту Борбордук Азиядагы ири аэропорттордун катарында. Ал келечекте Европа жана Азия өлкөлөрүнүн ортосунда, транзиттик мааниси бар аэропортко айланмакчы. Ошондой эле Ош аэропорттору эл аралык стандартка ылайык кайрадан реконструкцияланууда. «Кыргызстан аба жолдору» улуттук авиакомпаниянын авиапаркы жаңыртылып, толукталууда. Республиканын ичинде 8 маршрут, шериктеш өлкөлөрүнүн аба жолдорунда 13 маршрут боюнча, ошондой эле Ганновер, Дели, Стамбул, Карачи, Үрүмчү, Франкфурт-на-Майне жана Шаржа эл аралык аба жолдорунда регулярдуу авиакаттамы болуп турат. Келечекте эл аралык регулярдуу авиамаршруттар, анын ичинен Сеул, Пекин, Лондон маршруттары өздөштүрүлмөкчү.

V. 5.4. Суу жол транспорту

Республикада суужол транспорту Ысыккөл облусунда гана пайдаланылат. Ал 1920-жылдан бери иштейт. Ысыккөл жыл бою тоңбогондуктан транспорт үчүн жылдын бардык мезгилинде пайдаланылып, жүктөр жана жүргүнчүлөр ташылат. Суу жолунун узундугу – 200 км, өрөөндө темиржолу жок болгондуктан суу жолу аркылуу батыштан чыгышты карай жана тескерисинче, массалык жүктөр жана бир аз жүргүнчүлөр ташылат. Өрөөндө 1925-ж. Ысыккөл пароходчулугунун башкармалыгы уюшулган, ал суу транспорт чарбасын толук башкарат, ага суу жолун пайдалануу, флот, жээктеги пристань чарбаларын пайдалануу, ремонттоо ж. б. иштери кирет.

Суу транспорту Ысыккөл өрөөнүн гана тейлейт; негизги жүк Балыкчы менен Каракол шаарларынын ортосунда ташылат. Балыкчыга темиржолу менен алынып келинген жүктөр суу транспортуна жүктөлүп, аралаш жүк ташуу жүргүзүлөт. Пароходчулуктун кемелеринин, баржаларынын саны көбөйгөнгө байланыштуу жүк жана жүргүнчүлөрдү ташуунун көлөмү да 1991-жылга чейин өсүп келген. Негизинен кургак жүктөр ташылат, анын негизги бөлүгүн көмүр (46 %), андан кийин курулуш материалдары (30%) ээлейт.

Ысыккөлдө курорттук чарба өнүгүп жаткандыгына байланыштуу суу транспорту боюнча ташылуучу жүктөрдүн структурасы өзгөрөт, себеби курорттук чарба көптөгөн курулуш материалдарын, азык-түлүктөрдү талап кылат. Көлдө жүргүнчүлөр да ташылат, би-

рок ал кыска аралыкка туристтерди жана эс алуучуларды сейилдикке чыгарат.

Суу транспорту транспорттун башка түрлөрүнө караганда эң үнөмдүүлүгү менен айырмаланат, анткени жол куруу, аны ремонттоо чыгымдары жок. Ташылуучу жүктүн өзүнө турган наркы суу транспортунда эң арзан, мисалы, Ысыккөл боюнча жүк ташуунун өздүк наркы автомобиль транспортунун наркынан 10 эсе арзан. Бирок, экинчи жагынан, суу транспортун чыңдоонун тескери таасири болушу да мүмкүн, анда көлдүн суусун булгабоо, Ысыккөлдү таза сактоо проблемасы жүк ташууга караганда маанилүүрөөк. Ал үчүн кемелердин санын көбөйтпөө, жүк ташуунун көлөмүн кыскартуу, кемелерди прогрессивдүү энергия булагы менен камсыз кылуу ж.б. проблемаларды чечүү зарыл. Өрөөн белгилүү ири курорттук зона болгондуктан көлдүн суусун жүргүнчүлөрдү, эс алуучуларды экскурсиялык-сейилдик үчүн гана ташып пайдаланса жетиштүү.

V.5.5. Куур (түтүк) жана асылма канат зым транспорту

Транспорт комплексинин эң прогрессивдүү түрлөрү болгон куур (түтүк) жана асылма канат зым ж.б. транспорттун түрлөрү республикада азырынча анча өнүгө элек. Республиканын аймагы аркылуу Мубарек – Ташкен – Бишкек – Алматы магистралдык газ кууру (түтүгү) өтөт. Ал аркылуу Бишкекке саатына 165 миң m^3 газ келет. Газ кууру Көктөш шаарчасына, Кочкората шаарына жеткирилген. Ошондой эле Майлысай – Жалалабат – Карасуу – Ош магистралдык газ кууру, Фергана – Кадамжай (1972) жана Урастьевский – Айдаркен (1973) газ кууру айрыктары курулган. Кочкората – Ванночка нефть кууру да иштейт.

Республиканын тоолуу шартында көмүр, газ, минералдык курулуш ж.б. куюлма жүктөрдү ташууда куур (түтүк), асылма канат зым транспортторун пайдалануу жакшы натыйжа бермек. Каракече көмүр кенинде, мисалы, өндүрүлгөн көмүрдү сууга аралаштырып гидротранспортту пайдалануу сунуш кылынат. Келечекте Каракече карьеринен көмүрдү Балыкчы – Каракече темиржолуна жеткирүү үчүн окумуштуулар асылма зым жолун же конвейерди пайдаланууну сунуш кылган. Транспорттун мындай прогрессивдүү түрлөрүн заводдор ичинде, карьердик операцияларда, өнөржай чарбаларынын тиричилик таштандыларын шаар сыртына алып чыгууга пайдалануу зарыл.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Республиканын аймагында транспорттун кандай түрлөрү өнүккөн? Себебин түшүндүргүлө. Транспорт системасы деген эмне?
2. Контур картага мамлекет аралык, республикалык маанидеги автомобиль жолдорун түшүргүлө.
3. Силер жашаган райондо транспорттун кандай түрлөрү өнүккөн?
4. Темир жол транспортун өнүктүрүүдөгү негизги проблемелары кайсылар?

VI. ТЫШКЫ ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА СОЦИАЛДЫК БАЙЛАНЫШТАРЫ

Кыргыз Республикасынын географиялык орду жакынкы жана алыскы чет өлкөлөр менен экономикалык жана социалдык байланыштарынын өнүгүшү үчүн ыңгайлуу. Кыргызстандын азыркы аймагы байыркы заманда жана орто кылымда Улуу Жибек жолунун башкы багытында турган. Кыргызстанды Улуу Жибек жолунун үч тармагы кесип өткөн: биринчиси – Кытайдан (Кашкар аркылуу) Эркештамга, Кызылсууну бойлоп Чоң Алай өрөөнүнөн өтүп, андан ары батышка кеткен; экинчиси – Өзгөн, Ош, Мады, Атбашы (Кошойкоргон) шаарлары аркылуу; үчүнчүсү – Жогорку Барскон, Жууку, Тоң, Яр (Балыкчы), Невакет (Кызылсуу кыштагы), Суяб (Акбешим кыштагы), Нузкет (Карабалта) аркылуу өткөн. Алардын ичинен Жогорку Барскон, Ош, Өзгөн, Суяб ж. б. ири соода жана жүктү которуштуруп жүктөөчү борборго айланган. Улуу Жибек жолунан өткөн тармактарында кербен-сарайлар курулган, шар аккан сууларга көпүрөлөр салынган.

Улуу Жибек жолу 15 кылым бою азыркы Кыргызстандын аймагы аркылуу өтүп, дүйнөлүк соода байланышына аралашканы белгилүү. Археологиялык издеп табуулардын натыйжасында сапаттуу импорттук товарлардын сатылганы аныкталган. Мисалы, Карабулактагы (Кыргызстандын түштүгүндө) байыркы көрүстөндү изилдегенде андан хандык жогорку сапаттагы жибектин үч сорту табылган. Кеңкол байыркы көрүстөнүнөн (Талас өрөөнү) жибек комплексинен жасалган саймасы бар кийимдер, колго жасалган күзгүлөр, кытай фарфоруна, нефриттен жасалган буюмдар, Согданын жибектери, ал эми Кочкор, Ысыккөл өрөөндөрүндөгү изилденген байыркы көрүстөндөрдөн Сириянын жана Римдин айнектен жасалган буюмдары, Алай жана Кетментөбө өрөөндөрүнүн көрүстөндөрүнөн Индиянын берметтери, Жерортолук деңиздин жээктериндеги мамлекеттердин ар түрдүү кооздуктагы шуру-мончоктору, Индиянын асыл таштары, Хорасандын жана Мавераннахрдын күмүшү жана коло идиштери ж.б. табылган.

Орто кылымда Кыргызстандан сыртка – күмүш, сымап, куралжабдык, күмүш идиштер, желим, жангак, кийиз, шырдак, сатуу үчүн өндүрүлгөн кол өнөрчүлүк буюмдары чыгарылган.

Эл аралык Улуу Жибек соода жолунда товарларды гана алмашпастан, идеялар менен да алмашуулар болгон. Жибек жолу өткөн жерлердеги элдер байыркы убакта жана орто кылымда өздөрүнүн

маданий өнүгүшүндө коншуларынан озуп кеткен. Орто кылымда соода жолунун боюнда жашаган түрк элдери биринчилерден болуп жазууну өздөштүргөн. Мисалы, акын жана ойчул Жусуп Баласагын Каракханийлер мамлекетинин борбору Баласагын (азыркы Токмок калаасынын түштүк тарабындагы Бурана аймагында) шаарында жашаган. Ал 1069–1070-ж. «Куттуу билим» («Кутадгу билик») аттуу дүйнөгө атагы чыккан поэмасын жазган.

Түрколог, тарыхчы, географ Махмуд Кашкарлык Ысыккөлдүн түштүк-чыгыш жээгиндеги Жогорку Барскондо бийлик ээси болуп турганда, 1077-жылдары «Түркий тилдер сөздүгү» («Девону лугатит турк») деген эмгегин жараткан. Махмуд Кашкарлыктын сөздүгүндө дүйнөнүн тегерек картасы бар. Анда ааламдын борбору катарында Ысыккөл, Баласагын жана Кашкар көрсөтүлгөн.

Жибек жолу өткөн аймактарда урбанизация процесси активдүү жүргүзүлгөн. Чүйдөгү, Ысыккөлдөгү, Таластагы, Түштүк Кыргызстандагы шаарлар чет өлкөлөрдөн келген товарларды сатуунун борборуна айланган.

Кыргызстандын Орусияга кошулуу процесси 1855–1876-жылдар аралыгын камтыйт. Орусияда капитализмдин өнүгүшү Кыргызстандын да экономикасына, сырткы сооданын жанданышына, өндүргүч күчтөрдүн өсүшүнө, натуралдык жана жарым натуралдык чарбанын негизинин бузулушуна, товардык акча мамилелеринин өркүндөшүнө таасирин тийгизди. Кыргызстан Орусия менен экономикалык жана социалдык байланышты кеңейтти, ал Орусиянын сырьёлук базасына айланды. Кыргызстандан Орусия сымап, сурьма, ар түрдүү түстүү металлдын сырьёсун, жүн, жибек, пахта, тери, эт ж.б. алып турган. Орусия Кыргызстанга айыл чарба шаймандарын, пахтадан, жүндөн, жибектен токулган кездемелерди ж. б. саткан.

Совет бийлигинин доорунда, саясий жана коомдук түзүлүш жагынан бир жактуу коомдун тушоосунда калган Кыргызстан, администрациялык-буйрукчул пландоо системасынын натыйжасында Москванын көрсөтмөлөрүнө ылайык, мурунку СССРдин республикалары жана айрым чет өлкөлөр менен гана экономикалык жана социалдык карым-катнаштарды ишке ашырып келген. Республикада бир катар ири заводдор курулду жана алардын продуктулары сыртка чыгарылып турду. Мисалы, М.В. Фрунзе атн. айыл чарба машиналарын куруучу заводу чөптү пресстеп-таңгактап жыйноочу машиналарын, Майлысуудагы электр лампа заводу электр лампаларын, электр-техникалык заводдордун продукцияларын, текшергич, өлчөгүч аспаптар заводу өзүнүн чыгарган аспаптарын, Оштогу насос заводу өндүргөн насостордун 95–98%ин Орусияга, Украинага, Беларуссияга, Грузияга, Өзбекстанга ж.б. республикаларга жөнөтүп келген. Анткени, республикадагы машина куруу өндүрүшү толугу менен Кыргызстандын аймагынан тышкары жактардан келип түшүүчү заказдар менен жабдууларга, сырьёлорго көз каранды болгон.

Кыргызстан советтик доордо негизинен сырьё даярдоо багытында өнүккөндүктөн, ал экспортко эт, жүн, пахта, тамеки, кант жана беденин үрөнүн, кой, уй, чочко, жылкы терилерин, сымап, сурьма, сейрек кезигүүчү металлдардын сырьёлорун чыгарып келген. Ал эми тыштан оор, жеңил, тамак-аш ж.б. өнөржайларынын даяр продукцияларын, айрыкча завод, фабрикалардын технологиялык жабдууларын бүт бойдон, тракторлордун, комбайндардын, минералдык жер семирткичтердин бардык түрлөрүн, башкача айтканда өндүрүш каражаттарын дээрлик бүт бойдон ташып келүүгө аргасыз болгон.

Кыргыз Республикасы 1998-ж. Дүйнөлүк соода уюмуна мүчө болуп кирди. Көп мамлекеттер менен Кыргызстан ар түрдүү тармактарда өз ара пайдалуу кызматташтыкты чыңдоого жана тереңдетүүгө, айрыкча саясий, соода-экономикалык, илимий-техникалык чөйрөдө, транспорт, билим берүү, саламаттыкты сактоо, маданият жана искусство, маалымат, туризм жана башка жагындагы кызматташтыкты өнүктүрүү багытында өз ара келишимдерге кол коюлуп, турмушка ашырылып жатат. Мисалы, көз каранды эмес мамлекеттердин шериктештигине (КМШ) кирген мамлекеттер Орусия, Украина, Беларуссия, Казакстан, Өзбекстан, Түркмөнстан ж.б. менен экономикалык жана социалдык байланыштар жөнүндө келишим кабыл алынган.

Кыргызстан алыскы чет өлкөлөр менен да түздөн-түз экономикалык жана социалдык байланыштарын кеңейтип, алар менен экономикалык, соода, маданий, билим берүү, достук жана өз ара жардамдашуу келишимдерин кабыл алып, алар турмушка ашырылып жатат. Мисалы, мындай келишимдер Кытай, Япония, Түштүк Корея, Индия, Түркия, Иран, Пакистан, Сауд Аравиясы, Франция, Америка Кошмо Штаттары, Швеция, Швейцария ж.б. өлкөлөр менен түзүлдү. Кийинки мезгилге чейин Кыргызстандын экспорттук-импорттук байланышында Орусия биринчи, андан кийинки орундарды Казакстан, Өзбекстан, Украина, Түркмөнстан, Тажикстан, Беларуссия ээлеп келген. Кыргызстан аларга төмөнкү товарларды экспорттогон: териден жасалган буюмдар, жүндөн, пахтадан, жибектен токулган кездемелер, тордон даярдалган кийимдер, килем, пахта буласы, тоо балы, жаңгак, томат-паста, беденин, канткызылчанын үрөндөрү, жемиш кактары, ферменттелген тамекинин жалбырагы, дары чөптөр, арашан суулар, электр-техника приборлору, чөп тангактагыч айыл чарба машиналары, сурьма, сымап, сейрек кездешүүчү элементтер, жарым өткөргүч материалдар, цемент, мрамор жана керамика плиталары, гранит сыяктуу курулуш материалдары, насостор, магнитофон, телевизор ж.б.

Кыргызстан Орусиядан – бензин, ташкөмүр, караметалл, телевизор, алюминий, трактор, картошка жана силос жыйноочу комбайн, буудай, жеңил жана жүк ташуучу автомашина, минералдык жерсемирткичтер ж.б.; Казакстандан – көмүр, караметалл, күйүүчү-майлоочу май, буудай; Өзбекстандан – бензин, дизелдик күйүүчү май,

газ, айыл чарбага жана курулушка керектүү техникаларды, жабдууларды, жашылча-жемиштерди; Түркмөнстандан – газ, нефть продуктуларын, синтетикалык жуучу каражаттарды; Украинадан – караметалл, телевизор, магнитофон, муздаткыч, кумшекер ж.б. алып турган.

Акыркы 10 жылдын ичинде Кыргызстандын алыскы жана жакынкы чет өлкөлөр менен болгон соода-экономикалык байланышынын географиясында өзгөрүүлөр болуп жатат. Мисалы, 1995-ж. республика 39 алыскы, 11 жакынкы чет мамлекеттер менен соода-экономикалык, экспорттук, импорттук байланыш ишин жүргүзүп келген. Эгерде, мурда Орусия Кыргызстандын эң чоң өнөктөшү болуп келсе, азыр биринчиликти Кытайдын соодасы ээлей баштады. 2000-ж. шериктеш өлкөлөрүнүн ичинен республиканын негизги өнөктөштөрү: Орусия (18,6 %), Өзбекстан (15,5%), Казакстан (8,5%) болгон; алыскы чет өлкөлөрдөн – Германия (16 %), Кытай (7,6%), АКШ (5,3%), Швейцария (3,5 %), Түркия (3,2 %), Улуу Британия (2,3 %) ж. б. Шериктеш өлкөлөрүнүн ичинен – Өзбекстан, Тажикстан, Азербайжан, Армения жана Грузия, алыскы чет өлкөлөрдөн – Германия, Улуу Британия, Латвия, Кытайда ж. б. оң сальдо түзүлгөн.

Кыргыз экспортунда кымбат баалуу металлдар, электр энергиясы, пахта, тамеки, түстүү ж. б. металлдар (темир, алюминий, жез калдыктары), машина куруу продукциясы (трансформатор, радиатор, соргучтар, байланыш каражаттары), кызытма шамдар, жашылча-жемиш, тери, цемент, шифер басымдуулук кылган. Баалуу металлдар жалаң алыскы чет өлкөлөргө жөнөтүлүүдө: баалуу металлдарды экспорттоонун бүткүл көлөмүнүн 72% Германияга, 17% Швейцарияга, 6% Улуу Британияга, 4% Кытайга сатылат.

Республиканын электр энергиясын негизги керектөөчүлөр: Өзбекстан – 80 % тен ашуун жана Казакстан – 14,5 %; кийинки учурда Орусия да ири керектөөчүлөрдөн болууда. 2000-ж. шериктеш өлкөлөрүнө пахта жөнөтүү 40 % ти түзүп (Орусия, Беларусия), 70 % ке өскөн, алыскы чет өлкөлөргө жөнөтүү 60% ти түзүп (Германия, Иран), дээрлик 32% ке өскөн.

Республиканын экспортунун өнүгүшүнө айрым факторлор терс таасирин тийгизет. Мисалы, шериктеш өлкөлөр боюнча соода өнөктөштөр түзгөн тарифтик жана тарифсиз тоскоолдуктар, эркин соода зонасынын түзүлбөй жатышы; түзүлгөн контракттар боюнча буйруктарды өз убагында аткаруу үчүн атамекендик товар өндүрүүчүнүн чийки зат жана материалдарды сатып алууга жүгүртүү каражатынын жоктугу; сатып өткөрүүнүн жаңы рынокторун изилдөөчү маркетингдин начардыгы; мурда колдо турган рынокторду жоготууга алып келген атамекендик товарлардын дизайны, таңгакталып-жасалганы жана сапаты атаандаштыкка жарабагандыгы.

2001-жылы импорттук келип түшүүлөр республикада 467,2 млн долларды түзгөн (2000-жылга карата 84,2 %). Шериктеш өлкөлө-

рүнөн импорттоо 14% тен ашуун азайган, ошондой эле импорттоонун структурасы кийинки жылдары олуттуу өзгөрдү. Кыргыз импортунда алдынкы орунду «минералдык продуктулар» ээлейт – 22,5%. Бул товардык топту импорттоонун 58 % нефть продуктулары жана дээрлик 27% табигый газга туура келет. Бул продуктулар Өзбекстандан (27 %), Орусиядан, Казакстандан (22%) жана Түркмөнстандан (17 %) алынат.

Айыл чарба жана тамак-аш өнөржайынын продукциясын импорттоо 12,8 % ти түзөт. Анын эң көбүн буудай ээлейт. Негизги буудай жөнөтүүчү өлкөлөр: АКШ (65%) жана Казакстан (28%). Айыл чарба жана тамак-аш өнөржай продукциясынын импортунун жалпы көлөмүндө тамеки буюмдары 15,4 %, чай – 7,3 % ти түзөт.

2000-жылга салыштырганда 2001-ж. импорттук органикалык эмес химия продуктулары 52 % ке, караметалл буюмдары 38 % ке, машина куруу продукциясы 24 % ке, электр машиналары жана жабдуулары 48 % ке азайган.

Келечекте экспорттук-импорттук карым-катнаштын структурасын өзгөртүү максатка ылайык. Кыргызстанга импорттолгон товарларды республиканын өзүндө өндүрүүнү ишке ашыруу, экспортту көбөйтүү мезгилдин талабы.

Кийинки жылдарда республикага чет элдик жардамдарды жана инвестицияларды тартуу боюнча зор иштер аткарылды. Эл аралык валюта фонду (МВФ), Дүйнөлүк банк (МБ), Эл аралык өнүгүү ассоциациясы (МАР) сыяктуу эл аралык финансы уюмдары экономиканы реабилитациялоо программасын иш жүзүнө ашыруу үчүн финансы ресурстары жагынан көмөк көрсөтүп жатат. Азия өнүгүү банкы (АБР), Европа реконструкция жана өнүгүү банкы (ЕБРР), Эл аралык финансы корпорациясы (МФК) жана Ислам өнүгүү банкы (ИБР) да жардам көрсөтүүдө. Республикага донор өлкөлөрүнүн өкмөттөрү (Япония, Германия, АКШ, Түркия, Европалык шериктештик комиссиясы ж.б.) тарабынан бир кыйла олуттуу жардамдар берилди.

Республикада чет мамлекеттер менен Кыргызстандын биргелешкен комиссиялары, ишканалары, компаниялары жылдан жылга көбөйүп, иштеп жатат. Мисалы, Кыргызстан менен канадалык «Камеко» корпорациясы Ысыккөл облусундагы Акшыйрак тоо кыркасындагы Кумтөр алтын кени иштетилүүдө; Талас районунда жайгашкан «Жерүй» алтын кени өздөштүрүлүүдө. АКШ менен бирдикте Жалалабат, Англия, Орусия менен биргелешип Кант шаарында нефтини кайра иштетүүчү завод, Швециялык фирмалар менен биргелешип минералдык сууну бөтөлкөгө куюучу, балдардын тамак-ашын даярдоочу комбинат, тери иштетүүчү ишкана курулду.

Кыргызстан азыркы учурда 1 кг ферменттелген тамекинин жалбырагын сапатына жараша 0,7–0,8 доллар менен экспорттойт. Дүйнөлүк рынокто сапаттуу сырьёнун баасы 3,5 доллар. Ошондуктан респуб-

ликада тамекинин сапатын жогорулатып, аны экспорттоодон көбүрөөк пайда алуу мезгилдин талабы.

Италиялык, түркиялык фирмалар менен бирдикте Кызылкыя жана Талас шаарларына тамеки фабрикасы курулууда. Дүйнөлүк рынокто тамекинин жалбырагына караганда сигаретадан 2–3 эсе көп киреше алынат.

Республикада пахтаны, мейизди, мемө-жемиштин кактарын, балды, көп жылдык чөптүн, кант кызылчасынын, гибриддик жүгөрүнүн, жашылча-бакча өсүмдүктөрүнүн уруктарын көбүрөөк экспорттоого мүмкүнчүлүк бар.

Биргелешкен чакан ишканаларды курууга Италия, Түркия, Германия, Кытай, Англия, Япония, АКШ, Швеция ж.б. өлкөлөрдүн фирмалары активдүү катышууда. Мисалы, Германиянын белгилүү фирмасы менен бирдикте Бишкек тамеки фабрикасы кайра реконструкцияланган. Кытай менен бирдикте Ысыккөл облусунун Тон районунун Агөлөн кыштагында жана Нарын облусунун Кочкор кыштагында жүндү алгачкы иштетүүчү фабрика курулуп, иштеп жатат.

Импорттон коргоочу өндүрүштү түзүүдө эркин экономикалык зоналарды уюштуруунун мааниси зор. Азыр Кыргызстанда Нарын, Каракол, Бишкек, Маймак эркин экономикалык зоналары түзүлгөн.

Чет өлкөлүк инвестициянын жардамы менен Балыкчы – Кочкор – Каракече – Ташкөмүр же Көкжаңгак темиржолу курулса, анын трассасында жаткан жаратылыш ресурстарды, кенбайлыктарды пайдаланып, өнөржай тармактарын өнүктүрүү импортту азайтып, экспортту көбөйтүүгө өбөлгө түзөт.

Сорос фондусу Кыргызстанда орто мектептерге, лицейлерге, колледждерге, гимназияларга, атайын орто жана жогорку окуу жайларына окуу китептерди, окуу куралдарды, программаларды чыгаруу үчүн жардам көрсөтүүдө.

Түштүк Кореянын, Япониянын, АКШнын, Түркиянын фирмалары менен биргелешип, телефон байланышын түп-тамырынан бери жакшыртуу иштери жүргүзүлдү. Бишкекте Кытай менен бирдикте 350 орундуу «Достук», Түркия менен биргелешип «төрт жылдыздуу», 400 орундуу «Аккеме» мейманканалары курулган.

Келечекте Кыргызстанда чет өлкөлүк инвестициянын жардамы менен эл аралык туризмдин бардык түрлөрү өнүкмөкчү. Азыр республикада үч жүзгө жакын туристтик фирма, «Аккеме» акционердик коому ж.б. бар. Алар Түркия, Кытай, Корея, Япония, Малайзия, Иран, Индия, Пакистан, Финляндия, Грекия ж. б. өлкөлөргө туристтик маршруттарды уюштурат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кыргызстандагы тышкы байланыштары байыркы заманда кандай болгон?
2. Советтик доордогу Кыргызстандын экспорттук жана импорттук структурасына талдоо жүргүзүлө?
3. Кыргызстандын азыркы экономикалык жана социалдык байланыштары өнүккөн чет өлкөлөрдү карта-схемага түшүргүлө?

VII. ЭРКИН ЭКОНОМИКАЛЫК АЙМАКТАРЫ

Эркин экономикалык аймактар (ЭЭА) республиканын район, шаар, облустарында бир катар экономикалык жеңилдиктер берилип, атайын бөлүнгөн жерлер. Анда эркин соода жүргүзүлүп, чет элдик жана улуттук ишкердүүлүккө экономикалык (бажы, салык, арендалык, валюталык, виза режими ж.б. боюнча) жеңилдиктер берилет. ЭЭАны түзүүнүн негизги максаты: чет элдик инвестицияларды тартуу; сапаттуу жана экспорттук продукцияларды өндүрүү; жумушчу орундарын түзүү; жаңы технологияларды өздөштүрүү; прогресске жана пайда табууга багыт алуу; калктын турмуш деңгээлин жакшыртууга салым кошуу. Кыргызстандагы экономиканын түзүмүн өзгөртүү шартында эркин экономикалык аймактарды түзүү жана өнүктүрүү чет элдик инвестицияларды тикелей тартуунун негизги багыттарынын бири. Республиканын аймагында «Нарын» (Нарын облусу), «Каракол» (Ысыккөл облусу), «Бишкек» (Бишкек шаары жана Чүй облусу), «Маймак» (Талас облусу) эркин экономикалык аймактары түзүлгөн.

«Н а р ы н» Э Э А с ы 1991-ж. ачылган. 2000-ж. карата 54 ишканасы катталган, анын ичинен 19ү түрдүү тармактарда, ошондой эле өнөржай өндүрүшүндө иш жүргүзөт. Алар ун, эт жана жашылча-жемиш консерваларын, минералдуу суу, полиэтилен буюмдарын, кондитер азыктарын, асыл металлдар концентратын ж. б. чыгарат. Анын жалпы көлөмү Нарын облусу боюнча өндүрүлгөн продукциянын 11% ин түзгөн. Кытай жана Орусия менен соода байланыштары түзүлгөн. «Нарын» ЭЭАдан Кытайга көлөмү 800 миң АКШ долларын түзгөн тери, жүн жана эт консервалары экспорттолгон. Ошол эле учурда импорттун көлөмү 3,6 млн АКШ долларын түзгөн. Импорттун негизги үлүшүн минерал продуктулары, эл керектөөчү товарлар түзүп, экспортко салыштырганда 4 эсе жогору болгон. 1991-жылдан жалпы көлөмү 5,8 млн АКШ долларын түзгөн чет элдик инвестициялар тартылган. Алар негизинен өндүрүшкө жана геологиялык чалгындоо иштерине керектүү жабдуулар түрүндө келген. 1997–2000-ж. республикалык бюджетке 14,8 млн сом, социалдык фондго 5,6 млн сом которулган.

«К а р а к о л» Э Э А с ы 1994-ж. уюшулуп, анда 135 ишкана катталган, иштегени 98, анын ичинен 13 чарбалык субъектиси өнөржай продуктуларын өндүрөт. 1999-ж. карата өндүрүлгөн про-

дукциялардын көлөмү 22,2 млн сомду, же Каракол шаарында өндүрүлгөн өндүрүштүк продукциянын 12%ин түзгөн. Ишканалар тигилген кийимдерди, ун, дары-дармек өсүмдүктөрүн, минералдуу суу, жер-жемиш консерваларын, кондитер азыктарын, жыгач буюмдарын чыгарат. 1999-ж. Кытай жана Орусияга экспорттогон товарлардын (уй териси, жуулган жүн, дары-дармек өсүмдүктөрү) көлөмү 100 миң АКШ долларын түзгөн. Мындан тышкары, өлкөнүн ички рыногуна 217 миң АКШ долларлык өндүрүш жабдуулары, металл калдыктары, эл керектөөчү товарлар чыгарылган. Ал эми импорт 0,9 млн АКШ долларын түзгөн. Анын курамынын негизин минерал продуктулары, эл керектөөчү товарлар ээлейт. Казакстан жана Орусия Федерациясы менен соода байланыштарын жүргүзөт.

«М а й м а к» Э Э А с ы 1997-ж. уюшулган. Анын карамагына Талас облусундагы Карабуура районунун Жоондөбө айлындагы темиржолдун боюнан 520 га жер бөлүнгөн. 9 чарбалык субъект катталган. Ишканалар азырынча ишке киргизиле элек.

«Б и ш к е к» Э Э А с ы 1995-ж. уюшулуп, жалпы аянты 489 га болгон Бишкектеги улуттук көргөзмө борборунун, «Манас» аэропорту тегерегиндеги жана Мраморный (Акчий) айылынын аймагындагы жерлерди камтыйт. Анын иш-аракети кабыл алынган дүйнөлүк стандартка ылайык келет; өзүнүн бажы ж. б. кызматтары түзүлгөн жана республикадагы башка ЭЭАдан кыйла өнүккөндүгү менен айырмаланат. 412 ишкана катталып, анын 195и иш-аракетте. Ишканаларда 2814 киши иштеген (2000). Бул ишканалар чет элдик инвестициялардын жардамы аркылуу уюшулган, башкача айтканда катталган субъекттердин 96%и 25 өлкөнүн инвесторлорунун катышуусу менен түзүлгөн биргелешкен ишканалар болуп эсептелет. 1997–2000-ж. жалпы суммасы 34,6 млн АКШ долларын түзгөн чет элдик инвестициялар тартылган. Мында «Бишкек» ЭЭАнын үлүшү республикалык инвестициялардын көлөмүнүн 11%ин, ЭЭАлардын инвестицияларынын жалпы суммасынын 76,9%ин түзгөн. 1998–99-ж. түшкөн чет элдик инвестицияларга (31,4 млн АКШ доллары) пластик бөтөлкөлөрүн чыгаруучу завод, чайды кутучуларга таңгактоочу, йоддолгон аш тузун өндүрүүчү, кийим тигүү, өсүмдүк майын өндүрүүчү ж. б. фабрикалар курулган. Учурда бул жерде компьютерлер жыйналат; эмеректер, пластик эшик-терезелер жасалат; кыш, казан агрегаттары, кондитер азыктары, тигилүү кийимдер, чай, пиво ж. б. чыгарылат. 1999-ж. республика боюнча өндүрүлгөн минералдык суунун 14%и, чайдын 95%и, эмеректердин 35%и «Бишкек» ЭЭАсынан чыккан. 1997–2000-ж. экспорттолгон товарлардын көлөмү 37,5 млн АКШ долларын түзгөн. Экспортко кеткен товарлардын курамын чай, пластик бөтөлкөлөр ж. б. түзгөн. Казакстан, Өзбекстан, Орусия, Беларуссия менен соода байланыштары түзүлгөн. Мындан тышкары «Бишкектен» республиканын ички рыногуна 1997-ж. – 14,3 млн, 1998-ж. – 24,6 млн,

1999-ж. – 20,8 млн АКШ долларына машина, эл керектөөчү товарлар, курулуш материалдары, азык-түлүк ж. б. товарлар түшкөн. Ошол эле учурда импорттук товарлардын жалпы суммасы 116,9 млн (1997-ж. – 22,6 млн, 1998-ж. – 54,5 млн, 1999-ж. – 30,1 млн, 2000-ж. – 9,7 млн) АКШ долларын түзгөн. Импорттун курамынын негизги үлүшүн технологиялык жабдуулар, минерал продуктулары (көмүр, газ, электрэнергиясы, нефть заттары), эл керектөөчү товарлар түзөт. Импорт боюнча негизги соода өнөктөштөрү – Корея, Италия, Германия, Шри-Ланка, Түркия өлкөлөрү эсептелет. 1997–2000-ж. республикалык бюджетке 246,6 млн сом, социалдык фондго 40 млн сом түшкөн. «Бишкек» ЭЭАсы түзүлгөндөн тартып көптөгөн уюштуруу жана курулуш иштери аткарылган. Мисалы, Акчийде азыркы өндүрүштүк инфраструктурага шайкеш келген автомобиль жолдору, электр өткөргүч линиялары, трансформатордук чакан станция ж.б. курулган, интернет, электрондук почта, цифралык телефон байланышы түзүлгөн.

Учурда «Бишкек» ЭЭАсында чет элдик инвесторлордун жардамы менен курулуш индустрия заводу (Корея), кир жуугуч каражаттарын өндүрүүчү фабрика (Иран), металлды кайра иштетүүчү завод (Кытай), курулуш боёкторун өндүрүүчү завод (Бириккен Араб Эмирликтери) курулууда.

Мындан тышкары, «Баткен» (Баткен облусу), «Жалалабат» (Жалалабат облусу), «Балыкчы» (Ысыккөл облусу), «Ош» (Ош облусу), «Бурана» (Чүй облусу) ж.б. ЭЭАларын уюштуруу каралууда.

VIII. КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК РАЙОНДОШТУРУУСУ

Кыргыз Республикасынын аймагы экономикалык жана жаратылыш шарттары, табигый ресурстары жагынан өтө ар түрдүү. Ушуга байланыштуу Кыргызстандын аймагын экономикалык райондорго жана райончолорго бөлүүнүн жана аларды изилдөөнүн, окутуунун илимий жана практикалык мааниси зор. Анткени, экономикалык райондоштуруу өндүрүштүн натыйжалуулугун жана өндүрүштү аймактык жактан уюштуруунун жакшыртуу формасы болуп саналат. Экономикалык райондор эмгектин аймактык бөлүнүшүнүн негизинде түзүлөт. Анын эң негизги белгиси адистештирүү жана комплекстүү өнүктүрүүнү камсыз кылуу болуп эсептелет.

Жаратылыш шартына, ресурстарына, экономикалык мүмкүнчүлүгүнө ылайык, Кыргызстан жалпы эл аралык масштабда эмгекти аймактык бөлүштүрүүдө түстүү, сейрек кездешүүчү металлдарды, электр энергиясын, курулуш материалдарын, машина куруу тармактарынын продукцияларын чыгарууга, уяң жана чала уяң жүн берүүчү кой чарбасына, пахта, тамеки, канткызылчаны өндүрүүгө адистештирилген.

Кыргызстанды экономикалык райондорго бөлүүдө эң алды менен төмөнкү факторлор эске алынат: жаратылышы, экономикалык потенциалы, чарбасынын калыптануусунун тарыхый-географиялык өзгөчөлүгү, келечектүү райондордун чарбасын комплекстүү өнүктүрүү жана өндүрүшүн адистештирүүнүн негизги багыты, аймактык-өндүрүштүк комплексти уюштуруу мүмкүнчүлүгү, администрациялык-аймактык бөлүнүштөрдү өздөштүрүү, калктын жайгашуусу жана улуттук өзгөчөлүгү, калыптанган өндүрүштүк байланышынын өзгөчөлүгү, район өндүрүшүнүн өзөгүн түзүүчү өнөржай түйүндөрүнүн келечеги ж.б.

Кыргыз Республикасында экономикалык райондорго бөлүү проблемалары профессорлор С.Н. Рязанцевдин, В.Ф. Павленконун, М.М.Картавовдун, академик К.О. Оторбаевдин илимий эмгектеринде кеңири изилденген. Алардын эмгектеринде республиканын бардык өзгөчөлүктөрү эске алынып, аны эки районго – Түндүк жана Түштүк Кыргызстанга бөлгөн. Бири-биринен айырмаланган райондор бир канча экономикалык райончолорго ажыратылган.

Азыр республиканын аймагы 7 облуска бөлүнөт. Алар өзүнүн ээлеген аймагы, жаратылыш-экономикалык потенциалы, калкынын саны жана жайгашуусу, эл чарбасынын азыркы жана келечекте өнүгүү

структурасы, чарбасынын жалпы адистештирилиши боюнча бири-биринен айырмаланат. Бирок, алардын көбүнүн чегарасы экономикалык райондор жана райончолор менен шайкеш келет.

Түндүк Кыргызстандын аймагында Чүй облусу (Түндүк Кыргызстан райончосу), Ысыккөл облусу (Чыгыш Кыргызстан), Талас облусу (Түндүк-Батыш Кыргызстан), Нарын облусу (Ички Теңиртоо), ал эми Түштүк Кыргызстанда Баткен, Ош, Жалалабат облустары жайгашып, жалпы Түштүк-Батыш экономикалык району деп да аталат.

Түндүк Кыргызстан райончосу (Чүй облусу) географиялык абалынын ыңгайлуулугу, жеринин бетинин басымдуу бөлүгүнүн түздүгү, топурак-климаттык шартынын жагымдуулугу, ошондой эле экономикалык байланышы аймактын социалдык жана экономикалык жактан жакшы өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт. Облус азыр республикадагы көп тармактуу эл чарбасы калыптанган экономикалык райончо.

Чыгыш Кыргызстан райончосу (Ысыккөл облусу) тоңбогон Ысыккөл, көптөгөн минералдуу суулар, дары баткак кендери, ден соолукка жагымдуу жана эс алууга ыңгайлуу климаттык шарты, ажайып кооз тоо ландшафты, алтын, калай ж.б. түстүү металлдары менен белгилүү. Курорт чарбасы дүйнөлүк мааниге ээ.

Түндүк-Батыш Кыргызстан райончосу (Талас облусу) уяң жүндүү койго, тамекиге, түстүү металл өндүрүүгө (алтын ж.б.), тамак-аш өнөржай тармагына адистешкен. Рекреациялык мааниси бар Манастын күмбөзү жана музей-комплекси ж. б. тарыхый-архитектуралык ресурстары менен дүйнөгө белгилүү.

Ички Теңиртоо райончосу (Нарын облусу) татаал жаратылыш шарты, бийик тоолуу жайлоолору, уяң, чала уяң жана кылчык жүндүү кой чарбасы, гидроэнергетикалык ресурстары, көмүр, темир жана ар түрдүү түстүү металл кен байлыктары менен белгилүү. Ички Теңиртоонун түрдүү жаратылыш байлыктары өздөштүрүлө элек, экономикасынын өнүгүү деңгээли төмөн. Темиржол салына элек (2004).

Түштүк Кыргызстан же Түштүк-Батыш экономикалык району – Баткен, Жалалабат, Ош облустарын камтып, эмгектин аймактык бөлүнүшүндө ири тоокен өнөржайына (айрыкча сымап, сурьма, отун), кубаттуу энергетика, өнүккөн жеңил жана тамак-аш өнөржай тармактарына, пахта, тамеки, уяң, чала уяң жана кылчык жүндүү Алай тукумундагы кой чарбасына адистешкен.

Кыргызстандын экономикалык-географиялык райондоштуруусу негизинен республиканын администрациялык-аймактык бөлүнүшү менен шайкеш келгендигине байланыштуу төмөндө экономикалык-географиялык мүнөздөмө облустар боюнча берилди.

VIII. 1. Бишкек – Кыргызстандын борбору

Бишкек – Кыргыз Республикасынын саясий, экономикалык, илимий жана маданий борбору; жолдор тоому. Аянты 12,7 миң га. Калкы 797,4 миң (2003). Бишкек шаарында 4 администрациялык-

аймактык бирдик – Биринчимай, Ленин, Октябрь, Свердлов райондору, Чонарык шаарчасы (8,2 миң адам) жана Ортосай айылы (4,5 миң адам) бар.

Шаар Кыргыз Алатоосунун түндүк этегинде, Чүй өрөөнүнүн борбордук бөлүгүндө, Аламүдүн жана Аларча сууларынын шилендиси пайда кылган жантайынкы түздүктөн орун алган. Дениз денгээлинен 750–900 м бийиктикте жайгашкан. Сейсмдик райондоштуруу боюнча шаар аймагы 9 баллдуу зонада жайгашкан.

Бишкек шаары мелүүн алкактагы континенттик климаттуу аймактын түштүк чегинде жайгашкан. Абанын жылдык орточо температурасы $10,2^{\circ}\text{C}$, январдыкы $-4,6^{\circ}\text{C}$, июлдуку $24,5^{\circ}\text{C}$. 1930-ж. декабрда эң төмөнкү температура (-38°C), 2005-ж. июлда эң жогорку температура (45°C) катталган. Жылдык жаан-чачындын орточо өлчөмү 409 мм.

Шаар калкынын саны 1999-жылкы марттагы эл каттоо боюнча 762,3 миң адам болуп, республикадагы калктын 15,8 % ин түзгөн. Шаарда 1940-ж. 104,5 миң калк жашаса, 1950-ж. 218,0 миң, 1979-ж. 535,5 миң, 1989-ж. 619,9 миң калк болгон. 2003-ж. 797,4 миң калк жашап, анын 792,9 миңи (99,4%) шаарда, 4,5 миңи (0,5%) Ортосай айылында жашайт. Эркектер жалпы калктын 47,9% ин, аялдар 52,1% ин түзөт. Шаарда кыргыз (52,2%), орус (33,2%), украин (11,2%), казак (1,6%), өзбек (1,6%), татар (2,1%), немис (0,7%), дунган (0,5%), уйгур (1,7%) ж. б. жашайт. Бишкек шаарынын калкынын 2002-жылкы миграциясы: келгендердин саны 5741 адам, кеткендер – 2654 адам болгон.

Бишкек. Алатоо аянты

Аламүдүн ГЭСтеринин жанынан табылган таш эмгек куралдары Бишкектин айланасында алгачкы адамдар б.з. ч. 5–4-миң жылдыктарда жашагандыгын күбөлөйт. Темир доорунун башталышы менен Кыргызстандын аймагында сак (б. з. ч. 7–3-кылымда) жана усун (б. з. ч. 3-кылымда – б. з. 5-кылымда) уруу союздары түзүлгөн.

Орто кылымда Аламүдүн жана Аларча сууларынын алабын көчмөн жана отурукташып дыйканчылык кылган түрк уруулары мекендеген. Орто кылымдагы эң ири шаарлардын бири азыркы Бишкек шаар чалдыбары (7–12-к.) болгон. Кийин «Темир усталар чеби» аталып калган дагы бир байыркы чон шаар (8–13-к.) пайда болгон.

18-кылымда солто уруусунан чыккан Бишкек аттуу адам ушул чөйрөнү жердеп, журтун душмандан коргоп турган. 19-кылымдын башында кыргыз феодалдарынын өз ара чатагынан пайдаланган Кокон хандыгы Чүй өрөөнүн басып алып, жергиликтүү элди башкарып туруу үчүн бир катар чеп курдурган. 1862-ж. орус аскерлери басып алган. 1867-ж. Түркстан облусуна, кийин Токмок уездинин курамында Жетисуу облусуна кирген. 1878-ж. 29-апрелде уезддин борбору Токмоктон Бишкекке көчүрүлүп, ага шаар статусу берилген. Шаар калкынын саны 1913-ж. 18 468 ге жеткен.

1918-ж. 7-январда Бишкектеги жана уездеги бийлик большевиктердин колуна өткөн. 1924-ж. 14-октябрдан Бишкек – Кара Кыргыз АОсунун (1925-ж. 25-майдан Кыргыз АОсу), 1926-ж. 1-февралдан Кыргыз АССРинин борбору, 1926-ж. 12-майдан Фрунзе деп аталган. 1936-ж. 5-декабрдан Фрунзе – Кыргыз ССРинин борбору (1991-жылдан Бишкек аталып, эгемендүү Кыргыз Республиканын борбору). 1938-ж. Бишкекте 3 администрациялык район Пролетар (азыркы Ленин), Биринчи Май, Свердлов райондору түзүлгөн. 1961-ж. шаарга Кызылскер, Привокзальный (Попеновка), Төкөлдөш айылдары, Аламүдүн, Көкжар айылдарынын бир бөлүгү, 1984-ж. Чоңарык, Ортосай айылдары кошулган. 1974-ж. жаны администрациялык район Октябрь району түзүлгөн.

Өндүрүштү базар экономикасынын шартына ылайыкташтыруунун натыйжасында шаардын өнөржайында дагы эң ири структуралык өзгөрүүлөр болду. Өндүргөн продукциялары рыногун жоготуп, сатылбай калган өнөржай ишканалары, айрыкча Бишкектеги машина куруу тармагынын ири ишканаларынын өндүрүшү токтотулду же аларды башка өтүмдүү буюмдарды жасоого толук кайра курууга туура келди. Кээ бир ишканалар жарым жартылай иштеп калды. Ошого байланыштуу Бишкек шаарынын өнөржай өндүрүшү 1991–95-жылдары 4 эсеге төмөндөгөн. Шаарда 1991-ж. чөп тангактоочу машина жасоо 20 мин даанага жетсе, 1996-ж. анын 200ү араң чыгарылган. Электр машиналар 1125тен 64кө, металлды кесүүчү станоктор 1146дан 27ге, токулган кийимдер 16 млн даанадан 1,4 млн даанага, буткийимдер 3,5 млн жуптан 380 миң жупка чейин кыскарган. Ошондуктан, өнөржай өндүргөн продукциянын көлөмү боюнча Бишкектин республикадагы үлүшү 1991-ж. 31,0%тен 1996-ж. 20,7%ке чейин азайган.

Ошого карабастан, Бишкек шаары дагы эле республиканын эң ири өнөржай түйүнү катары белгилүү. 2002-ж. Бишкек шаарында 125 ишкана иштеп, Кыргызстандын өнөржайынын 20,0% ин же 8903,0 млн сомдук продукциясын өндүргөн. Анын ичинен кеңири керектелүүчү товарлардын үлүшү шаардын өнөржайы өндүргөн продукциянын 63,5% ин түзгөн. Шаарда өнөржай өндүрүшүнүн бардык тармактары бар. Алардын ичинен негизгилери машина куруу жана металл иштетүү (2000-ж. 445,9 млн сомдук продукция чыгарган), жеңил (576,6 млн), тамак-аш (1877,3 млн) өнөржайлары жана электрэнергетика (996,6 млн сом) негизги орунду ээлеп, алар 2000-ж. жалпы өнөржайдын 60% тен көбүрөөк продукциясын өндүргөн. Ушул тармактардын республикадагы үлүшү дагы жогору. Шаардын машина куруу өнөржайы республиканын ушул тармагы өндүргөн продукциянын 26,2% ин, тамак-аш 29,0% ин жана жеңил өнөржайы 23,5% ин чыгарган. Бишкектин ири өнөржай ишканалары: ТЭЦ (жылуулук электр борбору), «РЕЕМТСМА – Кыргызстан» акционердик коому, «Дастан» корпорациясы, камволдук-нооту, «Кока-Кола – Бишкек – Ботлерс» ишканасы, «Бишкекданазык»; Бишкек машина куруу заводу, «Бишкексүт», «Таттуу», «Кыргызшампаны», «Кыргызавтомаш», «Жылдыз», «Байпак», «Бишкек темир-бетон заводу», «Булгаары» биргелешкен ишканасы акционердик коомдору ж. б.

Өнөржайдын негизги продукциялары: электр-энергия (2002-ж. 1060 млн кВт · с), касса аппараттары (72 даана), автомобиль радиаторлору (178,2 даана), эмеректер (172,0 млн сом), бетондон жасалган курама курулуш конструкциялары (59,4 миң т), кыш жана плита материалдары (16,3 млн даана), токулган кийим (15,6 миң даана), жүн кездемелери (374 миң м³), байпактар (3793,6 миң жуп), буткийимдер (37,9 миң жуп), эт (6,3 т), сүт (17,4 миң т), пиво (4722 миң декалитр), шампан (260 миң декалитр), коньяк (27,5 миң декалитр), сигарета жана папиростор (3168,6 даана), ун (27,2 миң т), нан азыктары (41,3 миң т), чай (2,7 миң т) ж. б. Көпчүлүгү, айрыкча машина куруу жана жеңил өнөржай тармактарынын продукциялары чет өлкөлөргө сатылган.

Экспортко чыгарылган продукциялардын көлөмү 2002-ж. 312,9 млн АКШ долларын (республиканын экспортунун 64,4% ин) түзүп, региондордун ичинен биринчи орунда болгон. Ошол эле мезгилде башка өлкөлөрдөн сатып алынган калк кеңири керектөөчү продукциялардын, башкача айтканда импорттук көлөмү 363,9 млн долларга жетип, импорттун 62,0% ин түзгөн.

Натыйжада, Бишкек шаары өзүнүн бюджетин өзү толук каражаттоо менен республиканын бюджетин толуктоодо зор салымы бар. Башка региондордон айырмаланып, шаардын калкына социалдык жактан берилүүчү төлөмдөрдү жергиликтүү бюджеттин эсебинен шаар өзү камсыз кылат.

Бишкек тогуз жолдун тоомунда жайгашып, өлкөдөгү эң ири транспорт түйүнү. Эң ири автомагистралдары: Бишкек–Ош, Бишкек–

Балыкчы–Нарын–Торугарт – Кашкар (Кытай), Бишкек – Балыкчы – Каракол, Бишкек – Алматы (Казакстан), Бишкек – Карабалта – Тараз (Казакстан) – Ташкен (Өзбекстан) автомобиль жолдору ж. б. Чалдыбар бекетинен Балыкчыга чейин кеткен темиржолу Бишкек шаары аркылуу өтөт. Шаардын чегинде жүргүнчүлөрдүн темиржол бекети, батыш жана чыгыш четинде «Бишкек» жана «Аламүдүн» аттуу жүк түшүрүп, жөнөтүп туруучу темиржол бекеттери бар.

Бишкек шаарынын түндүк тарабынан 30 км аралыкта Борбордук Азиядагы ири аэропорттордун бири «Манас» аэропорту жайгашкан. Бул аэропорт шаарды, ошондой эле Чүй облусун чет өлкөлөр жана республиканын дээрлик бардык региондору менен аба жолдору аркылуу байланыштырат. Шаарда 2 автобекет (Чыгыш жана Батыш), 24 автотранспорттук, троллейбустук мекемелер иштейт.

Бишкекте калкты соода жана тиричилик жактан тейлөөчү тармактардын өнүгүү денгээли дагы республиканын орточо көрсөткүчүнөн бир кыйла жогору. 2002-ж. шаарда товарларды соодалап жүргүзүүнүн көлөмү 23,0 млрд сом, калкты тейлөөнүн көлөмү 4,7 млрд сом, анын ичинен калкты тиричилик жактан тейлөөнүн көлөмү 477,6 млн сомго жеткен.

1995-ж. Бишкек Эркин экономикалык аймагы (ЭЭА) түзүлгөн.

Саламаттыкты сактоо тармагында 2002-ж. 9680 орундуу (10 миң адамга 163 орун) 32 оорукана болуп, аларда ар түрдүү адистиктеги 3792 дарыгер (10 миң адамга 97 дарыгер) жана 7253 медициналык орто билимдүү кызматкер (10 миң адамга 122) иштеген. Башкача айтканда, ооруканалардагы орундарды калктын 10 миң адамына эсептегенде, шаардын денгээли республиканын орточо көрсөткүчүнөн 1,8 эсеге, ал эми дарыгерлердин саны боюнча 2,9 эсеге жогору болгон.

Бишкек шаары республиканын илим, билим, саламаттыкты сактоо, көркөм-өнөр жана маданият мекемелеринин көпчүлүгү жайгашкан ири борбор катары белгилүү. Республиканын илим изилдөө мекемелеринин дээрлик бардыгы Бишкек шаарында жайгашкан. Билим берүү жагынан 2002–2003-окуу жылында 25 жогорку окуу жайында 65,4 миң студент (алардын 85,0% и контракт менен) окуган. Жогорку окуу жайларында 4594 окутуучу иштеп, алардын 226сы илимдердин доктору, 1400 илимдердин кандидаты. Шаарда жалпы билим берүүчү 116 орто мектеп, алардын ичинен 3 жатак-мектеп, 3 атайын мектеп жана 3 кечки мектеп иштеп, аларда 104,3 миң окуучу окуп, 5570 окутуучу эмгектенген. Ушул мектептердин кээ бирлери гимназия, лицейлер жана 20 жеке менчик мектептер. Жеке менчик мектептерде 1,9 миң окуучу окуган. Ар кандай сабактарды тереңдетип окуткан мектеп, гимназия жана лицейлердин саны 32.

Шаардын мектептеринде бир класста орточо алганда 27 окуучу окуйт, бул республикада эң жогорку чек болуп саналат.

Бишкек шаарында 22 ири китепкана иштеп, аларда 7208 миң нуска китеп болгон. Шаарда 7 театр, анын бири опера жана балет

театры, экөө мамлекеттик драма театры, 1 филармония, 3 клуб жана маданият мекемелери, 10 кинотеатр жана 11 музей иштеген. Ошондой эле шаарда мамлекеттик эмес бир нече театрлар ж. б. маданияттык мекемелер ачылган.

Бишкек Кыргыз Республиканын саясий борбору болгондуктан өлкөнүн башкаруу бийликтери – Президенттин администрациясы, Өкмөт, Жогорку Кеңеш, Республикалык сот жана прокуратура, ошондой эле төртүнчү бийлик деп саналган басма каражаттары – гезит, журналдар, радио жана телекөрсөтүүчү мекемелер шаарда жайгашкан. Ошондой эле Бишкекте ондон ашык чет өлкөлөрдүн өкүлчүлүктөрү иштейт. Алар: АКШ, Беларусь, Германия, Индия, Иран, Казакстан, Кытай, Орусия, Өзбекстан, Пакистан, Тажикстан, Түркия ж. б.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Бишкек шаарынын өнүүгүсүнө анын географиялык абалынын тийгизген таасирин аныктагыла.
2. Шаардын тарыхын кыскача баяндап бергиле.
3. Бишкек шаарынын экономикалык жана социалдык жактан башка шаар, облустарга салыштырмалуу жогорку деңгээлде өнүүгүсүнүн негизги себептери эмнеде?
4. Базар экономикасынын шартында шаардын экономикасындагы структуралык өзгөрүүлөрдү аныктагыла.
5. Продукциясын экспортко чыгаруучу өнөржай ишканалары.

VIII. 2. БАТКЕН ОБЛУСУ

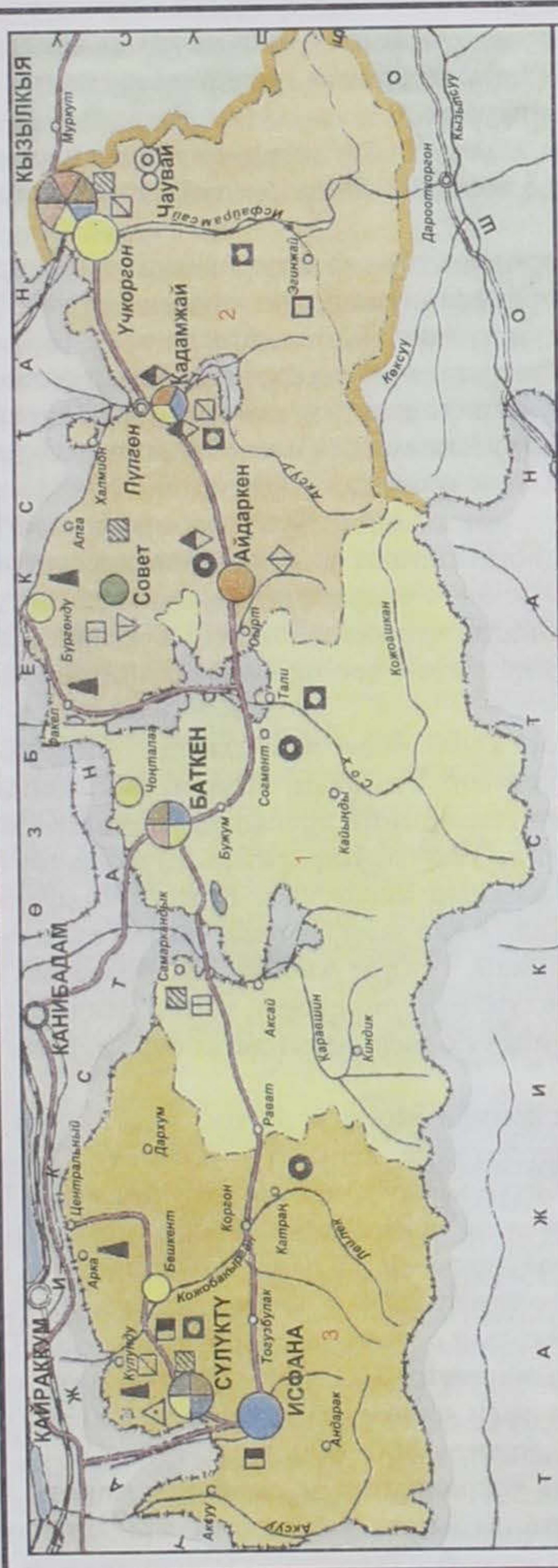
Баткен облусу Кыргызстандын түштүк-батышында жайгашкан. 1999-ж. 12-октябрда Ош облусунан Баткен, Кадамжай, Лейлек райондору жана Кызылкыя, Сүлүктү шаарлары бөлүнүп, өзүнчө облус болгон. Райондун борборлору – Баткен кыштагы 2000-ж., Исфана кыштагы 2001-ж. шаар статусун алган. Облустун аймагында 3 район, 4 шаар, 5 шаарча (Восточный, Совет, Кадамжай, Айдаркен, Чабай) жана 183 кыштак, 29 айыл өкмөтү бар. Облустун борбору – Баткен шаары.

22-таблица

Облустун администрациялык-аймактык бөлүнүшү

Райондору	Уюшулган жылы	Аянты, миң м ²	Калкынын саны, миң (2002)	Айыл өкмөтүнүн саны	Шаардын саны	Шаарчанын саны	Айыл-кыштактын саны
Баткен району	1933	6,2	64,6	9	1	-	45
Кадамжай району	1938	6,1	151,0	11	1	4	93
Лейлек району	1928	4,7	105,5	9	2	1	45

БАТКЕН ОБЛУСУНУН АДМИНИСТРАЦИЯЛЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК КАРТАСЫ

ӨНӨРЖАЙ ПУНКТТАРЫ
(калктын саны боюнча - 1-январь 2000-ж.)

- 20 000 - 50 000
- 10 000 - 20 000
- 5 000 - 10 000
- 5 000ге чейин

МАСШТАБЫ 1:1 400 000

Өнөржай тармактары

- Отун өнөржайы
- Түстүү металлургия
- Машина куруу жана металл иштетүү
- Курулуш материалдары өнөржайы
- Жыгач иштетүү өнөржайы
- Жеңил
- Тамак-аш
- Ун-акшак жана аралаш тоют өнөржайы

Кен байлыктары

- ▨ Күрөң көмүр
- ▲ Нефть, табигый газ
- Вольфрам
- Алюминий
- ◀ Сурьма
- Сымап
- ▽ Тальк
- Гипс
- ◀ Мрамор
- ◀ Акиш теги
- ◀ Кварц куму
- Чопо

Райондор

- 1. Баткен
- 2. Кадамжай
- 3. Лейлек

Теміржолдор

- Автомобиль жолдору
- мамлекеттик маанидеги жергиликтүү

Чегаралар

- мамлекеттик
- облустук
- райондук

Облус түштүк-батыш жана түндүк-батышынан Тажикстан, түндүгүнөн Өзбекстан, чыгышынан Ош облусу менен чектешет. Анын аймагында башка мамлекеттерге тийиштүү бир нече анклавдар (архипелагдар) бар. Ушуга байланыштуу жол катнашы көптөгөн чегаралар жана анклавдар аркылуу өтөт.

Облустун жалпы аянты 17,0 миң км² же республиканын аймагынын 8,5% ин, калкы 401,3 миң (2003) же республиканын калкынын 8,0% ин түзөт.

Баткен облусу Фергана өрөөнүнүн түштүк өндүрүнүн (өндүр – өрөөндүн же кокту-колоттун тоо этектей өрдөп кеткен бөлүгү), Түркстан, Алай кыркатоолорунун түндүк капталдарын, этек тоолорун, адырлуу тилкени ээлейт. Бул кыркатоолордун кырлары деңиз деңгээлинен 4000–5000 м бийиктиктен ашык көтөрүлөт; облустун эң бийик жерлери Түркстан кыркатоосунда (Кожобақырган суусунун башатында) 5580 м, Алай кыркатоосунда (Сохтун алабында – Тилбе чокусу) 5880 м. Облустун аймагында, Кулунду өрөөнүндө Кыргызстандын эң жапыз жери жайгашкан; ал деңиз деңгээлинен 401 м гана бийик жатат. Рельефи боюнча облустун аймагы төмөнкү зоналарга бөлүнөт: тоо этектериндеги түздүктөр зонасы, тоо арасындагы ойдуңдар зонасы, орто бийиктиктеги тоолор зонасы, бийик тоолуу зона.

Облус табигый ресурстарга бай. Юра мезгилинде пайда болгон күрөң көмүр (Сүлүктү, Кызылкыя, Урмизан, Шуран ж.б. кендери), палеогендин деңиздик чөкмө тектеринин арасында топтолгон нефть (Бешкен-Тагап-Ташрабат кени, Тамчы, Карагач ж.б.) жана газ (Саргамыш, Сарөтөк) кендери казылып алынууда. Түштүк Фергана сымаптуу кырчоосундагы сымап (Айдаркен, Алыш, Чабай ж.б. кендери) менен сурьманын (Кадамжай, Түндүк Акташ, Шаркыратма ж.б.) чарбадагы мааниси зор. Курулуш материалдары, темир (Надир кени), алюминий, полиметалл (Канигут), жер астындагы суу, дарыбаткак ж.б. ресурстары келечектүү.

Облустун климаты негизинен континенттик, кургакчыл континенттик белгилери бар жерортолук деңиздик климатка окшош. Жайкы ным жетишсиз, мелүүн жылуу, кышы мелүүн-суук. Облустун 2500 мге чейинки бийиктикте жайгашкан аймагында январдын көп жылдык орточо температурасы $-3,3^{\circ}\text{C}$ ден $-6,9^{\circ}\text{C}$ ге чейин, июлдуку $25,3-15^{\circ}\text{C}$. Деңиз деңгээлинен 3000 м бийиктикте жайгашкан Теминген станциясында январдын орточо температурасы $-8,9^{\circ}\text{C}$ (абсолюттук минимуму -30°C), июлдуку 10°C (абсолюттук максимуму $38,7^{\circ}\text{C}$). Жылдык жаан-чачынын өлчөмү түздүктөрдө 120–200 мм, тоолордун айдарым капталдарында 300–600 мм.

Облустун агын суулары Сырдарыянын алабына кирет. Алай кыркатоосунун түндүк капталдарынан башталган ири сууларга – Исфайрамсай, Шаймерден, Сох ж.б., Түркстан кыркатоосунан башталгандарга – Исфара, Исфана, Кожобақырган, Аксуу ж. б. кирет.

Бул суулардын бардыгы Сырдарыянын сол куймалары, бирок алар тоодон чыгаберишинде сугатка таралып же өзүнүн шиленди конустарында жана кургак сайларында жерге сиңип кетет. Көлдөрүнүн ирилери: Тегермеч (же Зоркөл), Гезарт, Түзашуу ж. б. (Исфайрамсайдын алабында), Курманкөл (Көксуунун алабында), Аугул (Сохтун алабында), Каракөл-Катта (Исфананын алабында) ж. б. Мөңгүлөрү Алай (568,1 км²) жана Түркстан (151 км²) кыркатоолорунун түндүк капталдарында.

Тоо этегиндеги түздүктөрдү чөл өсүмдүктөрү (баялыш, шыбак, крокустар, жылган ж. б.) ээлеп, алардын астында ачык боз, шортон топурактар өөрчүйт. Андан жогору, этек тоо-адырлуу зонага кадимки жана күнүрт боз топурактуу жарымчөл (эфемерлүү жылган-ырандуу, бадалчалуу) өсүмдүктөрү мүнөздүү. Кадимки боз жана бозомук күрөң топурактуу лёсс түзүлүшүндөгү жапыз жана орто бийик тоолорду (1300–2200 м бийиктиктерде) субтропик ландшафтына окшош талаанын ар кандай түрлөрү ээлейт. Орто бийиктиктеги жана бийик тоонун төмөнкү бөлүгүндөгү (2000–3400 м бийиктикте) күрөң, куба күрөң, тоо-шалбаалуу талаа топурактуу жерлерде арча токою, сейрек токой, талаа жана шалбаалуу талаа өсүмдүктөрү басымдуу. Арчалуу токой тилкесинин нымды, топурак кыртышын сактоодо, селге каршы жана санитария-гигиеналык мааниси зор. Тоолордун бийик бөлүктөрүнүн (3000 мден жогору) табияты катаал, дайыма суук, аска-мөңгүлүү альп тибиндеги рельеф кенири таралган. Субальп жана альп шалбаасы (шалбаалуу талаа жана чымдак өсүмдүктүү, жапалак арчалуу бийик тоо талаасы кошо кездешет) 3800–4000 м бийиктикке чейинки жантайыңкы капталдарды ээлейт. Андан жогору түбөлүк тон, кар, мөңгү жана жылаңач аскалуу зона жатат.

Тоо этегиндеги түздүктөр менен тоо арасындагы ойдуңдарды жана тоо этегиндеги адырлар менен жапыз жана орто бийиктиктеги тоолордогу дарыя өрөөндөрүнүн жайылма, тектирлерин негизинен сугат жана кайрак жерлер ээлейт, жайыт катары да пайдаланылат. Мында калктуу жайлар, өнөржай борборлору, сугат тармактары жайгашкан. Орто жана бийик тоолордогу талаа жана шалбаа ландшафттары түрдүү сезондогу (көбүнчө жайкы жана кышкы) жайыт катары пайдаланылат.

1999-жылкы эл каттоо боюнча 382,4 миң; же республиканын калкынын 7,9%ин түзгөн. Шаар калкы 100,2 миң (облустун жалпы калкынын 26,2%), айыл калкы 282,2 миң (73,8%). Калктын орточо жыштыгы: 1 км² жерге орто эсеп менен 22,5 киши туура келет (республикада 24,1 киши). Шаарлары: Кызылкыя (калкы 31,8 миң), Сүлүктү (13,6 миң), Исфана (15,9 миң), Баткен (11,0 миң); шаарчалары: Айдаркен (9,1 миң), Кадамжай (8,9 миң), Восточный (6,9 миң), Чабай (1,6 миң), Совет (1,3 миң); ири айылдары: Үчкоргон (12,9 миң), Орозбеков (7,5 миң), Кулунду (7,2 миң), Бужум (6,7 миң), Караван (6,0 миң), Карабак (6,0 миң), Самаркандек (5,6 миң), Марказ (5,0 миң), Андарак (4,7 миң) ж. б.

Облустун калкынын эл каттоо жылдары боюнча саны жана жыштыгы

	Эл каттоо болгон жылдар				
	1959	1970	1979	1989	1999
Калктын саны					
бардыгы, мин адам, а.и.	149,4	200,3	237,5	311,8	382,4
шаардыктар	66,4	71,0	72,8	81,0	100,2
айылдыктар	83,0	129,3	164,7	130,8	282,2
Бардык калкка, % менен	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
шаардыктар	44,4	35,4	30,7	26,0	26,2
айылдыктар	55,6	64,6	69,3	74,0	73,8
Жыштыгы 1 км ² жерге/адам	8,8	11,8	14,0	18,3	22,5

Калкы көп улуттуу. Негизинен кыргыздар (облустун жалпы калкынын 74,3%), ошондой эле өзбек (14,4%), тажик (6,9%), орус (2,2%), түрк (0,3%) ж. б. улуттун өкүлдөрү жашайт.

Облустун калкынын табигый өсүшү салыштырмалуу жогору (2000-ж. республикада 19,7 ‰ болсо, облуста 23,4 ‰ болгон), өлүм-житимдин коэффициенти (республикада 7,0 ‰, облуста 5,7 ‰) төмөн. Бул болсо жергиликтүү улуттун басымдуулук (74,%) кылышы менен түшүндүрүлөт. Облустун калкынын көбөйүшү негизинен табигый өсүшкө байланыштуу. 2000-жылы өсүш ар 1000 кишиге 17,7 (республикада 12,8) адамды түзгөн.

Облустун калкынын өзгөчөлүгү мында аялдарга караганда эркектердин санынын көптүгүндө. 1000 аялга 1002 эркек (республика боюнча 975) туура келет. Облустун эмгекке жарамдуу жалпы калкынын ичинен өспүрүмдөр (0–15 жаш) 43,3% ти (республикада 38,1%), ал эми эмгек курагынан өткөндөр 7,7% ти (республикада 9,2%) жана эмгекке жарамдуулар 50,0% ти (52,7%) түзөт. Эмгекке жарамдуу калктын санынын азайышы республикадагы базар экономикасына өтүүдөгү өткөөл мезгилдеги социалдык-экономикалык реформага байланыштуу өндүрүштүн деңгээлинин төмөндөшү жана өнөржай ишканаларынын иштебей калышы себеп болгон. Натыйжада шаарлар менен шаарчаларда иштебей калгандардын саны көбөйүп, миграция өскөн. Айрыкча эмгекке жарамдуу калктын ичинен, мигранттар көбүнчө Бишкек шаарына жана Чүй облусуна келишкен. Мына ушуга байланыштуу Кызылкыя шаарынын калкы 1989-ж. 36,8 миң болсо, 1999-ж. 31,8 миңге азайган, Сүлүктүдө 14,8 миңден 13,6 миңге, Айдаркенде 11,1 миңден 9,1 миңге, Чабайда 2,1 миңден 1,6 миңге кыскарган.

1999–2000-жылдардагы облустун аймагына кирген душмандарга, эл аралык террористтерге каршы согуш аракеттери да калктын миграциясынын күчөшүнө алып келди.

Республиканын өндүрүш комплексинде Баткен облусунун экономикасы маанилүү орунду ээлейт. Облустун сейрек кездешүүчү өнөржай потенциалы (Айдаркендин сымабы, Кадамжайдын сурьмасы, Кызылкыя менен Сүлүктүнүн көмүрү), калыптанган айыл чарба өндүрүшү (өрүк, тамеки, жүн, эт, сүт), калктын эмгекчилдиги экономикасынын өнүгүшүнө шарт түзөт. Ошого карабастан облустун социалдык-экономикалык өнүгүү деңгээли, республиканын орточо деңгээлинен төмөн. Айрым гана тармактар менен сфералардын көрсөткүчтөрү республиканын орточо көрсөткүчүнөн тиги же бул жакка өзгөрүлүп турат. Бул болсо облустун аймагынын географиялык жактан татаалдыгына, тоолуу рельефине, жагымсызыраак топурак-климаттык шартына, аймагынын борбордон эң алыс жайгашуусуна жана саясий-географиялык абалына байланыштуу. Буга кошумча базар экономикалык жүргүзүүдө мурунку союздук республикалар менен традициялык чарбалык байланыштардын үзүлүшү Баткен облусуна да таасирин тийгизди. Натыйжада өнөржай өндүрүшү кыскарып, көп өнөржай ишканалары иштебей калды. Ошондуктан, облус республикадагы артта калган жана жарды региондордун катарына кирет.

2001-жылы облустагы мекеме, ишканалардын саны 8738 болгон. Анын ичинде айыл чарбасына 43,9%, соода жана коомдук тамактанууга 32,1%, өнөржайга 6,9%, транспорт менен байланышка 3,4%, калган 13,7% тейлөө чөйрөсүнө туура келген.

Өнөржайы облустун экономикасында гана эмес, республикада да маанилүү орунду ээлейт. Бул региондо сурьманын (2000-ж. 2407,89 т), сымаптын (591,5 т) бүт көлөмү, көмүрдүн 20,4% (97,0 миң т), ферменттелген тамекинин 19,6%и (5,5 миң т), улуттук килем буюмдарынын 35,5%и (622 даана) өндүрүлөт (к. таблицаны).

24-таблица

Өнөржай продукциясын өндүрүү

Продукция	1999	2000	Облустун респ-нын өндүрүшүндөгү үлүшү, 2001-ж.
Электр энергиясы, млн кВт·с	3,9	2,6	3,8
Көмүр, миң т	90,4	92,9	97,3
Сымап, т	630,7	549,9	591,1
Металлдык сурьма кошумча менен, т	1320,0	1504,9	2407,8
Мебель, млн сом	2,9	3,9	3,5
Тигилүү кийимдер, млн сом.	7,5	5,4	6,9
Бүт кийим	6,4	5,7	1,6
а.и. азия калошу, миң жуп	0,5	4,5	621,0
Улуттук килемдер, даана	910	582	621,0
Эт ж-а эт-азык продуктулары, т	234,8	191,9	173,8
Өсүмдүк майы, т	286,0	337,1	449,0
Сүт продуктулары, т	32,0	256,4	133,6
Кондитер тамак-аштары, т	75,7	180,3	4,8
Ун, миң т	45,5	23,1	25,1
Консерва, миң шарттуу банка	1,5	1,7	2,1

Сурьма жана сымап өндүрүү боюнча Кыргызстан дүйнөлүк өндүрүүчүлөрдүн катарында турат. Облус дүйнөлүк керектөөчүлөрдү сурьма менен 20,0%, сымап менен 15,0% камсыз кыла алат. Кадамжайда алынган сурьма 1958-жылдан сапаты жагынан дүйнөлүк рынокто эталон катары бааланып көп өлкөлөргө экспорттолот. Натыйжада облус товарларды жогорку экспорттоочу болуп калат. Экспорттук продукциянын суммасы 2001-ж. 17,7 млн долларды түзүп, импорттон (2,8 млн доллар) бир кыйла же 6,3 эсе ашкан.

2001-жылдын 1-январына облуста катталган ишкана, уюмдардын саны 601ге жеткен. Анын ичинен 45и өз алдынча баланста иштеген ишканалар. 2001-жылы бул ишканаларда 1195,5 млн сомго (республикалык көлөмдүн 2,2%) өнөржай продукциясы өндүрүлгөн, анын ичинен эл керектөөчү товарларды өндүрүү 343,1 млн сом (3,1%), азык-түлүк товарлары 300,6 млн сом (4,7%), азык-түлүк эмес товарлар 38,2 млн сом (1,2%) жана алкогольдук ичимдиктер 4,3 млн сомду (0,3%) түзгөн.

Облустун өнөржайы тармактык структурасында түстүү металлургия (2001-ж. жалпы өнөржайы продукция көлөмүнүн 28,5%и), тамак-аш (39,6%), ун тартуу-акшак жана аралаш тоют (17,7%), курулуш материалдар (9,2%) өнөржай тармактары жалпы облустун өнөржайы продукциясынын 95,0%ин өндүрөт. Облустун отун өнөржай тармагынын үлүшү чектелүү болгонуна (2,3%) карабастан ал өнөржайдын район аралык мааниси бар. Үч ишканасы – «Кызылкыякөмүр» акционердик коому (АК), «Кызылкыяшахта курулуш» жана «Сүлүктүкөмүр» мамлекеттик акционердик коому иштейт. Мында 2001-ж. республикада казып алынган көмүрдүн 20,4%и же 97,0 миң *t* көмүр өндүрүлгөн. Облустун отун өнөржайында акыркы жылдарда нефть жана газ өндүрүү тармагы пайда болду. Анын базасын көп жылдан бери Өзбекстан пайдаланып келет, жаңыдан облуска өткөндөр – Арка жана Бүргөндү массивдериндеги кендер. Алардын изилденген запастары: Арка массивинде нефть – 1,3 млн *t*, газ – 1,8 млрд *m*³, Бүргөндүдө – нефть 0,6 млн *t*, газ 2,8 млрд *m*³ди түзөт. 2001-жылы облуста жаңыдан уюшулган Баткен нефть-газ башкармалыгы 20,5 миң *t* чийки нефть, 1,4 млн *m*³ газ өндүргөн.

Облустун ири өнөржай ишканалары: «Кызылкыя тамекиси» акционердик коому (2001-ж. 96,6 млн сомго продукция өндүргөн), «Айдаркенсымапкомбинат» мамлекеттик акционердик коому (116,3 млн сом), «Кадамжай сурьма комбинаты» акционердик коому (130,9 млн), «Нур» акционердик коому (20,4 млн), «Кызылкыяшахтакурулуш» (16,4 млн), «Сүлүктүкөмүр» мамлекеттик акционердик коому (16,4 млн), «Кызылкыякөмүр» акционердик коому (6,3 млн), «Кызылкыяданазык» (1,7 млн) акционердик коому, «Кызылкыямашзавод» (5,0 млн сом) ж. б.

А й ы л ч а р б а с ы экономиканын реалдык секторундагы өнөржайга ж.б. тармактарга караганда дүң продукцияны бир кыйла

көбүрөөк (2001-ж. 3,1 эсе көп) бере турган тармак. 2001-ж. айыл чарбасынын дүң продукциясы 2901,9 млн сомду (өнөржайыныкы 93,7 млн сом) түзгөн. Ошол эле убакта регион республика чыгарган айыл чарба дүң продукциясынын ичинен эң акыркы орунда турат. Тармактык структурада мал-чарбасы маанилүү орунда.

Айыл чарба продукциясынын 51,7%и мал чарбасына, 47,5%и дыйканчылыкка тиешелүү.

Дыйканчылыктын негизги тармагы тамеки (2001-ж. республикадагы тамекинин 8,0%), мөмө-жемиш (10,3%), жүзүм (27,9%) өстүрүү; мал чарбасында кой (10% жүн өндүрүлөт), уй (8,0%) жана үйкуш (8,3%) чарбасы бар. Бардык өндүрүлгөн айыл чарба продукциянын үлүшү республиканын 5,7%ин түзгөн. Дан эгиндери, картөшкө, жашылча ж. б. облустун калкынын суроо талабын канааттандыруу үчүн өстүрүлөт.

Облустун жалпы аянтынан (2001-ж. 1699,6 миң га) айыл чарбага жарактуу жери 680,0 миң га (облустун жалпы аянтынын 40,9% же республиканын айыл чарбасына жарактуу жеринин 6,4%). Айыл чарбага жарактуу жердин 69,0 миң гасы айдоо (облустун айыл чарбасына жарактуу жеринин 10,1% жана республиканын айдоо аянтынын 5,6%), 9,4 миң гасы чабынды (1,3 жана 5,5), 10,4 миң гасы көп жылдык мөмө-жемиштер (1,5 жана 27,0), 2,6 миң гасы дың жер (0,4 жана 12,1), 508,6 миң гасы жайыт (86,5 жана 6,4%) болгон.

2001-жылы облустун айдоо аянтынын (69,0 миң га) 42,3 миң гасы дан эгиндери (буудай, арпа, үрөн үчүн жүгөрү, күрүч; облустун айдоо аянтынын 63,2% жана республиканын дан эгиндер аянтынын 6,4%), 0,8 миң гасы пахта (1,1 жана 0,9%), 1,1 миң гасы тамеки (1,6 жана 10,3%), 4,0 миң гасы (6,0 жана 5,6%) май берүүчү өсүмдүктөр, 1,6 миң гасы (2,8% жана 2,3%) картошка, 2,4 миң гасы (3,6% жана 4,9%) жашылча, 0,3 миң гасы (0,4% жана 7,3%) бакча өсүмдүктөрү, 14,1 миң гасы (23,0% жана 5,9%) тоют өсүмдүктөрү. Мындан сырткары мөмө-жемиш өсүмдүктөрү 10,7 миң га (21,1%) жана 3,3 миң га жерге жүзүм (42,3%) отургузулган.

Бул аянттардан 2001-ж. 85,1 миң т дан (республикада алынган дандын 5,0%и), анын ичинен 50,3 миң т (4,2%) буудай, 27,4 миң т (6,2%) дан үчүн жүгөрү, 5,4 миң т (32,5%) күрүч, 23,5 миң т (1,9%) картөшкө, 38,7 миң т (4,6%) жашылча, 23,6 миң т (12,9%) мөмө-жемиш, 9,4 миң т (33,6%) жүзүм алынган.

Мал чарбасында агрардык-жер реформасын жүргүзүүнүн 1-этабында (1991 – 1995) малдын башы азайып кеткен. Кой, эчкилер 44,0% (республика боюнча 49,04%), уй 20,0% (23,7%), жылкы 7,4% (4,4%), чочко 90% (70,1%) кыскарган; кийинки мезгилде (1996–2000) малдын башынын көбөйгөнү байкалат. 2001-жылдын 1-январына карата бардык чарбаларда кой, эчки 431,5 миң (республикадагынын 11,4%), уй 96,3 миң (10,2%), сааны 54,7 миң (10,4%), жылкы 11,8 миң (3,3%), чочко 1,0 миң (1,0%), үйкушу 187,3 миң (6,1%) болгон. 2001-жылы 28,1 миң т эт (республикада өндүрүлгөн

эттин 8,1%), 93,3 миң т (8,1%) сүт, 1,1 миң т (9,4%) жүн, 18,8 млн даана (8,6%) жумуртка алынган.

Азыр базар экономикасынын шартында мал чарбасынын дээрлик бардык продукциясы жеке менчик чарбаларда, дыйкан (фермер) чарбаларында даярдалууда. 2001-жылы жалпы өндүрүлгөн эттин 55% жеке менчик чарбаларда жана 44% дыйкан (фермер) чарбасында өндүрүлгөн. Ушундай эле тартипте сүт 45 жана 55%, жумуртка 48 жана 52% тен алынган.

Облустун транспорт тармагына автомобиль, темиржолдору, аба жана куур (трубопровод) транспорттору кирет. Аймагынын тоолуу рельефи автомобиль транспортунун өнүгүшүнө шарт түзөт. Негизги автомобиль жолдору: Ош–Кызылкыя–Пүлгөн–Айдаркен–Баткен–Исфана–Сүлүктү; Кызылкыя–Дарооткоргон; Кызылкыя–Кувасай (Өзбекстан); Баткен–Исфара (Тажикстан); Кызылкыя–Маркамат (Өзбекстан) – Ош шаары. Бул жолдор (айрыкча биринчиси) «анклавдарды» бир нече жолу кесип өткөндүктөн, транспорт каражаттарынын облустун аймагы боюнча жүрүшүнө кыйла тоскоолдук (бажы тосмосу, чегара иш-аракеттери, паспорт жана документтерди текшерүү ж. б.) кылууда. Бирок ушундай шарттарга карабастан бул жолдор облустун ыраак жайгашкан айыл-кыштактарын райондун борбору, ошондой эле, Ош шаары менен транспорттук-экономикалык жактан байланыштырып турат.

Облустун аймагындагы автомобиль жолунун узундугу 1,2 миң км, анын 414 кми асфальттанган, 466 км таш төшөлгөн жол. Бул жолдордун басымдуу бөлүгү айылдык жерлерде жайгашкан. Каржылоо каражатынын жетишсиздигинен жолдорду реконструкциялоо жана капиталдык ремонт жүргүзүү кыйынга турууда. Буга байланыштуу чектеш мамлекеттердин «анклавдарынан» айланып өтүүчү жолдорду куруу облустун гана эмес республиканын да маанилүү экономикалык жана саясий проблемасы болуп калууда.

Облустун темиржол транспорту туюк эки темиржол тармагынан турат. Биринчиси 1907-ж. Сүлүктүдөгү көмүр кенине Драгомиров бекетинен (азыркы Тажикстандагы Пролетарск бекети) 37 км аралыкка курулган. Бул тармак 30-жылдардын башында реконструкцияланган. Экинчиси Кызылкыя шаарын Өзбекстандын темиржол системасы менен туташтыруучу Фергана–Кубасай (Өзбекстан) – Кызылкыя темиржол тармагы. Ал 1928-ж. курулган. Узундугу 42 км. Бул темиржолдор негизинен көмүр ташуу үчүн курулган. Алар тоолуу жерлер менен өтөт, айрыкча Драгомиров – Сүлүктү кууш темиржолдун эки капталынан тоонун тик капталдары тосот. Анын узундугу облустун аймагында 30 кмдей. Ушуга карабастан бул жолдордун (айрыкча Кызылкыя темиржол бекети) облустун аймагында оор жүктөрдү ташууда, айрыкча тоокен өнөржайы үчүн мааниси чоң.

Аба транспорту жүргүнчүлөрдү ташыйт, көбүнчө жергиликтүү мааниге ээ. Аэропорттор Баткенде (1950-ж. курулган), Исфанада, Кызылкыяда, Айдаркенде бар. Бул аэропорттордон Ош шаарына

күнүгө, Бишкек шаарынан 2–3 авиарейстери болуп турат. Жайында Чолпоната шаарына (Ысыккөл) каттайт.

Облустун аймагында куур (түтүк) транспорту да бар. Фергана (Өзбекстан) – Кадамжай (1972) жана Урсатьев (Өзбекстан) – Айдаркен (1973) газ кууру курулган. Газ кууру өнөржай ишканаларын жана калкты газ менен камсыз кылат.

М а д а н и я т тармагында 2000-ж. 1 млн нуска китеби болгон китепканалар, облустук драма театры, 2 райондук элдик театр иштеген. Облустук радиоуктуруу жана теле көрсөтүүлөр кыргыз, орус, тажик тилдеринде жүргүзүлөт. Облустук гезит жана 3 райондук гезит чыгат.

Б и л и м б е р ү ү облустун аймагында 5 негизги стадияга бөлүнөт: мектепке чейинки, башталгыч, орто, атайын орто жана жогорку билим берүү. Облуста 18 (2353 орундуу) мектепке чейинки мекеме (2001-ж. 2454 бала тарбияланып, 135 тарбиячы иштеген) иштейт. 2001/02-окуу жылында 188 жалпы билим берүүчү мектеп (103,0 миң окуучу), анын ичинен 14 башталгыч мектеп (2,0 миң), 16 негизги мектеп (3,7 миң), 156 (95,6 миң) орто мектеп, 2 (232) акылы кем балдарды окутуучу мектеп иштеген. Мектептердин бардыгын мамлекет каржылайт. 101,3 миң окуучудан (акылы кем балдардан башкасы) 75,4 миңи (74,3%) кыргыз тилинде, 15,4 миңи өзбек, 7,3 миңи (7,2%) орус тилинде, 3,1 миңи (3,1%) тажик тилинде окуйт. Мектептерде иштеген мугалимдердин саны 7474 болгон, анын ичинен 62,7% жогорку билимдүү, 5,8% толук эмес жогорку, 20,3% атайын орто жана 11,2% орто билимдүү. Бир мугалимге 13 окуучу (республика боюнча 15) туура келет. Облуста 2001-ж. 10 кесиптик-техникалык окуу жайы, 3 атайын орто окуу жайы болгон. 2001/02-окуу жылында облуста жалгыз жогорку окуу жайы болуп (13,3 миң студент), анын күндүзгү бөлүмүндө 2,5 миң, кечки бөлүмүндө 0,3 миң, сырттан окуу бөлүмүндө 6,0 миң студент окуган.

Облустун с а л а м а т т ы к с а к т о о с у н д а 2001-ж. 810 койкалуу 3 борборлоштурулган оорукана, 66 койкалуу 2 шаардык оорукана, 963 койкалуу 19 участкалык оорукана, 21 врачтык амбулатория, 72 фельдшер-акушердик пункт болгон. Аларда 616 врач, 3003 медициналык кызматкер иштеген. Мындан тышкары 43 үйбүлөлүк врачтар тобу (Кадамжай районунда – 21, Лейлекте – 8, Кызылкыя шаарында – 8, Баткенде – 3 жана Сүлүктүдө – 3) уюштурулган.

Облустун аймагында көптөгөн т а р ы х ы й - м а д а н и й о б ъ е к т и л е р бар. Биздин замандын 1–6-кылымдарына таандык Аирбаз, Баткен, Кайрагач, Каракамар, Кожобакырган, Апшыр тургун жайларынын калдыктары, 9–16-кылымдардагы Булакбашы, Исфана, Карабулак шаар чалдыбарлары, Кокон хандыгы мезгилиндеги чептердин калдыктары – Кан, Кыштут жана Кайрагач айылдарында архитектуралык эстелик-мечит бар. Рабат айылынан түштүгүрөөк тарапта аты уйкаш байыркы кен казуучулардын тургун жайы, Самаркандык айылында тарыхый рудник, Канигут үнкүрү сакталган.

VIII. 2.1. Облустун шаарлары

БАТКЕН – Баткен облусунун жана Баткен районунун борбору, шаар (2002-жылдан). Алай кыркатоосунун этегинде жайгашкан. 1896-ж. негизделген. Калкы 12,8 миң (2002). Шаарда негизинен кыргыздар 96,6% жашайт (1999). Тамак-аш комбинаты, «Заман» жоопкерчилиги чектелген коому (май заводу), «Агротехсервис» (айыл чарба машиналарын ондоочу) ж. б. ишканалар иштейт. Баткен шаары аркылуу Исфана – Ош – Бишкек автомобиль жолу өтөт. Баткен – Бишкек автомобиль жолунун узундугу 800 км. Шаарда Баткен мамлекеттик университети, 2 орто мектеп, кесиптик-техникалык окуу жайы, 2 балабакча, китепканалар, райондук борбордук оорукана, кургак учук диспансери, поликлиникалар, санитария-эпидемиологиялык станция, үйбүлөлүк дарыгерлер тобу иштейт.

ИСФАНА – Баткен облусундагы шаар (2001-жылдан). Лейлек районунун борбору. Облустун борбору – Баткен шаарынан 100 км батыш, Пролетарск темиржол бекетинен (Тажикстан) 45 км түштүк тарапта, Карасуу өзөнүнүн боюнда, деңиз деңгээлинен 1300 м бийиктикте жайгашкан. Калкы 26,3 миң (2002). Шаардын курамына Акбулак, Голбо, Мырзапача, Тайлак, Самат жана Чамген кыштактары кирет. Шаар өкмөтүнүн жалпы аянты 227 миң гадай (2002); анын ичинен айдоого жарактуу жери 6,6 миң га, сугат жери 1,2 миң га, кайрак жери 5,4 миң га. Исфанада 2002-ж. түрдүү менчиктерге таандык 54 ишкана, мекеме жана уюмдар иштеген. Калкы негизинен дыйканчылыкта – тамеки, жашылча жана мөмө-жемиштерди өстүрүүдө, мал чарбасында – кой, эчки багууда эмгектенет. Шаарда жалпы билим берүүчү 13 мектеп (анын ичинде 4 орто мектеп, 2 гимназия), 2 балабакча, кесиптик-техникалык окуу жайынын филиалы, маданият үйү, 2 клуб, 4 китепкана, тарых жана край таануу музейи, мейманкана, райондук оорукана, санитария-эпидемиологиялык станция, үйбүлөлүк дарыгерлер тобу жана 4 медпункт бар.

КЫЗЫЛКЫЯ – Баткен облусундагы шаар (1938-жылдан). Кадамжай районунун аймагында. Кичи Алай кыркатоосунун түндүк этегинде, деңиз деңгээлинен 918 м бийиктикте жайгашкан. Кызылкыя 1898-ж. негизделген. Калкы 32,0 миң (шаардык кеңешке баш ийген айыл калкы 11,2 миң). Шаар калкынын 57,7% кыргыздар, 17,3% и өзбектер, 9,7% и орустар, 6,1% – тажиктер, 3,9% и татарлар, 1,4% - түрктөр, 3,9% и башка улуттар (1999).

Кызылкыя – облустун ири өнөржай борбору (облустун өнөржайы продукциясынын 25,3% ин берет). Өнөржайынын негизин отун, тамак-аш, курулуш материалдары тармактары түзөт. Көмүр өндүрүүчү ири ишканасы «Кызылкыякөмүр» акционердик коому (900 миң т га чейин көмүр өндүрүүгө мүмкүнчүлүгү бар; көмүрдү ачык түрдө казып алуучу Апшыр жана Валакыш шахталарын ичине камтыйт). Тамак-аш, ун-акшак жана аралаш тоют даярдоочу өнөржайлары өнүк-

көн. Ошондой эле тамак-аш жана жеңил өнөржайынын ири ишканалары: «Кызылкыятамекиси», «Апшырата» (эт комбинаты), «Кызылкыя-сүтазык», «Кызылкыязыктары» акционердик коомдору, «Кен ЛТД» жоопкерчилиги чектелген коому (консерва заводу), «Динамо» (кийим тигүү фабрикасы) ж. б. Машина куруу жана курулуш материалдары өнөржайы тармактарында «Кызылкыя машина куруу заводу» мамлекеттик акционердик коому, Борбордо электр-механикалык устаканасы, «Нур» (курулуш материалдары), «Темирбетон» акционердик коомдору иштейт.

Кызылкыя Баткен облусунун ири транспорт тоому. Негизинен автомобиль жана темиржол транспорту өнүккөн. 2002-жылы автомобиль транспорту менен 823,9 миң *t* жүк (облустагы үлүшү 45,5%) жана 127,1 млн *км* жүргүнчү (49,7%) ташылган. Темиржолдун узундугу 42 *км* (Өзбекстандын Фергана бекетине чейин). Шаарда 14 орто мектеп (окуучулардын саны 10,9 миң), 4 балабакча, тарых музейи, китепканалар иштейт (2002). Шаардык жана участкалык ооруканалар, төрөт үйү, учук жана тери-венерологиялык диспансерлери, тиш поликлиникасы, 4 фельдшер-акушердик пункт, 12 үйбүлөлүк дарыгерлер топтору ж.б. медициналык-санитариялык мекемелер иштейт.

СҮЛҮКТҮ – Баткен облусундагы шаар (1940-жылдан). Түркстан кыркатоосунун түндүк капталында, деңиз деңгээлинен 1380 *m* бийиктикте, облустун борбору – Баткен шаарынан 150 *км* батыш тарапта жайгашкан. Сүлүктү–Исфана–Баткен автомобиль жолунун боюнда. Курамына Кошбулак (Восточный) шаарчасы жана Кольцо кыштагы кирет. Шаар Сүлүктү күрөң көмүр кенин өздөштүрүлүшүнө байланыштуу пайда болгон. Көмүр казып алуу шахтасы 1868-ж. курулган. 1871-жылы шахта Кокон кандыгы тарабынан өрттөлүп, көмүр казуу токтотулган, 1895-жылы шахта кайра иштетиле баштаган. Орусиядан сүргүнгө айдалып келген шахтер-революциячылар Сүлүктүдө революциялык жашыруун уюмдарды түзгөн. Октябрь революциясы жеңгенден 4 күндөн кийин Орто Азияда биринчи болуп Сүлүктүдө бийлик жумушчу депутаттар советинин колуна өткөн. Совет бийлигинин мезгилинде күрөң көмүр казылып, башка өнөржай ишканалары курулуп, Сүлүктү өнөржайлуу шаарга айланган. Чарба жүргүзүүнүн рыноктук шартында өндүрүлгөн өнөржай продукцияларын сатып өткөрүү рыногу тарыды. Шаардагы ишканалардын айрымдары ишин токтотту же өндүрүшүн азайтты. 2001-жылы шаарда 21 өнөржай ишканасы катталып, алардын 15и иштейт: ирилери: «Сүлүктүкөмүр», «Тунгуч», «Айпери», «Сүтазык», «Этазык», «Сүлүктүшахтакурулуш» акционердик коомдору жана «Кошбулак» жоопкерчилиги чектелген коомдор ж. б. 2001-жылы шаардын өнөржайы 64,8 миң сомдук продукция өндүргөн. Анын 40% тен ашыгын жеке менчик өнөржай ишканалары чыгарган. Негизги продукциялары: күрөң көмүр, кирпич, сүт, нан, пиво, тигилүү кийимдер ж. б. Шаар-

да 2001/02 – окуу жылында жалпы билим берүүчү 8 мектеп, анын алтоо орто, бирөө жатак мектеп, техникалык лицей, Ош мамлекеттик университеттин жана технологиялык университетинин филиалдары, балдардын музыкалык мектеби иштеген. Маданият үйү, 3 китепкана, тарых жана край таануу музейи, оорукана комплекси, 2 бейтапкана, санитария-эпидемиологиялык станция жана дарыкана бар.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Баткен облусунун географиялык абалына жана жаратылыш ресурстарына чарбалык жактан баа бергиле?
2. Айыл чарбасынын адистешкен тармактары кайсылар?
3. Негизги өнөржай тармактары жана өнөржайынын өнүгүү деңгээли?
4. Облус кайсы жаратылыш ресурстарына бай?

VIII. 3. ЖАЛАЛАБАТ ОБЛУСУ

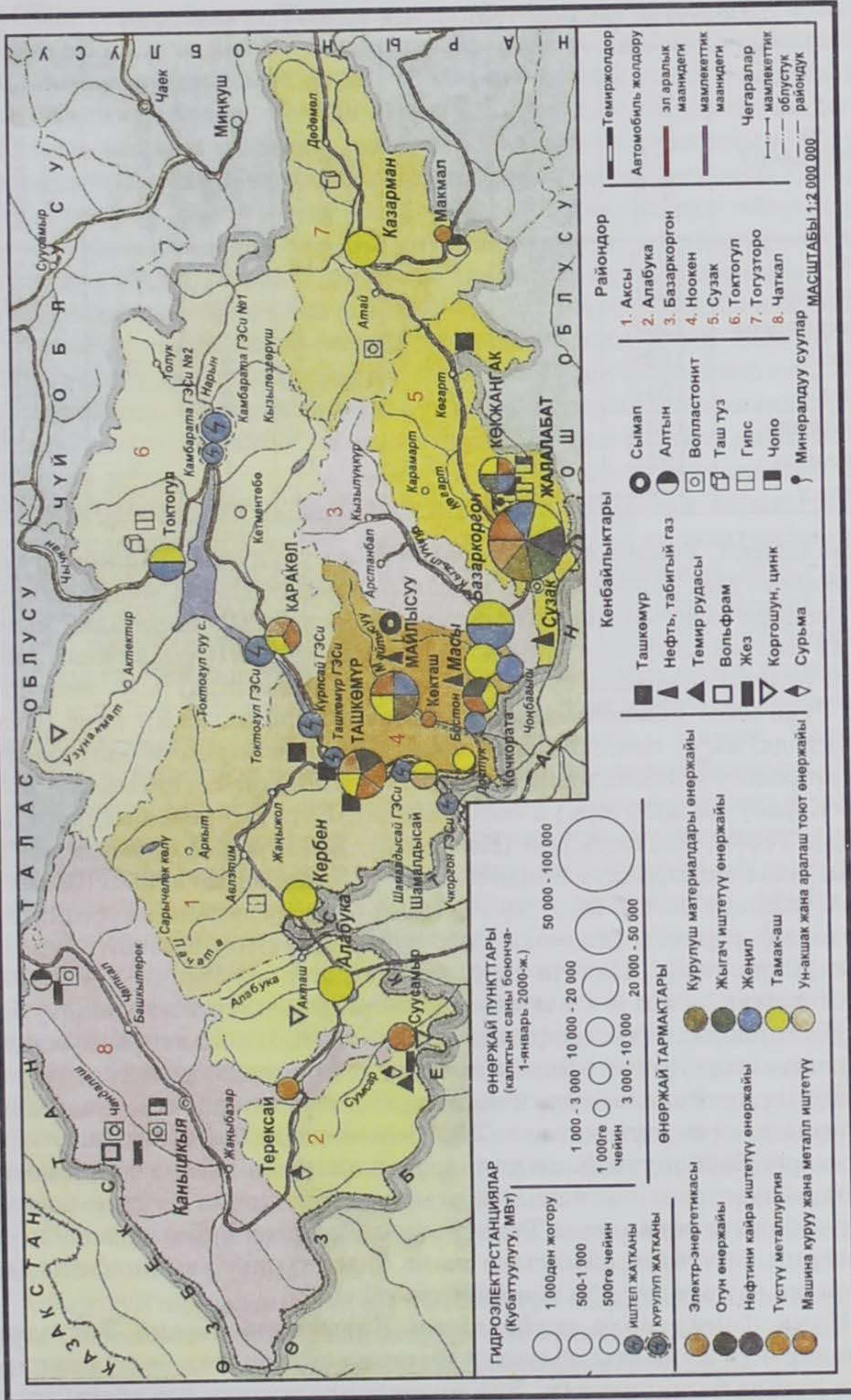
Жалалабат облусу Кыргызстандын түштүк-батыш бөлүгүн ээлейт. Ал 1924–26-ж. округ, 1926–28-ж. кантон болгон; 1928-ж. Ош округуна бириктирилген. 1939-жылы 21-ноябрда облус катары уюшулган; 1959-ж. 27-январда жоюлуп, Ош облусуна кошулган, 1990-ж. 14-декабрда кайра өз алдынча облус болгон. Түндүгүнөн Талас, Чүй, чыгышынан Нарын, түштүгүнөн Ош облустары, түштүк-батышынан жана батышынан Өзбекстан менен чектешет.

Облус администрациялык-аймактык жактан 8 районго (Аксы, Алабука, Базаркоргон, Ноокен, Сузак, Тогузторо, Токтогул, Чаткал), 68 айыл өкмөткө бөлүнөт. Анда 6 шаар, 7 шаарча, 415 айыл бар. Аянты 33,7 миң км² (өлкөнүн аянтынын 16,9%и). Калкы 869,3 миң (республиканын калкынын 18,0%; 2003).

Облустун аймагынын басымдуу бөлүгү Түштүк-Батыш Тениртоонун, бир аз бөлүгү (Тогузторо, Кетментөбө ойдундары) Ички Тениртоонун аймактарынан орун алган. Алар негизинен Фергана өрөөнүн түндүгүнөн курчаган бийик, орто бийик жана жапыз тоолор, жалдар, дөңсөөлөр, адырлар тилкеси, тоо этегиндеги жантайыңкы түздүктөр жана тоо аралык өрөөндөр. Деңиз деңгээлинен эң бийик жери 4503 м (Чаткал кыркатоосундагы Авлетим чокусу), эң жапыз жери 600 м (Базаркоргон районунун аймагында). Облустун түндүк-батыш, түндүк жана чыгыш четжакалары боюнча бийик кыркатоолор – Чаткал (бийиктиги 4503 м), Суусамыртоо, Молдотоо (түштүк капталдары) созулуп жатат. Облустун борбордук бөлүгүн Фергана (түндүк-батышын), Кочкортөбө, Атойнок, Исфанжайлоо, Чаактоо, Бабашата кыркатоолору ээлеп, түштүк-батышты карай жайпан рельефтүү этек тоолорго өтөт. Дарыя алаптарын – Көгарт (мында облустун борбору – Жалалабат шаары жайгашкан), Карүнкүр, (Карүнкүр) Нанай (Пачатанын алабы), Алабука өрөөндөрү ээлейт.

Кенбайлыктарынан облус отун-энергетикалык ресурстарга бай. Нарын дарыясында ГЭС каскады курулган: Күрпсай, Ташкөмүр,

ЖАЛАЛАБАТ ОБЛУСУНУН АДМИНИСТРАЦИЯЛЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК КАРТАСЫ

ГИДРОЭЛЕКТРСТАНЦИЯЛАР
(Кубаттуулугу, МВт)

- 1 000ден жогору
- 500-1 000
- 500гө чейин
- ИШТЕП ЖАТКАНЫ
- курулуп жатканы

ӨНӨРЖАЙ ПУНКТАРЫ
(калктын саны боюнча 1-январь 2000-ж.)

- 1 000 - 3 000
- 10 000 - 20 000
- 30 000 - 50 000
- 50 000 - 100 000

ӨНӨРЖАЙ ТАРМАКТАРЫ

- Электр-энергетикасы
- Отун өнөржайы
- Нефтини кайра иштетүү өнөржайы
- Түстүү металлургия
- Машина куруу жана металл иштетүү
- Курулуш материалдары өнөржайы
- Жыгач иштетүү өнөржайы
- Жеңил
- Тамак-аш
- Ун-акшак жана аралаш тоют өнөржайы

Кенбайлыктары

- Ташкөмүр
- Нефть, табигый газ
- Темир рудасы
- Вольфрам
- Жез
- Коргошун, цинк
- Сурьма
- Сымап
- Алтын
- Волластонит
- Таш туз
- Гипс
- Чопо
- Минералдуу суулар

Райондор

1. Аксы
2. Алабука
3. Базаркоргон
4. Ноокен
5. Сузак
6. Токтогул
7. Тогузторо
8. Чаткал

Темиржолдор

- Автомобиль жолдору
- эл аралык маанидеги мамлекеттик маанидеги
- Чегаралар
- мамлекеттик облустук райондук

МАСШТАБЫ 1:2 000 000

Облустун администрациялык-аймактык бөлүнүшү

Райондору	Уюшулган жылы	Аянты миң км ²	Калкынын саны, миң (2002)	Айыл өкмөтүнүн саны	Шаардын саны	Шаарчанын саны	Айыл-кыштактын саны
Аксы	1928	3,5	103,8	12	1	1	67
Алабука	1936	3,0	74,4	8	-	-	41
Базаркоргон	1928	2,0	121,4	9	-	-	55
Ноокен	1928	2,5	104,8	8	2	2	55
Сузак	1919	2,8	205,1	13	2	-	128
Тогузторо	1935	3,9	22,3	4	-	-	13
Токтогул	1926	6,9	77,4	11	1	2	53
Чаткал	1935	6,2	20,9	4	-	2	12

Шамалдысай, Үчкоргон; Камбарата ГЭСи курулууда. Ташкөмүр кени Көкжангактан, Ташкөмүрдөн казылып алынат. Нефть менен табигый газ кендери Чангырташ, Майлысуу, Избаскен, Кочкоратадан чыгат. Андан сырткары сурьма (Терек кени), полиметалл (Сумсар кени), марганец рудасы (Каралма суусунун төмөнкү агымында) ж. б. кендер да бар. Руда эмес кенбайлыктардан озокерит (Майлысай), гипс (Сузак районунда) ж. б. кендер чыгат. Кыргызстанда биринчи болуп алтын Тогузтородогу Макмал кенинен алынган; ошондой эле алтындын Жамгыр (Карабуура ашуусунун батышында), Курутегерек, Сандык (Чаткалда), Терек, Иштамберди (Касансай), Боземчек ж.б. кендери бар. Ысык жана минералдуу булактар чыккан жерлер да арбын (Жалалабат, Майлысуу ж. б.). Облустун аймагы рекреациялык ресурстарга да бай; мында туристтерди кызыктыруучу Арстанбап, Кызылүнкүр, Каралма, Сарычелек, Пачата сыяктуу кооз жерлер бар.

Облустун климаты жалпы Фергана өндүрүнө мүнөздүү болгон факторлордун (географиялык, радиациялык жана циркуляциялык) негизинде түзүлөт. Бирок, тоолордун орографиялык түзүлүшүнүн өзгөчөлүгү арктикалык суук жана континенттик аба массаларынын таасирин кыйла жумшартат. Жай мезгилинде бийик кыркатоолор Орто жана Борбордук Азия чөлдөрүнүн аптабын кыйла серүүндөтөт. Бирок, батыштан соккон аба агымы жана анын түндүк-батыш, түштүк-батыш салаалары Түндүк жана Чыгыш Ферганага тоскоолсуз кирип, облустун аймагына жана анын түрдүү ландшафттык зоналарына жагымдуу аба ырайын түзөт.

Ички Теңиртоодо жайгашкан Кетментөбө жана Тогузторо өрөөндөрүнүн климаты облустун Фергана өндүрү жак бөлүгүнө караганда кыйла башкачараак. Бул өрөөндөрдө муздак тоо абасы туруп калат; декабрдан мартка чейинки орточо максимум температурасы

Түштүк Кыргызстандын башка метеостанцияларыныкына караганда 10°C ге төмөн болот. Жайы ысык, жылуу, серүүн же суук болушу мүмкүн. Июлдун орточо температурасы этек тоо-адырлуу зонада $25-22^{\circ}\text{C}$, жапыз тоолуу зонада $22-15^{\circ}\text{C}$, орто бийик тоолуу зонада $15-10^{\circ}\text{C}$, бийик тоолуу зонада $10-5^{\circ}\text{C}$, Жайдын биринчи жарымы жаанчыл, экинчи жарымы жана күз маалы өтө кургакчыл. Кышы жалпысынан мелүүн-суук, январдын орточо температурасы -3°C ден -15°C ге чейин. Эң төмөнкү температура бийик тоолуу ойдундарда адатта – Кызылжарда (Тар ойдуңу) абсолюттук минимум $-40,9^{\circ}\text{C}$, Чаткалда $-39,8^{\circ}\text{C}$, ал эми ушул эле мезгилде муздак аба туруп калган ойдундарда – Кербенде (1280 м бийиктикте) $-26,1^{\circ}\text{C}$ гана болот.

Атмосфералык жаан-чачындан өлчөмү ным алып келүүчү аба агымдарына карата жайгашуу экспозициясына байланыштуу. Фергана, Атойнок, Талас Алатоолорунун түштүк-батыш капталдарында жаан-чачын 500–900 мм жана андан да мол жаайт; анын 50%и вегетация мезгилине туура келет. Жаан-чачын эң мол жааган мезгили жаз маалы, анын жылдык өлчөмүнүн 60%тен ашыгы кыш-жаз мезгилине туура келет, август-сентябрь – эң аз жааган мезгил. Көбүнчө жамгыр түрүндө жаайт. Кар катмарынын калыңдыгы тоо этеги-адырлуу зонада 20–25 смден бийик тоолордо 90–100 смге, Фергана тоо тизмегинин кыр бөлүгүнө жакын 150 смге чейин жетет.

Облустун аймагы, айрыкча Фергана тоо тизмегинин капталдары агын суу тармагынын жыштыгы жана алардын суусунун молдуулугу менен айырмаланат. Ири дарыялары: Нарын, Чаткал, Карадарыя. Облустун чегинде Нарынга сол тараптан Көгирим, Камбарата, Ничкесай ж.б., оң тараптан Толук, Торкен, Чычкан, Узунакмат, Карасуу ж.б. суулар куят. Фергана тоо тизмегинин түштүк-батыш капталынан агып түшкөн суулардын бардыгы Карадарыянын оң куймалары, алар – Чаңгет, Көгарт, Караүнкүр, Майлысуу ж. б. Ал эми облустун батышындагы Пачата, Чанач, Касансай, Сумсар суулары Сырдарыяга оң тараптан куят. Чаткал дарыясы Пскем суусу менен кошулуп, Чырчык дарыясын пайда кылат. Анын ири куймалары: Чандалаш, Терс, Каракорум, Теректисай ж. б.

Облустун дарыялары суу энергиясына өтө бай; Нарын дарыясына ГЭС каскады суусактагычтары менен курулган. Дарыя суулары дээрлик сугатка пайдаланылат. Чаткал кыркатоосунун түндүк-чыгышындагы этек тоолорунда – Сарычелек, Көгала, Карасуу ж. б., Чаактоонун түштүк капталдарында Каракөл ж. б. көлдөр жайгашкан. Бул тоо көлдөрү дарыя өрөөндөрүн көчкү бөгөп калышынан пайда болгон.

Облустун аймагынын эң жапыз бөлүгүн (деңиз деңгээлинен 500–900 м бийиктикте) чөл жана жарымчөл зонасы ээлейт. Бул зонада шыбак-эфемердүү чөл жана жарымчөл өсүмдүктөрү ыраң, акшыбак, ошондой эле баялыштын түрлөрү өсүп, ачык боз жана кадимки боз топурактары өөрчүйт. Талаа өсүмдүктөрү бийик адырларды, айрым

жерлерде жапыз тоолорду (900–1300) м ээлеп, өсүмдүктөрдөн пияз, түктүү арпа, түктүү буудайык, кызылот, ошондой эле шыбак, сарындыз өсөт; ксерофиттик сейрек токой, жыгач мистенин айрым массивдери, долоно дарактары ж. б. кездешет; боз топурактуу.

Деңиз деңгээлинен 1000–2200 м бийиктиктеги токойлуу талаа зонасында табигый жаңгак-мөмө-жемиш токою талаалашкан шалбаалуу, бадалдуу, сейрек алмалуу жерлер менен кезектешип жатат. Токой астында кара-коңур токой, бадалдар, шалбаа жана талаа өсүмдүктөрүнүн астында күнүрт боз тоо талаа топурактары өөрчүйт.

Субальп зонасында (2000–3000 м) шалбаа өсүмдүктөрү (крестовник, шимүүр, түлкү, куйрук, аксото ж.б.) жана карагай, көккарагай, арча, кайың ж. б.-дан турган токой кеңири таралган. Тоо-токой жана тоо-шалбаа-талаанын күрөң, чанда кара топурак сымал топурак типтери мүнөздүү. Жайкы жайыт катары кеңири пайдаланылат. Альп зонасында (3000 мден жогору) чымдак-чала чымдашкан тоо-шалбаа альп топурактары өөрчүп, басымдуу бөлүгүн аска, корум таш-шагылдар, калган бөлүгүн альп шалбаасы көбүргөн, казтаман, козукулак, таран ж. б. ээлейт. Альп шалбаасы кыска мезгилге жайыт катары пайдаланылат.

Облустун калкы республиканын калкынын 18,0% ин (869,3 миң) түзөт. Анын 23,1% и (200,8 миң) шаарларда, калган 76,9% и (668,5 миң) айылдарда турат. Калкынын саны боюнча республикада Ош облусунан кийин 2-орунда. Көп улуттуу; басымдуу бөлүгү кыргыздар (69,8%), алардан сырткары өзбек (24,4%), орус (2,1%), украин (0,3%), тажик (0,6%), татар (0,8%), түрк (0,6%) ж. б. улуттардан да жашайт. Калктын жыштыгы жалпы республиканыкына караганда бир аз жогору: 1 км² жерге 26 адам (республикада 24) туура келет.

Шаарлары: Жалалабат (облустун борбору, 70,4 миң), Каракөл (18,0 миң), Көкжаңгак (10,7 миң), Майлысуу (20,4 миң), Кочкората (16,1 миң), Ташкөмүр (23,3 миң); шаарчалары: Кетментөбө (2,0 миң), Кызылжар (3,9 миң), Көкташ (2,6 миң), Сумсар (5,4 миң), Терексай (2,5 миң), Токтогул (16,1 миң), Шамалдысай (9,3 миң). Облустун калк көп жашаган ири айыл-кыштактары: Базаркоргон (2001-жылга карата 27,8 миң калк жашаган), Сузак (19,9 миң), Кербен (13,1 миң), Масы (12,2 миң), Казарман (11,0 миң), Алабука (10,1 миң), Арстанбап (9,0 миң), Абдраимов (8,6 миң), Октябрь (8,0 миң), Нарын (6,8 миң), Канышкыя (3,1 миң).

Жалалабат облусу экономикалык жактан өнүгүү деңгээли боюнча республикада Чүй облусунан кийинки 2-регион. Анын өнүгүшүн өнөржайы, айыл чарбасы, курулуш, транспорт жана байланыш, соода жана коомдук тамактануу тармактары, ал эми социалдык өсүшүн турмуш-тиричилик жактан тейлөө, билим жана илим, саламаттыкты сактоо, маданият ж. б. тармактарынын деңгээли аныктайт. Бул базар экономикасынын шартына ылайык ар түрлүү мен-

чикке тиешелүү өндүрүштүк же тейлөөчү ишкана жана мекемелерден (өнөржай, чакан жана өнөктөш ишканалар, кооперативдер, акционердик коомдор, биржа жана фирмалар, дыйкан жана фермер чарбалары, ошондой эле жеке дыйкан чарбалары) ж. б. өзүнчө ээлик кылуучу субъектилерден турат.

Облуста 2001-ж. 5250 ишкана, мекеме болгон. Алардын 2,2% и мамлекеттик менчиктеги, 2,1% – коммуналдык жана 95,7% жеке менчиктеги ишканалар. Ишканалар түрлөрү боюнча ири (7,4% и), орто (15,9%) жана чакан (76,7%) болуп бөлүнөт. Алардын ичинен чакан ишканалардын 82,0% жеке менчик ишканалар жана 40% ке жакыны Жалалабат шаарында катталган.

Ө н ө р ж а й тармагында бардыгы 119 ишкана иштеген. Аларда 13 миңдей жумушчу эмгектенип, 2000-ж. 9960,6 млн сомдук (республиканын 23,2%) продукция өндүрүп, анын көлөмү айыл чарба, аңчылык жана токой чарбасы өндүргөн продукциялардан 1,5 эсе көп болгон. Өнөржайдын негизги тармактары: электр-энергетика (өнөржай продукциясынын 58,6% ин түзөт), түстүү металлургия (6,4%), отун (16,3%), жеңил (5,7%), машина куруу (7,9%) жана тамак-аш (3,5%) өнөржайлары.

Электр-энергетика облустун өнөржайынын 57,6% продукциясын өндүрүп (республиканын электр-энергетикасынын 83,3%), 4 ишканадан турат: Токтогул ГЭС каскады (2002-ж. 3,0 млн сомдук продукция өндүргөн), Ташкөмүр ГЭСи (2001-ж. ишке киргизилген), Шамалдысай шаарчасындагы курулуп жаткан ГЭСтер ишканасы жана Жалалабаттагы ПЭС. Бул тармакта облустун жалпы өнөржайында

26-таблица

Өнөржай тармактары жана алардын республикадагы үлүшү (2000)

Өнөржай тармактары	Өндүрүлгөн продукциянын жалпы көлөмү (млн сом)	Тармактардын структурасы (%)	Өнөржай продукциясын өндүрүүдөгү тармактардын республикадагы үлүшү (%)
Жалпы өнөржайы	9960,6	100,0	23,2
а. и:			
Электр энергетикасы	5737,1	57,6	83,3
Отун	1507,6	15,1	90,4
Түстүү металлургия	475,6	4,8	2,6
Машина куруу ж-а металл иштетүү	689,1	6,9	40,5
Токой, жыгач иштетүү жана целлюлоза-кагаз өндүрүү өнөржайы	4,2	0,1	1,7
Курулуш материалдар	17,6	0,2	1,5
Жеңил	711,6	7,1	28,9
Тамак-аш	418,3	4,2	6,5
Ун-акшак жана тоют	347,7	3,5	16,0
Өнөржайдын башка өндүрүштөрү	51,8	0,5	3,2

иштеген калктын 18,8% и эмгектенип, өнөржай өндүрүш фондунун 66,6% топтолгон. Облуста 2000-ж. 13,4 млрд кВт . с электр энергиясы (республикадагы электр энергиянын 90,0%) өндүрүлгөн. Өндүрүлгөн электр энергиянын басымдуу бөлүгү республиканын башка региондорунда жана чет өлкөлөрдө пайдаланылат.

Отун өнөржайы облустун өнөржайынын 2-тармагы. Бул тармакта 2000-ж. өнөржайдын 15,1% продукциясы өндүрүлгөн. Отун өнөржай структурасына көмүр казып алуу, нефть жана жаратылыш газын өндүрүү, нефтини кайра иштетүү тармактары кирет. Көмүр казып алуу тармагында 4 ишкана иштеп, аларда 647 адам эмгектенген. 2000-ж. 59,6 миң т көмүр казылып алынган (республикада казылып алынган көмүрдүн 14,2%).

Нефть жана табигый газын өндүрүү тармагында облустагы жана республикадагы жалгыз ишкана «Кыргызнефтьгаз» акционердик коому иштейт. Ал Кочкората шаарында жайгашып, 2000-ж. 77,0 миң т нефть (республиканын 100%) жана 31,9 млн м³ жаратылыш газын өндүргөн. Отун өнөржайында өндүрүлгөн продукциянын көлөмүнүн 23,1% ушул тармакка таандык. Облуста өндүрүлгөн жаратылыш газы Жалалабат, Кочкората шаарына берилип, азыраак бөлүгү Тажикстанга экспорттолот (2003). Отун өнөржайынын маанилүү тармактарынын бири – нефтини кайра иштетүү. «Кыргыз Петролеум Компани» (КПК) биргелешкен ишканасы облуста өндүрүлгөн жана башка өлкөлөрдөн ташылып келинген нефтини кайра иштетип, бензин (2000-ж. 53,1 миң т же республиканын 85,1% и), дизелдик күйүүчү май (34,0 миң т же 100%), мазут (44,9 миң т же 100%) өндүргөн. Ишкана чыгарган нефть продуктулары республиканын түштүк райондорун толук камсыздандыра алат.

Жалпы өнөржай продукциясынын 4,8% ин түстүү металлургия өндүрүп, тармактардын ичинен 5-орунда турат. Бул тармактын 3 ишканасы бар, алар: Макмал алтын кен комбинаты (2000-ж. 166,2 млн сомдук киреше алган; 872 адам иштеген); «Макмалалтын», «Кристалл» (жарым өткөргүчтүү кристаллдык кремний ж. б. түрлөрүн чыгаруучу шериктеш өлкөлөрүндөгү жалгыз ишкана) мамлекеттик акционердик коомдору.

Машина куруу жана металл иштетүү өнөржай тармактарынын ичинен 6,9% продукция өндүрүп, электр-энергетика, отун жана жеңил өнөржайынан кийинки 4-орунду ээлейт. 2000-жылы 468,9 млн сомдук (республиканын машина куруу жана металл иштетүү өнөржайынын 35,4% и) өнөржай өнүрүшүнүн негизги фонду топтолуп, 4656 (23,4%) жумушчу эмгектенген жана 689,1 млн сомдук (35,4) өнөржай продукциясы өндүрүлгөн. Тармактын 19 ишканасы бар; ирилери: «Майлысуу электр, лампа заводу», «Нур», «Достук», Гидростальконструкция, «Кыргызэлектроизолит» заводу, «Жетиген» акционердик коомдору, «Анар» заводу, «Ротор» чакан ишканасы ж. б. Облустун машина куруу өнөржайы республиканын масшта-

бында ушул тармактын 46,1% продукциясын өндүрүп, облустардын ичинен 1-орунда турат. Негизги продукциялары: электр лампалары, электр тогун өткөрбөөчү (изоляциялоочу) материалдар (тасмалар) жана түтүкчөлөр, электр жылыткычтар, насостор, автомобиль тетиктери. Бул тармакта өндүрүлгөн продукциянын көп түрү экспортко ылайыкташтырылып чыгарылат. «Майлысуу электр лампа заводунун» продукциясынын 80,0% тейи, «Нур» акционердик коомунун 60,0% тен ашык продукциясы экспорттолот. Негизги ишканалары Жалалабат, Каракөл, Көкжангак, Ташкөмүр, Кочкората шаарында, Сумсар шаарчасында жайгашкан.

Токой, жыгаччылык жана целлюлоза-кагаз өнөржайында 23 ишкана иштеп (2000-ж.), анын 18и токой өстүрүп, жыгач отундарын, эмерек ж. б. буюмдарды жасоого жарактуу жыгачтарды даярдайт. Ал эми 5 ишкана жыгачтан эмерек ж. б. буюмдарды жасоого ылайыкташкан. Негизги ишканалары: Жалалабат шаарындагы «Эмерек», «Көгарт» акционердик коому, Базаркоргон районундагы «Кыргыз-түрк вуд ИНДАСТРИ» биргелешкен ишканасы, токой чарбачылыгындагы чакан ишкана-цехтер ж. б. Облустун аймагындагы жангак токоюнун негизинде жангак жыгачынан, айрыкча анын уюлунан (каптан) жогорку сапаттагы, баалуу, дүйнөлүк рынокко өтүмдүү эмеректерди ж. б. буюмдарды жасоого жетишүүгө болот.

Курулуш материалдарын өндүрүү тармагында 12 ишкана иштейт (2003); негизги ишканалары: «Кыргызкурулуш материалдары», «Темирташ» акционердик коомдору, темир-бетон заводу (Жалалабат шаарында), Окакерамика жоопкерчилиги чектелген коому (Кочкоратада), «Береке» акционердик коому (Майлысууда), «Ташрабат» жоопкерчилиги чектелген коому (Токтогул шаарчасында); чыгарган негизги продукциялары: темир-бетон конструкциялары, кыш, карапа, черепица, бетон, курулуш аралашмалары ж. б. Айрым курулуш материалдар (кыш ж. б.) Өзбекстанга (Анжиян, Наманган облустарына) сатылат.

Жеңил өнөржай тармагы өндүргөн продукциясынын көлөмү боюнча облустун өнөржайынын структурасында 7,1% ти түзүп, энергетика жана отун өнөржайынан кийинки 3-орунду ээлейт. Иштеген адамдардын саны боюнча тармактын республикадагы үлүшү 7,9%, өндүргөн продукциясынын көлөмү боюнча 29,2% ти түзгөн. Ири ишканалары: «Кыргызпахтасы» акционердик коому, «Актилек-А» жоопкерчилиги чектелген коому, «Мата» акционердик коому, «Акалтын», «Этем Озсой», «Юнисеп Каттон-Рефинери», «Глейзер-Дунай-Нарын» биргелешкен ишканалары ж. б. Жеңил өнөржай ишканалары негизинен Жалалабат, Көкжангак, Майлысуу шаарларында, Аксы, Базаркоргон, Ноокен, Токтогул райондорунда жайгашкан. Алардын чыгарган негизги продукциялары: чигитинен тазаланып таңылган пахта буласы (2000-ж. 19,3 миң т, республикадагы үлүшү 66,1%), токулбаган кездемелер (752,8 миң м² жана 90,6%), ошон-

атн. кыргыз драма театры, Т. Тыныбеков атн. филармония ж. б. бар. Облустук радио уктуруу жана телекөрсөтүү студиясы иштейт.

2001-жылы облуста 309 медициналык дарылоо мекемелери болуп, анын 261и айылдык амбулаториялар, ооруканалар, фельдшердик-акушердик пункттар. Бардык медициналык мекемелеринде 1664 врач (10 миң адамга 19 врач), 7066 медициналык орто билимдүү кызматкер (81), 7700 орундуу койка (10 миң адамга 89 койка) болгон. Кийинки жылдарда рыноктук экономиканын шартына ылайык, ири ооруканаларда каалоочулар үчүн акы алып дарылоо максатында атайын 1–2 оорулууга ылайык, бардык шарты бар палаталар иштей баштады.

Жалалабат шаарынын жанында дарылык касиети жогору болгон минералдуу суунун базасында Жалалабат курорту иштейт. Облустун аймагы жаратылыш шартынын кооздугу, кенбайлыктарынын ар түрдүүлүгү жана тарыхый эстеликтеринин сакталышы менен белгилүү. Дүйнө жүзүндөгү жангак токойлордун ичинен эң көп аянтты ээлеген белгилүү Түштүк Кыргызстан жангак мөмө-жемиш токоюнун 90% аянты облустун жеринде. Сарычелек көлүнүн айланасы, Аркыт, Арстанбап, Кызылүнкүр, Каралма ж. б. жерлердин кооздугун айрыкча белгилөөгө болот. Облустун жеринде Таш доорунда адам жашаган Карасуу туругу, Саймалыташ (б.з.ч. 2 к. – б.з. 8-к.) жана Чаарташтагы таш бетине чегилген сүрөт-эстеликтер, Торкен көрүстөнүнүн (1–5-к.) калдыктары, 10–12-кылымдардагы Күлбөсхан, Чанчархан жана Тогузторо шаар-чептеринин чалдыбарлары, Фазилшахтын (12-к.), Арстанбабанын (16-к.) мүрзөлөрү, Ыдырыс Пайгамбардын күмбөзү (19-кылымдын башы) жана акыркы жылдарда калыбына келтирилип, кайра курулган Курманбек баатырдын күмбөзү бар.

VIII. 3.1. Облустун шаарлары

ЖАЛАЛАБАТ – Жалалабат облусунун борбору (1991-жылдан), шаар (1887-жылдан). Чыгарган товардык продукциясынын көлөмү жана өнөржай потенциалы боюнча Кыргызстанда Бишкек, Оштон кийинки 3 шаар. Жалалабат шаарынан Көгарт өрөөнүндө, байыркы Улуу Жибек жолунун, ошондой эле азыркы Бишкек – Ош автомобиль жолунун боюнда жайгашкан. Автомобиль жана темиржол тоому. Кыргызстандын борбору – Бишкек шаарынан 597 км түштүк тарапта; Ош шаарына чейинки аралык эски жол менен (Өзбекстандын Ханабат шаары аркылуу) 60 км, жаңы жол менен (Өзгөн шаары аркылуу) 100 км. Шаар аянты 8821 га. Калкы 81,8 миң (2001). Жалалабат 1924–26-ж. округдун, 1926–28-ж. кантондун, 1939–59-ж. жана 1991-жылдан облустун борбору.

Шаар Фергана өрөөнүнүн бир бөлүгүн түзгөн Көгарт өрөөнүнүн түзөң түштүк-чыгыш четжакасынан, Фергана тоо тизмегинин түштүк-

батыш тармагы болгон Айыптоонун этегинен орун алган. Жалалабат шаары жайгашкан аймактын рельефи негизинен түздүктүү; деңиз деңгээлинен 755–800 м бийиктикте жайгашкан.

Жалалабат Кыргызстандагы эң жылуу жана күнөстүү шаар. Климаты мелүүн континенттик, жерортолук деңиздик климат сымал. Жайы ысык, кургакчыл, июлдун орточо температурасы 27°C, кышы мелүүн суук, жумшак, январдыкы $-4,1^{\circ}\text{C}$; жылдык орточо температурасы 12,7°C. Жазы эрте келет, жылуу, кар марттын 2-жарымында биротоло кетет. Жаан-чачындын жылдык орточо өлчөмү 490 мм. Түштүк-батыштан жай соккон (0,6 м/сек) шамал үстөмдүк кылат. Жалалабат шаарынын батыш тарабынан Көгарт, чыгыш тарабынан Чангет суулары агып өтөт. Көгарт суусунун жылдык орточо чыгымы 18,1 м³/сек, эң чоң чыгымы 58 м³/сек, азы 4–6 м³/сек. Көгарттан ирригациялык көп тармактар башталат.

Суу ресурстарынын ичинен маанилүү орунду Айыптоонун капталынан чыккан ысык жана минералдык суулар түзөт. Мында 60тан ашык булак бар, алардын 5 ысык (37–42°C), 12си жылуу (20°Cден жогору), калганы муздак булактар. Бул терм жана минералдык суулар Жалалабат курортунун (ал шаардан 5 км аралыкта, деңиз деңгээлинен 984 м бийиктикте жайгашкан) дарылоочу базасы.

Жалалабат революцияга чейин эле Кыргызстандагы ири шаарлардын бири болгон. 1897-жылкы бүткүл Орусиялык эл каттоонун маалыматы боюнча Жалалабаттын калкы 2713 (анын 1377си эркек, 1336сы аял), 1913-ж. 4,5 миң болгон. Шаар-калкы 1926-ж. 9657 болсо, 2001-ж. 81871 адамга жеткен.

Жалалабат Фергана облусунун экономикасына жана социалдык-маданий жашоосуна таасир этүүчү ири кыштак катары 19-кылымда белгилүү болгон. Анын соодага ыңгайлуу тогуз жолдун тоомунда жайгашышы, дыйканчылыкка жагымдуу шарты, суунун молдугу калкты кызыктырып, кыштак тез эле өнүгө баштаган. 19-кылымдын орто ченинде бул жерде кербен сарай болуп, Фергана өрөөнүнүн жана Көгарт, Тогузторонун калкынын ортосунда мал чарба продуктуларын алмашуучу дүн соода түйүнүнө айланган. 1890–1910-ж. Жалалабатта болуштук кеңсе ачылган. 1912-ж. 6 орундуу биринчи оорукана иштей баштаган. 1913-ж. Жалалабатта 4,5 миң киши жашаган. 1914-ж. Журавлёв деген көпөс 1-жолу механикалык тегирмен курган. 1916-ж. Жалалабатта 1-банк ачылган, шаарга темир-жол жеткирилип, 1916-ж. 1-поезд келген. Шаарда 1917-ж. 17–19-декабрда Совет бийлиги жарыяланган. Кыргызстан Орусия менен кошулгандан кийин Жалалабат шаары болуштуктун, 1924–28-ж. Жалалабат округунун борбору болгон. 1927–1928-ж. Жалалабат кантону уюшулуп, Айым, Жалалабат, Көгарт, Базаркоргон, Майкен, Кетментөбө, Кызылжар, Чоң Алай, Чаткал болуштарын бириктирип, борбору – Жалалабат шаары болгон. 1928-ж. Жалалабат кантону Ош кантону менен биригип, Ош округу аталган. 1939–1959-ж. Жалалабат облусунун борбору болгон.

1926-ж. облустук китепкана, педтехникум ачылган (ал азыркы Жалалабат мамлекеттик университетинин башаты болуп калды). Ал 1937-жылдан педагогикалык окуу жайы, 1947-жылдан 1957-жылга чейин мугалимдер институту деп аталган. 1993-ж. Жалалабат педагогикалык окуу жайынын базасында Жалалабат мамлекеттик университети (ЖАМУ) ачылды. 1938-ж. шаарда зооветмектеп ачылып, ал 1947-ж. Зооветтехникуму болуп, азыр ЖАМУнун курамында. Ошол эле жылы механизаторлордун мектеби ачылып, 1992-ж. лицей статусун алган.

1939-ж. жаңыдан уюшулган облустун борборуна айланганы шаарда пахта тазалоочу завод, МТС, тери иштетүүчү, кийим тигүүчү ишканалар, кыш заводу, сүт заводу, эт комбинаты ж. б. ишканалар, маданий мекемелер, спорт аянтчалары ачылган. Согуштан кийинки жылдары экономикасы жана турмуш-тиричилик мекемелери кеңейген. 1947-ж. аэропорт, пиво заводу ж. б. курулган.

Жалалабат шаары 1980-жылдарда Кыргызстандын өнөржайы жана маданий ири борборлорунун бирине айланды. Металл иштетүү, жеңил, тамак-аш ж. б. өнөржай тармактары өнүккөн, пахта тазалоочу жана жыгач иштетүүчү заводдор, кондитердик бирикме, эмерек жана кийим тигүү фабрикалары, курулуш материалдар комбинаты, жер казуучу техникаларды ремонттоо жана тамеки ферменттөө заводдору бар толук кандуу экономикалык борборго өсүп чыкты.

1990-жылдары шаарда мурунку ишканалар жана мекемелерге кошумча облустук деңгээлдеги уюмдар, мекемелер түзүлдү. 1996-ж. Кыргызстанда 1-болуп, нефть продуктуларын кайра иштетүүчү комбинат ишке киргизилди, элге керектүү товарларды чыгаруучу эл аралык биргелешкен ишканалар пайда болду. 2001-ж. облустун борборунда Курманбек баатырдын 500 жылдык мааракеси белгиленген. Салтанатка арналган шаардын кире беришине «Курманбек – кылымдар мурасы» комплекси, элдик майрамдын негизги аземи өткөрүлгөн «фольклордук талаа», «Телтору» ат майданы ж. б. курулган. 2002-ж. Жалалабат шаары өзүнүн 125 жылдыгын белгиледи.

Жалалабат шаары администрациялык-аймактык жактан 4 коомдук-аймактык өкмөткө бөлүнөт: «Достук», «Курманбек», «Амир-Темир» жана «Спутник». Шаарга ошондой эле Тайгараев атындагы айыл өкмөтү да карайт; ага С. Жээнбеков атындагы, Котуркаман, Чапкындык, Чоң Кызылсуу, «Кыргызстан», Ташкутчу, Кызылсуу кыштактары кирет.

Шаардын жалпы аянты 8821 га, анын 1677 гасы шаардын чегинде (анын ичинен турак жай массивдери 205 га, өнөржайы объектилери 210 га, 110 гасы бак-дарак). Тайгараев атындагы айыл өкмөтүнө 63969 га жер таандык, анын 1455 гасы сугат жер.

Жалалабат шаары Кыргызстандагы социалдык-экономикасы (инфраструктурасы) өнүккөн администрациялык, маданий жана өнөржайлуу негизги борборлордун бири. Өнөржай тар-

мактары ж.б. мекемелерде иштегендердин саны боюнча Жалалабат Кыргызстандын түштүгүндөгү 2-ири шаар. Облустун өндүрүшүнүн жалпы көлөмүнүн 20,5% ин Жалалабат шаарынын өнөржай ишканалары чыгарган товардык продукция түзөт, ал эми электр энергия өндүрүшүн кошпой эсептегенде ал 42,0% ке жетет. Натыйжада, облустун бюджетине түшкөн кирешенин 35% ин, бажы жыйымдарынын 51% ин шаар камсыз кылат (2001).

Жалалабат шаарында 51 өнөржай ишканасы иштейт, анын 5 биргелешкен ишкана, 14 кичи ишкана. Бул ишканалар облустун өнөржай продукциясынын көлөмүнүн 20% тен ашыгын өндүргөн. Шаардагы ири өнөржайы ишканалары: «Кыргыз Петролеум Компани» биргелешкен ишканасы (2000-ж. шаардын өнөржайы продукциясынын 57,1% ин өндүргөн), «Кыргызпахтасы» ачык типтеги (3,1%), «Айыпбулак» заводу (3,1%), «Арак заводу» жабык типтеги (2,3%), «Азретайып» дан продуктулар комбинаты (1,6%), «Акалтын» биргелешкен ишканасы (1,4%), «Нур» акционердик коомдору (0,9%), «Азизтамеки» жоопкерчилиги чектелген коом (0,7%), «Мата» акционердик коому (0,5%) ж.б. Бул ишканалар пахта буласын (2000-ж. 8,1 миң т өндүргөн), ферменттелген тамеки (3,1 миң т), ун (5,2 миң т), суу жана ликер-арак продуктулары (154,7 миң дал), токулбаган кездеме (415,2 миң пог. м), туташтыргычтар (151,8 миң даана), женил машиналар үчүн тетиктер (54,4 миң даана), бензин (46,8 миң т), дизель майы (18,7 миң т), мазут (11,2 миң т) өндүрүшкөн, ошондой эле шаардын өнөржай ишканалары консоль насосторун (52 даана), электр-радиаторлорун (220 миң даана), курама-бетон (1,1 миң м³), эмерек (3,3 млн сомдук), шпон (60 миң м²), минералдуу суу (1581,0 миң бөтөлкө), ошондой эле элге кеңири керектелүүчү кийим тигүү жана трикотаж буюмдарын, эмерек, азыктүлүк товарларын, өсүмдүк майын, кондитер жана макарон азыктүлүктөрүн, суусундуктарды, самын ж. б. чыгарат.

Азыр шаар аймагында АКШ, Канада, Корея, Кытай, Түркия, Швейцария, Италия өндөнгөн өлкөлөрдүн ири компаниялары жана фирмалары менен биргелеш 13 ишкана иштеп, киреше алып жана өзүнүн продукцияларын Борбордук Азиянын өлкөлөрүнө сатып жатат.

Жалалабат шаарынын аймагында транспорттун төрт түрү өнүккөн. Алар автомобиль, темиржол, аба жана куур транспорту. Булардын ичинен маанилүүсү автомобиль транспорту. Жалалабат шаарынан облустун негизги жол тоому катары облусту Кыргызстандын башка аймактары, республиканын борбору – Бишкек шаары, ошондой эле Өзбекстан, Тажикстандын шаар-кыштактары менен байланыштырып турат. Ири магистралдары: Жалалабат – Бишкек, Жалалабат – Ош, Жалалабат – Анжиян (Өзбекстан), Жалалабат – Токтогул, Жалалабат – Кербен – Алабука – Канышкыя, Жалалабат – Арстанбап ж. б. Автомобиль жолунун жалпы узундугу 415 км, алардын 70% ине асфальт төшөлгөн. Шаарда 4 автотранс-

порт ишканасы (анын ичинен 2 жүк ташуучу, 2 жүргүнчү ташуучу) иштейт.

Сырткы экономикалык байланыштары негизинен темиржол транспорту менен жүргүзүлөт. Жалалабат шаарына чейин темиржол 1916-ж. салынган. Жалалабат темиржол бекети иштөө мүнөзү боюнча экинчи класстагы бекеттерге кирет. Бишкек – Жалалабат темиржолу Казакстан, Өзбекстан, Тажикстан республикаларынын аймактары аркылуу өтөт.

Жүргүнчү жана жүк ташууда – аба транспортунун мааниси чоң. «Жалалабат» аэропортунан Бишкек (2 рейс), Каракол, Чолпоната шаарларына жана Казарман айылына авиакаттамы болуп турат. Жалалабат шаарына Кочкората шаарчасынан газ куруу жүргүзүлгөн. Шаарда «Жалалабатгаз» башкармалыгы иштеп, анын балансында турган магистралдык газ куурунун узундугу 102 км, жогорку басымдуу газ куурунуку 171 км, Жалалабатта газ бөлүштүрүүчү 4 тармак жана 50 пункт бар. Шаарга троллейбус линиясын куруу пландаштырылууда.

Калкты телефон, телеграф байланышы, радио жана телекөрсөтүү менен Жалалабат «Кыргызтелеком» ишканасы камсыз кылат. Шаарда эл аралык линияга чыгууну камсыз кыла турган автоматташтырылган транзиттик түйүн (АТУК), шаар ичиндеги байланыштын 13 миң номерлүү автоматташтырылган телефон станциясы иштейт. 1994-ж. америкалык «КАТЕЛ» фирмасы менен уюктук (сотовый) байланыш пайдаланууга берилген. «КАРТ» тибиндеги радиотелефон станциясы көчмө телефондук байланышты камсыз кылат.

1998-жылдан компьютердик байланыш системасы иштөөдө. Шаардын көптөгөн ишканалары жана уюмдары «Интернет» тармагына, ошондой эле электрондук почтага кошулган. Натыйжада оперативдүү байланышты жөнгө салууга жана маалыматтардын ар түрдүү булактарына жетүүгө мүмкүндүк түзүлгөн.

Шаарда аянты 19 800 м² келген 501 соода орундуу борбордук базар иштейт.

Жалалабат – Түштүк Кыргызстандагы маданияттын жана билим берүүнүн ири борбору болуп саналат. 19-кылымдын аягында мында 8 мечит, 2 мектеп болгон. 2000–2001-окуу жылында шаарда жалпы билим берүүчү 20 мектеп иштеп, анда 20 миңден ашуун окуучу окуган; 20 балабакчада 3 миңден ашык бала тарбияланган. Үч лицей, 2 спорт мектеби, балдардын экология, край таануу жана техникалык чыгармачылык борбору, балдарга билим берүү борбору, балдардын чыгармачылык үйү, кыргыз-түрк лицейи, менчик мектеп, музыкалык мектеп (1956-жылдан), сүрөт мектеби (1975-жылдан) иштейт. Орто билимдүү атайын адистикти маданият техникуму, медициналык окуу жайы (1939-жылдан), педагогикалык колледж берет; ошондой эле 2 кесиптик-техникалык лицей (1938-жылдан айылдык, 1957–1975-ж. шаардык кесиптик-техникалык окуу

жайы болгон) бар. Жогорку билим берүүчү окуу жайлардан Жалалабат мамлекеттик университети (ЖАМУ), Жалалабат коммерциялык институту, А. Батыров атындагы Эл достугу кыргыз-өзбек университеттери, ошондой эле Бишкек дене тарбия институтунун, Кыргызстандын эл аралык университетинин, Ош техникалык университетинин филиалдары жана Жалалабат мамлекеттик техникалык институту иштейт. Илим изилдөө иштерин Улуттук Илимдер Академиясынын түштүк бөлүмүнө караган Биосфера, Энергетика жана микроэлектроника институттары, табиятты коргоо коому, жогорку окуу жайлары жүргүзөт.

Жалалабат шаарында калкты медициналык жактан тейлөөчү 21 мекеме иштейт, анын 6сы стационар (2000). Медициналык мекемелерде 432 врач (анын 106сы шаар калкын тейлейт) жана 949 медициналык орто билимдүү кызматкерлер эмгектенет. Шаарда облустук бириккен оорукана, облустук балдар ооруканасы (305 орундуу), кургак учук оорусун дарылоо диспансери (1947-жылдан иштейт), «Бакыт» балдар реабилитация борбору, 5 бейтапкана, 11 үйбүлөлүк врачтар тобу, «Денисак үйбүлө» борбору, облустук төрөт үйү (130 орундуу) иштейт. Шаар калкынын ден соолугун чындоодо Жалалабат курортунун мааниси зор.

Драма театр, облустук филармония, 7 кинотеатр, облустук китепкана (5 филиалы бар; жалпы китеп фондусу 600 миңден ашык нуска), музей, 3 эс алуу паркы (Токтогул жана Навои атындагы, «Спутник» кичи районунда) иштейт. Эки стадион, олимпиялык резервдеги балдардын спорт мектебинин үстү жабык спорт залы, сууда сүзүүчү бассейн жана 500 орундуу денсоолукту чындоочу комплекс бар.

Шаарда 3 тилде 11 гезит чыгат: «Мезгил үнү», «Голос времени» (шаардык гезиттер), «Акыйкат жарчысы» (кыргыз тилинде), «Жалалабат тонги» (өзбек тилинде, облустук гезиттер). Облустук телерадиокомпания, 5 коммерциялык телекомпания иштейт, аларда берүүлөр кыргыз, орус жана өзбек тилдеринде жүргүзүлөт.

КАРАКӨЛ – Жалалабат облусундагы шаар. Жалалабат шаарынан 175 км түндүк-батышта, Ташкөмүр темиржол бекетинен 78 км аралыкта. 1962-жылы Токтогул ГЭСин куруучулардын шаарчасы катары негизделген. 1977-жылы 17-январда шаар статусун алган. Нарын дарыясынын сол жээгинде, Бишкек – Ош жолунун боюнда. Климаты континенттик; январдын орточо температурасы – 3°С, июлдуку 23–25°С. Жылдык жаан-чачыны 300–500 мм. Калкы 24 миң (2001); көп улуттуу, негизинен кыргыз (80%), орус (10%), өзбек (2,6%), татар (3,2%), азербайжан (0,2%), белорус, тажик, армян, украин, казактар ж. б. жашайт.

Азыркы шаар жайгашкан жер Жазыкечүү деп аталган. 1962-ж. Токтогул ГЭСинин куруучулары үчүн мурдагы айылдын ордуна туракжайлар тургузулган.

Учурда Каракөл шаарында Токтогул ГЭСинин каскады, «Достук заводу», «Нарынгидроэнергиякурулуш», «Гидромонтаж», «Аэродромкурулуш» ж. б. 12 акционердик коом иштейт. «Нарынгидроэнергиякурулуш» акционердик коомунда 3000дей киши иштейт. Республиканын бардык аймактарында жана Бишкек, Ош шаарларында курулуш иштерин жүргүзөт. Түркиянын «Суусамыр-Интер», «Энтес», Ирандын «Кейсон», «Ирдопаз» жол реконструкциялоочу фирмалары менен кызматташууда. «Кыргызгидро-атайынкурулуш» акционердик коому Камбарата, Ташкөмүр, Шамалдысай ГЭСтеринде жана Өзбекстандагы Резаккамчик ашуусундагы тоннелге, ал эми «Гидромонтаж» акционердик коому Үчкоргон, Ташкөмүр, Камбарата, Атбашы ГЭСтеринде курулуш-монтаждоо иштерин аткарган. «Аэродромкурулуш» акционердик коому Бишкек – Ош автомобиль жолун реконструкциялоого катышкан.

Шаарда 4 кичи ишкана, 1 кооператив, 117 жеке ишкер, 2 менчик дүкөн, 11 жоопкерчилиги чектелген дүкөн ишке киргизилген. «Ротор» кичи ишканасы (1996-ж. түзүлгөн) бөтөлкөлөрдүн оозун бекитүүчү капкактарды чыгарат. Ичимдик чыгарган «Нурланалко» жоопкерчилиги чектелген коом иштейт (2001). 1999-жылы 1-апрелде Бишкек – Ош автомобиль жолунун боюнда «Кыргызтелеком» акционердик коомунун шаар жана эл аралык кварцтык телефон байланыш пункту, 2000-ж. 105 орундуу базар пайдаланууга берилген. Каракөл шаары Бишкек – Ош автомобиль жолунун боюнда жайгашкандыктан Кыргызстандын бардык аймактары менен байланышта. Автобус (Каракөл – Жалалабат, Каракөл – Токтогул, Каракөл – Өзгөрүш) үзгүлтүксүз каттайт.

2000–2001-окуу жылында шаарда 6 орто, 2 негизги мектеп, музыкалык мектеп, балдардын чыгармачыл үйү, 2 китепкана, 3 балабакча, спорт мектеби, ошондой эле Жалалабат мамлекеттик университетинин Каракөл инженердик факультети (1962-ж. Бишкектеги политехникалык институтунун даярдоо бөлүмү катары ачылып, 1963-жылдан техникалык факультети уюшулган). Кесиптик-техникалык окуу жайы, «Кайыңды» эс алуу лагери (жылына 600–800 бала эсалат), «Энергетик» спорт комплекси, маданият үйү, шаардык борборлоштурулган оорукана, 4 үйбүлөлүк дарыгерлер тобу, 2 фельдшер-акушердик пункт, төрөт үйү иштейт.

КОЧКОРАТА – шаар (2003-жылдан). Жалалабат облусундагы Ноокен районунун аймагында. Бабашата кыркатоосунун түштүк этегинде, Бишкек – Ош автомобиль жолунун боюнда, деңиз деңгээлинен 618 м бийиктикте жайгашкан. Ноокен районунун борбору Масыкыштагынан 13 км батыш тарапта, облустун борбору жана темиржол бекети Жалалабат шаарынанан 56 км. Кочкората нефть газ кендерин казып алууга байланыштуу 1952-ж. курула баштаган, алгач «Новостройка» деп аталган. 1953–2003-ж. шаарча; 2003-жылдан шаар. Шаардын жалпы аянты 485 га. Калкы 16117 (2002). Кочкор-

атада «Кыргызнефтигаз», «Кыргызгеофизика» (нефть газ кендерин чалгындоо иштерин жүргүзөт), Кочкората-айылкурулуш, «Керамика» (кыш ж. б. курулуш материалдарын чыгарат) акционердик коомдору иштейт. Техникалык колледж, кесиптик-техникалык окуу жайы, 3 орто мектеп, гимназия, маданият үйү, оорукана, балдар консультациясы, денсоолукту калыбына келтирүүчү облустук оорукана, сквер, спорттук комплекс, стадион бар. Атамекендик согушта курман болгондорго эстелик тургузулган.

КӨКЖАҢГАК («көк» иран тилдеринде «кух» – тоо маанисин билдирет; тоо жаңгагы) – Жалалабат облусундагы шаар (1943-жылдан); Сузак районунун аймагында; темиржол бекети. Шаар Фергана тоо тизмегинин түштүк-батыш этегинде, Көгарт суусунун сол куймасы – Коргонташ суусунун боюнда, Серүүндөбөгө жакын, деңиз деңгээлинен 1350–1590 м бийиктикте жайгашкан. Жалалабат шаарынан 30 км түндүк-чыгыш тарапта. Шаар жайгашкан аймактын кышы жумшак (январдын орточо температурасы -10°C ге чейин), жайы салкын (июлдуку 20°C). Жаан-чачындын жылдык орточо өлчөмү 450 мм, көбүнчө кыш жана жаз айларында жаайт. 1958-ж. Көкжаңгак шаарында калктын саны 27 миңге жеткен. Азыр 10400 калк жашайт; көбү кыргыздар, ошондой эле орус, өзбек, татар, курд ж. б. (2004).

Көкжаңгак 1896-ж. кыштак катары негизделген. Көмүр 1910-жылдан казып алына баштаган. 1931-ж. Жалалабат – Багыш – Көкжаңгак темиржолу курулган. 1932-ж. «Көкжаңгак көмүр» кен башкармалыгы уюшулуп, анда алгачкы жолу план боюнча 160,5 миң т, ал эми 1979-ж. 724 миң т көмүр казылып алынган.

Шаарда ташкөмүр шахтасы, кийим тигүү фабрикасы (1968-жылдан иштейт), «Жетиген» (1972-ж. ишке киргизилген «Профиль» заводу), «Коргонташ», «Тулпар» акционердик коомдору, «Гүлазык» нан заводу, банк, байланыш бөлүмү, турмуш-тиричилик комбинатынын бөлүмдөрү, басмакана ж.б. иштейт. Транспорттук жана экономикалык байланыштары темир жана автомобиль жолдору аркылуу жүргүзүлөт. Көкжаңгак автобекети 1979-ж. курулган. Шаарда кесиптик-техникалык лицей, 5 орто мектеп, музыкалык мектеп, спорт мектеби, шаардык китепкана, оорукана (1935-жылдан иштейт), 4 балабакча, бейтапкана, дарыкана, тез жардам берүү бөлүмү (1934), музей (1985), маданият үйү, кинотеатр ж.б. мекемелери бар. Совет бийлигин орнотууда жана Улуу Атамекендик согушта курман болгондорго эстелик тургузулган. Шаардык «Көкжаңгак кабарлары» гезити чыгат.

МАЙЛЫСУУ (1956–1992-ж. М а й л ы с а й) – Жалалабат облусундагы шаар (1956-жылдан), Ноокен районунун аймагында. Бабашата кыркатоосунун этегинде, Майлысуу суусунун боюнда жайгашкан. Аянты 12,1 миң га. Облустун борбору жана темиржол бекети Жалалабат шаарынан 118 км түндүк-батыш тарапта. Шаар

жайгашкан аймактын климаты мелүүн континенттик. Кышы мелүүн суук, кыска, кар арбын түшөт; январдын орточо температурасы -3°C ден -11°C ге чейин. Жылдык жаан-чачындын өлчөмү 300 мм дей. Калкы 23 миң (2001); көбү кыргыздар (14500); ошондой эле орустар (4300), өзбектер (1700), татарлар (1300) ж. б. улут өкүлдөрү жашайт. Шаардын четинде Көкташ, Сарыбээ шаарчалары, Көгөй, Каражыгач кыштактары жайгашкан. Майлысуу өнөржайлуу шаар. Мында электр лапма, электр тогун өткөрбөс материалдар (Кыргызэлектризолит заводу) заводдору, Майлысуу жылуулук менен камсыз кылуу өндүрүштүк бирикмеси, «Майлысуу» кийим тигүү фабрикасы, «Береке», «Акнан», «Азат», «Баатыр» акционердик коомдору, «Кыял» чакан ишканасы ж. б. өнөржай ишканалары, ошондой эле «Серей» жоопкерчилиги чектелген коому, «Чебер» фирмасы, телеком, почта байланыш түйүнү, керек-жарак коому иштейт. Шаарга жакын нефть жана газ кендери чыгат. Ош, Жалалабат шаарларына газ куурлары кетет. Шаарда 8 орто мектеп, кесиптик лицей, электр-техникалык колледж, медициналык окуу жайы, экономикалык жана башкаруу институту, балдардын жатак үйү, карылар жана майыштар үйү, маданият үйү, стадион, кинотеатр, мечит, 3 балабакча, бириккен шаардык оорукана (305 орундуу), борбордук дарыкана, ден соолукту чыңдоо борбору, шаарды турмуш тиричиликти жактан тейлөөчү (шаарды жашылдандыруучу суу каналы ж. б.) ишканалар бар. Шаардык администрациянын жана электр лампа заводунун органы болгон «Майлысуу шамы» («Свет Майлысуу») гезиттери чыгат. Тарыхый эстеликтери: «Согуштук даңк проспекти» (1941–1945-жылдардагы Улуу Атамекендик согушка катышкан Майлысуулук жоокерлердин урматына 1989-ж. тургузулган) жана «Эрдик» монументтери (Баткен жергесинде эл аралык террористтик топтор менен болгон куралдуу кагылышууда курман болгон Майлысуулук жоокерлердин урматына 1999-ж. тургузулган).

ТАШКӨМҮР – Жалалабат облусундагы шаар (1943-жылдан), темиржол бекети. Нарын дарыясынын оң жээгинде, Бишкек – Жалалабат автомобиль жолунун боюнда, Жалалабат шаарынан 147 км түндүк-батыш тарапта, Бишкек шаарынан 450 км аралыкта, деңиз деңгээлинен 585 м бийиктикте жайгашкан. Ташкөмүр шаарына Шамалдысай, Кызылжар шаарчалары, Теңдик айылы да кирет. Калкы 40,7 миң (2001); көбү кыргыздар (81,4%), ошондой эле орус, өзбек, казак, татар, украин, тажик ж. б. улуттар жашайт. Шаар аймагынын климаты мелүүн континенттик; январдын орточо температурасы $-8...-10^{\circ}\text{C}$, июлдуку $27,5^{\circ}\text{C}$. Жаан чачыны 403 мм.

Шаар көмүр бассейнин өздөштүрүүгө байланыштуу пайда болгон. 1930-ж. көмүр кени ачылып, азыркы шаардын ордуна шахтёрлордун чакан кыштакчасы курулган. Көмүр казып алууну тездетүү максатында темиржол салынган. 1935-ж. Ташкөмүр району болуп түзүлгөн. Курамына азыркы Аксы жана Ноокен районунун айрым

бөлүктөрү кирген. Негизги өнөржай тармактары: көмүр казуу, гидроэнергетика, химиялык, металлургиялык өндүрүш, тамеки ферменттөө, курулуш, транспорт ж. б. Негизги өнөржай ишканалары: «Кристалл» мамлекеттик акционердик коому, «Тегене» жоопкерчилиги чектелген коом, «Саралтын» акционердик коому, курулуп жаткан ГЭСтер ишканасы, «Ташкөмүр», «Күч», «Аргымак», «Суусамыр», «Жеразык», «Айылкөмөк», «Ален» акционердик коомдору, «Бакаймайрам» жоопкерчилиги чектелген коому, Гидроболотконструкция, жыгачтан эмерек, буюм жасоочу цех ж. б. Шаарда 2 авто-транспорт ишканасы («Аргымак» жана «Буудан» акционердик коомдору) бар. Аларда 200гө жакын адам эмгектенет. Республикалык психоневрологиялык оорукана, оорукана, маданият сарайы, теле-станция, кинотеатр, китепкана, мечит ж. б.; маданий агартуу мекемелери бар. 2001–2002-окуу жылында 12 орто, башталгыч мектеп, 6 балабакча, кесиптик лицей, 3 жогорку окуу жайдын филиалы болгон. Шаардын саябагында Улуу Атамекендик согушта курман болгондорго эстелик тургузулган.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Жалалабат облусунун жаратылыш байлыктарын аныктагыла.
2. Картага администрациялык райондорду, шаарларды жана шаарчаларды түшүргүлө?
3. Облустун энергетикасынын республикадагы үлүшүн аныктагыла?
4. Облустун өнөржай тармактарынын өзгөчөлүктөрүнө түшүнүк бергиле?
5. Айыл чарбасынын өнүгүшүнүн өзгөчөлүгү кандай?
6. Транспорттун өнүгүшү жана алардын мааниси жөнүндө айтып бергиле?

VIII. 4. НАРЫН ОБЛУСУ

Нарын облусу Кыргызстандын борбордук жана түштүк-чыгыш бөлүгүндө жайгашкан. Алгач «Тянь-Шань облусу» деген ат менен 1939-ж. 21-ноябрда уюшулган. 1962-ж. 30-декабрда жоюлуп, республикага баш ийген райондор болуп калган. 1970-ж. 11-декабрда Нарын облусу деген ат менен кайра уюшулган. 1988-ж. 5-октябрда Ысыккөл облусуна биригип, 1990-ж. 14-декабрда бөлүнүп, азыркы Нарын облусу кайра уюшулган. Чыгышынан Ысыккөл, түндүгүнөн Чүй, батышынан Жалалабат жана Ош облустары, түштүгүнөн Кытай менен чектешет. Аянты 45,2 миң км² (Кыргызстандын аймагынын $\frac{1}{4}$ бөлүгү).

Калкы 257,9 миң (2003-жылкы маалымат боюнча; республиканын калкынын 5,2% ин түзөт). Курамында 5 район (Акталаа, Атбашы, Жумгал, Кочкор, Нарын), 1 шаар (Нарын), 2 шаарча (Достук, Минкуш), 56 айыл өкмөтү, 132 айыл бар. Борбору – Нарын шаары.

Облустабияты татаал тоолуу аймакта жайгашкан. Денгээлинен 1000 мден (Көкөмерен, Нарын суулары кошулган жерде) 5982 мге чейинки (Какшаал тоо тизмегиндеги Данков чокусу)

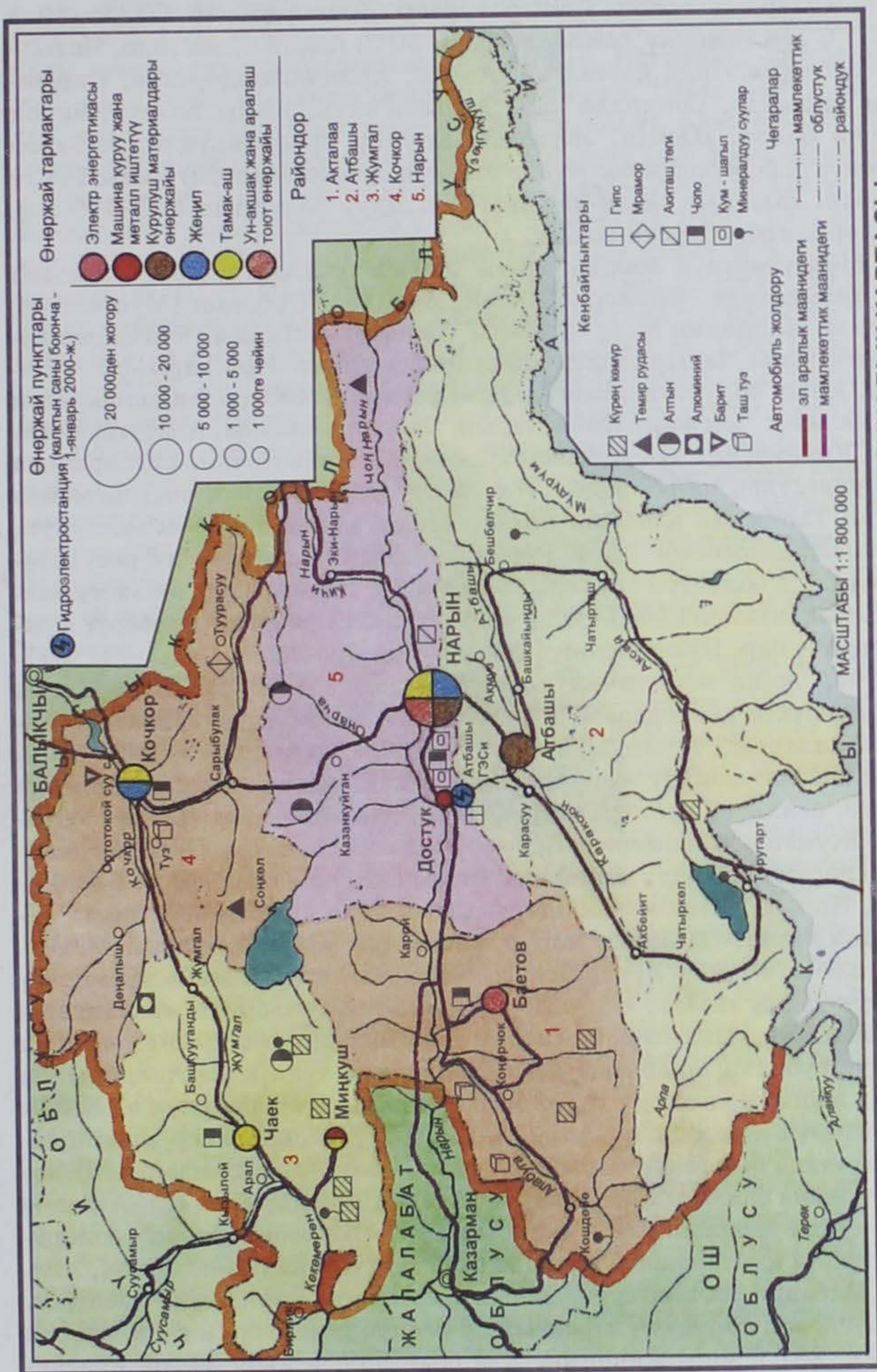
бийиктикте жатып, аймагынын 70%ке жакынын кыркатоолор ээлейт. Алардын ирилери: Какшаал (Кыргызстан менен Кытайды чектеп жаткан эң узун тоо тизмеги), Атбашы, Нарын, Жетим, Молдотоо, Жумгал, Суусамыр. Орографиялык түзүлүшү кеңдик багытта жарыш созулган тоо кыркалары менен аларды бөлүп турган тоо аралык өрөөндөрдөн турат. Эң ири өрөөнү – Нарын. Аны түштүктөн Байбиче, Нарын, түндүктөн Кабак, Жетим тоолору курчап жатат. Бул кыркатоолор чыгышта бири-бирине жакындашып, Кичи жана Чоң Нарындын кошулган жеринде биригет; ал эми батышты карай Нарын өрөөнү Алабуганын чатына чейин кеңейе берет. Акшыйрак (Чаарташ) кыркатоосу Нарын өрөөнүн экиге (Алабуга, Тогузторого) бөлөт. Атбашы өрөөнүн түштүктөн Атбашы кыркатоосу, түндүктөн Нарынтоо менен Байбичетоо, батыштан Жамантоо чектейт. Атбашы кыркатоосунун түштүгүндө Аксай жана Чатыркөл өрөөндөрү, батышта Арпа өрөөнү жайгашкан. Облустун түндүгүндө Каражорго, Соңкөл, Кабак, Жумгал тоолору, Жумгал жана Кочкор тоо аралык өрөөндөрү жайгашкан.

27-таблица

Нарын облусунун администрациялык-аймактык бирдиктери

Администрациялык-аймактык бирдиги	Негизделген жылы	Аянты, миң км ²	Калкы, миң (2003)
Р а й о н д о р у			
Акталаа	1939	6,4	30,1
Атбашы	1930	19,1	50,2
Жумгал	1932	5,3	42,3
Кочкор	1930	6,4	54,5
Нарын	1930	7,8	41,0
Ш а а р ы			
Нарын	1830	-	49,9
Ш а а р ч а л а р ы			
Достук, К а р а т о о	1911	-	6,5
Минкуш, К а б а к	1949	-	4,6

Облустун аймагы кенге бай. Анда кара, түстүү, сейрек жана баалуу металлдардын, ташкөмүрдүн, курулуш материалдарынын, химиялык сырьёлордун, асыл жана кооз таштардын кендери, ошондой эле жерастындагы суулардын бассейндери, ысык жана минералдуу суулардын булактары табылган. Көмүрдүн ири кендери Жумгал районундагы Кабак күрөң көмүр бассейнинде топтолгон. Эки суунун башатында жайгашкан Жетим темир кени – Орто Азиядагы темир рудалуу бирден бир бассейн. Сандык нефелиндүү сиенит кени, коргошун, цинк (Арсы, Акташкоро, Кубакы, Аккөл), алтын (Солтонсары ж.б.) ж.б. кендер бар. Таш туздун ири кени Кочкор өрөөнүндө жайгашкан. Түрдүү курулуш материалдарынын (чопо, кум, шагыл, майда шагыл, мрамор) кендерине бай.

НАРЫН ОБЛУСУНУН АДМИНИСТРАЦИЯЛЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК КАРТАСЫ

Облустун климаты континенттик. Кышы суук, узак, жайы салкын. Январдын орточо температурасы Кочкордо $-10,1^{\circ}\text{C}$, Аксайда $-27,7^{\circ}\text{C}$, эң төмөнкү температура (-50°C) Аксай өрөөнүндө, Чатыркөлдүн аймагында катталган. Аксай, Арпа өрөөндөрүндө, Нарындын башында, Соңкөлдө кыш дайыма суук, жайы жылуу, бирок кыска болот. Нарын, Жумгал, Кочкор өрөөндөрүндө, Атбашы өрөөнүнүн борбордук бөлүгүндө июлдун орточо температурасы 15°C ге жакын. Жылдык жаан-чачыны басымдуу бөлүгүндө 200–300 мм, тоолордо арбыныраак жаайт.

Мөңгүлөрүнүн жалпы аянты 500 км^2 ге жакын; көбү Какшаал тоо тизмегинде. Ирилери: Аксай, Айталаа, Ортоташ (Мушкетов), Петров, Наливкин ж. б. Суулары Сырдарыя, Тарим, Чүй дарыяларынын жана Чатыркөлдүн алаптарына кирет. Ири дарыясы – Нарын. Анын облустун аймагындагы узундугу 400 кмден ашык. Ири куймалары: Чоң жана Кичи Нарын, Онарча, Атбашы, Алабуга, Көгирим, Көкөмерен. Чүй дарыясы Жоонарык жана Кочкор сууларынын кошулушунан пайда болот. Аксай суусу (Мүдүрүм куймасы менен кошо) Таримдин алабына кирет. Аксай менен Мүдүрүм кошулуп, Какшаал дарыясын түзөт. Республиканын гидроэнергия ресурстарынын $\frac{1}{3}$ и облустун сууларына таандык. Нарын жана анын куймаларынын жылына 36477 млн кВт · с электр энергиясын берүү мүмкүнчүлүгү бар. Ири көлдөрү: Соңкөл, Чатыркөл.

Чөл жана жарымчөл алкактары Кочкор, Жумгал, Атбашы өрөөндөрүнүн тамандарын, тоо этектерин, Аксай суусунун жээгиндеги талааларды, Чатыркөл өндүрүнүн түзөн бөлүктөрүн ээлейт. Мындагы боз топурактуу жерлерде негизинен шыбак, айрым жерлерде бетеге, баялыш, эфемер, ксерофит өсүмдүктөрү өсөт. Нарын, Атбашы, Жумгал, Көкөмерен, Кочкор жана Алабуга сууларынын жайылмаларын бадалдуу токой ээлейт. Аксай, Арпа, Атбашы, Каракужур, Нарын, Соңкөл өрөөндөрүндөгү кыйла аянт тоонун талаа алкагына кирет. Мындагы конур жана ачык конур топурактуу жерлерди бетеге-түктүү буудайык, догузсырты, шыбак жана эфемерлүү тоолуу талаа ээлейт. Өрөөндөрдү курчаган тоолордун капталдары субальп алкагына кирет. Тоолуу шалбаа топурактарында ар кыл чөптүү субальп шалбаасы өсүп, тоолордун түндүк капталдарында бадал жана карагайлуу токой кездешет. Кырка тоолордун эң бийик бөлүктөрүн ээлеген альп алкагында түрдүү кыска чөптүү альп шалбаасы жана бетегелүү талаа басымдуу. Облустун аймагынын 3% ин токой жана бадал ээлейт. Алар негизинен Нарын, Жумгал, Атбашы районунда таралып, ийне жалбырактуу (Атбашы, Кабак тоолорунун түндүк капталдарында) жана бадалдуу (Нарын, Көкөмерен, Алабуга, Атбашы, Кочкор сууларынын жээктеринде) токойлорго бөлүнөт.

2002-ж. облустун аймагында республиканын калкынын 5,2% и (257,9 миң) жашаган. Алардын 98,8% кыргыздар, калгандары орус (0,2%), өзбек (0,3%) ж. б. улуттар. Республикада калкы

өтө сейрек отурукташкан облус, анын калкынын орточо жыштыгы: 1 км² жерге 5,7 адам туура келет (республикада бул көрсөткүч 24 адамды түзөт). Жумгал, Кочкор жана Нарын өрөөндөрүндө калк салыштырмалуу жышыраак отурукташкан. Негизинен автомобиль жолдорду жана сууларды бойлой жайгашкан. Шаар калкы облустун калкынын 18,1%ин түзөт (46,8 миң адам), алар Нарын шаарында (41,4 миң), Достук (0,8 миң), Минкуш (4,6 миң) шаарчаларында жашайт. Облустун ири кыштактары – Атбашы (11,9 миң), Кочкор (8,5 миң), Баетов (9,4 миң), Чаек (12,6 миң), Байзак (4,9 миң), Карасуу (4,1 миң), Кошдөбө (3,3 миң адам) ж.б. Облустун калкынын 42,7%ин эмгек курагына жете элек жаштар, 50,5%ин эмгек курагындагы адамдар, 8,8%ин улуу муундагы карылар түзөт. Калктын миграциясы: облуска келгендер 2001-ж. 1388 адам, кеткендер 2575, миграциялык азаюу 1187 адамды түздү. Алардын дээрлик бардыгы Чүй облусуна же Бишкек шаарына кетишкендер.

Облус республикадагы бийик тоолуу, социалдык жана экономикалык жактан салыштырмалуу анча өнүкпөгөн аймак. Кийинки жылдарда облуста базар экономикасынын шартына ылайык менчиктин түрдүү формасындагы өндүрүш жана тейлөө ишканалары пайда боло баштады. Облустун аймагында 1991-ж. атайын мыйзам менен республикадагы биринчи *Нарын эркин экономикалык аймагы* (ЭЭА) түзүлгөн.

Облустун өнөр жай тармагы начар өнүккөн. 2000-ж. облуста анча чоң эмес 26 өнөржай ишканасы болуп, аларда 1527 жумушчу иштеген (республикадагы жумушчулардын 2,1%и). Облуста 2003-ж. 367,7 млн сомдук продукция өндүрүлгөн. Өнөржай ишканаларынын салыштырмалуу ирилери: Атбашы ГЭСи, «Солтонсары» рудниги, Минкуштагы «Оргтехника», «Нарын-Даназык» акционердик коомдору, Агулак көмүр кени мамлекеттик акционердик коому, Ак-талаа районундагы «Турук», Баетов атындагы чакан ишканалар, «Эверест» кени, «Эверест-Алко» жоопкерчилиги жеңилдетилген коомдору. Өнөржайынын негизги тармактары: электр-энергетика, отун өнөржайы, тамак-аш, ун жана жем тартып чыгаруу, машина куруу. Өнөржай тармактары чыгарган негизги продукциялар: электр энергия (2003-ж. 84,3 млн кВт · с), көмүр (43,2 миң т), тигилүү кийимдер (500,2 миң сомдук), токулган трикотаж кийимдер (1,2 миң даана), арак жана спирт ичимдиктери (237,5 миң литр), ун (16,9 миң т), минерал суулары (272,2 миң бөтөлкө).

Облустун жери бийик тоолуу аймак болгондуктан, ага ылайык айыл чарба тармагы – мал, анын ичинен кой, жылкы жана топоз асыроого адистешкен. Дыйканчылык болсо акыркы жылдарга чейин негизинен мал чарбасын тоют менен камсыздандырууга ылайыкташтырылып, арпа жана тоют өсүмдүктөрүн өстүрүп келген. Базар экономикасынын шартына ылайык ар бир аймак түрдүү азыктүлүктөр менен өзүн өзү камсыздоого мажбур болуп, кийинки жыл-

дарда облуста буудай, картөшкө, жашылча, май өсүмдүктөрүн өстүрүүгө көбүрөөк көңүл бурула баштады.

Облустун айыл чарба тармагында 2000-ж. 8 мамлекеттик чарба, 5 айыл чарба кооперативи, 7 акционердик коом, 12 дыйкан чарба ассоциациясы жана бирикмелери, 14 коллективдүү, 6242 дыйкан (фермерлер) чарбалары болуп, аларда 3329,9 млн сомдук айыл чарбасынын азык-түлүктөрү (республиканын 8,0%) өндүрүлгөн.

2002-жылдын башында айыл чарбага жарактуу жердин аянты 2818,0 миң га (жалпы аянттын 62,7%) болгон, анын ичинен айдоо аянты 111,5 миң, көп жылдык мөмө-жемиш дарактары 0,2 миң га (0,01%), кысыр жер 9,2 миң га (0,3%), чабынды 12,3 миң га, жайыт 2675,5 миң га болгон. Эгин эгилген жердин аянты 122,3 миң га, анын 57,6 гасына (47,2%) дан, 8,1 миң гасына картошка (6,6%), 2,0 миң гасына жашылча (1,6%), 0,4 миң гасына май өсүмдүктөрү (0,3%), 542 миң гасына тоют өсүмдүктөрү (44,3%) өстүрүлгөн. Дыйканчылыктан 2000-ж. 122,6 миң т дан (республиканын 7,8%), 131,6 миң т картөшкө (12,6%), 23,5 миң т жашылча (3,1%) өстүрүлгөн.

Облустун бардык категориядагы чарбаларында 2003-жылдын башында 109,8 миң уй, 620,3 миң кой, эчки, 91,8 миң жылкы жана 157,1 миң үйкуштары болгон.

Облуста жүргүнчүлөрдү жана эл чарба жүктөрүн ташууда, сырткы жана ички экономикалык байланыштарды тейлөөдө автомобиль транспорту нун мааниси зор. Ал аркылуу 2003-ж. 326,4 миң т жүк ташылып жана 48,9 млн жүргүнчү-километрди (1,3%) түзгөн. Негизги автомобиль жолдору: Бишкек–Балыкчы–Нарын–Торугарт–Кашкар (Кытай), Балыкчы–Кочкор–Чаек–Тунук (Суусамыр өрөөнү); Нарын–Куланак–Баетов–Кошдөбө; Нарын–Казарман–Көгарт–Жалалабат ж.б. 1994-ж. облустун борбору – Нарын шаарында троллейбус линиясы курулган. Аба жолу аркылуу Нарын шаары Бишкек, Каракол, Жалалабат ж. б. шаарлар менен катташат.

Нарын университетинде (1996-ж. ачылган) 1999–2000-окуу жылында 3139 студент окуп, 200дөй окутуучу иштеген. Облустагы 3 атайын орто окуу жайында бардыгы болуп 1002 студент окуйт. Алардан башка облустун райондорунун борборлорунда 10 кесиптик-техникалык окуу жайлары, 2002–2003-окуу жылында жалпы билим берүүчү 141 мектепте 71045 окуучу окуп, 5489 мугалим иштеген. Сабактарды тереңдетип окуткан 14 мектеп, 1 гимназия, Кыргыз-Түрк жана облустук мектеп лицейлери иштейт.

Облуста улуттук госпиталь, 2 шаардык оорукана, 5 райондук борбордук, 18 участкалык оорукана, 2 диспансер, стоматологиялык поликлиника, 69 фельдшер-акушердик пункт, 8 санитария-эпидемиологиялык станция, 59 үйбүлөлүк дарыгерлер тобу, Кочкор районунда «Чонтуз» спелеосанаторийи иштейт.

1991-жылдан Нарын радиосу 1-программада жумасына 4 жолу

эфирге чыгат. Облустун «Нарын-ТВ» телестудиясы 1993-жылдан иштейт. Жумасына 1 жолу жекшемби күнү 4–5 саат көрсөтүүлөрдү уюштурат. 1996-жылдан «Аян» эркин телестудиясы көрсөтөт. 2000-ж. облуста 127 китепкана (1185,5 миң нуска китеби бар), облустук музыкалык драма театры (Нарын шаарында), маданият үйү жана клубдук мекемелер, ошондой эле 3 мамлекеттик, 2 мектепте музей болгон. Облустук «Тениртоо» (1938-жылдан), 5 райондук жана эркин гезит чыгат.

Нарын облусу уникалдуу туристтик ресурстары жана табигый кооз ландшафты менен айырмаланат. Тоо көлдөрү жана шаркыратмалар, мөңгүлөр, шар аккан дарыялар, кооз капчыгайлар, ашуулар, өзгөчө маданияты, археологиялык кызыктуу жерлери – «Ташрабат» жана «Кошойкоргон» шаар чалдыбары (7–8-к.), Кербен сарайы (10–15-к.) жана Шырдакбектин чебинин (10-12) урандылары, Тайлак баатырдын күмбөзү (19-к.), таш доорундагы тургунжай (Онарча) ж. б. тарыхый эстеликтер, салттык жана салттык эмес тренингдин түрлөрүн жүргүзүүгө шарт түзөт; мисалы, атчан же жөө жүрүү, этнографиялык тоо туризми, сал менен тоо дарыясынан сүзүү ж. б.

VIII. 4.1. НАРЫН ШААРЫ

Нарын – Нарын облусу менен Нарын районунун борбор шаары (1927-жылдан); Ички Тениртоо аймагындагы жол тоому. Бишкек шаарынан 365 км, Балыкчы темиржол бекетинен 180 км. Ортоңку Нарын өрөөнүнүн чыгыш бөлүгүндө, Нарын дарыясынын боюнда Аламышык жана Нарын кыркатоолорунун түндүк этегинде, Бишкек–Торугарт автомобиль жолунун боюнда, деңиз деңгээлинен 2024 м бийиктикте жайгашкан. Аянты 5040 га, калкы 40,9 миң (2002).

Шаар Нарын дарыясынын деңгээлинен 5–6 м бийик жаткан тектирде жайгашкан. Өрөөндүн таманынын жазылыгы 300–500 мдей, батышка бир аз кеңейет. Нарын дарыясынын кууш аска-таштуу нугуна (шаардын чыгыш четинде) 1868-ж. салынган көпүрөнүн батыш жагындагы чаптуу дөбөлөрдүн этегинен сууну көздөй эништеп кеткен түздүк чыгышты карай созулат. Климаты континенттик. Январдын орточо температурасы $-17,1^{\circ}\text{C}$, эң төмөнкү температура -38°C . Июлдун орточо температурасы $17,2^{\circ}\text{C}$, эң жогоркусу 37°C . Кышы ызгаардуу, узак, жайы негизинен мелүүн, кургак. Жылдык жаан-чачыны 250–300 мм.

К а л к ы (1939-ж. – 4,5 миң, 1970-ж. – 21,1 миң, 1980-ж. – 32,0 миң, 2002-ж. 40,9 миң киши) көп улуттуу, негизинен кыргыз (88%), андан тышкары орус (6,5%), өзбек (1,2%) уйгур, (0,7%), дунган (0,6%), украин (0,5%) ж. б. улуттар жашайт.

Нарын т а р ы х ы й м а а л ы м а т т а р боюнча Жетисуудан Кашкарга (Кытай) кетүүчү соода жолундагы кокондуктардын чеби катары 19-кылымдын 30-жылдарында негизделген. Чеп 1867-ж. кокон-

дуктардан бошотулуп, ал жерге казак-орус аскер кошуунунан турган гарнизон жайгаштырылып, казарма курулган. Ал гарнизон Бишкек–Нарын–Торугарт соода жолундагы Нарын дарыясына салынган (1868-ж.) көпүрөнү, Нарынтоодогу ашууларды кайтарган. Калкынын бир бөлүгү мал багып, мал чарба продуктуларын (жүн, тери, кийиз ж.б.) Фергана өрөөнүнө кол өнөрчүлүк аспаптарга ж. б. алмашып турган. 1913-ж. мында 1500 киши жашаган. Соодагерлерди тейлөөчү 3 кербен сарай, бажыкана, бир нече чайкана болгон.

Шаарда Совет бийлиги 1918-ж. орногон. 1918-жылдан уезддин, 1926-жылдан кантондун, 1939-жылдан облустун борбору.

Нарын шаарынын чарбасынын негизин өнөржай, транспорт жана байланыш, курулуш, коммуналдык туракжай чарбасы, турмуш тиричилик жактан тейлөө, соода жана коомдук тамактануу тармактары түзөт. Шаарда 194 чакан ишкана, 3 кооператив, 20 акционердик коом, чет өлкөлүктөр менен бирге уюштурулган 4 орток ишкана жана 1076 жеке ишкерлер болгон.

Өнөржайы өндүргөн продукциянын көлөмү боюнча Нарын шаары республикадагы 24 шаардын ичинен 15-орунда. Облустун өндүрүштүк ишканаларынын көбү Нарын шаарында жайгашкан. Анда 13 өнөржай ишканасы (облуста бардыгы 20 ишкана) болгон. Ошондой эле шаарда менчик 47 чакан, 4 чет өлкөлөр менен ортоктош ишканалар, облустук өнөржай өндүрүштүк кооперация бирикмеси жана минден ашык жеке ишкерлер өнөржай өндүрүш багытында иштейт. Бардык өнөржай ишканалары 53,8 млн сомдук продукция өндүргөн. Бул көрсөткүч облуста өндүрүлгөн өнөржай продукциясынын 63%ин жана республикадагы өнөржай өндүрүшүнүн болгону 0,5%ин түзгөн. Шаардын негизги өнөржай продукциясын айыл чарба сырьёлорун кайра иштеп чыгаруучу тамак-аш, ун-акшак жана аралаш тоют өнөржай тармактары берет. Алардан башка жергиликтүү ресурстарды пайдалануу менен иштеген өнөржайлардан электр энергетика жана алтын казып алуу тармактары бар. Бул тармактар облустун жалпы өнөржай продукция көлөмүнүн 52%тен ашыгын өндүрөт.

Ири өнөржай ишканалары: Атбашы ГЭСи, «Даназык» мамлекеттик акционердик коому, «Солтонсары» алтын кени, эт комбинаты, «Башат» акционердик коому (кийим тигүү фабрикасы). Өнөржай ишканалары өндүргөн негизги продукциялары: электр энергиясы (2002-ж. 140,0 млн кВт·с), курама темирбетон ($7,8 \text{ м}^3$), тигилүү кийимдер (8147 миң даана), эт (27 т), колбаса (4 т), ун (2973 т), нан жана нан азыктары (476,3 т), кондитер азыктары (4,6 т) ж. б. Өнөржайында өндүрүлгөн продукциялардын дээрлик бардыгы (алтын концентратынан башкасы) шаар менен Нарын облусунун ички базарында сатылып, жергиликтүү калктын керектөөлөрүн камсыз кылууга гана жумшалат. Нарын шаарынын өнөржай өндүрүшүнүн көбү бир же эки ишканадан турган 9 өндүрүш тармагына бөлүнөт. Алар: электр-энергетика, алтын казуу, машинакуруу, курулуш ма-

териалдарын чыгаруу, токой жана жыгаччылык, жеңил, тамак-аш, ун тартуу, жем чыгаруу. Электр энергетика тармагы Атбашы ГЭСи менен электр энергиясын таркатуучу мекемеден турат. Алар бириктирилип, Нарын электр тармактар ишканасы деп аталат. «Кыргызавтосервис» мамлекеттик акционердик коому негизинен автомобилдерди оңдоо, техникалык жактан тейлөө жумуштарын аткарат.

Курулуш материалдар өнөржай тармагынын негизги ишканасы – «Мунара» акционердик коому. Андан башка 5 чакан ишкана курулуш материал чыгарат. Бул тармакта 59 адам иштеп, жылына 381,8 миң сомдук (4%) курулуш материал даярдайт.

Жеңил өнөржайынан кийим тигүүчү – «Башат» акционердик коомунда 179 адам иштеп, жылына 28,8 миң сомдук (2%) кийим-кече тигилген. Жеңил өнөржай буюмдарын, айрыкча тебетей, калпактарды ж. б. жеке менчик цехтер чыгарат.

«Улукнан», Нарын сүт комбинаты мамлекеттик акционердик коому жана Нарын эт комбинаты тамак-аш продукцияларын чыгарган. Бул ишканаларда 200дөй адам иштеп (облустун өнөржайында иштегендердин 62%и), 2,9 млн сомдук (10%) азык-түлүк чыгарган. Шаарда 3 чакан ишкана азык-түлүк (нан жана нан азыктары, өсүмдүк майы) чыгарат. Ун-акшак жана аралаш тоют даярдоочу өнөржай тармагынын шаардагы ири ишканасы – «Даназык» мамлекеттик акционердик коому. Анын облустун өнөржайындагы үлүшү: иштеген адамдардын саны боюнча 3%ти, продукциянын көлөмү боюнча 12%ти түзгөн. Шаарда басмакана иштейт. Шаар «Нарын» эркин экономикалык аймагынын да борбору (1993-жылдан).

Алгачкы автомобиль Нарынга 1937-жылы келген. Автомобиль жолу аркылуу Нарын шаары облустун бардык айыл-кыштактары менен байланышат. Эң ири автомобиль жолдору: республикалык маанидеги Нарын–Балыкчы, эл аралык маанидеги Нарын–Торугарт–Кашкар (Кытай). Балыкчы шаары аркылуу республиканын борбору Бишкекке (дайыма) жана Каракол шаарына автобус каттайт. Шаар айланасына жана шаарда жүргүнчүлөрдү автобус, троллейбус ташыйт. Шаардык автовокзал 1968-жылдан иштейт.

Нарынга алгачкы самолёт 1946-ж. келип конгон. Ошол жылдан авиация Бишкек–Нарын маршруту боюнча почта, кийинчерээк жүргүнчү ташый баштаган. 1990-жылга чейин аба жолу аркылуу Нарын республиканын борбору – Бишкек, ошондой эле Ош, Чолпоната, Каракол шаарлары, айрым айыл-кыштактар менен байланышып турган. 1954-жылдан «Нарын» аэропорту иштейт.

Телефон жана телеграф байланышы шаарда 1936-ж. почта-телеграф конторасына алгачкы Бленкер (МБ) коммутатору орнотулгандан кийин иштей баштаган. Азыр шаарда 4 АТС (абоненттик номери 5800) иштейт. Шаарда 1246 мекеме-ишканаларга, 3676 менчик үйлөргө телефон аппараты орнотулган; 46 телефакс иштейт. Нарын электр тармактар району 1971-ж. негизделген.

2002–2003-окуу жылында шаарда 12 жалпы билим берүүчү мектеп иштеп, анда 12 625 окуучу окуйт. 5 балабакчада 564 бала тарбияланган. 1993-жылдан мектеп-лицей (560 окуучу), 1994-жылдан кыргыз-түрк лицей мектеби (380 окуучу) иштейт. 1996-ж. Нарын мамлекеттик университети ачылган; медициналык окуу жайы бар. Нарында Нарын райондук борбордук оорукана, шаардык, облустук бейтапкана, диспансер (облустук оорукана, облустук балдар ооруканасы, кургак учук оорусун дарылоо диспансери ж. б.), стоматологиялык поликлиника, 3 санитария-эпидемиологиялык станция, 4 үйбүлөлүк дарыгерлер тобу иштеген. Шаардын калкы телеберүүлөрдүн 4 программасын көрөт. Жергиликтүү «Нарын-ТВ», «Аян» эркин телестудиялары иштейт. Алар шаардын калкына (ошондой эле облуска да) жумасына бир жолу телекөрсөтүү уюштурат. Музыкалык драма театры, 10 китепкана, 2 клуб, музей, музыкалык мектеп, жалпы аянты 33 га болгон 4 саябак бар. Нарында облустук «Тениртоо» жана райондук «Жибекжолу» гезиттери чыгат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Нарын облусунун аймагындагы кандай жаратылыш ресурстары жайгашкан жана алар эл чарбасында кандай пайдаланылып жатат?
2. Облустун калкынын географиясында кандай өзгөчөлүктөр бар?
3. Айыл чарбасынын адистештирилиши кандай, бийик тоолуу жайыттардын ага тийгизген таасирин түшүндүргүлө.
4. Өнөржайдын мындан аркы өнүгүү келечеги эмнеге байланыштуу?

VIII. 5. ОШ ОБЛУСУ

Ош облусу – Кыргызстандагы ири администрациялык-аймактык бирдик. Кыргыз Республикасынын түштүгүндө жайгашкан. Түндүгүнөн Жалалабат облусунун Сузак району, түндүк-батышынан Өзбекстан, батышынан Баткен облусу, түштүгүнөн Тажикстан, түндүк-чыгышынан жана чыгышынан Нарын облусу, Кытай менен чектешет.

Ош облусу 1939-жылы 21-ноябрда уюшулган. 1959-жылы 27-январда Жалалабат облусу менен биригип, 1990-жылы 14-декабрда кайра эки облуска – Ош жана Жалалабат облустарына ажыраган. 1999-жылы Ош облусунун курамынан Баткен облусу бөлүнгөн.

Облус администрациялык-аймактык жактан 7 районго (Алай, Араван, Каракулжа, Карасуу, Ноокат, Өзгөн, Чоң Алай), 4 шаарга (анын ичинен Ош шаары облуска, Карасуу, Ноокат, Өзгөн – районго баш ийет), 2 шаарчага (Найман, Сарыташ), 82 айыл өкмөтүнө, 469 айылга бөлүнөт. Аянты 29,2 миң км². Калкы 1247,3 миң (2003). Борбору – Ош шаары.

Ош облусу Памир – Алай жана Батыш Тениртоо аймагында, Амударыя менен Сырдарыянын алаптарында жайгашкан. Тоолуу рельеф мүнөздүү, жеринин бетинин деңиз деңгээлинен бийиктиги

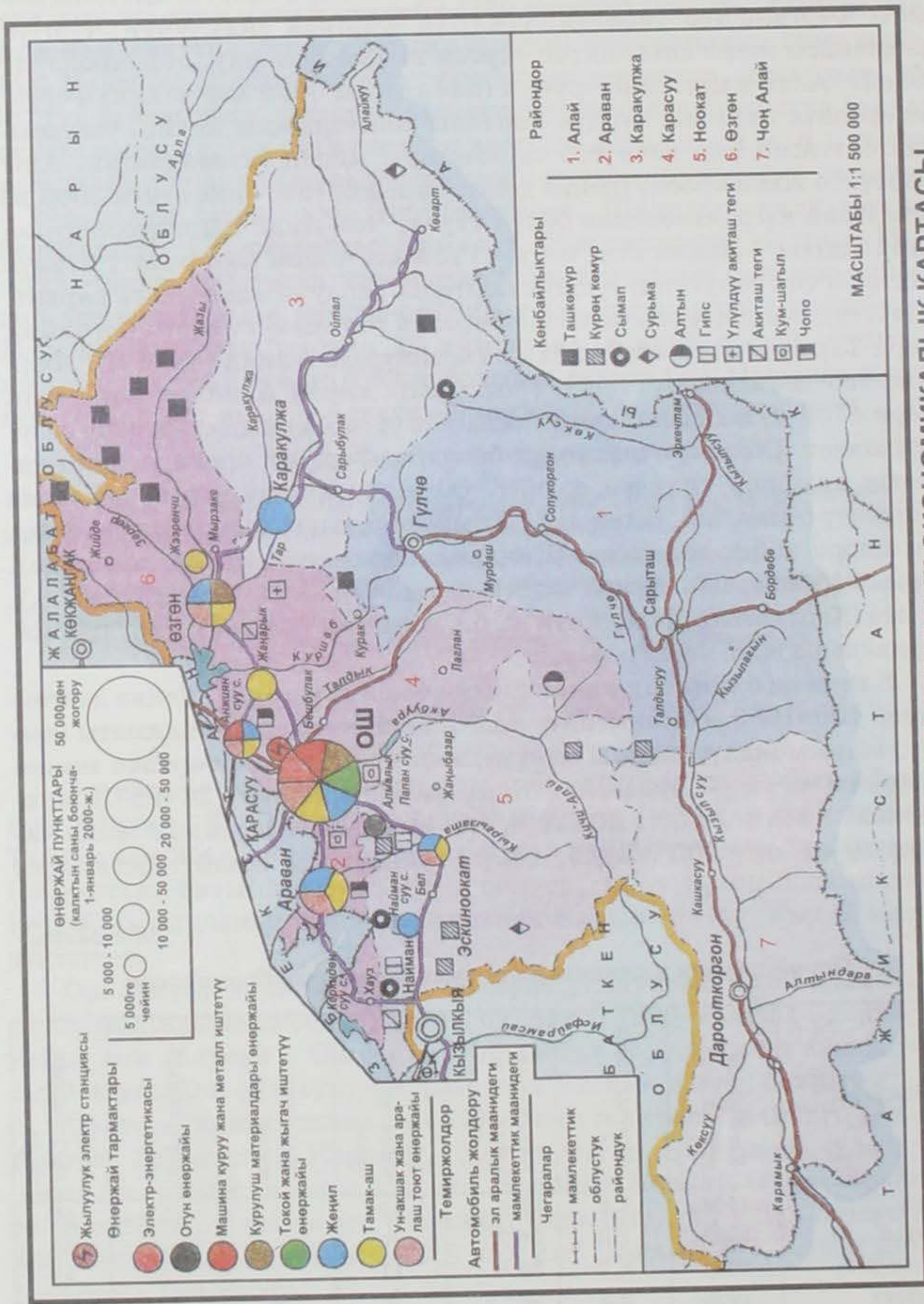
түндүгүндө 500 мден түштүгүндө 7000 м бийиктикке чейин өзгөрөт. Түштүк бөлүгүн Памир-Алай тоо системасына кирген Алай, Чоң Алай кыркатоолору, түндүк-чыгышын Батыш Теңиртоо системасындагы Фергана тоо тизмеги, түндүгүн Фергана ойдуңунун түштүк четжакасы жана аны чектеп турган кыркатоолорду, этек тоолорду ээлейт. Алай кыркатоолорунун (бийиктиги 6000 мге чейин) Фергана өрөөнүн караган түндүк капталы жантайыңкы келип, узатасынан созулган бир нече тоо тармактары менен татаалданган. Аны түштүктө Алай өрөөнү (дениз деңгээлинен орточо бийиктиги 3000 м) Чоң Алай кыркатоосунан бөлүп турат. Чоң Алай кыркатоолору эң бийик жери – Ленин атн. чоку – 7134 мге чейин көтөрүлөт; түндүк капталы Ош облусуна, түштүк капталы Тоолуу Бадакшанга карайт. Облустун түндүк-чыгыш чегин Фергана тоо тизмеги түзүп (эң бийик жери Тар суусунун алабындагы Үчсейит массивинде 4948 м). Фергана тоо тизмегинен түштүк-чыгышты карай Алайкуу (эң бийик жери 4733 м) жана Академик Адышев (4745 м) кыркатоолору созулуп жатат. Облустун эң түндүк бөлүгүн, Фергана өрөөнүнүн четжакасын адырлар тилкеси ээлейт. Облустун аймагынан күрөң жана ташкөмүр (Алмалык, Өзгөн ж.б.), ысык жана минералдуу суулар (Өзгөн, Карашоро ж.б.), вольфрам (Киндик), полиметалл (Барбулак кени), сурьма (Абшырсай, Аксай ж. б.), сымап (Чонкой, Зордобух ж. б.), алтын (Караказык, Чалкуйрук ж. б.), чымкөң (Чымбай), курулуш материалдары ж. б. кендер чыгат.

Климаты бийиктик алкактуулук боюнча өзгөрөт. Деңиз деңгээлинен 600–1000 м бийиктикте жайгашкан жерлердин климаты жылуу, жарымчөлдүү; кышы мелүүн, жылуу (январдын орточо температурасы $-3... -4^{\circ}\text{C}$), кыска. Жайы ысык (июлдуку $24-25^{\circ}\text{C}$), кургакчыл. Аптап ысыкта 40°C ге чейин көтөрүлөт. Жылдык жаан-чачындын өлчөмү 200 ммдей; көбүнчө кышында жаайт. Вегетация

28-таблица

Ош облусунун администрациялык-аймактык бирдиктери

Райондору	Уюшулган жылы	Аянты, миң км ²	Калкынын саны, миң (2002)	Айыл өкмөтүнүн саны	Шаардын саны	Шаарчанын саны	Айыл-кыштактын саны
Алай	1928	7,6	68,5	12	-	1	57
Араван	1935	1,3	96,2	6	-	-	48
Каракулжа	1937	5,7	83,6	11	-	-	43
Карасуу	1935	2,8	307,7	15	2	-	120
Ноокат	1928	4,04	206,0	15	1	1	75
Өзгөн	1928	3,4	202,7	17	1	-	99
Чоң Алай	1936	4,9	23,3	3	-	-	17

ОШ ОБЛУСУНУН АДМИНИСТРАЦИЯЛЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК КАРТАСЫ

мезгили 210–215 күн. 1100–2000 м бийиктикте мелүүн, жылуу климат өкүм сүрөт. Кышы мелүүн суук (январдын орточо температурасы $-3... -7^{\circ}\text{C}$), жайы жылуу (июлдуку 20°C). Жылдык жаан-чачыны 400–600 мм, басымдуу бөлүгү жазында жаайт. Вегетация мезгили 142–195 күн. 2000 м бийиктиктен жогору жана 3000 мге чейин климаты мелүүн. Кышы салыштырмалуу суук келип, узакка созулат. Жайы салкын (июлдун орточо температурасы $18-11^{\circ}\text{C}$). Жаан-чачыны 600 ммден ашат. Тоолордун кыр бөлүктөрүндө (3000 мден жогору) климаты катаал, суук (июлдун орточо температурасы 10°C ден төмөн).

Облустун эң ири дарыясы – Карадарыя; ал Фергана тоо тизмегинен башталган Каракулжа жана Тар сууларынын кошулушунан пайда болуп, Өзбекстандын аймагында Нарынга куюп, Сырдарыяны түзөт. Анын ири куймалары: Жазы, Куршаб, Карадарыя ж.б. Фергана тоо тизмегинен башталган дарыялар негизинен кардын эриген сууларынан куралат. Ал эми Сырдарыянын алабына кирген Алай, Кичи Алай кыркатоолорунан башталган башкы суулары (Акбуура, Аравансай ж. б.) негизинен мөңгү сууларынан куралып, суусу июнь-июль айларында кирет. Алар Сырдарыяга жетпей Фергана өрөөнүнө чыга бериште Өзбекстан, Тажикстандын жерлерин сугаруу үчүн сугат тармактарына бөлүнүп кетет. Алай өрөөнү аркылуу батышты (Батыш Кызылсуу) жана чыгышты (Чыгыш Кызылсуу) карай аккан ири суулар Амударыянын жана Таримдин алабына кирет.

Облустун аймагындагы жайгашкан тоолордо жалпы аянты $1546,3 \text{ км}^2$ болгон 1,5 миңден ашык мөңгү бар. Алардын көбү Алай кыркатоолорунда (жалпы аянты $676,4 \text{ км}^2$). Ири мөңгүлөрү Чон Алай кыркатоолорунун түндүк капталынан орун алган; мында жалпы аянты $693,3 \text{ км}^2$ жеткен 215 мөңгү бар; ирилери: Корженевский, Ленин, Корумду ж. б.

Өсүмдүктөрү да бийиктик алкактуулук боюнча өзгөрөт. Түндүгүндөгү адырларда 1500 м бийиктикке чейин шыбак-эфемер-баялыш өсүмдүктүү жарымчөл үстөмдүк кылат. Тоо этектеринде, адырларда жана жапыз тоолордо 2000 м бийиктикке чейин бетеге-аккылкандуу талаа (батышында түктүү буудайык, пияз түптүү арпа, чыгышында сарындыз) өсүмдүктөрү таралган. 3000 м бийиктиктен жогору субальп жана шалбаалуу талаа өсүмдүктөрү ээлейт; айрым жерлеринде аскалар чыгып жатат. Жаан-чачын мол жааган чыгыш бөлүгүндө бетеге-аккылкандуу талаадан жогору бийик тоолуу шалбаа (анда аксокто, таран ж. б.), шалбаалуу талаа (пияз түптүү арпа, бадалдар – итмурун, шилби, ыргай, чычырканак) зоналары жатат. Андан жогору токой тилкеси, жангак-мөмө-жемиш токою (негизинен Фергана тоо тизмегинин капталдарында), акчечек, арча жана карагай токойлору ээлейт. 3000 мден жогору субальп шалбаасы жана шалбаалуу талаа таралып, анда аскалуу кырлар көтөрүлүп жатат, капталдары корум-таштуу.

Облустун калкы (1247,9 миң) республиканын калкынын 25,0%ин түзөт, анын ичинен 292,5 миңи (облустун калкынын 23,4%и) шаар калкы, 955,4 миңи (76,5%и) айыл калкы. Калкынын 40,7%и эмгек жашына чейинкилер, 52,5%и – эмгек жашындагылар, 6,8% – эмгек жашынан өткөндөр (2002). 1000 аялга 988 эркек (шаарларда – 931, айылдарда – 1006) туура келет. Калктын орточо жашы 24,0 (эркектердики – 23,5, аялдардыкы – 24,6). Калкы көп улуттуу: кыргыздар 64,2%, өзбектер 31,1%, орустар 1,1%, түрктөр 0,9%, уйгурлар 0,9%, башка улуттар – 2,9%ти түзөт (2002). 1990–2001-жылдары облустан 98,2 миң киши көчүп кеткен (миграциялык сальдо – 64,8 миң киши), алардын 98,8%ти шериктеш өлкөлөрүнө (54,5% Орусияга, 32,7% Өзбекстанга), 1,2%и алыскы чет өлкөлөргө кеткен. Ошол эле мезгилде ички миграция да күчөп Кыргызстандын башка облустарына (айрыкча Чүй облусу менен Бишкекке) 32,2 миң киши кеткен (миграциялык сальдо – 24,5 миң киши).

Облустун калкынын 25,0% – Карасуу, 16,8% – Ноокат, 16,5% – Өзгөн, 7,8% – Араван, 6,8% – Каракулжа, 5,6% – Алай, 1,9%и – Чоң Алай райондорунда, 19,6% – Ош шаарында (шаардык кеңешинде) (2002). Калктын 51,7% – деңиз деңгээлинен 1000 мге чейинки бийиктикте, 33,7% – 1001–1500 мде, 9,3% – 1501–2000 мде, 4,1% – 2001–2500 мде, 1,2% – 2501–3000 м бийиктикте отурукташкан.

Калктын орточо жыштыгы: 1 км²ге 42,7 киши. Шаарлары: Ош (калкынын саны 216,8 миң), Өзгөн (43,5 миң), Ноокат (13,3 миң), Карасуу (20,8 миң); шаарчалары: Найман (1,9 миң), Сарыташ (1,6 миң); ири кыштактары: Араван (23,2 миң), Жаңы Ноокат (19,4 миң), Куршаб (15,3 миң), Гүлчө (13,0 миң), Мырзаке (14,5 миң), Таштак (10,8 миң), Кашкаркыштак (15,0 миң), Кызылкыштак (8,4 миң), Дыйканкыштак (8,0 миң), Ылайталаа (7,2 миң), Эски Ноокат (5,9 миң), Отузадыр (5,5 миң), Жаңарык (5,8 миң), Дарооткоргон (4,4 миң) ж. б. (2002).

Ош облусу Кыргызстанда социалдык-экономикалык жактан орточо өнүккөн региондун катарына кирет. 2000-ж. облустун жалпы дүң продукциясы 9,2 млрд сомду (республиканын ички дүң продукциясынын 13,0%и), анын 5,6%ин – өнөржайы, 44,0% – айыл чарбасы, 19,7%ин – соода жана коомдук тамактануу, 30,7%ин – курулуш, транспорт, билим берүү, башкаруу тармактары түзгөн. 2001-ж. облустагы чарбалык мекеме, ишканалардын жалпы саны 40461, алардын 8,4% – мамлекеттик, 6,9% – коммуналдык, 84,7% – жеке менчиктеги ишканалар. Облуста өндүрүлгөн өнөржай продукциясынын жалпы көлөмү 3,2 млрд сом (республикада өндүрүлгөн өнөржай продукциясынын 7,2%) (2003). Өнөржай продукциясынын 30,9% – жеңил, 30,7% – ун-акшак жана аралаш тоют, 23,1% – тамакаш, 10,5% – энергетика, 1,8% – курулуш, 1,5% – машина куруу, 0,2% – отун, 0,7% – өнөржайдын башка тармактарында өндүрүлөт.

Отун-электр-энергетикалык тармагында (Ош жылуулук электр борбору; кубаттулугу 50 мВт) 55,9 млн кВт · с электр энергиясы, 45,3 миң т көмүр өндүрүлөт (2002). Машина куруу өнөржайынын негизин «Ош насос заводу» жоопкерчилиги чектелген ишкана (2001-ж. – 824 даана насос чыгарган) жана автоунаа жөндөө заводдору түзөт. Курулуш материалдар комбинаты (ири ишканасы «Ош-Акташ» акционердик коому), темир-бетон, гипс, черепица жасоочу, асфальт-бетон заводдору иштейт.

Жеңил өнөржайынын негизин текстиль өнөржайы (99,3%) түзөт. Анын ири ишканалары: «Текстильщик» акционердик коому (пахтадан кездеме токуу), «Ошжибек» (жибек кездеме; 136 миң м²), пахтаны кайра иштетүүчү «Акалтын» (Карасуу шаары) жана «Акбула» (Араван кыштагы) акционердик коомдору. Мындан тышкары кийим тигүү, тери ашатуу жана боё, тери буюмдарын жасоочу, буткийим тигүү ж. б. ишканалар иштейт.

Тамак-аш өнөржайынын негизин тамеки-махорка (51,0%; ири ишканасы – «Ош-Дюбек» АК), эт («Келечек» АК), өсүмдүк майын («Аска» АК), ж. б. продукцияларды өндүрүүчү тармактар түзөт. Унакшак жана аралаш тоют тармагынын эң ири ишканасы – «Карасуу-даназык» акционердик коому. Жалпысынан алганда унакшак жана аралаш тоют өнөржайынын республикадагы үлүшү 36,2%, жеңил өнөржайыныкы 32,0%, тамак-аш өнөржайыныкы 11,4%.

А й ы л ч а р б а с ы облустун экономикасынын негизги тармагы. 2001-жылы айыл чарбасынын дүн продукциясы 8591,6 млн сомду (республиканын 18,0%ин), анын ичинен дыйканчылык – 4551,7 млн сомду (17%), мал чарбасы – 3959,5 млн сомду (19,1%) түзгөн. Облус айыл чарба продукциясын өндүрүү боюнча республикада экинчи (Чүй облусунан кийин) орунда турат. 2001-жылы айыл чарбасында катталган 20578 субъектинин 13 мамлекеттик, 1 агрофирма, 2 акционердик коом, 10 коллективдик дыйкан чарбасы, 165 айыл чарба кооперативи, 20387 дыйкан (фермер) чарбасы. Калктын жеке менчик чарбаларынын саны 39,0 миң.

Облустун айыл чарбага жарактуу жери 1635,6 миң ганы (жалпы аянтынын 56,0%) түзөт. Анын 182,7 миң гасы айдоо, 73,4 миң гасы чабынды, 7,8 миң гасы көп жылдык өсүмдүк, 2,8 миң гасы айдалбаган жер, 1368,9 миң гасы жайыт. Тармактын структурасында дыйканчылык басымдуу (53,0%). Айдоо аянты 174,4 миң га, анын ичинен дан эгиндери 104,6 миң га (буудай 84,3 миң га, жүгөрү – 13,7 миң га), техникалык өсүмдүктөр 17,9 миң га (пахта – 11,7 миң га, тамеки – 6,2 миң га), картошка жана жашылча 15,5 миң га, тоют өсүмдүктөрү 17,9 миң га. Мындан сырткары мөмө-жемиш бактары 7,6 миң га, жүзүм 0,7 миң гага эгилген.

2001-жылы облуста 32,6 миң т пахта (Карасуу району 66,0%ин, Араван – 34,0%; республикадагы үлүшү 33,0%), 7,5 миң т тамеки (57,0%), 294 миң т дан (16,1%), 100,2 миң т картошка (8,6%), 136,0 миң т жашылча (16,7%) өндүрүлгөн.

Мал чарбасында айыл чарбанын дүн продукциясынын 46,0% и өндүрүлөт. 2002-жылы облустун бардык чарбаларында 234,1 мин бодо мал (анын ичинен саан уй – 125,1 мин), 847,2 миң кой, эчки, 73,5 миң жылкы, 440,1 миң үй куштары болгон. Бодо малдын жалпы санынын 55,1% и, кой-эчкинин 62,4% и калктын жеке чарбаларына таандык. 2001-жылы облуста 75,3 миң т эт (тирүүлөй салмакта; республикадагы үлүшү 37,7%), 228,6 миң т сүт (20,0%), 33,3 миң даана жумуртка (14,6%), 2,6 миң т жүн (22,2%) өндүрүлгөн.

Облуста автомобиль, темиржол, аба жана куур т р а н с п о р т о р у өнүккөн. Эң маанилүүсү автомобиль транспорту. Автомобиль жолдорунун жалпы узундугу 2345 км, анын 781 кми эл аралык, 402 кми мамлекеттик, 1162 кми жергиликтүү маанидеги жолдор. Эл аралык маанидеги жолдору: Ош–Сарыташ – Эркечтам–Кашкар (Кытай), Ош – Сарыташ–Хорог (Тажикстан); мамлекеттик маанидегилери: Бишкек – Ош (анын 100 км облустун аймагында), Жалалабат – Өзгөн – Ош; жергиликтүү маанидегилери: Ош – Өзгөн – Каракулжа–Алайкуу, Ош–Сарыташ–Дарооткоргон–Карамык, Ош–Карасуу–Жалалабат, Ош–Ноокат–Кызылкыя ж. б. Автомобиль жолдорунун 31,5% – асфальт-бетондолгон, 61,0% – таш төшөлгөн, 7,5% – таш төшөлбөгөн.

Ош – Карасуу темиржолу (узундугу 30 км) Өзбекстандын темиржолу менен жалгашкан. Темиржол менен чоң габариттүү жүк жана Бишкек, Жалалабат, Хожент (Тажикстан), Ташкен (Өзбекстан), Арыс (Казакстан) бекеттерине жүргүнчү ташылат.

Аба транспорту «Кыргызстан абажолдору» улуттук авиакомпаниясына кирген Ош авиаишканасы жана аэропорттон турат. Ош аэропорту аркылуу Бишкек, Чолпоната, Каракол шаарларына жана Алматы (Казакстан), Омск, Москва, Новосибирск (Орусия), Пекин (Кытай), Дели (Индия), Пакистан, Сауд Аравиясы, Бириккен Араб Эмирликтерине жүргүнчүлөр ташылат. 2001-жылы аба транспорту менен 62,2 миң жүргүнчү ташылган.

Куур (түтүк) транспорту аркылуу облустун калкы газ менен камсыз кылынат (Өзбекстандын Анжиян облусунан алып келинет). Ош шаарында троллейбус транспорту иштейт.

Облустун б и л и м б е р ү ү системасы мектепке чейинки, жалпы билим берүү, башталгыч, орто, кесиптик-техникалык, атайын орто жана жогорку окуу жайларынан турат. 2001–2002-окуу жылында облуста 65 мектепке чейинки мекеме (8,2 миң бала тарбияланат), 544 жалпы билим берүүчү мектеп (310,7 миң окуучу окуйт), 15 кесиптик-техникалык окуу жайы (2,7 миң), 7 атайын орто окуу жайы (3,3 миң студент), 4 жогорку окуу жайы (58,6 миң) бар. Жалпы билим берүүчү орто мектептердеги окуучулардын 63,8% – кыргыз, 28,7% – өзбек, 7,4% – орус, 0,1% – тажик тилдеринде окуйт. Облуста Ош соода колледжи, Ош курулуш колледжи, Ош айыл чарба техникуму, Ош, Өзгөн медициналык окуу жайлары (атайын орто

билим берүүчү), Ош мамлекеттик университети, Ош технологиялык университети, Кыргыз-Өзбек университети, Гуманитардык-педагогикалык институту, Москва мамлекеттик социалдык университетинин, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана Кыргыз эл аралык университетинин филиалдары иштейт.

С а л а м а т т ы к с а к т о о тармагында облустук улуттук госпиталь, 4 шаардык, 1 шаардык балдар, 3 учук, инфекциялык, 7 райондук, 4 номердик, 39 участкалык оорукана, төрөт үйү, 7 учук, 3 тери-венерологиялык, онкологиялык, психоневрологиялык, наркологиалык диспансерлер, 11 поликлиника, 6 тиш поликлиникасы, 233 фельдшер-акушердик пункт, 173 үйбүлөлүк дарыгерлер тобу ж. б. иштейт (2001).

Облуста улуттук мааниге ээ театрлар, музейлер, көркөм-сүрөт мастерскойлору бар. Ош облустук маданий башкармалыгына караштуу 13 райондук жана шаардык бөлүмдөр, 8 облустук маданий мекемелер, 222 китепкана, 157 маданият үйү, 3 театр, 7 эс алуу паркы, 24 музыкалык мектеп, мамлекеттик музыкалык окуу жайы иштейт (2001).

Облустун аймагы рекреациялык ресурстарга бай. Облустагы 83 туристтик объекттинин – 16сы – табигый, 17си – тарыхый-маданий, 8и – аңчылык, 7си – дарылоо-бальнеологиялык, 4өө – курорттук, 15и – рекреациялык, 4өө – интераңчылык, 12си – археологиялык объектилер. Байыркы аңчылардын турган жайларынын, шаарчалдыбарларынын, байыркы мүрзөлөрдүн, мавзолейдин, мечиттердин, кербен-сарайлардын, чептердин ж. б. тарыхый-архитектуралык эстеликтердин рекреациялык мааниси зор. Байыркы Ош шаары (б.з.ч. 4-к. – б. з. 5-к.) жана ага жакын жаткан аймактарда Жибек жолундагы маанилүү пункттар – Мырзалымдөбө, Чаяндөбө, Отузандыр, Мады, Коргошундөбө, Акбуура, Шалтакдөбө, Шоробашат, Куршаб ж.б. чептер жайгашкан. Ош шаарынын аймагындагы «Сулаймантоо» (Тахт-и-Сулайман) эстелиги, Рават Абдуллахандын мечити (16–17 к.), Асаф ибн Бурхия мавзолейи (17–18-к.), Алымбек датканын (19-к.) жана Мукаммет Жусуп Байкожо уулунун мечиттери (20-к.), орто кылымдарга таандык архитектуралык эстеликтердин бири – Өзгөн архитектуралык комплексинин (3 мавзолей жана минареттен турат) жана башкалардын мааниси зор. Кокон хандыгынын тушундагы эстеликтерге – Дарооткоргон, Соголон кербен-сарайы (чептердин калдыктары) таандык.

Облустун табигый объектилери туризм менен альпинизмди өнүктүрүүдө чоң мааниге ээ. Алай жана Чоң Алай кырка тоолорунун бийик бөлүктөрү альпинизмди өнүктүрүүгө өтө ыңгайлуу. Алай өрөөнүндө жана Чоң Алай кыркатоосунда 4 туристтик маршрут иштейт. Чоң Алай кыркатоолору эң бийик – Ленин атындагы чокусунун этегинде Ачыкташ альплагери орун алган. 2001-жылы Алай жана Чоң Алай райондоруна келген туристтерден 112,8 миң сом

киреше түшкөн. Карашоро минералдуу суулары, Саламалик жаңгак-мөмө токою, Абшырсай шаркыратмасы, Ажыдаарүнкүр, Бариттүү, Ферсман үнкүрлөрү ж. б. рекреациялык мааниге ээ.

VIII. 5.1. Облустун шаарлары

КАРАСУУ (мурдагы аты – Д о л о н ч ө к) – Ош облусундагы шаар. Карасуу районунун администрациялык борбору. 1960-жылдан бери шаар. Ош шаарынан 24 км түндүк тарапта. Ош–Карасуу түздүгүндө, деңиз деңгээлинен 720–780 м бийиктикте жайгашкан. Калкы 20,8 миң (2003). 1959–2002-жылдары шаар калкы 1,7 эсе өскөн. Шаарда кыргыз, өзбек, орус, татар, тажик ж. б. улуттар жашайт (1999).

Карасуу шаары – облустун ири өнөржай борбору. Шаардын өнөржайынын негизин – пахтаны кайра иштетүү тармагы (облустун өнөржайы продукциясынын 52% ашыгы) «Акалтын» жана «Бектур» акционердик коомдору (экөө биригип райондун өнөржай продукциясынын 90% ин берет), кебез буласын өндүрүүчү ишканалар түзөт. «Акалтын» акционердик коому (өндүрүштүк кубаттуулугу 90 миң т чейин) Карасуу районунда өндүрүлгөн кебез буласынын 40,0% ин даярдайт. 2001-жылы «Бектур» жоопкерчилиги чектелген ишканасы 1,3 миң т кебез буласын өндүргөн. Тамак-аш, ун-акшак, аралаш тоют өнөржайы өнүккөн. Тамак-аш өнөржайынын эң ири ишканасы «Аска» акционердик коому (өндүрүштүк кубаттуулугу 380 т чигит жана 150 т күнкарама даны) өсүмдүк майын чыгарууга адистешкен. Өсүмдүк майын «Бектур» жоопкерчилиги чектелген ишканасы да чыгарат. «Улукнан» нан заводу бар. Ун-акшак жана аралаш тоют өнөржайынын ири ишканасы «Карасууданазык» акционердик коому шаардын өнөржай продукциясынын 40% ке чейинкисин өндүрөт. Машина куруу жана металл иштетүү тармагында «Карасуу» автомобиль ондоочу акционердик коому иштейт.

Карасуу шаары Ош облусунун ири жолдор тоому. Негизинен автомобиль жана темиржолдору өнүккөн. Автомобиль транспорту менен 2000-ж. 264,5 миң т (райондогу үлүшү 12,1%) жүк жана 71,5 млн км жүргүнчү (35,9%) ташылган. Карасуу темиржол бекети Кыргызстандын түштүгүндөгү ири станция. Шаарда 7 орто мектеп, балдардын спорт жана музыкалык мектептери, балабакчалар, китепканалар, райондук оорукана, учук диспансери ж. б. иштейт.

НООКАТ – Ош облусундагы шаар (2003-жылдан), Ноокат районунун администрациялык борбору. Ош–Кызылкыя автомобиль жолунун боюнда. Ош шаарынан 50 км түштүк тарапта, Ноокат өрөөнүндө, деңиз деңгээлинен 1280 м бийиктикте жайгашкан. 1970-ж. негизделген. Калкы 13,3 миң (2003). Өнөржайынын негизин тамекини кайра иштетүү тармагы түзөт: «Максат» акционердик коому, «Баргы» (тамеки ферменттөөчү заводу, «Астарта-Дюбек» жоопкерчилиги чектелген ишканасы ж. б. Шаарда 2 орто мектеп, жатак

мектеп, китепканалар, оорукана, бейтапкана, үйбүлөлүк дарыгерлер тобу иштейт.

Ош – Ош облусунун борбор шаары Кыргызстандагы ири жана байыркы шаар. Фергана өрөөнүнүн түштүк-чыгыш четжакасында, Ош – Карасуу түздүгүндө, деңиз деңгээлинен 700–1200 м бийиктикте жайгашкан. Калкы 216,8 миң (2003).

Түздүктүн жантайыңкы бетинен Сулайман тоосу көтөрүлүп турат. Шаар аралап түндүк, түндүк-чыгышты карай Акбуура суусу агат. Шаар аймагы субтропик алкагынын түндүк четинде жайгашкан. Кышы мелүүн суук, январдын орточо температурасы $-3,5^{\circ}\text{C}$. Жазы эрте келип, жылуу болот. Жайы ысык, кургакчыл; июлдун орточо температурасы $24,7^{\circ}\text{C}$. Жылдык жаан-чачыны 350 мм.

Ош – биздин заманга чейинки 4-кылым – биздин замандын 5-кылымында Чыгыш жана Батыш өлкөлөрүн байланыштырган Улуу Жибек жолундагы маанилүү калаага айланган. 8–10-кылымдарда Ош чоңдугу боюнча Фергана өрөөнүндөгү эң ири шаарлардын бири болгон. Ош шаарын 13-кылымдын башында Чыңгызхандын аскерлери кыйраткан. 14-кылымдын акырында Аксак Темирдин дөөлөтүнө, кийин Моголстанга караган. Улуу Моголдор династиясынын негиздөөчүсү Захиреддин Мухаммад Бабур өзүнүн «Бабур-Наама» деген эмгегинде Ош жана Сулаймантоонун үстүндөгү чакан үй жөнүндө да эскерип кеткен (1496–1498). 17-кылымда калмактардын кол салуусуна жана талоосуна кириптер болуп турган. 1762-ж. Кокон ханы Эрдене басып алган. 19-кылымдын 2-жарымында Ош вилайетинин борбору болгон. 1876-жылдан Түркстан генерал-губернаторлугунун Фергана облусундагы Ош уездинин, 1924-жылдан округдун, 1926-жылдан кантондун, 1928-жылдан райондун, 1939-жылдан облустун борбору. Учурда шаарда орто кылымдын убагында курулган рават, Абдулла хандын мечити (16–17-к.), Азаф-Ибн-Бурхиянын мавзолейи (17–18-к.), Алымбек датканын мечити (19-к.), Мухаммад Юсуп Байкожо уулунун мечити (20-к.) ж. б. 30дан ашык эстеликтер калыбына келтирилген. Ош шаарында биздин заманга чейинки 4-кылым – 5-кылымга таандык Мырзалымдөбө, Чаяндөбө, Отузадыр байыркы чептери, Мады, Коргошундөбө, Акбуура, Шалтакдөбө, Шоробашат, Куршаб, Бөрүдөбө, Дөңбулак, Дыйкан ж. б. чептердин калдыктары сакталган. 2000-жылдын октябрь айында Ош шаарынын 3000-жылдык салтанаты белгиленди.

Ош шаардык кеңешинин калкы 241,7 миң, анын 216,8 миңи Ош шаарында (облустун калкынын 17,6%), 24,9 миңи шаардык кеңешке баш ийген 2 айылда жашайт (2002). Шаар калкынын 36,1% и эмгек жашына чейинкилер, 57,1% и эмгек жашындагылар, 6,8% и – эмгек жашынан өткөндөр. Шаарда кыргыз, өзбек, орус, татар ж. б. улуттар жашайт (1999).

Ош облусунун ири экономикалык борбору. Шаардын экономикасы өндүрүштүн 20 тармагын жана түрүн, 39 өндүрүштүк ком-

бинаттар менен ишканаларды ичине камтыйт. Шаарда 2,4 миң кичи ишкана, 74 дыйкан (фермер) чарбасы, 23 биргелешкен ишкана катталган. Ош шаарында облустун өнөржай продукциясынын 46,6% и өндүрүлөт (2003). Өнөржайдын негизги тармактары – жеңил, тамак-аш, курулуш материалдары, машина куруу жана металл иштетүү ж. б. Жеңил өнөржайы, пахта тазалоочу, кебез, жибек кездемелерин чыгаруучу, тигүү (бардыгы 10дон ашкан) ж. б. ишканалардан турат. Жеңил өнөржайынын башкы тармагы – кебезден жана жибектен кездеме токуучу тармактардан турган текстиль өнөржайы. Кебезден кездеме токуу өнөржайынын эң ири ишканасы «Текстильщик» акционердик коому; 2001-ж. ал 307 млн сомдук товардык продукция (шаардын өнөржай продукциясынын 34,4%), 1224,3 т кебез буласын, 5,2 млн м даяр кебез кездеме чыгарган. «Ош-Жибек» акционердик коому жибек жиптерди жана жибектен токулган кездемелерди чыгарууга адистешкен. 2001-ж. ишкана жылына 6 млн м (өндүрүштүк кубаттуулугу) даяр жибек кездеме өндүргөн; анда 693 жумушчу иштеген. Тигүү өнөржайында «Сымбат», «Мурас», «Аккөңүл» акционердик коомдору (ири ишканалары) жана жеке, кичи, кооперативдер иштейт. Буткийим өнөржай негизинен жеке жана майда ишканалардан турат. Тамак-аш өнөржайында облустун өнөржай продукциясынын 25,0% и жана республиканыкынын 12,% и чыгарылат. Негизги тармактары: тамеки, ун тартуу, шарап чыгаруу, мөмө-жемиш жана арак-ликёр чыгаруучу өнөржайлары. Тамак-аш өнөржайынын ири ишканалары: «Келечек» (эт комбинаты), «Ошсүт комбинаты», «Ошнан», «Гүлазык» акционердик коомдору, «Ошарагы» жоопкерчилиги чектелген ишканасы (бардыгы 10 ишкана). Машина куруу жана металл иштетүү өнөржайы негизинен борбордон четтөөчү насосторду чыгаруучу «Ош насос заводу» жоопкерчилиги чектелген жана машина ондоочу «Ош ондоочу заводу» акционердик коом ишканаларынан турат. Курулуш жана жыгач иштетүүчү ири ишканаларына «Бектемир» (№ 4 темир-бетон заводу), «Чынар» (эмерек фабрикасы), «Алтынкол» (жыгач иштетүү заводу), «Акташ» (курулуш материалдары комбинаты), «Болот» акционердик коомдору (темир-бетон заводу) кирет.

Шаарда автомобиль, аба, темиржол жана электр (троллейбус) транспорттору өнүккөн. Шаардын автомобиль жолунун жалпы узундугу 563 км. Жүк ташуучу 18, жүргүнчү ташуучу 4 ишкана иштейт. 2000-ж. автомобиль транспорту менен 3,4 млн т (облустагы үлүшү – 41,4%) жүк, 551,4 млн жүргүнчү (55,5%) ташылган. Ош – Карасуу темиржолу Өзбекстандын темиржолу менен жалгашкан. Аба транспорту «Кыргызстанабажолдору» улуттук авиакомпаниясынын Ош авиаишканасы жана аэропорту иштейт. Ош аэропорту аркылуу Бишкек, Чолпоната, Каракол, Алматы, Омск, Москва, Новосибирск, Пекин, Дели шаарлары, Пакистан, Сауд Аравиясы, Бириккен Араб Эмирликтерине жүргүнчүлөр ташылат. 2001-ж. аба транспорту менен 62,2 миң жүргүнчү ташылган.

Ош шаары Кыргызстандын ири маданий борбору. Шаардын билим берүү системасы мектепке чейинки, жалпы билим берүү, орто, атайын орто жана жогорку окуу жайларынан турат. 2001–2002-окуу жылында шаарда 30 (5391 орундук) мектепке чейинки, 50 жалпы билим берүүчү мектеп (57,9 миң окуучу), 11 мектеп-гимназия жана лицей, 4 атайын орто окуу жайы, 4 жогорку окуу жайы болгон. Шаарда Ош мамлекеттик университети, Ош технологиялык университети, Кыргыз-Өзбек университети, Гуманитардык-педагогикалык институту, Москва мамлекеттик социалдык университетинин, Кыргыз улуттук университетинин жана Кыргыз эл аралык университеттин филиалдары, Ош соода колледжи, Ош курулуш колледжи, Ош айыл чарба техникуму, Ош медициналык окуу жайы иштейт.

Саламаттык сактоо тармагында облустук (улуттук госпиталь), 3 шаардык, шаардык балдар, 2 учук, инфекциялык, 7 райондук, 2 учук, тери-венерологиялык, онкологиялык, психоневрологиялык, наркологиалык диспансер, төрөт үйү, 11 бейтапкана, 3 тиш бейтапканасы, 7 фельдшер-акушер пункту, 43 үйбүлөлүк дарыгерлер тобу ж. б. бар (2001). Кыргыз драма театры, өзбек музыкалык драма театры, маданий эс алуу паркы, тарыхый музей-корук, 10 китепкана ж. б. иштейт. Телекоммуникация системасында 5 чакан станция жана 3 телефондук (41,7 миң абоненттик) станция иштейт.

ӨЗГӨН – Ош облусундагы шаар, Өзгөн районунун борбору. Облустун түндүк-чыгышында, Карадарыя менен Жазы дарыяларынын аралыгында, деңиз деңгээлинен 1025 м бийиктикте жайгашкан. Калкы 43,5 миң (2002). Карасуу темиржол бекетинен 44 км, облустун борбору Ош шаарынан 68 км түндүк-чыгыш тарапта. Климаты мелүүн континенттик. Январдын орточо температурасы $-3,2^{\circ}\text{C}$, июлдуку $23,6^{\circ}\text{C}$. Жылдык жаан-чачыны 549 мм.

Өзгөн Кыргызстандагы байыркы шаарлардын бири. Биздин заманга чейинки 2–1-кылымдарда алгачкы отурукташкан жайлардан өсүп чыккан. Шаар тууралуу алгачкы маалыматтар 9–10-кылымдардагы араб, фарсы тилдеринде жазылган даректерден белгилүү. Бул мезгилде ал чондугу боюнча Фергана өрөөнүндөгү төртүнчү (Аксыкен, Куба, Оштон кийинки) калаа болгон. 10-кылымдын 30-жылдарында Өзгөндө кол өнөрчүлүк, соода өнүккөн; алгачкы тыйын акчалар чыгарылган. 11-кылымдын 2-жарымынан 13-кылымга чейин Караханийлер мамлекетиндеги Фергана дубанынын борбору болгон. 10–12-к. шаардын аянты $12\text{--}15\text{ км}^2$ ге жеткен. Монгол жапырыгына чейин Өзгөндөн көптөгөн окумуштуулар чыккан. Аксак Темирдин тушунда бул шаар баштагыдай эле соода жана саясий борбор боюнча калаа берген. 1924-жылдан Ош округундагы Өзгөн болушунун, 1928-жылдан Өзгөн районунун борбору. 1927-жылдан бери шаар. 11–12-кылымдарга таандык байыркы архитектуралык эстеликтер сакталган.

Өнөржай ишканалары: «Карашоро», «Даназык» (ун чыгарат) акционердик коомдору. «Тофон-Алтынказык» жоопкерчилиги чек-

телген ишкана (пиво чыгарат), «Өзгөн» мамлекеттик акционердик коому (алкоголсуз ичимдиктерди жана сүт азыктарын чыгарат), Өзгөн нан комбинаты ж. б. «Карашоро» акционердик коому мөмө-жемиш консерваларын, шарап жана минералдуу суу (2001-ж. 4008 миң бөтөлкө, анын облустагы үлүшү 60%) чыгарууга адистешкен. Неги- зинен автомобиль транспорту өнүккөн. 2000-жылы автомобиль транс- порту менен 280,2 миң т (райондогу үлүшү 25,0%) жүк, 64,0 млн жүргүнчү (56%) ташылган.

Шаарда 8 орто мектеп, 4 мектепке чейинки мекемелер, китеп-каналар иштейт. Райондук оорукана, балдар бейтапканасы, балдар-дын тиш бейтапканасы, үйбүлөлүк дарыгерлер тобу ж. б. медицина-лык-санитариялык мекемелер бар.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Ош облусунун жаратылыш шарты жана табигый байлыктары?
2. Облустун калкынын жыштыгы жана жайгашуу өзгөчөлүгү?
3. Экономикасынын жалпы өнүгүү деңгээли, өнөржайынын тармактык өзгөчөлүгү?
4. Айыл чарба тармактарына мүнөздөмө бергиле, айыл чарбага жарактуу жер-лердин структурасын аныктагыла?
5. Транспорт тармактарынын өзгөчөлүгүн жана маанисин аныктагыла?

VIII. 6. ТАЛАС ОБЛУСУ

Талас облусу Кыргыз Республиканын түндүк-батышында жай-гашкан Талас өрөөнүн ээлейт. Түндүк жана батышынан Казакстан, түштүк-батышынын бир аз жери Өзбекстан, түштүгүнөн Жалалабат, чыгышынан Чүй облустары менен чектешет.

Облус 1944-ж. 22-июнда уюшулуп, борбору Талас шаары бол-гон. 1956–62-ж. Фрунзе облусунун курамында, 1962–79-ж. жана 1988–90-ж. республикага түз баш ийдирилген; 1980–88-ж. Талас облусу (курамына азыркы Жалалабат облусунун Токтогул жана Чаткал райондору да кирген), 1990-ж. 14-декабрда кайра облус бо-луп түзүлгөн. Курамына Талас (борбору – Көгой айлы), Бакайата (Бакайата), Карабуура (Кызыладыр), Манас (Покровка) райондору, Талас шаары, Маймак шаарчасы, 36 айыл өкмөтү жана 90 айыл кирет. Аянты 11,4 миң км² (республиканын аянтынын 5,7%). Кал-кы 209,9 миң (2003-ж.); республиканын калкынын 4,2%ин түзөт.

Облустун жеринин деңиз деңгээлинен бийиктиги 700 мден (Ма-нас районунун Казакстан менен чектеш жеринде) 4482 мге (Манас чокусу) чейин. Тектоникалык, эрозиялык, аккумуляциялык релье-фтин типтери – адырлар, чаптар кенири таралган. Түзөнүрөөк бөлү-гүндө аллювий, пролювий тектеринен түзүлгөн тик капталдуу, та-маны айдөш өтөк жерлер, бир аз энкейиш түздүктөр кезигет. Өрөөндүн аймагында кендердин ичинен «Жерүй» алтын кени (запасы 13,3 т) менен Ачыкташ күкүрт колчедан кенинин эң чоң практикалык ма-аниси бар. Бул кенбайлыктардын өнөржайлык запасы алтын жана

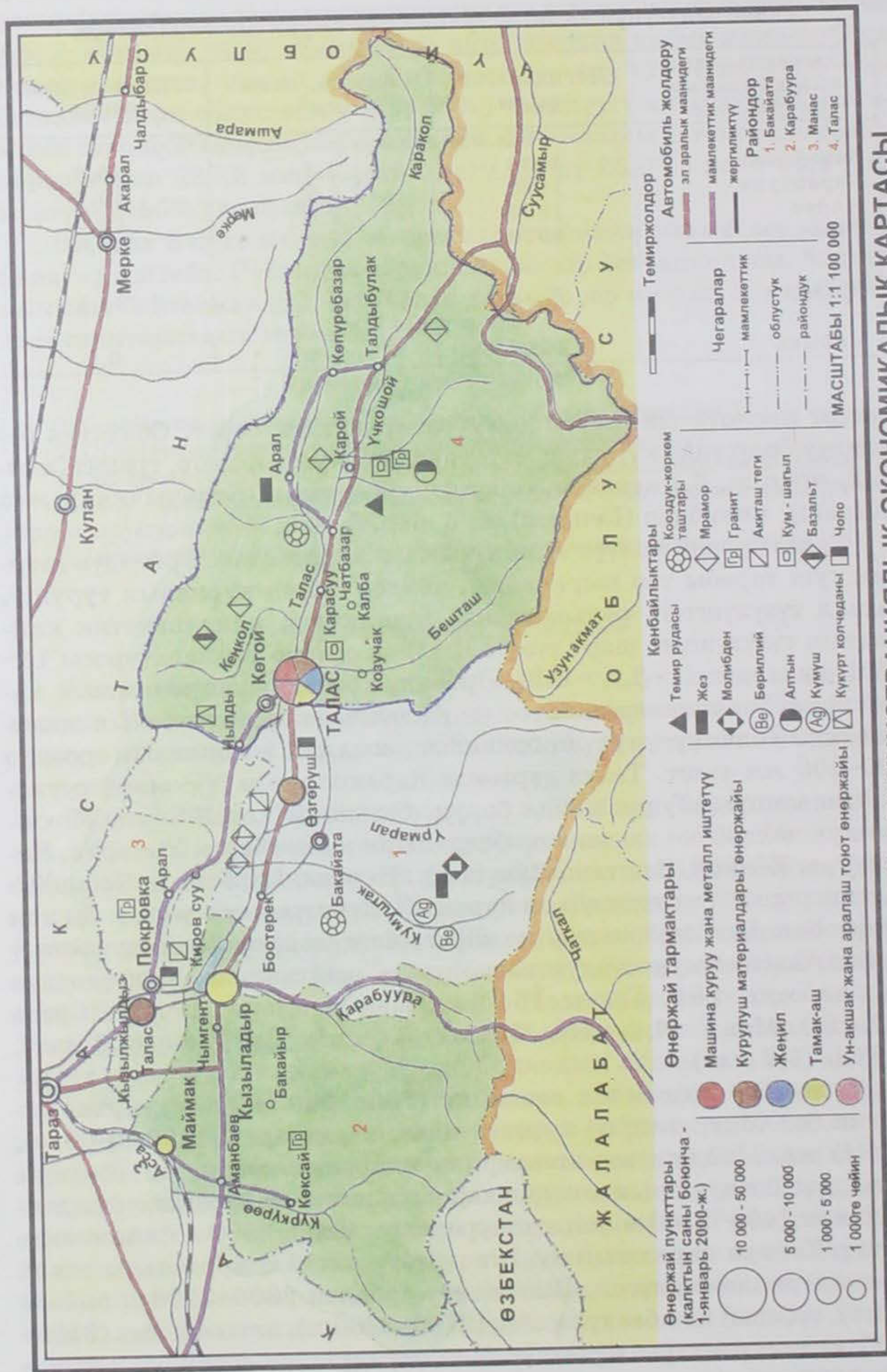
Талас облусунун администрациялык-аймактык бирдиктери

Администрация- лык-аймактык бирдиктери	Негизделген жылы	Аянты, мин км ²	Калкы, мин (2003)
Р а й о н д о р у			
Бакайата	1936	2,3	40,6
Карабуура	1930	2,9	59,5
Манас	1980	1,0	29,0
Талас	1930	5,2	51,6
Ш а а р ы			
Талас	8-к.	-	34,4
Ш а а р ч а с ы			
Маймак	1914	-	0,9

күкүрт кислотасын иштеп чыгууга мүмкүндүк берет. Облустун басымдуу бөлүгүндө курулуш материалдарынын (мрамор, гранит, акиташ, чопо ж. б.) кендери, ошондой эле темир (Балачычкан), жез (Андаш), молибден (Кепташ) ж. б. бар.

Талас өрөөнү мелүүн климаттык алкакта жатат. Өрөөндүн дээрлик туш тарабы тоо кыркалары, чөлдөр менен курчалып турушу, татаал түзүлүштөгү рельефи анда кургакчыл, континенттик климаттын түзүлүшүнө шарт түзөт. Июлдун орточо температурасы 15–23°C, январдыкы –6... –14°C. Өрөөндүн батышынан чыгышын карай жана тоо этектеринен тоо капталдарына өрдөгөн сайын жаан-чачындын өлчөмүнүн өсүшү байкалып, жылдык жаан-чачын өрөөндө 300–400 мм түзөт. Талас дарыясы Каракол жана Үчкошой сууларынын кошулушунан пайда болуп, батышты карай агып, Моюнкумдун чөлдөрүнө сиңип жок болот. Ири куймалары: Үрмарал, Карабуура, Кеңкол, Бешташ, Күмүштак, Нылды, Калба ж.б. Өрөөндүн батышында Асса суусунун оң курамы – Күркүрөө суусу агат. Эң ири көлү – Бешташ бөгөт көлдөрүнө кирет. Мөңгүлөрүнүн басымдуу бөлүгү Талас Алатоосунун түндүк капталында жайгашкан. Мөңгүлөрдүн жалпы саны 281, аянты 164,4 км²; эң ирилери: Вокруг Света (6,8 км²), Манас (6,4 км²), Музбел (3,6 км²), Күрүчкөл (3,8 км²), Акташ (3,6 км²).

Түздүктүү жарымчөл зонасына (700–1000 м бийиктикте) кадимки боз топурактары, кургак талаа, талааларга (1100–1600 м), жапыз жана айдөш тоо этектерине тоо-өрөөн коңур топурактары мүнөздүү. Тоонун ачык коңур жана кара коңур топурагы деңиз деңгээлинен 1400–2100 м, кара топурактары 2200–2600 м бийиктикте жатат. Тоонун каралжын күнүрт түстөгү токой топурактары токой массивдеринде өөрчүгөн. Шалбаалуу субальп 2800–3100 м бийиктикте), субальп шалбаалуу талаа (2700–3400 м), альп шалбаа (3100–4300 м) топурактары мүнөздүү. Чөл өсүмдүктөрү өрөөндүн чегинде 700–1000 м бийиктиктеги түзөндөрдө өсөт. Негизинен тениртоо шы-

ТАЛАС ОБЛУСУНУН АДМИНИСТРАЦИЯЛЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК КАРТАСЫ

багы, алатоо төөтаманы, жамбыл тыйын чанагы, тикенектүү эспарцет кезигет. Эфемер жана эфемероид өсүмдүктөрү жаз мезгилинде басымдуулук кылып, жайында негизинен шыбак өсөт. Талаа өсүмдүктөрү деңиз деңгээлинен 1000–2300 м бийиктиктерде жапыз жана орто бийиктиктеги тоолордо кеңири таралган. Өрөөндүн аймагында талаа өсүмдүктөрүнүн 40тан ашык түрү кезигет. Алардын ичинен аккылкан, бетеге, ыраң, шыбак, коңурбаш, кызылот өсүмдүктөрү басымдуулук кылат. Айрым жерлерде бадалдар кеңири таралган. Шалбаалуу талаа өсүмдүктөрү өрөөндүн аймагында 1800–2800 м бийиктикте өсөт. 2200–3000 м бийиктиктеги тоолордун тигирээк капталдарында карагай, көккарагай, арчадан турган токой (Бешташ, Үрмарал, Калба), ал эми Талас суусунун боюнда, Кеңкол капчыгайында бадал аралаш тал-теректүү токой өсөт. Карагай токойлорунун арасында шилби, ыргай, итмурун, табылгы бар. Шалбаа өсүмдүктөрү тоо капталдарында чакан аянттарда гана (Бешташ, Үрмарал, Нылды, Үчкошой) кезигет. Субальп шалбаасы 2600–3200 м бийиктикте, тоолордун түндүк капталдарында тогузтөбөл, казтаман, флёмистүү формациялар басымдуу. Ошондой эле шимүүр, чекилдек, алтай троллиусу кеңири таралган. 3000–3200 м бийиктиктен жогору альп шалбаасын доңузсырттуу формациялар, бетегелүү, бетеге-жылгамдуу өсүмдүктөр түзөт.

Талас өрөөнүндө, Талас шаарынын түндүк бөлүгүндө Талас мамлекеттик комплекстүү коругу, Кыргыз Алатоосунун түндүк капталында Киров мамлекеттик зоологиялык коругу уюштурулган. Жаратылыш комплексин сактоодо алардын мааниси зор.

Облуста республиканын калкынын 4,2% и (же 209,9 миң адам) жашайт (2003). Анын 35,3 миңи же 17,0% и шаар, 172,8 миңи же 83,0% и айыл калкы. Калк облустун аймактары боюнча бир кылка жайгашкан эмес. Анын 30% деңиз деңгээлинен 1400 мге чейинки бийиктикте, өзгөчө Тараз – Талас автомобиль жолунун боюнда отурукташкан. Калктын орточо жыштыгы: 1 км² жерге 18 адам (республикада – 24 адам) туура келет. Облустун борбору Талас шаарында 34,4 миң, Маймак шаарчасында 0,9 миң адам жашайт (2003). Ири кыштактар: Кызыладыр (10 миң адам), Покровка (6,9 миң), Бакайата (6,6 миң), Көгой (5,7 миң). Жалпы калктын 41,4% (86,1 миң адам) эмгек курагына жете элек жаштар, 51,9% (107,9 миң) эмгек курагындагылар, 6,8% (14,1 миң) эмгек курагынан өткөндөр.

Облус Кыргыз Республикасындагы экономикасы ортодон төмөнүрөөк деңгээлде өнүккөн чакан регион. 1991-жылдан экономикалык жана социалдык реформалар жүргүзүлүп, базар экономикасына багыт алынды. Натыйжада облустун экономикасынын тармактарына структуралык өзгөрүүлөр киргизилип, түрдүү менчиктеги жаңы ишканалар пайда болду. 2003-ж. мекеме-ишканалардын саны 1423кө (анын ичинен иштегендери 811) жеткен.

Облустун экономикасынын негизин, анын жаратылыш шартына ылайык айыл чарба тармагы ээлеп, кой, уй, жылкы багылып,

алардан азык-түлүктөр өндүрүлөт. Дыйканчылыкта негизинен дан эгиндери, тамеки, картошка, жашылча өстүрүлүп, кийинки жылдарда облуста канткызылча жана май өсүмдүктөрү эгиле баштады. Айыл чарба тармагында 2002-ж. 10 дыйкан чарба коллективи, 5 мамлекеттик чарба, 2 акционердик коом, 8 айыл чарба кооперативи, 7747 жеке дыйкан (фермер) чарбалары иштеген. 2001-ж. облустун айыл чарба тармагында 50,1 миң адам эмгектенип (республиканын 5,3%), азык-түлүктүн 66,0% и дыйканчылыктан жана 34,0% и мал чарбачылыгынан өндүрүлгөн. Облустун жалпы аянтынын 65,3% и же 745,9 миң га (республиканын 7,0%) айыл чарбасына жарактуу жерлер ээлейт. Анын 14,6% и же 108,7 миңи (республиканын айдоо аянтынын 8,8% и) айдоо, 0,3% и же 2,2 миңи (5,6%) мөмө-жемиш дарактары, 0,4% и же 2,7 миңи (1,6%) чөп чабынды жана 84,7% и же 631,7 миңи (6,8%) жайыт.

30-таблица

Облустун мал чарба продукцияларын өндүрүүдө райондордун үлүшү
(2002-ж.; % м-н)

	Эт	Сүт	Жумуртка	Жүн
Облус боюнча	100,0	100,0	100,0	100,0
анын ичинен:				
Бакайата району	20,6	22,0	17,7	26,2
Карабуура району	26,9	23,7	35,3	34,4
Манас району	22,9	19,7	22,2	14,0
Талас району	28,0	32,8	19,7	24,2
Талас шаары	1,6	1,8	5,1	1,2

Облуста 2001-ж. 100,4 миң га жерге эгин (республикадагы эгин аянтынын 8,3%), анын 54,1% же 54,3 миң гасына (8,0%) дан, 0,2% же 434 гасына (2,1%) тамеки, 1,9% же 3,2 миң гасына (8,4%) канткызылча, 12,1% же 12,1 миң гасына (16,4%) картөшкө, 4,5% же 4,5 миң гасына (9,2%) жашылча жана 24,6% же 24,7 миң га сына (9,2%) тоют өсүмдүктөрү эгилген. Ошондой эле 3,0 миң га жерге мөмө-жемиш бактары отургузулган. Дыйканчылыктан 2001-ж. 156,3 миң т дан (республиканын 8,6%), 0,4 миң т тамеки (1,7%), 49,2 миң т канткызылча (17,2%), 2,2 миң т май өсүмдүктөрүнүн уругу (3,7%), 204,3 миң т картөшкө (17,5%), 86,0 миң т жашылча (10,5%) жана 12,4 миң т мөмө-жемиш (7,7%) жыйналган.

Облустун бардык чарбаларында 2002-ж. 50,0 миң уй (республиканын 5,2%), 330,2 миң кой жана эчки (8,8%), 1,9 миң чочко (2,2%), 24,5 миң жылкы (6,9%) жана 162,2 миң үйкушу (5,0%) болгон. Айыл чарбада 2002-ж. 25,3 миң т тирүү салмактагы эт (республиканын 7,1%), 73,7 миң т чийки сүт (6,3%), 14,7 млн даана жумуртка (6,0%) жана 1,2 миң т жүн (10,3%) өндүрүлгөн.

Облустун дыйканчылыгынан түшүм жыйноодо аймактардын үлүшү
(2002-ж.; % м-н)

Администрация- лык-аймактык бирдиктери	Дан жана буурчак жыйноо	Картошка жыйноо	Жашылча жыйноо	Кант кызылча жыйноо
Облус боюнча, анын ичинен:	100,0	100,0	100,0	100,0
Бакайата району	31,6	14,9	11,8	25,7
Карабуура району	31,4	18,2	16,9	37,0
Манас району	18,3	5,9	49,6	31,6
Талас району	18,7	58,5	19,5	5,7
Талас шаары	-	2,5	2,2	-

Мал чарба азык-түлүктөрүнүн дээрлик бардыгын жеке менчикке тиешелүү чарбалар – калктын жеке чарбалары жана дыйкан (фермер) чарбалары өндүргөн.

Облуста өнөржай өндүрүшү республикага салыштырмалуу начар өнүккөн. 2001-ж. облуста чакан ишканаларды кошуп санаганда 44 өнөржай ишкана катталып, анын 13ү өзүнчө балансада турган. Алар өндүргөн өнөржай продукциялардын көлөмү 2002-ж. 320,9 млн сомду түзүп, облустун республикадагы үлүшү болгону 0,7% ке жеткен. Облустун өнөржайынын 90% тен ашык продукциясын тамак-аш, ун тартуу жана жем чыгаруу тармактары берет.

Негизги өнөржай продукциялары: эт (2002-ж. 51,0 т), быштак (197,0 т), малдын чалган майы (117,8 т), ун (10,9 миң т), өсүмдүк майы (27,7 т). Салыштырмалуу ири ишканалары: Таластагы ун жана жем чыгаруучу «Таласданазык» (2002-ж. 14,9 млн сомдук өнөржай продукциясын чыгарган), Карабуура районундагы «Арашан» (15,1 млн), Маймактагы «Максат» (7,6 млн), Таластагы «Талассүт» (2,3 млн) жана «Азык» (4,2 млн) акционердик коомдору. Өнөржай өндүрүшүнүн басымдуу бөлүгү Талас шаарында.

Талас облусундагы эл чарба жүктөрүн жана жүргүнчүлөрүн ташып, сырткы, ошондой эле ички экономикалык байланышты тейлөөдө негизги орун автомобиль транспортуна тиешелүү. 2002-ж. автомобиль транспорту менен 724,0 миң т жүк (республиканын 2,9%) ташылган. Негизги автомобиль жолдору: Тараз (Казакстан)–Карабуура–Талас–Чатбазар–Өтмөк (Суусамыр өрөөнү), Талас–Нылды–Покровка–Тараз, Карабуура–Жаныбазар–Алабука, Карабуура–Аманбаев–Шекер–Көксай. Облустун батыш чегинен Маймак шаарчасы аркылуу 17 кмге жакын темиржол өтөт. Бул жол сыртка жүк ташып чыгаруу жана жүк ташып алып келүүдө маанилүү. Ал темиржолду бойлой Өзбекстандан Бишкекке, андан ары Казакстандын экинчи борбору Алматыга чейин тез ташуучу куур (түтүк) транспорту дагы өтөт.

Облуста калкты туракжай менен камсыз кылуу, республиканын орточо көрсөткүчүнө салыштырганда 20,0%, балабакчадагы орундар менен камсыз кылуу 25,0%, ооруканадагы орундар жана врачтардын (10 миң адамга эсептегенде) саны 19,0% жана элди тиричилик жактан тейлөөнүн көлөмү (адам санына эсептегенде) 60,0% ке төмөн болгон. 2002–2003-окуу жылында облуста 55,2 миң окуучуну камтыган 110 жалпы билим берүүчү мектепте 3,7 миң мугалим иштеген. Алардын бирөө жатак мектеп, сабактарды тереңдетип окуткан 3 мектеп, бирөө лицей. Талас облусунда атайын адистик берүүчү 2 орто окуу жайында 1,0 миң студент окуп, аларда 70 мугалим иштеген. 2002–2003-окуу жылында облустун жогорку окуу жайында 4,2 миң студент окуп, 121 окутуучу иштеген.

Саламаттык сактоо тармагында 4 райондук, 9 участкалык, облустук оорукана, согуш ардагерлерин дарылоочу оорукана, 21 айылдык врачтык амбулатория, 4 фельдшер-акушердик пункт, 4 санитариялык-эпидемиологиялык станция, наркологиялык диспансер, 2 бейтапкана ж. б. медицина мекемелери иштейт. Облус боюнча 411 дарыгер, 2033 медициналык орто билимдүү адис иштеген.

2000-ж. облуста 74 китепкана иштеп, аларда 894 миң нускада китеп, журналдар болуп, 27 клуб жана маданият ишканалары, 3 музей иштеген. 1991-жылдан «Талас турмушу» деген облустук гезит жана райондук гезиттер чыгып турат. 1992-жылдан облустук жергиликтүү телекөрсөтүү эфирге чыгат. Радио уктуруу жумасына 4 жолу 45 мүнөттөн жүргүзүлөт. Ар жекшемби сайын «Талас таңшыйт» республиканын аймагына уктурулат.

Облустун аймагында коло дооруна тиешелүү Ташдөбө, Кызылсай, Бешташ, Желедөбө, Ташарык көрүстөндөрү, Кеңкол байыркы көрүстөнү (б.з.ч. 3–2-к.), Үчбулак бекетинин жанындагы шаар чалдыбары, эпиграфикалык эстеликтерден Кыргыз Республикасынын улуттук Талас байыркы жазуу эстеликтери (таштын бетине байыркы түрк жазуусу чегилген; Айыртамой өндүрү), архитектуралык эстеликтерден «Манас ордосу» комплекси (Манастын күмбөзү, «Манас» музей коругу, «Манас» музейи, мечит ж.б.), байыркы археологиялык жана архитектуралык эстеликтер бар. Облуста туризмдин өнүгүшүнө жаратылыш байлыгы, тоо туризмдин, альпинизмди, мергенчиликти уюштурууга шарт түзөт.

VIII. 6.1. ТАЛАС ШААРЫ

ТАЛАС (1877–1913-ж. – Акчий, 1913–1944-ж. Дмитриевка аталган) – шаар (1944-жылдан), Талас облусунун борбору. Бишкек шаарынан 361 км түштүк-батыш тарапта, Жамбыл темиржол бекетинен (Казакстан) 90 км. Жолдор тоому. Калкы 34,4 миң (2003).

Талас өрөөнүнүн борбордук бөлүгүндө, деңиз деңгээлинен 1280 м бийиктикте, Талас дарыясынын сол жээгиндеги түздүктө жайгашкан. Июлдун орточо температурасы 19–20°C, январдыкы –6....–6,8°C. Жылдык жаан-чачыны 300–400 мм.

Калкы көп улуттуу, негизинен кыргыздар (91,4%), орус (11,9%), украин (12,0%), немец (1,1%) ж. б. улуттун өкүлдөрү жашайт.

Талас – облустун эң ири экономикалык борбору. Мында тамак-аш, женил, курулуш материалдар өнөржай ишканалары бар. Тамак-аш өнөржайы жергиликтүү айыл чарба сырьёсунун базасында иштейт. 2002-ж. облуста өндүрүлгөн өнөржай продукциясынын 71,0% ин Талас шаарынын өнөржай ишканалары чыгарган. Өнөржайынан «Таласданазык» (2002-ж. 14,9 млн сомдук продукция өндүргөн), «Азык» (4,2 млн), «Талассүт» (2,3 млн) акционердик коомдору, «Таласалко» жоопкерчилиги чектелген коому (1,3 млн сом), ошондой эле кыш чыгаруучу, буткийим жана кийим тигүүчү ж. б. чакан өнөржай ишканалары иштейт.

Шаарда автомобиль жолунун мааниси чоң. Шаар Суусамыр өрөөнү, Өтмөк ашуусу аркылуу өткөн Талас–Бишкек автомобиль жолунун боюнда жайгашкан. Талас автотранспорт ишканасы, «Талас» акционердик коому (автобаза), автобекет облустун калкын транспорт менен тейлейт. Автомобиль жолу аркылуу Бишкек, Тараз шаары жана республиканын, Казакстандын, Өзбекстандын башка райондору, шаарлары менен катташат. Аба жолу аркылуу Бишкек менен байланышат.

Талас шаарындагы 7 орто мектепте 4,5 миңдей окуучу окуп, 467 мугалим эмгектенет. 9 балабакчада 1000ден ашык бала тарбияланат. Балдар чыгармачылыгынын борбору, балдар менен өспүрүмдөрдүн спорт мектеби, А. Огомбаев аты. шаардык балдар музыкалык мектеби, медицина окуужайы, айыл чарба техникуму, кесиптик-техникалык окуужайы, түрк лицейи (2003) бар.

Шаарда жер таануу музейи, маданият үйү, 2 миң орундуу «Жаштык» стадиону, шаардык эс алуу паркы, аэропорт тарапта «Жеңиш» паркы бар. Эс алуу паркына Улуу Атамекендик согушта курман болгондорго эстелик тургузулган. Талас суусун бойлой өскөн токой тилкеси шаардыктардын эс алуучу жайына айланган.

Талас шаарынан 22 км түндүк-чыгышта Манастын күмбөзү жана Кароолдөбө орун алган. Ал жерде улуттук «Манас Ордо» комплекси курулган. Шаардагы облустук басмаканада облустук «Талас турмушу» гезити, райондук гезиттер басылат. Шаардык «Таласский вестник» коомдук-саясий гезити орус тилинде чыгарылат.

Эки оорукана, шаардык балдар консультациясы, шаардык борбордук бейтапкана, үч диспансер (тери-венерологиялык, учукка каршы, психонаркологиялык), облустук стоматологиялык бейтапкана, санитариялык-эпидемиологиялык станция, ден соолук борбору, үйбүлөлүк дарыгерлер топтору иштейт.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Талас өрөөнүнүн географиялык абалына жана жаратылыш ресурстарына чарбачылык жактан баа бергиле.
2. Айыл чарбасынын адистешкен тармактары кайсылар?
3. Өнөржайдын өнүгүү деңгээли кандай ?

VIII. 7. ЧҮЙ ОБЛУСУ

Чүй облусу Кыргызстандын түндүк бөлүгүн ээлейт. Түндүгүнөн жана батышынан Казакстан, түштүк-батышынан Талас, түштүгүнөн Жалалабат, Нарын, чыгышынан Ысыккөл облустары менен чектешет. Облуста 8 администрациялык район (Аламүдүн, Жайыл, Кемин, Москва, Панфилов, Сокулук, Чүй, Ысыката), 4 шаар (Токмок, Кант, Карабалта, Шопоков), 5 шаарча (Актүз, Борду, Кайыңды, Кемин, Орловка), 105 айыл өкмөтү, 327 кыштак бар. Облустун чегинде республиканын борбору - Бишкек ш. жайгашкан.

Аянты 20,2 миң км². Калкы 758,1 миң (2003). Борбору – Токмок ш. (2003). 1939-жылга чейин облустун азыркы чегинде түрдүү администрациялык-аймактын системалары (округ, кантон, болуштук ж. б.) болгон. 1939-1959-ж. Фрунзе облусу; 1959–1990-ж. республикага тике баш ийген райондор, 1990-жылдын Чүй облусу.

Облустун аймагын Чүй, Чоң Кемин жана Суусамыр өрөөндөрү, ошондой эле аларды чектеп жаткан Иле, Кыргыз, Күнгөй, Талас Алатоолорунун, Суусамыр, Жумгал кыркатоолорунун капталдары түзөт. Абсолюттук бийиктиги 550 мден (Чүй өрөөнүнүн Камышановка кыштагы туштагы түндүк четжакасы) 4895 мге чейин (Кыргыз Алатоосундагы Аламүдүн чокусу). Облустун аймагынын басымдуу бөлүгүн Чүй өрөөнү ээлейт. Өрөөн негизинен түндүк-батышты карай эңкейиш келип, батыш жана ортоңку бөлүктөрү Чүй дарыясына жакындаганда дээрлик жайык түздүккө айланат. Андан жогору адырлар жана дөңсөөлөр (айрыкча Бишкек шаары тушта), этек тоолор көтөрүлүп турат. Алардын 1-тилкеси Аларча, Аламүдүн жана Норус сууларынын өрөөндөрү менен тилмеленет, айрым дөңсөөлөрдү – Бешкүнгөй (бийиктиги 1150 мге чейин), Басбөлтөк (1400 м), Шоробашат (1750 м) ж. б. пайда кылат. Андан түштүгүрөөк, этек тоолордон бийигирээк этектоо-дөбө-дөңсөөлөрдүн 2-тилкеси созулуп жатат. Аларды 1-тилкеден кеңдик багытта жаткан Байтик өрөөнү бөлүп турат. Кыргыз Алатоосунун капталдары асимметриялык түзүлүштө: түштүк капталдары кыска жана тик, түндүгү жазы, айрым айрыктары 20 кмге жетип, өрөөн капчыгайлуу; ирилери: Ашмара, Карабалта, Аксуу, Сокулук, Аларча, Аламүдүн, Ысыката, Кегети, Шамшы, Коңорчок, Байдамтал, Түндүк жана Чыгыш Каракол ж. б. 3500 м бийиктиктен жогору аска-таштуу, кар-мөңгүлүү алкак башталат.

Чүй өрөөнү чыгышта Кичи Кемин жана Иле Күнгөй Алатоолорунун аралыгындагы Чоң жана Кичи Кемин өрөөндөрүнө өтөт. Аталган тоолор чыгышта бири-бирине жакындашып, Кемин-Челек тоо тоомун пайда кылат. Чоң Кемин өрөөнүнүн чыгышында Көгойрок жайлоосу бар. Ал эми облустун түштүк бөлүгүн Кыргызстандагы ири жайлоолордун бири Суусамыр өрөөнү ээлейт. Ал деңиз деңгээлинен 2000–3200 м бийиктикте жайгашкан.

Чүй облусунун администрациялык-аймактык бирдиктери жөнүндө
жалпы маалымат

Администрациялык-аймактык бирдиктери	Негизделген жылы	Аянты, миң км ²	Калкы, миң (2002)
Р а й о н д о р у			
Аламүдүн	1940	1,5	122,4
Жайыл	1927	3,2	95,5
Кемин	1936	3,5	52,3
Москва	1965	1,5	81,7
Панфилов	1977	5,0	44,5
Сокулук	—	2,0	133,9
Чүй	1927	1,6	45,6
Ысыката	1977	1,9	128,9
Ш а а р л а р ы			
Кант	1929	0,786 га	21,4
Карабалта	—	0,320 га	43,6
Токмок	1825	0,56 га	58,6
Шопоков	1939	0,53 га	8,9
Ш а а р ч а л а р ы			
Актүз	1938	0,094 га	0,9
Борду, Кашка	1929	—	0,3
Кайыңды	1917	—	8,9
Кемин, Быстровка	1912	0,617 га	11,0
Орловка, Талдыбулак	1910	0,22 га	9,0

Кенбайлыктарынан алтын (Талдыбулак, Далпран, Камоотөр), темир, титан, хром, никель, коргошун, цинк, сейрек кездешүүчү элементтер (Актүз) бар. Металл эмес кендер да арбын: кум, чопо, мергель, туз, тальк, гранит-сиенит, акиташ теги, мрамор, гранит, кварцит. Тектоникалык жаракаларга тутумдаш жерлерден минералдуу, ысык суулар жер бетине агып чыгат (Ысыката, Аламүдүн, Аксуу капчыгайларында).

Түндүгүндөгү түзөң бөлүгүнүн климаты континенттик, кургак, жайы ысык, кышы мелүүн, суук. Июлдун орточо температурасы 17–25°C, январдыкы –7°C. Жылдык орточо жаан-чачыны 270-400 мм. Бийик жайгашкан Суусамыр өрөөнүндө июлдун орточо температурасы 13–14°C, январдыкы –20...–21°C, жылдык жаан-чачыны 350–370 мм. Тоо капталдарында бийиктеген сайын абанын температурасы төмөндөп, жаан-чачындын (айрым тоолордун түндүккө жана батышка караган капталдарында) өлчөмү арбыйт. Кыргыз Алатоосунда жалпы аянты 520 км² жеткен 582 мөңгү бар, көбү борбордук бөлүгүндө. Чоң Кемин суусунун башы да мөңгү чордону.

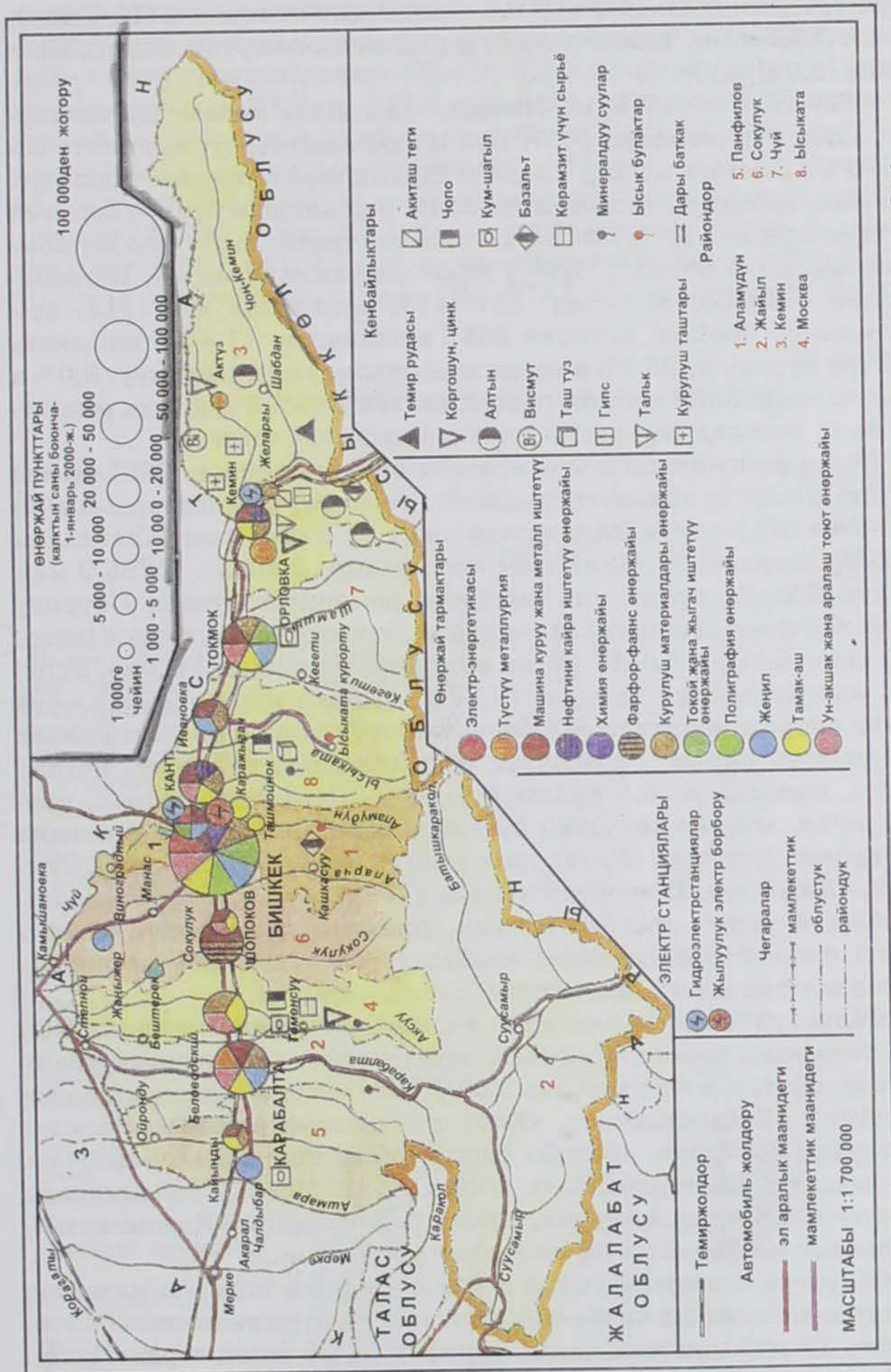
Суулары негизинен Чүй, Нарын дарыяларынын алабына кирет. Чүй дарыясы Боом капчыгайынан чыгабергенде ага оң тараптан Чоң жана Кичи Кемин суулары кошулат. Кыргыз Алатоосунун түндүк капталынан Чүйдүн сол куймалары – Шамшы, Кегети, Ысыката, Аламүдүн, Карабалта ж. б. суулар агып түшөт. Азыркы кезде алар

сугатка толук пайдаланылгандыктан Чүй дарыясына жетпейт. Суусамыр суусу Көкөмеренге куят. Чүй өрөөнүндө ири ирригациялык курулмалар – суусактагычтар (Чөмүч плотинасы, Төмөнкү Аларча ж.б.), каналдар (Чыгыш, Батыш жана Түштүк Чоң Чүй) бар.

Топурак-өсүмдүктөрүнө бийиктик алкактуулук мүнөздүү. Чүй, Кичи жана Чоң Кемин өрөөндөрүнүн түзөң бөлүктөрүндө, тоо этектериндеги тилкелерде боз жана ачык коңур топурактуу жарымчөл-кургак талаа алкагы басымдуу. Мында табигый өсүмдүктөрдөн шыбак-эфемерлүү жарым чөл, шыбак-дан өсүмдүктүү, бетеге-шыбактуу талаа, саздуу шалбаа, камыш жана бадалдуу (чычырканак, бөрүкарагат, итмурун) жерлер кездешет. Тоо этектерин, жапыз жана орто бийиктеги тоо капталдарынын көп бөлүгүн коңур, кара жана каралжын, күрөң шалбаа, топурактуу талаа жана токой-шалбаалуу талаа алкактары ээлейт. Тоо этектеринде негизинен бетегелүү жана түктүү буудайык, аркыл чөптүү талаа, андан жогору шалбаалуу талаа жана бийик тоо шалбаасы тараган. Күнгөйлөрүндө талаа өсүмдүктөрү, тескейлеринде шалбаа, бадал жана сейрек токой басымдуу. Тоо капталдарынын түндүк экспозицияларында (1300 мден жогору) бадалдар (итмурун, табылгы, бөрүкарагат ж. б.) өсөт; токой да бар. Кыргыз Алатоосунун капчыгайларында, Чоң Кемин өрөөнүндө карагай, арча, кайың, четин ж.б. өскөн токойлор кездешет. Суусамыр өрөөнүнүн көп бөлүгү коңур жана ачык коңур топурактуу келип, тоолуу талаа ландшафты (бетеге, түктүү буудайык, доңузсырты, шыбак ж.б. өсүмдүктөр) мүнөздүү, 2400 м бийиктиктен жогору субальп шалбаасы жана шалбаалуу талаасы мүнөздүү. Альп шалбаасы 2800 м бийиктиктен башталып, доңузсырты, аркыл чөп өсөт. Субальп жана альп шалбааларында негизинен бетеге басымдуу; бадалдардан кодоо четин, итмурундун айрым түрлөрү, жапалак арча өсөт. 3600 мден жогору кар, мөңгүлүү аскалуу зона жатат.

Чүй облусунда республиканын калкынын 16,0% и жашайт (Бишкек шаарынын калкын кошпогондо). Калктын жайгашуусунун орточо жыштыгы кыйла жогору: 1 км² жерге 38 адам туура келет. Чүй өрөөнү аркылуу батыштан чыгышты карай өткөн Чалдыбар–Бишкек–Балыкчы автомобиль жана темиржол магистралдарын бойлой калктуу айыл-кыштактар жыш жайгашкан.

Шаар калкы 160,1 миң (жалпы калктын 21,1%), калган 598,0 миңи (78,9%) айыл-кыштакта жашайт. Облустун калкы көп улуттуу: 46,3% кыргыздар, 29,6% орустар, 6,2% дунгандар, 2,8% украиндер, 2,3% казактар, 1,9% өзбектер, 1,9% уйгурлар, 1,4% немистер, 7,6% калган улуттар. Шаарлары: Токмок (56,6 миң адам), Карабалта (43,6 миң), Кант (21,4 миң), Шопоков (8,9 миң); шаарчалары: Кемин (11,0 миң), Орловка (9,0 миң), Кайыңды (8,9 миң), Актүз (0,9 миң), Борду (0,2 миң). Чүй облусунда калктуу ири кыштактар арбын. Алар: Сокулук (22,6 миң адам), Беловодский (21,1 миң), Новопокровка (18,1 миң), Новопавловка (15,3 миң), Лебеди-

ЧҮЙ ОБЛУСУНУН АДМИНИСТРАЦИЯЛЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК КАРТАСЫ

новка (15,1 мин), Чүй (12,2 мин), Александровка (11,9 мин), Аламүдүн (11,3 мин), Ивановка (15,1 мин), Военноантоновка (10,8 мин), Ленин (10,1 мин), Төмөнкү Аларча (9,3 мин), Аксуу (9,2 мин), Панфилов (8,3 мин) ж. б.

Облуста 2002-ж. 5819 ишкана, уюм жана мекемелер катталган, анын иштегендери 2657. Бул ишканалар түрдүү менчикте болуп, э к о н о м и к а н ы н дээрлик бардык тармактарына тиешелүү. Мисалы, жогоруда белгиленген 5819 ишканын 8,9% (иштеген ишканалардын 13,9%) мамлекеттик менчикте, 4,7% (9,1%) коммуналдык жана 86,4% (77,6%) жеке менчикке таандык. Ишканалардын 4959 (2018) чакан, 567 (415) орто жана 293 (214) ири ишканалар. 2002-ж. иштеген 2657 ишканын 17,4% и өнөржай, 12,2% и курулуш, 25,7% и соода жана коомдук тамактануу, 8,0% и турмуш тиричилик жактан тейлөө, калган 23,1% и даярдоо, ремонттоо ж. б. социалдык жактан тейлөө багытында иштеген.

Облус республикадагы өнөржайы өнүккөн регион. 2001-жылы облуста жогоруда айтылган өнөржайга тиешелүү ишканалардын ичинен 140ы өзүнчө балансада иштеп, анда 19,2 миң (республикадагы жумушчулардын 22,4% и) адам эмгектенип, 2001-ж. 15786,9 миң сомдук (32,4%) продукция чыгарып, региондун ичинен 1-орунду алган. Өнөржайдын негизги тармактары: түстүү металлургия (өнөржай продукциясынын 67,3% ин өндүрөт), тамак-аш (17,3%), курулуш материалдарын чыгаруу (6,2%), машина куруу (2,5%) жана жеңил өнөржайлары (1,5%). Өнөржай продукцияларынын ичинен тазартылган алтын (Карабалта), сейрек кездешүүчү түстүү металл (Актүз, Орловка ж. б.), кабель буюмдары (Кайыңды), айнек, картон, кагаз, жүндөн токулган буткийимдер (Токмок), шифер жана асбоцемент түтүктөрү (Кант), линолеум (Кемин шаарчасында), кумшекер (Кайыңды, Шопоков) облуска гана таандык. Булардан башка облуста электр энергия (Кемин, Аламүдүн райондору), цемент (Кант), байпак (Лебединовка), колбаса, сүт, ун, макарон, жашылча консервалары, жүзүм шараптары ж. б. чыгарылат.

Облустун өлкөгө белгилүү эң ири өнөржай ишканалары: Карабалтадагы тоокен комбинаты мамлекеттик акционердик коому (2000-ж. облустун өнөржайынын 60,0% тен көбүрөөк продукциясын өндүргөн), «Кайыңдыкант», «Кант цемент-шифер комбинаты» акционердик коомдору, «Бакай» биргелешкен ишканасы, Карабалта шаарындагы «Авторемзавод» (120,0 млн), Москва районундагы «Аксүт» (82,8 млн), «Айнек», Кемин районундагы «Химия-металлургиялык комбинаты» акционердик коомдор ж. б.

Облустун экономикасында а й ы л ч а р б а тармагы маанилүү орунду ээлейт. Айыл чарба өндүрүшү көп түрдүү менчикте. 2002-ж. облуста 13 мамлекеттик чарба, агрофирма, 25 акционердик коом, 94 коллективдүү дыйкан чарба бирикмеси, 40 кооператив жана 30 миңден ашык дыйкан чарбалары болгон. Айыл чарбасынын адис-

тешкен негизги тармактары: дыйканчылыкта – дан эгиндерин, кант кызылчаны жана анын уругун, беде уругун, ошондой эле жашылча өстүрүү, мал чарбачылыгында – сүт багытындагы уй чарбасы, чочко жана канаттууларды асыроо. Облустун бардык формадагы айыл чарба ишканаларында 2001-ж. 143,5 миң адам эмгектенип (республиканын айыл чарбасында иштеген калкынын 15,2%и), 14117 млн сомдук (29,5%) азык-түлүк өндүрүлгөн. Облустун жалпы аянтынын 65,6%и же 1324,4 миң га жери айыл чарбага пайдаланууга жарактуу жер (2002). Анын 421,1 миң гасы айдоо (айыл чарбага жарактуу жердин 31,8%и), 9,4 миң га мөмө-жемиш ж. б. дарактар (0,7%), 20,9 миң гасы чөп чабынды (1,6%), 872,6 миң гасы жайыт (65,9%).

33-таблица

Өнөржайда өндүрүлгөн негизги продукциялар

	Өлчөм бирдиги	2001-ж.	2002-ж.	2002-ж. өндүрүлгөн продукциянын республикадагы үлүшү, % менен
Эт ж-а эт азыктары	тонна	481,2	490,1	21,6
Мал майлары	тонна	963,3	524,1	36,8
Өсүмдүк майы	тонна	374,4	311,4	3,3
Колбасалар	тонна	421,3	409,3	62,9
Сырдын бардык түрү	тонна	530,9	561,0	26,6
Сүт азыктары	миң тонна	3,3	1,5	75
Кондитердик азыктар	миң тонна	1,8	2,9	50,9
Кумшекер	миң тонна	30,5	51,0	100,0
Дан уну	миң тонна	85,7	49,6	17,6
Арак ж-а ликер	миң литр	4072,0	7077,2	29,6
Жүзүм шарап	миң литр	873,0	1033,8	52,8
Шампан	миң литр	78,0	122,5	32,0
Пиво	миң литр	1292,0	2121,3	29,9
Кездемелер	миң м ²	-	6,7	0,1
Тор-байпак буюмдары	миң жуп	1427,3	614,9	13,9
Цемент	миң тонна	466,5	532,8	100,0
Шифер ж-а асбест цементтен жасалган буюмдар	миң тонна	213,4	224,0	100,0
Кыш	миң даана	32,7	27,1	42,6
Линолеум	миң м ²	18,8	-	-
Бетондон жасалган курулуш буюмдары	миң м ²	15,2	1,5	1,9
Турак жайлардын электр жылыткычтары	даана	7,0	208	9,9
Эмерек	млн сом	4,4	1,2	0,6
Картон	тонна	162,0	155,0	100,0
Гигиеналык кагаздар	миң тонна	1,6	1,8	100,0
Келки айнек	миң м ²	-	5491,0	100,0

2001-ж. облуста 387,0 миң га жерге эгин эгилип (республиканын 32,1%), анын 221,4 миң гасын дан эгиндери (республикадагы дан эгиндин 32,6%и), 20,5 миң гасын канткызылча (91,1%), 12,3 миң гасын картошка (16,7%), 20,9 миң гасын жашылча (47,8%), 100,8 миң гасын тоют өсүмдүктөрү (37,4%), калган 10,6 миң гасы коон, дарбыз, ашкабак жана май өсүмдүктөрү. Дыйканчылыкта 2001-ж. 642,0 миң т дан эгиндери, 255,7 миң т кант кызылча, 192,5 миң т картошка, 345,2 миң т жашылча, 41,6 миң т бакча азыктары, 25,0 миң т мөмө-жемиш жана 5,9 миң т жүзүм даярдалган.

2001-ж. облустун бардык чарбаларында 193,2 миң уй (республикадагы уйдун 20,0%и), 332,4 миң кой жана эчки (8,9%), 62,9 миң чочко (72,6%), 39,6 миң жылкы (11,2%), 1363,4 миң (42,0% уйкушу болуп, алардан 53,8 миң т союлган салмактагы эт (21,0%), 117,3 миң даана жумуртка (51,5%) өндүрүлгөн. Мал чарба азыктүлүктөрүн өндүрүүнүн негизин жеке менчик формасына тиешелүү болгон дыйкан фермер чарбалары жана калктын жеке чарбалары түзөт. Алардын үлүшү 2001-ж. эт өндүрүүдө 95,0%, сүт саап алууда 90,0%, жумуртка алууда 92,0% жана жүн кыркууда 98,9%ти түзгөн.

Чүй облусунда 270 км темиржол (Чалдыбар – Бишкек–Балыкчы) болгонуна карабастан, ички жана тышкы экономикалык байланыш түзүүдө автомобиль транспорту негизги орунда турат. Облус чегинде автомобиль жолунун жалпы узундугу 3,4 миң км болуп, анын ичинен 3,0 миң кмне асфальт төшөлгөн. Негизги автомобиль жолдору: Бишкек – Ош, Чалдыбар – Карабалта – Бишкек – Токмок – Балыкчы, Бишкек – Карабалта – Сосновка – Тунук (Суусамыр өрөөнү), Бишкек – Манас (аэропорт) – Камышановка, Бишкек–Алматы ж.б. «Манас» аэропортунан чет өлкөлөргө жана республиканын ичиндеги 40ка жакын шаар, айылдарына самолёт каттайт. Облустун батыш бөлүгүндөгү шаарларга жана ири айылдарга Мубарек–Бишкек–Алматы газ куурунун (түтүктөрүнүн) тармактары жеткирилген.

Облуста 2001-ж. 56 балабакча иштеп, аларда 5,0 миндей бала тарбияланган; 20 медициналык мекеме иштеп, калктын 10 миң адамына 47 койка туура келип (Кыргызстанда 66), 21 (28) доктордарыгер, 49 (71) орто медперсонал тейлеген. 2000–2001-окуу жылында жогорку окуу жайында 1,4 миң студент окуп, 62 окутуучу иштеген. Облустун 7 атайын орто окуу жайында 3,7 миң окуучу окуп, 291 мугалим эмгектенген. 23 кесиптик-техникалык окуу жайларында 4,9 миң окуучу болгон. 2000–2001-окуу жылында облуста 313 жалпы билим берүүчү мектепте 155,9 миң бала окуп, 9,2 миң мугалим иштеген. Алардын ичинен 2 балдар үйү (245 орун), жетим же кароосуз калган балдар үчүн 5 жатак-мектеп (1645 орун) болгон. Алардан башка облуста жалпы тарбия берүүчү 4 жеке менчик мектептен үчөө орто, бирөө башталгыч мектеп, аларда 671 бала окуган. Окуучулардын 39,9%и кыргыз, 60,0%и орус жана 0,1%и өзбек тилдеринде билим алат. Чүй облусунда Шаршен атындагы куудулдар театры, 44,3 миң орундуу 255 клуб жана маданият үйлөрү,

3191,75 миң нуска китеби бар 224 китепкана иштеген. Облустук 2 гезит (кыргызча, орусча), бир нече райондук гезиттер чыгат. «Сарезен» информациялык-публицистикалык радиоуктуруу программасы биринчи жолу эфирге 1991-ж. 2-декабрда чыккан. «Көз ир- мемде Сарезен» телекөрсөтүү программасы 1993-жылдан берилет.

Облустун жеринин табияты кооз, минералдуу жана жылуу сууларга бай. Алар даарылануучу жана дем алуучу жайларды, туризмди, ошондой эле эл аралык альпинизмди уюштурууга өтө ыңгайлуу. Алардын ичинен Ысыката жылуу суу дарылануу үчүн, «Аларча» улуттук табият паркы эс алуу жана альпинизм үчүн пайдаланылууда. Булардан башка Карабалта, Аксуу, Сокулук, Аламүдүн, Кегети, Шамшы, Чон Кемин ж. б. кооз капчыгайлар туристтер үчүн ыңгайлуу. Облустун чегинде эң байыркы археологиялык эстеликтер – таш доорунун Георгиевка дөбөсү, Аламүдүн тургун жайы, коло доорунун Кайыңды, Жайылма тургун жайлары, сак-усун мезгилине таандык тургун жайлар (Карабалта), орто кылымдын археологиялык жана архитектуралык эстеликтеринен Ашмара, Суйаб, Невакет, Баласагын, Акбешим ж. б. шаар чалдыбарлары, ошондой эле түрк этносун чагылдырган балбалдар ж. б. сакталган.

VIII.7.1. Облустун шаарлары

КАНТ – Ысыката районундагы шаар (1985-жылдан), райондун борбору (1998-жылдан). 1929-ж. айыл катары негизделген. Бишкек шаарынан 20 км, «Манас» аэропортуна 45 км, облустун борбору Токмоктон 40 км аралыкта, Бишкек–Балыкчы автомобиль жана темиржолдорунун боюнда; темиржол бекети. Аянты 78,6 га. Калкы 21,4 миң (2002). Кант Чүй облусунун өнөржайлуу борборунун бири. Шаарда 9 ири өнөржай ишканасы бар: «Кант цемент-шифер комбинаты» акционердик коому, «Абдышата», «Кантсүт», «Блиц-1» жоопкерчилиги чектелген коомдору, тажрыйба-ремонт-эксперименттик-механикалык жана нан заводдору, Кант окуу-өндүрүштүк ишканасы, «Даназык», «Канттипография» акционердик коомдору. Шаарда 5 орто мектеп, 5 балабакча, музыкалык мектеп, китепкана, лицей, бейтапкана, оорукана, балдардын кардио-ревматология санаторийи, кесиптик-техникалык окуу жайы иштейт.

КАРАБАЛТА – Жайыл районунун борбору 1975-жылдан шаар; темиржол бекети. Чүй өрөөнүндө, Карабалта суусунун боюнда, Бишкек–Тараз (Казакстан)–Ташкен (Өзбекстан) автомобиль жолунда, Бишкек шаарынан 62 км, облустун борбору Токмок шаарынан 122 км батыш тарапта, деңиз деңгээлинен 780 м бийиктикте жайгашкан. Коштегирмен шаарчасы менен Калинин кыштагынын бир бөлүгүнүн кошулушунан пайда болгон. Аянты 320,1 га. Калкы 43,6 миң (2002); кыргыз, орус, украин, өзбек, немис, казак ж.б. улуттар жашайт. Карабалта Чүй облусунун батыш бөлүгүндөгү ири

өнөржай түйүнү. Облусута өндүрүлгөн өнөржай продукциясынын 70% и Карабалта шаарына таандык. Шаарда 11 орто, 2 башталгыч, 2 жатак мектеп, музыкалык жана спорттук мектеп, 2 кесиптик лицей, тамак-аш жана медициналык окуу жайлары, Техникалык университеттин филиалы, Чүй университетинин окуу-консультациялык пункту, Хизрети Осмон атн. Ислам дини боюнча жогорку окуу жайы, христиандардын диний окуу мектептери, 3 бейтапкана (анын бири тишти дарылоочу), 2 оорукана, 2 санитария-эпидемиологиялык станция, 2 маданият үйү, китепкана, музей, 2 кинотеатр иштейт.

ТОКМОК – Чүй өрөөнүндөгү Бишкектен кийинки 2-ири шаар; темиржол бекети. 1867-ж. Токмок уездинин борбору катары шаар статусун алган. 2003-жылдан Чүй облусунун борбору Кыргызстандын өнөржайлуу ири шаарларынын бири. Чүй облусунун чыгыш бөлүгүндө, Чүй дарыясынын сол жээгинде, Чалдыбар–Бишкек–Балыкчы темир жана автомобиль жолдорунун боюнда, өлкөнүн борбору Бишкек шаарынан 60 км, «Манас» аэропортунан 90 км чыгыш тарапта жайгашкан. Аянты 5,6 миң га. Калкы 58,6 миң (2002). Шаар жайгашкан жер негизинен түзөң, деңиз деңгээлинен 800–815 м бийиктикте жайгашкан. Январдын орточо температурасы -5°C , июлдуку $20-26^{\circ}\text{C}$. Жылдын жаан-чачыны 300-400 мм.

Шаар калкы көп улуттуу: кыргыз 32,5%, орус 29,5%, дунган 15,9%, өзбек 8,5%, казак 2,8%, уйгур 2,8% ж.б. улуттар 8,0%.

Токмоктун аймагын биздин заманга чейин сактар, андан кийин усундар, кийинчерээк көчмөн түрк уруулары, анын ичинен кыргыздар мекендеген. Токмок шаары жайгашкан аймак байыркы жана орто кылымдардагы тарыхый эстеликтерге бай. Чүй (анын ичинен Токмок) аркылуу Улуу Жибек жолунун бир тармагы өтүп, бул аймакта өнүккөн ири шаарлар пайда болгон. 1825-ж. Кокон хандыгынын Токмок чеби, 1862-ж. орус чеби курулган. 1866-ж. Токмок уездинин борбору катары шаар статусун алган. 1870-ж. Токмоктун калкы 3 миңге жеткен. 1878-ж. Чүй суусундагы муз үйөрлөрүнөн Токмокту суу каптап, көп үйлөр бузулган. Ушул себептен 1878-ж. уезддин борбору Бишкекке көчүрүлүп, Токмок болуштуктун борбору болуп калган. Шаарда 1870-ж. 1-башталгыч мектеп орус тилинде ачылган. 1897-ж. 2 класстан турган орус жергиликтүү мектеби ачылып, анда орус, кыргыз, өзбек, татар, дунган балдары окуган. Кеңеш бийлиги 1917-ж. 6-декабрдан 1918-жылдын 7-январына чейин тынчтык жолу менен орногон, Совет бийлиги мезгилде шаар экономикалык жана социалдык жактан өнүгө баштады. 1932–33-ж. №2 авторемонттоо заводу негизделген. 1934–35-ж. кендир-кенап заводдору курулган. 1938-ж. Бишкек–Токмок темиржол тармагы курулуп бүткөн. Согуш мезгилинде шаарда кант заводу, 1966–1970-ж. жүн ылгоо фабрикасы, 1971–1975-ж. 4 ири өнөржай ишканасы (айнек, темир-бетон, сүт заводдору жана эт комбинаты) ишке киргизилген. 1986–1990-ж. шаарда карапа заводу, дан продуктулар комбинаты ж. б. өнөржай ишканалары курулган.

1990-ж. Токмок шаарында 21 өнөржай ишканасы болгон. Ал ишканаларда Чүй облусунун өнөржайы өндүргөн товардык продукциянын 28,4% и даярдалып, өнөржайдын негизги фондусунун 24,6% и топтолуп, өнөржайда иштеген кызматчылардын жана жумушчулардын 20,9% и (10,5 миң адам) эмгектенген. Женил, тамак-аш, ун тартуу, дан азыктарын жана жем кошулмаларын чыгаруу, машина куруу, автомобилдерди жана айыл чарба шаймандарын оңдоо, курулуш материалдарын чыгаруу ж. б. өнөржай тармактары 1990-ж. шаардын жалпы өнөржайы өндүргөн товардык продукциясынын 73,5% ин чыгарган.

Токмок шаарында Кыргыз Республикадагы бирден бир жана эң ири ишканалары – жүндү жууп ылгоо, жүндөн жип ийрүү, жүндөн чокой жана кийиз жасоочу фабрикалар жайгашкан. Тамак-аш өнөржайынан республикадагы эң ири эт комбинаты, сүт заводу, жашылча консерваларын чыгаруучу бирикме, ичмай сызгыруучу комбинат, ун тартуу өнөржайынан дан азыктарын чыгаруучу Чүй, Токмок комбинаттары, курулуш материалдар өнөржайынан таш кесип жылмалоочу жана темир-бетон, кыш заводдору, башка тармактардан кагаз картонун жасоочу фабрика, айнек заводу ж. б. ишканалар иштеген. Машина куруу жалпы өнөржайдын маанилүү тармагы болгон. Өнөржай продукцияларын өндүрүүдө шаардын республикадагы чыгарылган жуулуп ылганган жүн, андан ийрилген жип жана жүндөн жасалган буткийимдердин дээрлик бардыгы (100% и), өндүрүлгөн эттин 21,6% и, консерванын 43,1% и, темир-бетондун 3,0% и, ундун 25,4% и жана жем кошулмасынын 12,1% и Токмок шаарынын үлүшүнө таандык болгон.

1991-жылдан, башкача айтканда, Кыргызстан эгемендүү мамлекет болгондон баштап өлкөнүн бардык региондорунда, ошондой эле Токмок шаарында бир кыйла реформа жүргүзүлдү, түрдүү формадагы менчик ишканалар, мекемелер, уюмдар жана коомдор пайда болду. Токмок шаарында 2002-ж. 352 ишкана, мекеме жана уюмдар иштеп, анын 25 өнөржай ишканалары болгон. Алардын төртөө Кыргызстандагы эң ири ишканалар: «Интерглас» жоопкерчилиги чектелген коому (баштагы айнек заводунун ордуна 2002-ж. кайра иштей баштаган), «Касиет», «Акбула» жана «Радиозавод» акционердик коомдору. 2002-жылдан баштап Кытай мамлекети менен биргелешип курулган кагаз фабрикасы ишке киргизилген, «Чүйглас», «Азаталко», «Токмок-жашылчажемиш» ж. б. орто, чакан жана биргелешкен өнөржай ишканалары иштей баштаган. Натыйжада 2002-ж. шаарда 1300 жумушчу орду кайра ачылган. Жалпы өнөржай чыгарган продукциялардын көлөмү 2002-ж. 800 миң сомго жетип, Чүй облусунда өндүрүлгөн өнөржай продукциясынын 30% ин түзгөн.

Шаарда 11 орто, толук эмес орто мектеп, 2 лицей, музыкалык жана спорт мектептери, 3 балабакча, 6 медициналык мекеме, маданият үйү, музей, 3 китепкана, кинотеатр, Бишкектеги жогорку окуу жайлардын

3 филиалы, 3 орто окуу жайы (маданий агартуу, Токмок медициналык окуу жайлары, Токмок айыл чарбасын механикалаштыруу жана электрлештирүү техникуму) бар. Кыргыз тилинде «Баласагын оттору», орус тилинде «Наша жизнь» аттуу гезиттер чыгат.

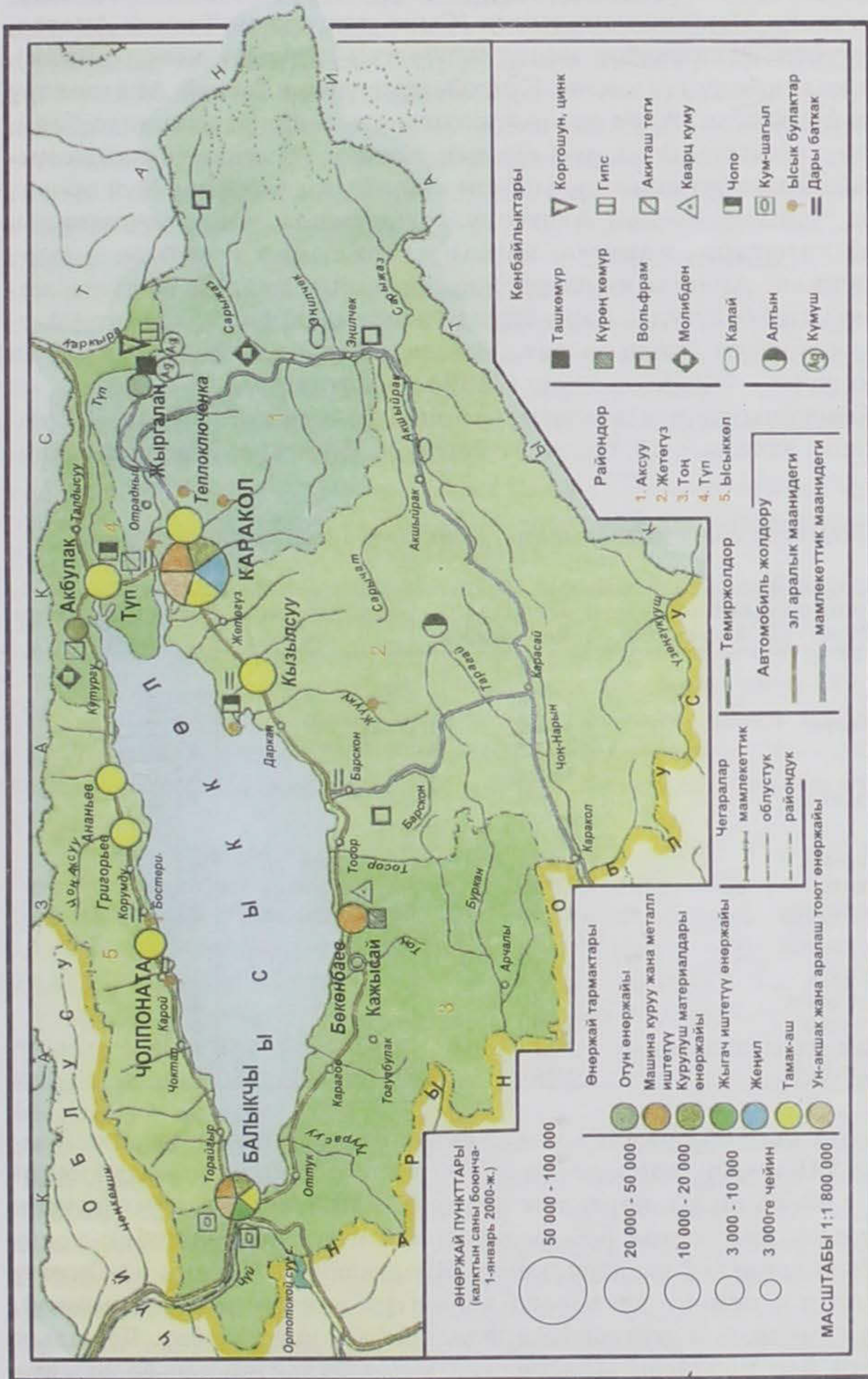
ШОПОКОВ – Сокулук районундагы шаар (1985-ж. чейин Краснооктябрьский шаарчасы). Райондун борбору Сокулук кыштагынан 5 км, өлкөнүн борбору Бишкек шаарынан 20 км, «Манас» аэропортунан 45 км, облустун борбору Токмоктон 80 км аралыкта, деңиз деңгээлинен 760 м бийиктикте, Бишкек–Тараз (Казакстан) – Ташкен (Өзбекстан) автомобиль жолунун жана Чалдыбар–Карабалта–Бишкек–Балыкчы темиржолунун боюнда жайгашкан. Шаардын борбору (Шопоков) темиржол бекетинен 4 км аралыкта. Аянты 529,9 га. Калкы 8,9 миң (2002); көп улуттуу: кыргыздар, орустар, украиндер ж.б. Шаарда «Кыргызторгмаш» жабык типтеги акционердик коому (ЖТАК), «Кошой» акционердик коомдору, «Шопоковданазык», «Эмгекчил» АК, «Алатоо», «Тотонсүт» жоопкерчилиги чектелген коомдор ж. б. онго жакын өнөржайы ишканасы, 3 кичи тегирмен бар. Шаарда кесиптик лицей, 2 орто мектеп гимназия, бейтапкана, 2 оорукана, 3 дарыкана, 3 мончо, 2 клуб, китепкана, музей бар. Шаар, Москваны коргогон 28 Панфиловчу жоокерлердин бири, ушул жердин кулуну Советтер Союзунун баатыры Дүйшөнкул Шопоковдун ысымынан аталган.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Чүй облусунун географиялык орду, жаратылыш байлыктары жөнүндө эмне билесиңер?
2. Кыргыз Республикасынын өнөржай өндүрүшүндө Чүй облусунун ролун мүнөздөп көрсөткүлө. Чүй облусунун айыл чарбасынын адистештирилиши.
3. Чүй облусунун калкынын жана эмгек ресурстарынын өзгөчөлүгү эмнеде?
4. Чүй облусунун шаарларын, шаарчаларын атагыла жана алардын белгилүү өнөржай ишканалары кайсылар?
5. Контур картага Чүй өрөөнүнүн өнөржай борборлорун түшүргүлө.

VIII. 8. ЫСЫККӨЛ ОБЛУСУ

Ысыккөл облусу 1939-ж. 21-ноябрда түзүлгөн. 1959-ж. 27-январда жоюлуп, кайра 1970-ж. 11-декабрда уюшулган. 1988-ж. 5-октябрда Нарын облусу биригип, 1990-ж. 14-декабрда алар кайра бөлүнгөн. Борбору – Каракол шаары. Курамында 5 район (Аксуу, Жетөгүз, Тоң, Түп, Ысыккөл), 3 шаар, 5 шаарча, 58 айыл өкмөтү жана 181 кыштак бар. Облус Кыргызстандын чыгыш бөлүгүндө жайгашып, түндүгүнөн жана түндүк-чыгышынан Казакстан, чыгышынан жана түштүк-чыгышынан Кытай, батышынан жана түштүк-батышынан Нарын, түндүк-батышынан Чүй облустары менен чектешет. Аянты 43,1 миң км² (республиканын аянтынын 21,6%). Калкы 419,7 миң (2003-ж.; республиканын калкынын 8,4% ин түзөт).

ЫСЫККӨЛ ОБЛУСУНУН АДМИНИСТРАЦИЯЛЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК КАРТАСЫ

Облустун аймагы негизинен 2 бөлүктөн турат: Ысыккөл ойду-
нунан жана Ысыккөл сыртынан (Сырт-түндүгүнөн Тескей Алатоо,
түштүгүнөн Какшаалтоо менен чектелген күдүрлүү кенен аймак).
Ысыккөл өрөөнү түндүктөн Күнгөй, түштүктөн Тескей Алатоолору
менен курчалган. Алар өрөөндүн чыгышы менен батышында бири-
биринен жакындашып, тоо аралык туюк мейкиндикти пайда кы-
лат. Ысыккөл батышындагы Боом капчыгайы аркылуу Чүй өрөөнү
менен туташат. Тескей Алатоонун түштүгүндө деңиз деңгээлинен
кыйла көтөрүнкү, климаты катаал плато сымал түздүктөр – сырт
жайгашкан. Андагы кыркатоолор негизинен кеңдик багытта жа-
тып, чыгыш бөлүгүндө бири-бирине жакындашып, Кантенир (Муз-
тоо) тоо тоомун пайда кылат. Мында жалпы эле Тениртоонун эң
бийик жери – Жеңиш чокусу (7439 м) жайгашкан.

Кенбайлыктарынан алтын (Акшыйрак кыркатоосундагы Кум-
тор кени, запасы – 55,4 млн. т, Тоголок, Жангарт, Көөлү, Эчкили-

34-таблица

Ысыккөл облусунун администрациялык-аймактык бирдиктери

Администрациялык- аймактык бирдиги	Негиздел- ген жылы	Аянты, миң км ²	Калкы, миң (2002)
Р а й о н д о р у			
Аксуу	1973	10,1	57,0
Жетөгүз	1930	14,1	79,9
Тон	1936	6,0	47,4
Түп	1934	8,1	57,6
Ысыккөл	1930	4,8	71,5
Ш а а р л а р ы			
Балыкчы	1871	2,8 миң га	41,7
Каракол	1869	4,8 миң га	68,0
Чолпоната	1930	1,8 миң га	8,9
Ш а а р ч а л а р ы			
Акбулак	1961	-	1,1
Жыргалан	1930	-	1,5
Кажысай	1960	-	4,4
Пржевальск пристаны	1944	-	3,4
Ортотокой	1947	-	0,6

таш), калай, вольфрам (Сарыжаз суусунун өрөөнүндө калайдын за-
пасы – 149 миң т, вольфрамдыкы 95 миң т; Үчкошкон калай кени-
ники – 60,7 миң т); коргошун (Экичат – 98,8 миң т), күмүш, уран
(Сарыжаз); полиметал (Жыргалан полиметал кендер тобу); уран-
молибден-ванадий кендери, көмүр (Жыргалан – 2235 миң т), Сөгөттү
(11 млн т), цемент даярдоого жарактуу акиташтеги (Күрмөнтү),
айнек куму ж. б. курулуш материалдарынын кендери бар. Дарылык
касиети бар көптөгөн минералдуу ысык булактардын базасында
Жетөгүз, Жыргалан, Аксуу, Чолпоната «Көгүлтүр Ысыккөл», Там-
га, «Кыргызденизи» ж. б. бальнеологиялык курорт, санаторийлер

иштейт. Дарыбаткактын ири кендери (Кызылсуу, Тамга, Жыргалан, Күрмөнтү, Карой, Чолпоната, Чоктал, Улакол) бар.

Курчап турган кыркатоолор муздак абанын өрөөнгө киришине тоскоолдук кылат. Көлдүн жыл бою тоңбогон суусу өрөөндүн климатын жумшартып, Тениртоодогу башка тооаралык өрөөндөрдүкүнөн өзгөчөлөнүп турат. Көлдүн жээк зонасында жайы салкын, июлдун орточо температурасы 18°C ге жакын. Кышы жумшак, түштүк жана түндүк жээктеринде январдыкы -2°C , батыш бөлүгүндө -4°C , чыгышында -10°C ге чейин. Жылдык орточо температурасы $6-7^{\circ}\text{C}$ дей, максимуму (мүмкүн болгон максималдуу температура) $27-30^{\circ}\text{C}$, минимуму $-12...-18^{\circ}\text{C}$. Өрөөндүн батышынан улан, чыгышынан санташ шамалдары согот. Эң катуу шамал – уландын ылдамдыгы $25-30$ м/секга жетет. Улан менен санташ бир убакта согуп, бири-бири менен беттешсе, көл үстүндө катуу толкунду пайда кылат. Көл жээктерине бриз шамалдары мүнөздүү.

Өрөөндүн батышында жылына 110 мм (Кыргызстандагы эң кургакчыл жер), чыгышында Түп аймагында 569 мм жаан-чачын жаайт. Чыгыш бөлүгүндө кар көп түшөт.

Сырт кескин континенттик кургак, катаал климаты менен айырмаланат. Жылдык орточо температурасы 3°C ден -7°C ге чейин. Кышы узак, январдын орточо температурасы -21°C (-40°C ге чейин аяз болот). Жайы кыска, салкын (абанын орточо температурасы 7°C). Көп жылдык тоң менен катар айрым жерлерде топурактын мезгилдүү тоңушу да байкалат. Сырттарда жылдык жаан-чачын $200-300$ мм, негизинен кар түрүндө (жай мезгилинде да) жаайт. Аязсыз күндөр чанда болот.

Күнгөй Алатоодогу мөңгүлөрдүн жалпы аянты 221 км² (көбү Чон Аксуунун алабында), Тескей Алатоодогусу 1081 км²ди түзөт. Ири мөңгүлөрү Кантоо жана Жеңиш чокуларынын аймагында (мөңгүлөрдүн жалпы аянты 1517 км²ден ашат); ири мөңгүлөрү: Түштүк Эңилчек (аянты $613,3$ км²), Кайыңды ($107,5$ км²) ж. б.

Суулары Ысыккөл, Сырдарыя, Тарим, бир аз бөлүгү Чүй (батышта) жана Иле (чыгышта) дарыяларынын алаптарына кирет. Көлгө 118 агын суу жана мезгили менен аккан өзөндөр куюп, андан бир да суу агып чыкпайт. Батыш бөлүгүнүн суулары чакан, чыгышындагы суулардын чыгымы $6-8$ м³/секдан $10-20$ м³/секга чейин көбөйөт (Түп, Жыргалан). Ири суулары: Жыргалан (узундугу 250 км), Түп (120 км), Каракол, Түргөнаксуу, Чон Аксуу, Жетөгүз, Жууку, Чон Кызылсуу, Барскон ж. б. сугатка пайдаланылат. Өрөөндүн түндүк-батыш бөлүгүнөн Чүй дарыясы, чыгышынан Каркыра суусу (Иле суусунун алабы) агып өтөт. Ысыккөлдүн сыртынан Нарын жана Сарыжаз суулары башталат. Ысыккөл дүйнөдөгү тоо көлдөрүнүн ирилеринин бири.

Өрөөндүн түздүгүндө батыштан чыгышка карай таштуу бозомук күрөң, агыш күрөң, күнүрт кара конур, кара топурактар таралган.

Сырттарда бийик тоолуу, чөлдүү талаа жана талаа, чала чым-көндүү, такырлуу, тундра жана начар өөрчүгөн таштуу топурактар басымдуу.

Батышындагы чөлдүү алкакта (1700–2200 м) учтуу күүдүрөк, теңиртоо шыбагы, чекенде, көп жалбырактуу төөкуйрук формациясы басымдуу. Жарымчөл алкагы 2500 м бийиктикке чейин жетет. Мында негизинен кавказ аккылканы жана теңиртоо шыбагы өсөт. Бадалдардан төөкуйрук басымдуу. Түздүктүн чыгыш бөлүгүн талаа алкагы ээлейт. Мында дан өсүмдүк-бетегелүү талаа, чыгышында түркүн чөп-дан өсүмдүктүү талаа менен алмашат. Шалбаалуу талаа алкагы өрөөндүн батышында тоонун бийик этектери менен орто бийиктиктеги тоолордун көлөкөлүү капталдарында, чыгышында түздүктөрдө жайгашкан. Бул алкакта чымдуу талаанын дан өсүмдүктөрү – бетеге, кыргыз аккылканы же чөл сулуусу, түркүн чөптөр жана мезофилл тибиндеги дан өсүмдүктөрү менен аралаш өсөт. Андан жогорку токой-шалбаалуу-талаа алкагы жайгашкан. Токой өсүмдүктөрү карагай менен бадалдардан турат. Алардын арасында түркүн чөптүү дан өсүмдүктөрү өсөт. Тескей Алатоосунда карагайлар жалгыздап же топ-топ болуп өсөт. Субальп алкагынын төмөнкү чеги өрөөндүн батышы менен чыгышында болжол менен бирдей бийиктикте (3000–3200 м) жатат. Мында бийик тоолуу түркүн чөп-бетеге-шалбаалуу талаа, ыраң-донузсырты жана дан өсүмдүктүү, түркүн чөптүү шалбаа мүнөздүү. Альп алкагында (3400 мден жогору) кыска чөптүү альп шалбаасы басымдуу, бадал өсүмдүктөрү өспөйт. Нивалдык алкакта аскалуу кырлар, корум, морена, кар-мөңгү жатат. Ысыккөлдү жээктей, суулардын жайылмаларында камыш, агростис, ыраң жана жапайы арпалуу шалбаа, каксоо жерлерде чычырканак, бөрүкарагат, итмурун, чий өсөт.

Ысыккөлдүн Сыртында шыбак-бетегелүү тоолуу талаа, ыраң-донуз сырттуу шалбаа басымдуу; мамыкчөп, эңилчек кездешет. Суунун жайылмаларында табылгы, чычырканак, кайың өсөт.

Облустун калкы республиканын калкынын 8,4%ин түзөт; анын 123,8 миңи шаарларда (жалпы калктын 29,5%), 295,9 миңи (70,5%) кыштактарда турушат. Көп улуттуу, көбү кыргыздар (79,4%), калгандары орус (13,2%), украин (0,6%), казак (1,7%), өзбек (0,8%), татар (0,7%), уйгур (0,1%), дунган (0,7%) ж. б. Бир км² жерге 10 адам (республикада 24) туура келет, ал эми Ысыккөл өрөөнүндө, айрыкча анын чыгыш бөлүгүндө бул көрсөткүч 45–60 адамга жетет. Шаарлары: Каракол (2002-жылдын башында 63,2 миң адам жашаган), Балыкчы (41,3 миң), Чолпоната (8,8 миң); шаарчалары Кажысай (4,2 миң), Пржевальск пристаны (3,3 миң), Жыргалан (1,5 миң), Акбулак (1,1 миң), Ортотокой (0,6 миң). Калк көп жашаган ири кыштактары: Кызылсуу (13,1 миң адам), Түп (11,3 миң), Бөкөнбаев (10,9 миң), Теплоключенка (10,6 миң), Аняньев (7,8 миң), Бостери (6,8 миң), Саруу (6,2 миң), Барскон (6,1 миң), Григорьевка (5,2 миң), Даркан (5,0 миң адам).

Ысыккөл облусу республикада экономикалык жактан орто деңгээлде өнүккөн, табигый шарты жана байлыктары менен өзгөчөлөнүп турган аймак. Облустун башкы байлыгы – тоңбогон Ысыккөл, анын деңиз суусуна каныккан жагымдуу абасы, көл жээгиндеги куму, көптөгөн жылуу жана минералдуу суулары, ошондой эле дартка даба болуучу ылайлары, көл жээгинде курулган санаторийлер, келечектүү курорттук жана рекреациялык ресурстары. Азыр облуста «Көгүлтүр Ысыккөл», «Чолпоната», «Ысыккөл», «Жыргалаң», «Жетөгүз», «Тамга», «Аксуу» ж. б. санаторий-курорттор (бардыгы 28) менен катар көптөгөн эс алуу үйлөрү (226), пансионаттар, балдардын эс алуу лагерлери, туристтик жана альпинисттик базалар иштеп (2002-ж. бардыгы 254), аларда жылына 612,0 миңден ашык киши эс алып, дарыланат.

Рекреация чарбасы (эс алуу жана дарыланууну уюштуруу), анын ичинен туризм келечекте облустун экономикасынын негизги, адистешкен тармагына айланып, көл кылаасы дүйнөлүк деңгээлдеги курорттук аймак болууга мүмкүнчүлүгү бар. Ал үчүн бул жерде жаратылыштын кооздугу жана байлыгы жетиштүү. Өнөржай, айыл чарба, курулуш, транспорт ж. б. экономикалык тармактар келечекте рекреация комплексин тейлөөгө ылайыкташып өнүктүрүлмөкчү.

Базар экономикасына өтүү процессинде чарба жүргүзүүдө менчиктин көп түрлөрү пайда болду. 2002-ж. мамлекеттик менчиктеги 488 (а.и. иштегени 343), коммуналдык 275 (218), жеке менчик 2470 (971) ишкана болгон. Алардын – 2042 (1085) чакан, 446 (302), орто, 205 (145) ири ишканалар. Облуста жеке ишкердикте катталган жана иштеп жаткан мекеме, ишканалардын саны арбын. 2000-ж. бир эле айыл чарба тармагында жеке ишкердиктегилердин, б. а. дыйкандардын (фермерлердин) саны 5 миңден ашкан.

Облустагы 195 өнөржай ишканасында (анын 56 ири ишкана) 9 миңден ашык жумушчу (республиканын 6,9%) иштеп, 1201,1 млн сомдук продукция өндүргөн (2002). Мында Кумтөр алтын кен казган ишканалардын иши эсепке алынган жок. Ал эми Кумтөр алтын кенин казып алууну кошо эсептегенде облуста 10 988,0 млн сомдук (республиканын 22,5%) продукция өндүргөн. Өнөржайдын алтын казуудан башка негизги тармактарына тамак-аш (жалпы өнөржайдын 23,2% продукциясын өндүргөн), ун тартуу жана жем чыгаруу (49,0%), машина куруу (8,7%), курулуш материалдарын чыгаруу 5,8% жана отун өнөржайы (2,5%) кирет. 2001-ж. алар чыгарган негизги продукциялар: көмүр 29,3 миң т (республикада казып алынган көмүрдүн 6,2%), электр плиткалары 9,0 миң даана (71,7%), электр жылыткычтар 200 даана (17,4%), цемент 2,4 миң (0,5%), ун 56,8 миң т (12,5%), мал майы 13,6 т (11,7%), быштак жана сүзмө 796,3 т (47,0%), арак жана спирт 1174,0 миң литр (6,5%) ж.б. Өнөржайдын ири ишканалары: Балыкчыдагы «Ысыккөлданазык» акционердик коому, «Бакайкөл» биргелешкен ишкана, «Ак-

жылга», «Алтындан», «Ысыккөл-электр», «Улан», «Караколдан-азык», «Күрмөнтүцемент» акционердик коомдору.

Тоокен өнөржайы келечектүү. Сарыжаз дарыясынын алабында алтын, калай, жез, коргошун, полиметалл, вольфрам, тантал, ниобит, молибден ж. б. металлдардын кендери табылган. Сарыжаз калай кенинин базасында кен ылгоо комбинаты иштейт. Ал жылына 50 млн т кен казып, андан концентрат алып, аны Орусиянын Новосибирск шаарына жөнөтүп турат. Алтын кенин казып алуучу Кумтөр комбинаты 1996-жылдын аягынан ишке киришти. Кумтөр алтын кени облустун Жетөгүз районунун сыртында деңиз деңгээлинен 3500–4150 м бийиктикте жайгашкан. Кенди «Камеко» корпорациясынын (Канада) «Кумтөр оперейтингкомпани» биргелешкен ишканасы казат жана ылгайт.

Облустун айыл чарба тармагында 2002-жылдын башында 58 дыйкан чарба, 12 айыл чарба кооперативи, акционердик коом жана 5155 жеке дыйкан (фермер) чарба иштеген. Айыл чарба өндүрүшү дыйканчылыкта дан, картөшкө, мөмө-жемиш өстүрүүгө, мал чарбасында кой, уй, жана жылкы багууга адистешкен. 2001-ж. жалпы айыл чарба тармагында 79,0 миңдей адам эмгектенип, 6406,4 млн сомдук айыл чарба азык-түлүгү өндүрүлгөн (республиканын 13,4%).

Айыл чарбага жарактуу жери 1591,2 миң га (облустун жалпы аянтынын 36,9%и), анын 11,6%и айдоо жер (184,8 миң га), 0,3% көп жылдык мөмө-жемиш ж. б. дарактар (4,6 миң га), 0,8% чабынды (12,0 миң га), 87,2%и жайыт (1388,1 миң га). Эгин эгилген жердин жалпы аянты 2001-ж. 188,9 миң ганы (республикадагы эгиндин 15,4%и) түзгөн, анын 115,8 миң гасына же 61,3%ине дан, 24,1 миң гасына же 12,8%не картошка, 5,0 миң гасына же 2,6%ине техникалык өсүмдүктөр, 3,2 миң гасына же 1,5%ине жашылча, 40,5 миң гасына же 23,1%ине тоют өсүмдүктөрү эгилген. Мөмө-жемиш бактары 7,5 миң га жерди (республиканын 15,4%) ээлейт. 2001-ж. 306,0 миң т дан (республикадагы дандын 16,7%), 420,0 миң т картөшкө (35,9%), 51,3 миң т жашылча (6,3%) жана 32,3 миң т мөмө-жемиш (20,7%) алынган.

Облустун түрдүү менчиктеги бардык чарбаларында 2002-ж. 126,9 миң уй (республикадагы уйдун 13,1%), 590,6 миң кой-эчки (15,8%), чочко 16,4 миң (18,9%), 61,0 миң жылкы (17,2%), 337,8 миң үйкуштары (10,4%) болгон. Алардан 2001-ж. тирүү салмакта эсептегенде 43,4 миң т эт (республиканын 12,7%), 144,0 миң т чийки сүт (12,7%), физикалык салмактагы 2,1 миң т жүн (17,9%), 9,1 млн даана жумуртка (4,9%) өндүрүлгөн.

Облуста автомобиль, темир, аба жана суу жолдору бар. Автомобиль жолунун жалпы узундугу 6796 км (2000), анын 1645 кми эл аралык, 2514 кми республикалык мааниде, облустук жана жергиликтүү маанидеги жолунун узундугу 2637 км. Жолунун 80%нен көбү асфальт төшөлгөн. Негизги автомобиль жолу Ысыккөлдүн жээгин

айланта курулган Балыкчы–Чолпоната–Түп–Каракол–Кызылсуу–Бөкөнбаев–Балыкчы (жалпы узундугу 450 км) автомагистралы түзөт. Бул жол аркылуу облустун дээрлик бардык калктуу пункттары байланышып, негизги жүктөрү жана жүргүнчүлөрү ташылат. Облустун батышында Балыкчы шаары аркылуу Бишкек–Токмок–Балыкчы–Нарын–Торугарт жолу, чыгышында Түп–Талдысуу–Кеген (Казакстан) жолдору өтөт. Көлдүн жээгин сырт менен байланыштырып турган Барскон–Карасай–Акшыйрак–Эңилчек–Каракол автомобиль жолунун алтын, түстүү металл, курулуш материалдар ж. б. кенбайлыктарын өздөштүрүүдө, ошондой эле жайкы жайыттарды пайдаланууда мааниси чоң.

Балыкчы шаарына чейин темиржол жетет. Бул жолдун башка региондор жана мамлекеттер менен экономикалык байланыш түзүүдө орчундуу мааниси бар. Республиканын башка региондорунан айырмаланып, облуста суу жол транспорту бар. Негизинен эл чарба жүктөрү ташылат. Суу жол транспортунун келечеги кең. Транспорттун бул түрү боюнча 2001-ж. 36,2 миң т жүк ташылган (1998-ж. – 30,6 миң т болгон). Ал эми жүк ташуунун жүгүртүлүшү 7,2 млн т кмге (1996-ж. 6,1 млн км) жеткен.

Аба жол транспорту жүргүнчүлөрдү жана почта жүктөрүн ташууда маанилүү. Каракол шаарында жана Тамчыда аэропорттор бар. Аба жолу Бишкек, Жалалабат, Ош, Баткен жана коңшу Өзбекстандын борбору Ташкен, Орусиянын шаарлары жана Казакстандын мурунку борбору – Алматы менен байланыштырат.

Облуста 2001–2002-окуу жылында 2 жогорку окуу жайында бардыгы болуп 9,3 миң студент окуп, 577 окутуучу иштеген. Облустун 6 атайын орто окуу жайында 1791 студент окуп, 211 окутуучу иштешсе, 9 кесиптик окуу жайларында (ПТУ) 2035 окуучу билим алган. Региондун жалпы билим берүүчү 190 мектебинде 98,3 миңдей окуучу окуп, 7471 мугалим иштеген. Облуста 2 жатак-мектеп, сабактарды тереңдетип окуткан 8 мектеп, 2 гимназия, 4 лицей болгон. Мектептерде окуулар кыргыз жана орус тилдеринде жүргүзүлөт.

Облуста 155 китепкана (1559 миң нуска китеп), драма театр (Каракол), бир нече театр, райондук, айылдык маданият үйлөрү, мамлекеттик музейлер Каракол тарыхый-жертануу музейи, Ысыккөл мамлекеттик тарыхый-маданият корук музейи, Чолпонатадагы Мухтар Ауэзовдун үй-музейи ж.б. болгон.

1981-жылдан «Ысыккөл» радиостанциясы (кыргыз, орус тилинде) иштейт. 1992-ж. алгачкы телекөрсөтүү эфирге чыккан.

Облустук оорукана, 5 борбордук райондук оорукана, үйбүлөлүк медициналык борбору, 105 фельдшердик-акушердик пункт, 7 санитариялык-эпидемиологиялык станция, 18 үйбүлөлүк дарыгерлер тобу бар (2002). Чолпоната шаарында «SOS» Кыргызстан балдар айылы, «Алтын балалык» реабилитация борбору уюшулган.

Байыркы археологиялык эстеликтерден палеолит дооруна (биздин заманга чейинки 6–4-миң жылдык) таандык байыркы көчмөндөр-

дүн аска бетине тарткан сүрөттөрү (Сарыжаз сыртында), алгачкы темир доорундагы (биздин заманга чейинки 7–5-к.), сак-усун көчмөндөрүнүн эстеликтери (Балыкчыдан Чолпонатага чейин, Алабаш тоосу ж. б.), байыркы буюм-тайым чогуңдулары (Таштак, Кырчын, Челпек коло буюмдары), байыркы түрк эстеликтеринен 6–10-кылымга таандык балбандар (Ысыккөл чөлкөмүнүн бардык аймактарында), шаар чалдыбарлары (Барскон, Даркан, Тон, Барбулак, Бостери ж.б.) ж. б. сакталган. Археологиялык эстеликтер цивилизациянын өнүгүшүнөн, жергиликтүү уруулардын басып өткөн тарыхый жолунан, көл боюнун Чыгыш, Батыш (Улуу Жибек жолу аркылуу) менен болгон соода-экономикалык маданий байланыштарынан кабар берет.

Ысыккөл облусунун зор тарыхый-маданий, жаратылыш жана рекреациялык потенциалы туризм индустриясынын жана дем алуунун өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Негизги рекреациялык объектилери: Аксуу-Арашан, Барскон шаркыратмасы, Жетөгүз аскасы, Көкжайык, Кырчын, Мерцбахер көлү, Санташ жайлоосу ж.б. 19 туристтик зона бар. Аларда көптөгөн саламаттыкты чыңдоочу мекемелер жайгашкан. Жыйырмага жакын минералдык жана ысык суу булактары, дары-баткактары бар. Ысыккөл маданий-тарыхый эстеликтеринин мамлекет тарабынан көзөмөлгө алынган 1500 археологиялык эстеликтери катталган.

VIII. 8.1. Облустун шаарлары

БАЛЫКЧЫ (1954–89-ж. Рыбачье, 1989–92-ж. Ысыккөл, 1992-жылдан Балыкчы деген адепки аты кайтарылган) – Ысыккөл облусундагы шаар. Ысыккөлдүн батыш жээгинде, деңиз деңгээлинен 1620–1640 м бийиктикте орун алган. Бишкек шаарынан 175 км чыгыш тарапта. Аянты 19 км². Калкы 41,7 миң (2002); көп улуттуу: кыргыз (84,5 % тен ашык), орус (10,8%), украин (0,6%), казак (1,9%), уйгур (0,6%), татар (0,9%), дунган (0,3%), өзбек (0,7%) ж. б. (0,6%) жашайт.

Шаар Ысыккөлдүн жээгин бойлой 12 кмге созулуп жатат. Мында абанын жылдык орточо температурасы 7°С, январдыкы – 4°С...–6°С; жайы ысык, июлдун орточо температурасы 20°С. Ысыккөл өрөөнүнүн Балыкчы шаары тарапта жайгашкан батышына жаан-чачын өтө аз (110 мм) түшүп, кышында кар жатпайт. Мында Улан шамалы жылына орто эсеп менен 20–60 күндөй, айрым жылдарда 40–100 күнгө дейре согуп, анан ылдамдыгы 20, кээде 40 м/секга жетет.

Калкынын көбү өнөржай ишканаларында, курулушта, транспорт менен байланышта, айыл чарбасында, калкты турмуш тиричилик жактан тейлөөдө, соодада, материалдык-техникалык жабдуу жана даярдоодо, өндүрүш эмес чөйрөдө эмгектенет. Ысыккөл облусунун негизги өнөржай борборунун бири болуп, анын ишканалары

рында 2002-ж. 196,0 млн сомдук же облустун 13,4% өнөржай продукциясы чыгарылган. Ири ишканалары: «Ысыккөлданазык» акционердик коому (2002-ж. 65,6 млн сомдук продукция өндүргөн), «Калемгер» (38,9 млн сом), «Көкойрок» жоопкерчилиги төмөндөтүлгөн коомдору (30,2 млн сом), «Алтындан» (16,1 млн сом), «Каухарташ» (7,1 млн сом), «Ынтымак» (1,8 млн сом), «Ак-кеме» акционердик коомдору. Кыргызстандагы суу транспорту үчүн кемелерди куруу жана оңдоо боюнча бирден бир ишкана.

Шаар Кыргызстандагы автомобиль, темиржол жана суу жолдорунун тоому. Балыкчы шаары аркылуу Бишкек–Нарын–Торугарт, Бишкек–Каракол (Күнгөй жана Тескей аркылуу) жалпы мамлекеттик маанидеги автомобиль жолдору өтөт. Ысыккөл боюнча суу транспорту Балыкчы шаарынан башталат. Луговой–Бишкек–Балыкчы темиржолунун аяккы пункту, ошондой эле темиржол шаарды Чүй өрөөнү менен байланыштырып жүк жана жүргүнчүлөрдү ташууда маанилүү. Балыкчыдагы нефть базасы нефть продукциясын ташып келүү менен Ысыккөл жана Нарын облустарын күйүүчү-майлоочу май менен камсыз кылат. Шаарда «Кумтөр оперейтинг компани» ишканасын күйүүчү-майлоочу май менен камсыз кылуучу жаңы нефть базасы курулууда. Азыркы учурда оор жүк, көмүр, курулуш материалдарын ж. б. кеме аркылуу ташуу кыскартылып, негизинен көлгө зыян келтирбеген жүктөр ташылат.

2001–2002-окуу жылында 10 жалпы орто билим берүүчү мектепте 10 309 окуучу окуган, анын ичинен 9 орто мектеп, башталгыч мектеп болгон. Мектепке чейинки балдар мекемелеринде 609 бала тарбияланган. Ошондой эле спорт мектеби, үйбүлөлүк тарбиялык борбор, мектепке чейинки пилоттук мекеме, кесиптик-техникалык окуу жайы, техникум, колледж, 13 китепкана, 6 клуб, балдардын музыкалык мектеби иштейт. Шаардык оорукана, үйбүлөлүк медицина борбору, стоматологиялык бейтапкана, санитариялык-эпидемиологиялык станция, 3 үйбүлөлүк дарыгерлер тобу бар.

КАРАКОЛ – Ысыккөл облусунун борбору, шаар (1889–1920 жана 1939–1991-ж. Пржевальск аталган). Ысыккөл ойдуңунун чыгыш бөлүгүндө, Тескей Алатоонун этегинде деңиз деңгээлинен 1690–1825 м бийиктикте жайгашкан. Аянты 48 км². Курамына Жыргалаң, Пржевальск пристаны шаарчалары кирет.

Кышы жумшак, жайы жылуу. Жылдык орточо температурасы 5°С, январдыкы – 6°С, июлдуку 18°С. Жылдык жаан-чачыны 350–450 мм.

Калкы 68 миң (2002); көп улуттуу; кыргыз 54,4%, орус 26,8%, өзбек 3,8%, уйгур 3,6%, татар 2,1%, украин 1,4%, дунган 1,5%, калмак 1,2%, казак 1,2%, немец 0,2% ж. б улуттар 0,8% ти түзөт.

Каракол облустун маданий жана өнөржайлуу борбору. Негизинен тамак-аш, жеңил өнөржайлары жана энергетикалык машина куруу өнүккөн. Негизги өнөржай ишканалары: «Төштүк» (эт комбинаты), Акбулак акционердик коомдору, сүт, «Сейил» нан заводдо-

ру, пиво жана спирт өндүрүү ишканалары. Бул ишканалар 2001-ж. 0,5 миң т эт (тирүүлөй салмакта), 1,2 т сүт, 0,3 миллион даана жумуртка даярдаган. Шаарда жеңил өнөржайынын 2 чакан ишканасы иштейт («Бугу Эне» тигүү фабрикасы жана буткийим булгаары фабрикасы); машина куруу тармагында 3 ишкана болгон, кийин алардын базасында биргелешкен ишканалар – «Улан» жана «Ысыккөлэлектро» акционердик коомдору түзүлгөн. Негизинен электр-техникалык буюмдарды (электрплитка ж.б.) чыгарат. Курулуш өнөржайында 2 ишкана («Темирбетон» жана «Караколташ» акционердик коомдору) иштейт.

Шаар облустун баардык калктуу пункттары, ошондой эле республиканын борбору ж. б. аймактары менен автомобиль жолу аркылуу байланышат. Балыкчы темиржол бекетинен 219 км (автомобиль жолу боюнча) чыгышта (көл аркылуу 184 км), Бишкек шаарынан 386 км. Түп районунун аймагы аркылуу түштүк-чыгыш Казакстанды бириктирип турган Каракол – Бишкек – Алматы автомобиль жолу реконструкциялоого муктаж. Каракол аэропортуна 1990-жылга чейин жумасына 30–40 рейс каттаган, азыркы учурда Бишкек, Чолпоната, Алмата, Жалалабат, Ош, Талас ж. б. шаарлары менен гана катташат. Мурда суу транспортунун мааниси зор болгон, Пржевальск пристаны аркылуу Балыкчы темиржолуна маанилүү жүктөр ташылып турган. Азыркы учурда пристань аркылуу жергиликтүү ЖЭБге көмүр гана ташылат.

Шаарда 2 кесиптик-техникалык окуужайы, 4 техникум жана 2 жогорку окуужайы бар. 2001–2002 окуу жылында 1215 окуучу окуган 14 жалпы орто билим берүүчү мектеп, анын ичинен лицей жана гимназия, 16 мектепке чейинки балдар мекемеси бар. Драма театр, жертаануу музейи, 5 клубдук мекеме, 20 китепкана, 2 кинотеатр, балдардын музыкалык мектеби бар. Шаарда облустук оорукана, диспансер, анын ичинен кургак учук (туберкулез), 2 стоматологиялык бейтапкана, санитария-эпидемиологиялык станция жана 3 үйбүлөлүк дарыгерлер тобу иштейт.

ЧОЛПОНАТА – шаар (1975-жылдан), Ысыккөл районунун борбору. Ысыккөлдүн түндүк жээгинде, деңиз деңгээлинен 1610–1780 м бийиктикте жайгашкан. Бишкектен 255 км чыгыш тарапта, Балыкчы темиржол бекетинен 80 км аралыкта, 1930-ж. негизделген. Калкы 8851 (2001). Жеринин бети дөбө-дөңсөлүү, Ысыккөлдү көздөй жантайыңкы. Климаты мелүүн, жайы жылуу, кышы жумшак. Январдын орточо температурасы -3°C , июлдуку 18°C . Жылдык жаанчачыны 250–270 мм. Деңиздик мелүүн климаты, дарыбаткак кендери, минералдуу суулары, тунук көл суусу, жагымдуу кум пляжы ж. б. Чолпонатаны белгилүү курорт чордонуна айландырды. Мында 2 санаторий («Чолпоната», «Көгүлтүр Ысыккөл»), 2 эс алуу үйү (500 орундуу), «Алатоо» (1000 орундуу) жана учукка каршы балдар санаторийи, көптөгөн пансионаттар ж. б. бар. «SOS» Кыргыз-

стан балдар айылы, «Алтын балалык» реабилитация борбору уюшулган.

Табиятынын ыңгайлуу шартына байланыштуу облустун башка шаарларына караганда калктын өсүшү жогору. Калкы курорт, санаторий, эс алуу жайларында, ошондой эле өнөржай, айыл чарба, курулуш, транспорт менен байланыш, соода жана коомдук тамактанууда ж. б. эмгектенет.

Шаардын экономикасынын негизин курорттук жана өнөржай чарбалары түзөт. Чолпоната сүт комбинаты шаар калкын жана ага жакын жайгашкан калктуу пункттарды тейлейт. Калкты турмуш тиричилик жактан тейлөө комбинаттары менчиктештирилген. Шаар Ысыккөл ойдуңунун бардык пункттары, ошондой эле республиканын борбору ж. б. райондору менен автомобиль, Ош, Алматы, Ташкен ж. б. шаарлар менен аба жолдору аркылуу байланышат. 2001 – 2002-окуу жылында шаарда 3 орто мектеп, 6 мектепке чейинки балдар мекемеси, маданият үйү, 5 китепкана, кинотеатр, балдардын музыкалык мектеби иштеген. Оорукана, 2 амбулатория-бейтапкана, санитария-эпидемиологиялык станция бар. «Ысыккөл оттору» (кыргыз тилинде), «Огни Исыккуля» (орусча) гезиттери чыгат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Чыгыш Кыргызстандын жаратылыш шарттарынын жана табигый ресурстарынын өзгөчөлүктөрү?
2. Облустун калкынын өсүү динамикасы жана жайгаштырылышынын өзгөчөлүгү?
3. Экономикасынын өнүгүүсү жана өнөржай структурасы?
4. Айыл чарбага жарактуу жерлердин структурасы? Тют топтоонун булактарына түшүнүк бергиле?
5. Облуста айыл чарба сырьёлорун кайра иштетүүчү өнөржай тармактарын иликтегиле?
6. Рекреация чарбасын түзүүнүн өзгөчөлүгү жана өнүгүү багыты.
7. Облуста транспорттун өнүгүү өзгөчөлүктөрү?

Туркеме

КЫРГЫЗСТАН ЖӨНҮНДӨ ЭҢ МААНИЛҮҮ МААЛЫМАТТАР

Кара-Кыргыз автономия облусу 1924-ж. 14-октябрда түзүлгөн.

Кыргыз АССРи 1926-жылдын 1-февралынан.

Кыргыз ССРи 1936-жылдын 5-декабрынан.

Кыргыз Республикасы. Кыргызстан 1991-жылдын 31-августунан.

Борбору – Бишкек шаары (1926-ж. чейин Пишпек шаары; 1926 – 1990-ж. Фрунзе шаары).

Географиялык абалы

Кыргызстандын аймагы Түндүк жарым шардын эки географиялык алкагында – Түндүк Кыргызстан мелүүн алкактын, Түштүк Кыргызстан субтропиктик алкактын чөл зоналарында жайгашкан.

Республиканын аянты 198,5 миң км². Республиканын Казакстан менен чегарасы 1113 кмге, Өзбекстан менен 1374 кмге, Тажикстан менен 972 кмге, Кытай менен 1049 кмге созулат.

Республиканын аймагы батыштан чыгышка 925 кмге, түндүктөн түштүккө 453,9 кмге созулат. Чегарасынын жалпы узундугу 4508 км.

Эң четки жерлери:

Түндүк чети 43°16' түндүк кеңдик
Түштүк чети 39°11' түндүк кеңдик
Батыш чети 69°15' чыгыш узундук
Чыгыш чети 80°18' чыгыш узундук

Калкы

Республиканын калкы 5,1 млн (2003); анын ичинен: шаар калкы 1800,2 мин, айыл калкы 3220,8 миң

Калктын орточо жыштыгы: 1 км² жерге 24,9 адам

Калктын улуттук курамы (1999-жылкы эл каттоо боюнча: % менен)

кыргыз	64,9	казак	0,9
өзбек	13,8	тажик	0,9
орус	12,5	түрк	0,7
дунган	1,1	корей	0,4
украин	1,0	немец	0,4
уйгур	1,0	азербайжан	0,9
татар	0,9	башка улуттар	1,2

Ири шаарлардын калкынын саны (2003-ж.; миң менен)

Бишкек	797,4	Токмок	58,6
Ош	216,8	Карабалта	43,6
Жалалабат	81,8	Талас	34,4
Каракол	68,0	Нарын	40,9

Администрациялык бирдиктери (2005-жылга карата)

облустар	7
райондор (шаар райондорун кошпогондо)	40
шаарлар	24
шаарчалар	29
айыл-кыштактар	1801
айыл өкмөттөрү	429

**Администрациялык – аймактык бөлүнүшү
(2005-жылга карата)**

Райондун аты	Райондун борбору	Андагы айыл өкмөтүнүн саны
Баткен облусу		
1. Баткен	Баткен шаары	9
2. Кадамжай	Пүлгөн кыштагы	11
3. Лейлек	Исфана шаары	8
Жалалабат облусу		
1. Аксы	Кербен шаары	12
2. Алабука	Алабука кыштагы	8
3. Базаркоргон	Базаркоргон кыштагы	9
4. Ноокен	Масы кыштагы	8
5. Сузак	Сузак кыштагы	13
6. Тогузторо	Казарман кыштагы	4
7. Токтогул	Токтогул шаарчасы	11
8. Чаткал	Канышкыя кыштагы	2 (+2 шаарча өкмөтү)
Нарын облусу		
1. Акталаа	Баетов кыштагы	11
2. Атбашы	Атбашы кыштагы	11
3. Жумгал	Чаек кыштагы	10
4. Кочкор	Кочкор кыштагы	11
5. Нарын	Нарын шаары	14
Ош облусу		
1. Алай	Гүлчө кыштагы	12
2. Араван	Араван кыштагы	6
3. Каракулжа	Каракулжа кыштагы	11
4. Карасуу	Карасуу шаары	15
5. Ноокат	Ноокат шаары	15
6. Өзгөн	Өзгөн шаары	17
7. Чоң Алай	Дарооткоргон кыштагы	3
Талас облусу		
1. Бакайата	Бакайата кыштагы	9
2. Карабуура	Кызыладыр кыштагы	8
3. Манас	Покровка кыштагы	5
4. Талас	Көгөй кыштагы	13
Чүй облусу		
1. Аламүдүн	Лебединовка кыштагы	17
2. Жайыл	Карабалта шаары	13
3. Кемин	Кемин шаарчасы	12
4. Москва	Беловодский кыштагы	12
5. Панфилов	Кайыңды шаарчасы	6
6. Сокулук	Сокулук кыштагы	19
7. Чүй	Чүй кыштагы	10
8. Ысыката	Кант шаары	18
Ысыккөл облусу		
1. Аксуу	Каракол шаары	13
2. Жетөгүз	Кызылсуу кыштагы	13
3. Тоң	Бөкөнбаев кыштагы	7
4. Түп	Түп кыштагы	12
5. Ысыккөл	Чолпоната шаары	12

Республикага караган шаар – Бишкек.

Облуска караган шаарлар: Балыкчы, Баткен, Жалалабат, Карабалта, Каракол, Каракол, Көкжангак, Кызылкыя, Майлысуу, Нарын, Ош, Сүлүктү, Талас, Ташкөмүр, Токмок, Чолпоната.

Районго караган шаарлар: Исфана, Кант, Карасуу, Кочкората, Ноокат, Өзгөн, Шопоков.

Транспорттук жолдордун узундугу (2003-ж., км менен)

автомобиль жолу	34 000
суу жолу	200
темиржолу	423,9

Башкы шаарлардын автомобиль жолдору боюнча аралыктары

Кыргызстандын чегинде

Бишкек – Ош (Алабел ашуусу аркылуу)	630
Бишкек – Нарын (Балыкчы шаары аркылуу)	348
Бишкек – Каракол (Ысыккөлдүн түндүк жээги менен)	392
Бишкек – Талас (Тараз шаары аркылуу)	395
Бишкек – Карабалта	62
Бишкек – Чолпоната	254
Бишкек – Ош – Хорог	728
Бишкек – Балыкчы – Торугарт	539

Шериктеш өлкөлөрдүн чегинде

Бишкек – Москва	3793
Бишкек – Алматы	244
Бишкек – Астана	1685
Бишкек – Ашгабат	1865
Бишкек – Баку (Красноводск шаар аркылуу)	2749
Бишкек – Чита	5018
Бишкек – Дүйшөмбү	1041
Бишкек – Иркутск	3864
Бишкек – Санкт-Петербург	4472
Бишкек – Новосибирск	2014
Бишкек – Омск (Павлодар аркылуу)	2059
Бишкек – Рига	4711
Бишкек – Ташкен	584
Бишкек – Тбилиси (Красноводск шаары аркылуу)	3333

Республиканын чеги	Океан	Аралыгы (км менен)
Чыгыш чеги	Тынч океаны	3830
Батыш чеги	Атлантика океаны	6530
Түндүк чеги	Түндүк Муз океаны	3380
Түштүк чеги	Инди океаны	1670

Республиканын чегинен дүйнөлүк океанга чейинки аралыктар

Табиятынын өзгөчөлүктөрү

Кыргызстан – тоолуу өлкө. Анын аймагынын 94,2% тен ашыгы деңиз деңгээлинен 1000 мден жогору, ал эми 40,8% 3000 мден жогору жатат.

Деңиз деңгээлинен орточо бийиктиги 2750 м.

Эң бийик жери – 7439 м (Жениш чокусу)

Эң жапыз жери – 401,0 м (Лейлек районунун аймагында).

Орфографиялык ири объектилери (узундугу км менен)

Кыркатоолору

Ойдундары, өрөөндөрү

Академик Адышев	110	Аксай (Батыш)	81
Алай	350	Аксай (Мүдүрүм)	80
Алайкуу	100	Акшыйрак	84
Атбашы	140	Алайкуу	75
Байбиче	140	Арпа	60
Жаныжер	104	Атбашы-Каракоюн	150
Жетим	120	Жумгал	80
Жетимбел	102	Каракол	97
Иле Алатоосу	125	Каракужур	70
Какшаалтоо	582	Кетментөбө	50
Курама	120	Кочкор	80
Күнгөй Алатоо	285	Көгойрок	55
Кыргыз Алатоосу	454	Ортонку Нарын	170
Молдотоо	110	Сарыжаз	90
Нарын	120	Сонкөл	60
Пскем	141	Суусамыр	150
Сарыжаз	113	Талас	140
Талас Алатоосу	260	Тарагай	130
Тескей Алатоо	354	Тогузторо	66
Түркстан	300	Фергана	340
Фергана	206	Чаткал	200
Чаткал	225	Чүй	220
Чоң Алай	250	Энилчек	63

Эң бийик чокулуу кыркатоолору

Кыркатоо	Чокусу	Дениз денгээлинен бийиктиги (м менен)
Какшаалтоо	Жениш чокусу	7439
Чоң Алай	Ленин атындагы чоку	7134
Кантенир	Кантоо	6995
Меридиан	Достук чокусу	6800

Кыргызстандын аймагынын бийиктик денгээлдери

м менен	% менен
1000 мге чейин	5,8
1000 — 1500	7,5
1500 — 2000	15,1
2000 — 2500	14,1
2500 — 3000	16,1
3000 — 3500	17,8
3500 — 4000	16,2
4000 мден жогору	6,8

Климаты. Мөңгүсү. Суулары.

Климаты континенттүү, бийиктик алкактуулукка жараша өтө өзгөрүлмөлүү. Эң жогорку температурасы 45°C (Чүй метеостанциясы), эң төмөнкүсү – 54°C (Аксай метеостанциясы). Жаан-чачын эң мол жааган жер Фергана тоо тизмегинин батыш капталы (Актерек – Каба метеостанциясы) – 1090 мм, эң аз жааган жер – Ысыккөл ойдуңунун батыш чети (Балыкчы) – 144 мм. Мөңгүнүн жалпы саны 8208, алардын жалпы аянты 8100 км.

Ири мөңгүлөрү

Мөңгүнүн аты	Географиялык абалы	Аянты (км ²)	Узундугу (км)
Түштүк Эңилчек	Жеңиш жана Кантоо чокулары	632,3	60,5
Түндүк Эңилчек	ченде	215,2	32,8
Кайыңды	* — *	97,2	29,0
Корженевский	* — *	89,4	21,5
Петров	Чоң Алай кыркатоосунда	73,9	11,3
Мушкетов	Акшыйрак кыркатоосунда	71,3	20,5
Семёнов	Сарыжаз кыркатоосунда	64,5	20,2

Мөңгүлөрдүн Кыргызстандын аймагы боюнча жайгашуусу

Географиялык абалы	Мөңгүнүн саны	Аянты (км ²)
Сарыжаздын алабы	1161	2653,7
Нарындын алабы	2075	1362,5
Фергана ойдуңун курчаган тоолор	1414	954,9
Кызылсуунун (батыш) алабы	298	648,9
Ысыккөлдүн алабы	835	650,4
Кыргыз Алатоосунун түндүк капталы	483	471,2

Республикада узундугу 10 кмден ашкан 30 000 суу, 1923 көл бар; көлдөрдүн 100дөн көбүнүн аянты 200 гектардан кем эмес.

Ири дарыялар

Дарыянын аты	Узундугу (км)
Нарын	535
Чүй	260
Көкөмерен	199
Сарыжаз (Кыргызстандын аймагындагы бөлүгү)	198
Чаткал	189
Тар	172
Талас	91

Ири көлдөр

Көлдүн аты	Аянты (км ²)	Тереңдиги (м)
Ысыккөл	6236,0	668,0
Сонкөл	270,0	13,2
Чатыркөл	153,5	16,5
Сарычелек	4,9	234,0
Карасуу (сол)	4,2	150,0
Кулун	3,3	91,0
Мерцбахер	4,5	-

Ири суусактагычтар

Суусактагычтын аты	Алабы	Көлөмү (млн. м ³)	Курулган жылы
Токтогул	Нарын	19500	1974
Карабуура	Талас	550	1975
Ортотокой	Чүй	470	1957
Төрткүл	Исфара	90	1972
Найман	Абшырсай	40	1965
Папан	Акбуура	260	1981
Төмөнкү Аларча	Чүй	51,2	1965
Күрпсай	Нарын	370	

Айрым дарыя алаптарынын потенциалдык кубаттуулугу (1 км²ге кВт)

Чаткал	1170
Нарын	1160

Сарыжаз	770
Чүй	660
Талас	500
Ысыккөл	500
Кызылсуу	390
Аксуу	300

Өсүмдүгү, жаныбарлар дүйнөсү жана табиятты коргоо

Кыргызстандын флорасы түтүкчөлүү өсүмдүктүн 3670 түрүнөн турат: анын 343 түрү дарак-бадал, 200 түрү дары өсүмдүктөр.

Республиканын аймагынын 3%ин токой ээлейт.

Кыргызстандын фаунасы омурткасыздардын 20–30 мин, омурткалуулардын 536 түрүнөн турат.

Омурткалуулардын жерде-сууда жашоочулардын 3, сүт эмүүчүлөрдүн 82, сойлоочулардын 26, куштардын 360, балыктын 65 түрү бар.

Кыргызстандагы коргоого алынган аймактын жалпы аянты 2%тен ашат.

Республикада 81 корукка алынган табигый комплекс бар; анын 3 улуттук табият паркы (Аларча, Каракол, Чон Кемин), 3 табият паркы (Бешташ, Карашоро, Кыргызата), 5 корук (Бешарал, Каратал-Жапырак, Нарын, Сарычат-Ээрташ, Сарычелек биосфералык коругу), Ысыккөл биосфералык резерваты, 69 мамлекеттик заказник.

Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине өсүмдүктүн 65, курт-кумурсканын 18, омурткалуулардын 51 түрү (анын ичинде балыктын 2, сойлоочулардын 26, сүт эмүүчүлөрдүн 13, куштардын 33 түрү) кирген.

АДАБИЯТЫ

- Атлас Киргизской ССР. Т. 1. – М.: ГУГК, 1987. – 158 с.
- Бакиров Н. Б. Чуйская долина (экономико-географическая характеристика). – Бишкек: 1995
- Бакиров Н. Б., Исаев А. И. ж. б. Кыргыз Республикасынын географиясы (окуу китеби). – Фрунзе: 1992
- Бакиров Н., Егембердиев И. Кыргызстандын калкы ӨӨ Кыргызстан географиясы. Энциклопедиялык окуу куралы. – Бишкек: 2004
- Бараталиев Ө., Мырзаев А. Баткен облусу. Кыргызстан. – Бишкек: 2001. – 495–501-б.
- Бараталиев Ө., Осмонов А., Конкобаев К. Кыргыз географиялык терминдери. ӨӨ Кыргызстан географиясы. Энциклопедиялык окуу куралы. – Бишкек: 2004
- География Киргизской ССР. Учебные пособия для средней школы. – Фрунзе: 1959. – 260 с.
- Гречко В. В. География населения (с основами демографии и географии населения Кыргызстана). Учебное пособие. – Бишкек: 1991
- Жалалабат облусу. Энциклопедия. – Бишкек: 2003
- Жумашев К. Кыргызстандын рекреациялык ресурстары. ӨӨ Кыргызстандын географиясы. – Бишкек: 2004
- Жыргалбеков Т. М., Лунькин Ю. М. Туризм в Кыргызстане. – Бишкек: 1985
- Исаев А. И., Алиев З., Токомбаев Ш. Тоо койнундагы көгүлтүр бермет (Ысык-Көл областы). – Фрунзе: 1990
- Исаев А. И., Картавов М. М. Жаратылыш – биздин байлык. – Фрунзе: 1971
- Кудабаяев З. И. Экономическое развитие Кыргызской Республики. – Бишкек: 2001. – 276 с.
- Кыргыз жергеси. Энциклопедия (жер-суу аттары). – Фрунзе: 1990
- Кыргыз Республикасынын 2002-жылкы биринчи айыл чарба каттоосунун жыйынтыктары (биринчи этап). I китеп. Айдоо аянты жана анын пайдаланышы. – Бишкек: 2003. – 200 б.
- Кыргыз ССРи. Энциклопедия. – Фрунзе: 1983
- Кыргызстан. Энциклопедия. – Бишкек: 2001
- Кыргызстан географиясы. Энциклопедиялык окуу куралы. – Бишкек: 2004
- Кыргызстандын кен байлыктары. Энциклопедиялык окуу куралы. – Бишкек: 2004
- Нарын облусу. Энциклопедия. – Бишкек: 1998
- Научные основы комплексного развития Джалал-Абадской области. – Бишкек: 2002. – 375 с.
- Оторбаев К. Жалал-Абадская область. Экономико-географическая характеристика. – Фрунзе: 1957. – 199 с.
- Отчет о размерах площади посева сельскохозяйственных культур по областям и районам Кыргызской Республики под урожай 2004 год. – Бишкек: 2004. – 50 с.
- Ош областы. Энциклопедия. – Фрунзе: 1989
- Рязанцев С. Н., Павленко В. Ф. Киргизской ССР. – М.: 1960
- Социально-экономическое развитие Кыргызской Республики. 1998 – 2002. Годовая публикация. – Бишкек: 2004. – 190 с.
- Талас облусу. Энциклопедия. – Бишкек: 1995
- Фрунзе. Энциклопедия. – Ф.: 1986
- Чүй облусу. Энциклопедия. – Бишкек: 1994
- Ысык-Көл облусу. Энциклопедия. – Бишкек: 1995
- Экономика Кыргызской Республики. Учебное пособие для вузов. – Бишкек: 2003

Кириш сөз	3
I. КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА СОЦИАЛДЫК ГЕОГРАФИЯСЫ	
I. 1. Кыргызстандын географиялык абалы	4
I. 2. Кыргызстандын табияты жана табигый ресурстары	5
II. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН СОЦИАЛДЫК ГЕОГРАФИЯСЫ	
Кыргызстандын калкы жана алардын отурукташуусу, эмгек ресурстары	
II. 1. Калктын динамикалык өсүүсүнүн өзгөчөлүгү	15
II. 2. Калктын табигый өсүүсү	16
II. 3. Калктын курактык жана жыныстык структуралары	19
II. 4. Калктын миграциясы	19
II. 5. Калктын жыштыгы	22
II. 6. Калктын улуттук-этностук курамы	25
II. 7. Калктын социалдык курамы, эмгек ресурстары жана аларды пайдалануу ...	26
II. 8. Калктын отурукташуусу, шаар жана айыл-кыштак калкы	30
II. 9. Айыл-кыштак калкынын географиясы	34
III. КАЛКТЫ СОЦИАЛДЫК ЖАКТАН ТЕЙЛӨӨ ЧӨЙРӨСҮ	
III. 1. Калктын социалдык абалы жана анын өнүгүү келечеги	36
III. 2. Билим берүү тармагы	37
III. 3. Илим жана маданияты	38
III. 4. Саламаттыкты сактоо системасы	41
IV. АДМИНИСТРАЦИЯЛЫК-АЙМАКТЫК БӨЛҮНҮШҮ. МАМЛЕКЕТТИК ТҮЗҮЛҮШҮ	
IV. 1. Администрациялык-аймактык бөлүнүшү	43
IV. 2. Мамлекеттик түзүлүшү	45
V. КЫРГЫЗСТАНДЫН ЧАРБАСЫНЫН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ	
V. 1. Өнөржайы	51
V. 1.1. Отун-энергетика өнөржайы	55
V. 1.2. Тоокен өнөржайы	62
V. 1.3. Машина куруу жана металл иштетүү өнөржайлары	66
V. 1.4. Химия өнөржайы	72
V. 1.5. Токой, жыгач иштетүү жана целлюлоза-кагаз өнөржайы	75
V. 1.6. Курулуш өнөржайы	78
V. 2. Айыл чарбасы	82
V.2.1. Жер фондусу жана айыл чарбасына жарактуу жердин структурасы	86
V.2.2. Дыйканчылык	88
V.2.3. Мал чарбасы	96
V.3. Айыл чарба продукцияларын жана сырьёлорун кайра иштетүүчү өнөржайлары	106
V. 3.1. Тамак-аш өнөржайы	107
V. 3.2. Тамеки өнөржайы	113
V. 3.3. Балык өнөржайы	114
V. 3.4. Жеңил өнөржайы	114
V. 4. Рекреация чарбасы	121
V. 4.1. Туризм	130

V. 5. Транспорт комплекси	134
V. 5.1. Темиржол транспорту	135
V. 5.2. Автомобиль транспорту	137
V. 5.3. Аба транспорту	139
V. 5.4. Суу жол транспорту	141
V. 5.5. Куур (түтүк) жана асылма канат зым транспорту	142
VI. ТЫШКЫ ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА СОЦИАЛДЫК БАЙЛАНЫШТАРЫ	143
VII. ЭРКИН ЭКОНОМИКАЛЫК АЙМАКТАРЫ	149
VIII. КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК РАЙОНДОШТУРУУСУ	152
VIII. 1. Бишкек – Кыргызстандын борбору	153
VIII. 2. Баткен облусу	158
VIII. 2.1. Облустун шаарлары	168
VIII. 3. Жалалабат облусу	170
VIII. 3.1. Облустун шаарлары	180
VIII. 4. Нарын облусу	189
VIII. 4.1. Нарын шаары	195
VIII. 5. Ош облусу	198
VIII. 5.1. Облустун шаарлары	206
VIII. 6. Талас облусу	210
VIII. 6.1. Талас шаары	216
VIII. 7. Чүй облусу	218
VIII. 7.1. Облустун шаарлары	225
VIII. 8. Ысыккөл облусу	228
VIII. 8.1. Облустун шаарлары	236
Тиркеме	240
Адабияты	246

Окуу басмасы

А. Актанова, Н. Алымкулова, Н. Бакиров,

Ө. Бараталиев, А. Исаев

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА
СОЦИАЛДЫК ГЕОГРАФИЯСЫ**

Жалпы билим берүүчү мектептердин
9-классы үчүн окуу китеби

Бишкек, «Билим куту» басмасы

Редактору *С. Карамолдоева*
Техн. редактору *Г. Джатаева*
Корректору *Д. Эстебесова*
Компьютердик калыпка салган *Ж. Керимбаева*

Терүүгө 03.03.06 берилди. Басууга 20.04.06. кол коюлду.
№1 офсет кагазы. Кагаздын форматы 60x90^{1/16}.
Көлөмү 15,5 басма табак. Нускасы 68 200, Заказ № 527.

«Билим куту» басмасы.
720001, Бишкек ш., Н.Исанов көчөсү, 87

«Учкун» ААК басмаканасында басылды.
720031, Бишкек, С.Ибраимов көчөсү, 24

